HADİS KAYNAKLI TASAVVUF KAVRAMLARI

Doç. Dr. Mahmud Esad ERKAYA

ilâhiyât

ilâhiyât

ilâhiyât 1342

Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları

Doç. Dr. Mahmud Esad ERKAYA

ISBN 978-625-6254-71-8

1. Baskı: Kasım 2024

Sertifika No: 44396

Mizanpaj ve Uygulama: Tavoos
Kapak: Tavoos
Baskı: Sonçağ Yay. Mat. Rek. San. Tic. Ltd. Şti.
Matbaa Sertifika No: 47865

ilâhiyât

Fora İş Merkezi, 1354. Cadde No: 138/5, 06378
Ostim/Ankara

Tel: (0312) 439 01 69
www.ilahiyatyayin.com
editor@ilahiyatyayin.com
satis@ilahiyatyayin.com
www.instagram.com/ilahiyatyayin

HADİS KAYNAKLI

TASAVVUF KAVRAMLARI

Doç. Dr. Mahmud Esad ERKAYA

Doç. Dr. Mahmud Esad ERKAYA

1985 yılında Ankara'da doğdu. 2002 yılında Sincan İmam Hatip Lisesinden, 2006 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2009 yılında Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. 2007 yılında bir süre imam-hatiplik yaptı. Daha sonra 2007-2012 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı Hadislerle İslâm Projesi kapsamında çalışmalarını sürdürdü. 2012 yılında Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalına araştırma görevlisi olarak atandı. 2014 yılında yedi ay süreyle Ürdün'de misafir araştırmacı olarak bulundu. 2015 yılında doktora çalışmalarını tamamladı. 2018 yılında Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesine atandı. 2019 yılında doçent unvanını aldı. 2023 yılında Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne atandı. *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, *Mânevî Eğitim Metodu Olarak Halvet*, *Tasavvuf ve Hayat*, *İskenderpaşa'da Bir Velûd Derviş Dr. Metin Erkaya*, *Peygamber Kıssaları* ve *Hanefî Fakihlerin Zayıf Hadisle Hüküm Verme Gerekçeleri (el-Hidâye Örneği)* adlı yayınlanmış kitapları ve çeşitli akademik dergilerde makaleleri bulunan yazar, halen aynı fakültede Tasavvuf Anabilim Dalında çalışmalarına devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

KAVRAM LİSTESİ

ÖNSÖZ

Tasavvuf, Peygamber Efendimiz'in (sas) örnek yaşantısını belirli metotlar çerçevesinde hayata aktarmayı amaçlayan bir ilimdir. Hz. Peygamber'in Kur'an ahlâkıyla ahlâklanmış ve İslâm'ı bizzat yaşayarak insanlığa anlatmış olması, mutasavvıfları hal ve davranışlarında daima onun sünnetini kendilerine rehber edinmeye sevk etmiştir. Onlara göre Hz. Peygamber, insan-ı kâmil; Allah'ın isim ve sıfatlarının tezahür ettiği en mükemmel şahsiyettir. Tasavvufu anlamak, Hz. Peygamber'in sünnetini anlamaktan geçmektedir. Bunun için mutasavvıflar, onun söz, fiil ve takrirlerine ayrı bir değer atfetmişlerdir. Tasavvufun temel kavramları da Kur'an ve onun hayata geçiriliş şekli olan sünnet kaynaklı olarak vücuda gelmiştir.

Hz. Peygamber'in vefatının ardından *Kitâbü'z-zühd* literatürüyle derlenmeye başlanan zühd hadisleri tasavvuf ilminin teşekkül sürecinde önemli bir yer edinmiş, sonraki asırlarda tasavvuf kavramlarını ele alan Serrâc, Kuşeyrî ve Hücvîrî gibi mutasavvıflar kavramlarla ilgili örnek rivayetleri eserlerine almışlardır. Ne var ki bu çalışmalarda kavramlarla ilgili hadisler kapsamlı olarak ele alınmak yerine birkaç örnek verilmekle yetinilmiştir. Kavramlarla ilgili hadisler Gazzâlî'yle birlikte daha kapsamlı bir şekilde ele alınmış olsa da *İhyâu ulûmi'd-din*'deki kavram sayısı diğer tasavvuf kaynaklarına nazaran sınırlı kalmıştır. Ayrıca kullanılan hadislerin sıhhati üzerinde de birta-

kım tartışmalar cereyan etmiştir. Klasik dönem tasavvuf eserlerinin yanında mutasavvıflar tarafından yapılan hadis şerhlerinde de tasavvuf kavramları üzerinde durulmuş fakat kapsayıcı bir bakış açısıyla kavram-hadis ilişkisi ele alınmamıştır. Ayrıca Eşref Ali Tânevî'nin "Hadislerle Tasavvuf" adı altında çevrilen *Hakîkatü't-tarîka* ve *Nüketü'd-dakîka* adlı eserleri, üç yüz elli kadar hadisi derleyerek her birini açıklamış, fakat hadisler konularına göre tasnif edilmemiştir. Söz konusu bu çalışmalar tasavvuf tarihinde önemli bir yer işgal etmekle birlikte tasavvuf kavramlarına kaynaklık etmiş hadisleri bütüncül bir bakış açısıyla ele almamışlardır. Ayrıca bu çalışmalara toplumun her kesiminin ulaşması ve gerektiği şekilde istifade etmesi her zaman için mümkün olmamaktadır. Bundan dolayı tasavvuf kavramlarının âyet ve hadisler temel alınarak günümüz okurunun anlayabileceği bir dille yeniden ele alınması önem arz etmekteydi. Kur'an kaynaklı olarak tasavvuf klasiklerinde yer alan kavramlar daha önce *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* adlı çalışmamızda ele alınmıştı. Bu çalışmada ise Kur'an kaynaklı olmakla birlikte aynı zamanda hadislerde de yer alan kavramlar ile yalnızca hadislerle istidlâl edilen kavramlar konu edilmiştir. Çalışmada mutasavvıflar tarafından hadislerle ilişkilendirilen tasavvuf kavramları, hadisler merkeze alınarak bütüncül bir bakışla ele alınmıştır. Kavramlarla ilişkili tüm hadisler tespit edildikten sonra sıhhat durumları da dikkate alınarak her kavram için bir metin oluşturulmuştur.

Hadislerin tespitinde öncelikle tasavvuf klasiklerinde kaynak gösterilen rivayetler esas alınmış, bunun yanına kavramla ilgili meşhur hadisler ilave edilmiştir. Hadislerin sıhhat durumları göz önünde bulundurularak *Kütüb-i Sitte*'de yer alan hadislere ilaveten Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Sıhhatleri tartışma mevzuu olan rivayetler esere alınmamaya çalışılmıştır.

Çalışma, tasavvuf klasiklerinden Serrâc'ın (ö. 378/988) *el-Lüma*'ı, Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Taarruf*'u, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kûtü'l-kulûb*'u, Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*'si ve Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu ulûmi'd-dîn*'i temel alınarak hazırlanmıştır. Bu eserler tarikatlar öncesi tasavvuf düşüncesini yansıtan klasik kaynaklar olup hadisleri mümkün olduğunca Kur'an ve sünnetten deliller getirerek anlatma gayreti içerisinde olmuşlardır. Tarikatlar sonrasında ise tasavvuf kavramlarının sayısı artmış, muhtevalarında da birtakım değişiklikler görülmeye başlamıştır. Dolayısıyla tarikatlar dönemi ve sonrasındaki tasavvuf kavramlarının hadislerle irtibatı müstakil bir çalışmanın konusudur.

Hadislerin tercümesinde ise daha önce yazar ve redaktör olarak katkı sunduğumuz ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan *Hadislerle İslâm* adlı eser temel alınmıştır. Hadislerin tespitinin ardından konunun ele alınmasında yine *Hadislerle İslâm'ın* yöntemi esas alınmış, konuyla ilgili tespit edilen hadislerin tamamını ihtiva eden bir metin oluşturulmuştur. Metinde gerek hadislerin anlaşılmasına gerekse konunun çeşitli yönlerine ışık tutacak diğer hadislere, âyetlere ve mutasavvıfların sözlerine de yer verilmiştir. Tasavvuf kavramlarının dayandığı rivayetlerin değerlendirildiği bu çalışmada ilgili hadisler ardarda sıralanmak yerine konu merkezli olarak giriş, gelişme ve sonuç mantığı ile kurgulanan metnin içerisine dahil edilmiştir. Her metnin başında öncelikle konuyu kapsayan serlevha hadislere yer verilmiştir. Bu hadisler ilgili kavrama kaynaklık eden rivayetlerden seçilmiştir. Yaklaşık iki bin kelimeden oluşan metinler, konuyla ilgili başta tasavvuf kaynakları olmak üzere imkânlar nispetinde ulaşılan tüm hadisleri mânâ itibariyle kapsamayı ve sade bir dil ile sunmayı amaçlamıştır. Ayrıca bir taraftan Hz. Peygamber'in örnek kişiliğinin tasavvuf düşüncesinin oluşumuna olan etkisini ortaya çıkarması, diğer taraftan tasavvufun menşei meselesi etrafındaki tartışmalarda tasavvufun

sünnet temelli olduğu fikrini destekleyecek argümanların tespit edilip değerlendirilmesi çalışmanın hedefleri arasındadır.

Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları adlı bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde mânevî eğitim kapsamında değerlendirilen kavramlar üzerinde durulmuş, ikinci bölümde ise tasavvufta müstakil olarak ele alınan haller ve makamlara dair kavramlar verilmiştir. Her iki bölümde de hadis kaynaklı kavramlar bazen müstakil bir başlık altında bazen de satır aralarında ele alınmıştır. Değerlendirme bölümünde ise tasavvuf klasiklerindeki hadislerle istidlal edilen kavramlara dair sayısal veriler değerlendirilmiştir.

Bu vesileyle çalışmanın hazırlanma sürecinde yazıları titizlikle okuyup tashih eden Ayşe Hümeyra Erkaya'ya minnettarlığımı ifade etmek isterim. Gayret bizden muvaffakiyet Allah'tandır.[1]

Doç. Dr. Mahmud Esad ERKAYA
Ankara, Ekim 2024

---

1 Bu çalışma Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Komisyonu tarafından desteklenmiştir. Proje Kodu: İF-2024-231.

GİRİŞ

Tasavvuf ilminin ikinci temel kaynağı olan sünnet, Peygamber Efendimiz (sas) tarafından tüm insanlığa sunulmuş örnek hayat nizamıdır. Allah Teâlâ'nın gönderdiği son vahyin bizlere ulaşması Peygamber Efendimiz vasıtasıyla olmuştur. Onun vahyin anlaşılması ve yaşanması için sergilediği sünnet, Kur'an-ı Kerîm'in hayata geçirilmesi ile oluşan İslâmî yaşam modelidir. Efendimiz (sas) "*Size iki şey bırakıyorum, onlara sımsıkı sarıldığınız sürece yolunuzu şaşırmayacaksınız: Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sünneti.*"[1] buyururken Kur'an ve sünnet bütünlüğüne işaret etmiştir. Müslümanca hayat, ancak bu iki kaynağa göre bir yaşam sürmekle mümkün olabilir.

Allahu Teâlâ insanları yarattıktan sonra emir ve yasaklarını bildirmeleri için peygamberler göndermiştir. Peygamberler bir taraftan ilâhî vahyi insanlara anlatıp izah ederken diğer taraftan da bu vahye uygun yaşantıyı canlı bir şekilde sergilemişlerdir. Peygamber Efendimiz de peygamberler silsilesinin sonuncusudur. Onun ilk vazifesi kendisine indirilen vahyi insanlığa ulaştırmak olmuştur. Kur'an-ı Kerîm'de bu husus "*Ey Rasûl! Sana Rabbinden her indirileni tebliğ et! Eğer etmezsen O'nun sana yük-*

[1] Ebû Abdullah el-Asbahî el-Yemenî Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Mahmud b. el-Cemîl (Kahire: Mektebetü's-Safâ, 2001), "Kader", 3 (No. 1628).

lediği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun."[2] âyetiyle ifade edilmiştir.

Peygamber Efendimiz (sas) yalnızca Kur'an-ı Kerîm'i insanlara iletmekle vazifeli değildi. Onun bir sorumluluğu da kendisine gelen vahyi açıklamaktı. *"İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik."*[3] âyetinde işaret edildiği gibi o, yaşamı boyunca ashâbın anlayamadığı meseleleri izah etmişti. Efendimiz'in bu vazifesini Allahu Teâlâ *"Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; Allah'ın izniyle kendi yoluna çağıran bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderdik."*[4] buyurarak bildirmekteydi.

Peygamber Efendimiz (sas) Kur'an-ı Kerîm'de genel hatlarıyla bildirilen meseleleri detaylandırıyor ve mânâsı güç anlaşılan lafızları açıklıyordu. Kur'an-ı Kerîm'de namaz ve hac gibi ibadetlerin yapılması emredilirken bunların nasıl eda edileceği ancak Peygamber Efendimiz'in açıklamalarıyla bilinebiliyordu. *"Namazı benden gördüğünüz gibi kılın."*[5] tavsiyesiyle ashâbına namazı gösteren Efendimiz, *"Hac ibadetinin gereklerini benden öğrenin."*[6] diyerek bizzat uygulamalı olarak haccı öğretiyordu. Efendimiz'in bu tavsiyeleri doğrultusunda tüm davranışlarında onu örnek alan sahâbîler gittikleri yerlerde onun örnek kişiliğini ve hadislerini anlatmayı kendilerine vazife bilmişlerdi.

Bir gün sahabeden İmrân b. Husayn, mescidde şefaat hakkında sohbet ederken birisi ona "Ey Ebû Nüceyd! Bize neden Kur'an'da bulunmayan konulardan bahsediyorsun?" diyerek ra-

---

2 Mâide 5/67.

3 Nahl 16/44.

4 Ahzâb 33/45, 46.

5 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim Buhârî, "el-Câmiu's-sahîh", *el-Kütübü's-sitte (Mevsûatü'l-hadîsi'ş-şerîf içerisinde)*, thk. Sâlih b. Abdülazîz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "Ezân", 18 (No. 631).

6 Ebû'l-Hüseyin en-Nisâbûrî Müslim, "Sahîh", *el-Kütübü's-Sitte (Mevsûatü'l-Hadîsi'ş-Şerîf içerisinde)*, thk. Sâlih b. Abdülazîz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "Hac", 51 (No. 3137).

hatsızlığını ifade etmişti. Bunun üzerine İmrân b. Husayn "Sen Kur'an'ı okuyorsun (değil mi?)" demiş, "Evet." cevabını alınca sorularına devam etmişti: "Akşam namazının üç, yatsı namazının dört, sabah namazının iki, öğle namazının dört ve ikindi namazının dört rekât olduğunu Kur'an'da bulabiliyor musun?" Sözlerinin karşılığında "Hayır." cevabını alınca, "Bu hususları nereden öğrendiniz? Bizden öğrenmediniz mi? Biz de bunları Rasûlüllah'tan (sas) öğrendik." buyurmuştu. Daha sonra "Siz her kırk dirhem için bir dirhem, şu kadar sürüsü olana şu kadar koyun; şu kadar devesi olana şu kadar deve zekât vereceğine dair Kuran'da bir hüküm bulabiliyor musun?" sorusunu yöneltmiş, "Hayır." cevabını alınca da "Bu hususları nereden öğrendiniz? Biz onları Rasûlüllah'tan (sas) öğrendik. Siz de bizden. Kur'an'da '*...Beyt-i Atik'i tavaf etsinler.*' buyruluyor.[7] Tavafın yedi (şavt) olduğunu ve Makam-ı İbrâhim arkasında iki rekât namaz kılınacağını Kur'an'da bulabiliyor musun? Bu hususları kimden öğreniyorsunuz? Bizden öğrenmiyor musunuz? Biz bunları da Allah'ın Peygamberinden (sas) öğrendik" demişti. Aralarındaki diyalog bu şekilde devam ettikten sonra adam "Beni ihyâ ettin, Allah da seni ihyâ etsin!" diyerek İmrân b. Husayn'ın haklı olduğunu kabul etmişti.[8]

Benzer bir şekilde bir gün Abdullah b. Ömer'e, "Biz Kur'an'da korku namazını ve hazar namazını (barış ve güven zamanında meskûn olduğun yerde kılınan namazı) bulduğumuz halde, (neden) sefer namazını bulamıyoruz?" diye sorulduğunda şöyle cevap vermişti: "Biz bir şey bilmezken, Allah bize

---

7 Hac 22/29.

8 Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvud, "es-Sünen", *el-Kütübü's-Sitte (Mevsûatü'l-Hadîsi'ş-Şerîf içerisinde)*, thk. Sâlih b. Abdülazîz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "Zekat", 2 (No. 1561); Ebü'l-Kasım Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye), 18/219; Muhammed b. Abdullah Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1/159 (No. 372).

Muhammed'i gönderdi ve biz de onun ne yaptığını görmüşsek, öyle yapıyoruz."[9]

Peygamber Efendimiz'in açıklayıp bizzat gösterdiği ilkeler Kur'an'ın hayata geçirilebilmesi için zaruri bir hal almıştı. Sünnet olmadan kulluğun inceliklerini bilmek mümkün değildi. Hz. Ömer de bu hususta mü'minleri şöyle uyarmıştı: "Birtakım insanlar çıkacak, Kur'an'ın (değişik şekillerde anlaşılabilmesi mümkün olan) müteşâbih âyetlerini öne sürerek sizinle mücâdele edecekler. O durumda sünnetlerle onların yakasına yapışın. Zira sünnetlere sarılanlar Allah'ın kitabını en iyi bilenlerdir."[10]

Kur'an-ı Kerîm tek seferde indirilmiş değildi. Peygamber Efendimiz'in peygamberliği müddetince peyderpey vahyolunmuş, böylece Efendimiz onu bizzat hayata tatbik etmişti. Peygamber Efendimiz'in yaşamı Allah Teâlâ'nın gözetimi altındaydı.[11] Onun ümmetine örneklik teşkil edecek en küçük hatası dahi vahiyle düzeltiliyordu.[12] Dolayısıyla onun din adına yanlış bir uygulama yapması söz konusu değildi. Rabbi onu gönderdiği vahiyle doğrudan yönlendiriyordu. Bunun için Efendimiz bir taraftan Kur'an-ı Kerim'i açıklarken diğer taraftan da burada yer almayan meselelerde hüküm veriyordu. Kur'an'da bu husus şöyle açıklanmaktaydı: "*O peygamber ki kendilerine iyiliği emreder, kötülükten meneder, onlara güzel şeyleri helal, çirkin şeyleri haram kılar.*"[13] bunun yanında "*Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan Allah'ın ve Rasûlü'nün haram kıldığını haram saymayan ve hak dinini din edinmeyen kimselerle, boyun eğip kendi elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın.*"[14] âyeti Pey-

---

9 Mâlik, *Muvatta'*, "Kasru's-salât", 2 (No. 336); Ebû Dâvud, "es-Sünen", "İkâmetü's-salavât", 73 (No. 1066).

10 Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000), "Mukaddime", 17 (No. 121).

11 Ebû Dâvûd, "Kadâ'", 7 (No. 3586).

12 Abese 80/1-10; Tevbe 9/43; Tahrîm 66/1; Enfâl 8/67-68.

13 A'raf 7/157.

14 Tevbe 9/29.

gamber Efendimiz'in hüküm verme konusundaki yetkisine işaret etmekteydi. Mü'minlerin üzerine düşen ise ona mutlak anlamda itaat etmekti: *"Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının."*[15]

Peygamber Efendimiz'e Kur'an-ı Kerîm'in yanında sünnet de verilmişti. Bunu Efendimiz şöyle ifade etmişti: *"Bana Kur'an ve onun gibisi, yani sünnet verildi. Yakın bir zamanda karnı tok koltuğuna yaslanmış kimseler çıkacak ve diyecekler ki: 'Size bu Kur'an yeter. Onda neyi haram bulursanız haram, neyi de helal bulursanız helal sayın.' Biliniz ki Allah Rasûlü'nün haram kıldığı da haramdır."*[16] Peygamber Efendimiz'in ağzından çıkan her söz artık mü'minler için bir emir ve dinî vecîbe haline gelmişti. Bir seferinde Peygamber Efendimiz hutbe okurken *"Ey insanlar! Allah size haccı farz kılmıştır. Öyleyse haccedin!"* buyurmuştu. Bunun üzerine içlerinden biri kalkarak "Her sene mi yâ Rasûlallah?" diye bir soru yöneltmiş, Efendimiz ise bu soru karşısında sessiz kalmıştı. Adam soruyu üç kere yöneltince Efendimiz, *"Evet desem her sene vacip olurdu ve siz de buna güç yetiremezdiniz. Ben sizi (serbest) bıraktığım müddetçe siz de beni bırakın. Sizden öncekiler, çok soru sormalarından ve peygamberlerinin buyrukları üzerinde ihtilâf etmelerinden dolayı helâk olup gitmişlerdir. Size bir şey emrettiğimde gücünüzün yettiğince onu yapın, size bir şeyi yasakladığımda da onu terk edin!"*[17] buyurmuştu.

Peygamber Efendimiz (sas) bir taraftan Kur'an'ı açıklayıp hükümlerinden bahsederken diğer taraftan da bizzat yaşayarak tebliğ ettiği dinin yaşanılır bir din olduğunu uygulamalı olarak gösteriyordu. Kur'an-ı Kerîm'in bir insan vasıtasıyla gönderilmiş olmasının hikmeti de buydu. Bununla birlikte Efendimiz bir postacı edasıyla Kur'an'ı ashâbına ulaştırmış değildi. O

---

[15] Haşr 59/7.
[16] Ebû Dâvûd, "Sünnet", 5 (No. 4604).
[17] Müslim, "Hac", 412 (No. 3257).

bizzat yaşayarak İslâm'ı tecrübe etmişti. O, olağanüstü bir varlık olarak değil gönderildiği topluma örnek olması için kendi içlerinden seçilmişti. "*Allah, apaçık bir şaşkınlık içinde bulunan ümmîlere kendi içlerinden bir peygamber gönderdi. O peygamber onlara Allah'ın âyetlerini okuyor, kitabı ve hikmeti öğretiyor ve onları manevi kirlerden arıtıyor*."[18]

"*Andolsun ki, sizin için Allah'a ve ahiret gününe ümit besleyenler için Allah'ın peygamberinde pek güzel örnek vardır*."[19] âyeti, Peygamber Efendimiz'in örneklik vasfını vurgulamaktaydı. Efendimiz, Kur'an'ın öngördüğü yaşam tarzının canlı bir numunesiydi. Hz. Âişe'den Rasûlüllah'ın ahlâkını anlatması istendiğinde o "Sen Kur'an okuyorsun değil mi? İşte Peygamber'in (sas) ahlâkı Kur'an idi." açıklamasını yapmıştı.[20] Efendimiz Kur'an'ı tam anlamıyla tecrübe ederek yorumlamış, hayatın tüm alanlarında, inanç, ibadet ve ahlâk boyutlarıyla kendisinden sonraki nesiller için örnek bir yaşantı sergilemişti. Bu yönüyle o, insanlığı doğru yola ulaştıracak en güzel rehberdi. "*Sözün en güzeli Allah'ın (cc) Kitabı'dır. Rehberliğin en güzeli ise Muhammed'in rehberliğidir*."[21] hadisi de bunu vurgulamaktaydı. Dolayısıyla İslâm'ı dosdoğru yaşayarak Allah'ın sevgisini kazanabilmek onun sünnetine uymaktan geçmekteydi. "*De ki: 'Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir*.'"[22] "*Kim Rasûle itâat ederse Allah' a itâat etmiş olur. Kim de yan çizerse biz seni onlara muhâfız olarak göndermedik*."[23] âyetleriyle Allah Teâlâ,

---

[18] Cum'a 62/2.

[19] Ahzâb 33/21.

[20] Müslim, "Salâtü'l müsâfirîn ve kasruhâ", 139 (No. 1739); Ebû Dâvûd, "Tatavvu'", 26 (No. 1342).

[21] Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 3/320 (No. 14484).

[22] Âl-i İmrân 3/31.

[23] Nisa 4/80.

Efendimiz'e itaati tüm mü'minlere emretmekteydi. Bunun için Efendimiz "*Bana itaat eden, Allah'a itaat etmiştir. Bana isyan eden de Allah'a isyan etmiştir...*"[24] buyurarak bu itaatin önemine işaret etmekteydi.

Efendimiz bir gün sabah namazından sonra gözleri yaşartan, kalpleri hüzünlendiren son derece dokunaklı bir konuşma yapmıştı. Orada bulunan sahâbîlerden biri kalkarak "Ey Allah'ın Rasûlü! Sanki veda konuşması yaptın, bize ne tavsiye edersin?" demişti. Bunun üzerine Efendimiz şu tavsiyelerde bulunmuştu: "*Size Allah'a karşı takva üzere olmayı ve Habeşli bir köle de olsa (başınızdaki idareciyi) dinleyip itaat etmeyi tavsiye ederim. Çünkü benden sonra yaşayacak olanlarınız çok ihtilâflar görecekler. Sonradan çıkarılmış (aslı olmayan) şeylerden ise sakının! Çünkü sonradan çıkarılmış her şey bidattir. Sizden kim bu dönemlere ulaşırsa, benim sünnetime ve doğru yolu bulan, hidâyete erdirilmiş halifelerin sünnetine sarılsın! Bunlara azı dişlerinizle (tuttuğunuz gibi sımsıkı) sarılın.*"[25]

Peygamber Efendimiz'e her hükmünde itaat etmek emredilmişti. Bir seferinde iki sahâbî arasında çıkan anlaşmazlıkta Efendimiz'in hükmü taraflardan birisinin hoşuna gitmemiş, bunun üzerine şu âyet nâzil olmuştu: "*Hayır! Rabbine Andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.*"[26]

Peygamber Efendimiz'e itaatin mükâfâtı ise elbette cennet olacaktı. Efendimiz bu hususta da şöyle buyurmuştu: "*Ümmetimin hepsi cennete girecektir, yüz çeviren müstesna!*" Orada bulunanlar "Ey Allah'ın Rasûlü, yüz çeviren kim?" diye sorunca, Hz. Peygamber "*Bana itaat eden cennete girer. Bana isyan eden*

---

[24] Müslim, "İmâre", 33 (No. 4749).

[25] Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, "el-Câmi", *el-Kütübü's-Sitte (Mevsûatü'l-Hadîsi'ş-Şerîf içerisinde)*, thk. Sâlih b. Abdülazîz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "İlim", 16 (No. 2676). Ebû Dâvûd, "Sünnet, 5 (No. 4607).

[26] Nisâ 4/65; Buhârî, "Müsâkât", 6 (No. 2359).

yüz çevirmiş demektir." cevabını vermişti.[27] Efendimiz'in sünnetine uymayanların durumu ise Kur'an'da ifade edildiğine göre azap olacaktır. Yüce Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: *"Kim de Allah'a ve Peygamberine isyan eder ve O'nun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedî kalacağı cehennem ateşine sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır."*[28]

Peygamber Efendimiz'in sünneti, mü'minleri kurtuluşa götüren hayat modelidir. Müslümanlar dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar Efendimiz'e uyarak ortak kültür ve benliğe sahip olmuşlardır. Onun sünnetinden uzaklaşanlar ise bidatlara saplanmışlardır. Efendimiz'in ifadesiyle *"İşlerin en şerlisi (din konusunda) sonradan ortaya çıkanlardır. Sonradan ortaya çıkan her şey bidattır. Her bidat dalâlettir. Her dalâlet insanı cehenneme götürür."*[29]

Sünnet, diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi tasavvufun da temel referans kaynağı olmuş, tasavvufun temel kavramları ve öğretileri de Peygamber Efendimiz'in sünneti çerçevesinde gelişim göstermiştir. Bundan dolayıdır ki tasavvuf kaynaklarında hadislerin yoğun bir şekilde yer aldığı gözlemlenmektedir. Kur'an'a ve sünnet-i seniyyeye bağlı kalmaları oranında tasavvuf ehlinin ehl-i sünnet dairesi içerisinde kaldığı görülmektedir. Bu çalışmada da tarikatların teşekkülü öncesi dönemde tasavvuf klasiklerinde hadislerle istidlâl edilerek anlatılan kavramlar üzerinde durulmuş, böylece hadis kaynaklı tasavvuf kavramları yeniden ele alınmıştır. Bu bağlamda mânevî eğitim metotları ve bu eğitim neticesinde ulaşılacak mânevî makamlar iki ayrı bölümde değerlendirilmiştir.

---

[27] Buhârî, "İ'tisâm", 2 (No. 7280).

[28] Nisâ, 4/14.

[29] Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, "el-Müctebâ mine's-Sünen", *el-Kütübü's-Sitte (Mevsûâtü'l-Hadîsi'ş-Şerîf içerisinde)*, thk. Sâlih b. Abdülazîz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "Salâtu'l-îdeyn", 22 (No. 1579).

1. MÂNEVÎ EĞİTİME DAİR KAVRAMLAR

Tasavvuf, insanın nefsini terbiye edip ruhunu tasfiye etmeyi gaye edinen bir disiplindir. Bu gayenin gerçekleştirilmesi, sistemli bir mânevî eğitim uygulanmasına bağlıdır. Her türlü kötü duygu, karakter ve davranıştan uzaklaşarak, güzel ahlâk sahibi ve kâmil insan olabilmek için ilk asırlardan itibaren tasavvufî terbiyeye önem veren mutasavvıflar bu yolda belirli metotlar geliştirmişlerdir. Tasavvufta *seyr ü sülûk* kavramı ile ifade edilen bu eğitim sürecinin merkezinde insan bulunmakta olup bireylerin durumlarına göre uygulanabilen bu eğitim modelinde *zikir, halvet, sohbet* ve *sefer* gibi yöntemler uygulamaktadır. Dolayısıyla tasavvuf klasikleri mânevî eğitime dair pek çok kavramı ihtiva etmektedir. Mutasavvıflar bu metotları oluştururken Hz. Peygamber'in örnek yaşantısını temel almışlardır. Nitekim onun ahlâkı Kur'an ahlâkı idi.[1] Onun terbiyesi bizzat Yüce Rabbimizin gözetiminde gerçekleşmişti. Kur'an-ı Kerîm'de hakkında *"Sen elbette yüce bir ahlâk sahibisin."*[2] buyurulan Efendimiz, *"Allah (cc) beni te'dîb etti, edebimi ne güzel eyledi!"*[3] ve *"Ben gü-*

---

1 Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ", 139, (No. 1739); Ebû Dâvûd, "Tatavvu'", 26, (No. 1342).

2 Kalem 68/4.

3 Alâuddin Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekri Hayyânî - Saffet Sakka (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 11/406 (No. 31893).

zel ahlâkı tamamlamak (uygulamak) için gönderildim."[4] sözleri ile ahlâk konusundaki örnekliğini vurgulamaktaydı. Peygambere ittibayı temel prensipleri haline getiren mutasavvıflar mânevî eğitimi onun hayat felsefesine uygun tarzda düzenlemişlerdir. Bundan dolayı eğitim bağlamındaki kavramların hadislerde dolaylı olarak ele alındığı görülmektedir.

Bu bölümde mânevî eğitim ile ilişkili kavramlar hadisler çerçevesinde ele alınmıştır. İlk olarak *kalb*in mahiyeti, fonksiyonları ve tasavvufî eğitimdeki önemi üzerinde durulmuş, daha sonra kalp ile elde edilen bilgiyi ifade eden *mârifet* kavramı ve mârifeti elde etme yolunda girilen mücadeleyi ifade eden *mücâhede* kavramı ile devam edilmiştir. Daha sonra mânevî eğitimde uygulanan metotlara dair kavramlardan *zikir, uhuvvet, sohbet, râbıta* ve *sefer*den bahsedilip inzivâ konusu *uzlet, i'tikâf* ve *halvet* kavramları çerçevesinde işlenmiştir. Son olarak *namaz, oruç, zekât, hac* ve *kurban* ibadetlerinin derûnî boyutları, hikmetleri ve tasavvufî eğitimdeki yerlerine değinilmiştir.

---

4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/381 (No. 8939).

1.1. Mânevî Eğitimin Merkezindeki İlâhî Cevher: Kalp

إِنَّمَا سُمِّيَ الْقَلْبُ مِنْ تَقَلُّبِهِ إِنَّمَا مَثَلُ الْقَلْبِ كَمَثَلِ رِيشَةٍ مُعَلَّقَةٍ فِي أَصْلِ شَجَرَةٍ يُقَلِّبُهَا الرِّيحُ ظَهْرًا لِبَطْنٍ.

"Kalbe kalp denilmesinin sebebi, onun çok değişken olmasıdır. Kalbin misali çöldeki bir ağacın üzerinde asılı kalan kuş tüyünün misali gibidir. Rüzgâr onu bir oraya bir buraya savurur."[5]

...أَلاَ وَإِنَّ فِى الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، أَلاَ وَهِيَ الْقَلْبُ.

"...Bilin ki! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o iyi (doğru ve düzgün) olursa bütün vücut iyi (doğru ve düzgün) olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. Bilin ki! O, kalptir."[6]

اسْتَفْتِ نَفْسَكَ ، اسْتَفْتِ قَلْبَكَ يَا وَابِصَةُ – ثَلاَثاً – الْبِرُّ مَا اطْمَأَنَّتْ إِلَيْهِ النَّفْسُ وَاطْمَأَنَّ إِلَيْهِ الْقَلْبُ ، وَالإِثْمُ مَا حَاكَ فِى النَّفْسِ وَتَرَدَّدَ فِى الصَّدْرِ وَإِنْ أَفْتَاكَ النَّاسُ وَأَفْتَوْكَ.

"Sen fetvayı kendinden iste, sen fetvayı kalbinden iste, ey Vâbisa! İyilik, içinin huzurlu, gönlünün rahat olduğu şeydir. Kötülük ise insanlar sana 'yapmanı' söyleseler bile içini tırmalayan, gönlüne rahatsızlık veren şeydir."[7]

---

5 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/409 (No. 19895).
6 Buhârî, "Îmân", 39 (No. 52).
7 Dârimî, "Büyû'", 2 (No. 2561).

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ أَخْلَصَ قَلْبَهُ لِلْإِيمَانِ وَجَعَلَ قَلْبَهُ سَلِيمًا وَلِسَانَهُ صَادِقًا وَنَفْسَهُ مُطْمَئِنَّةً وَخَلِيقَتَهُ مُسْتَقِيمَةً وَجَعَلَ أُذُنَهُ مُسْتَمِعَةً وَعَيْنَهُ نَاظِرَةً فَأَمَّا الْأُذُنُ فَقَمِعٌ وَالْعَيْنُ بِمُقِرَّةٍ لِمَا يُوعَى الْقَلْبُ وَقَدْ أَفْلَحَ مَنْ جَعَلَ قَلْبَهُ وَاعِيًا.

"Kalbini yalnızca imana tahsis eden, kalbini selim, dilini doğru, nefsini doymuş, ahlâkını düzgün kılan ve kulaklarını (hak yolunda) haberci, gözlerini (kalp izinde) bekçi kılan kişi kurtuluşa ermiştir... Kalbini (ilâhî güzelliklerin dolup taştığı) bir kap hâline getiren kurtuluşa ermiştir."[8]

إِنَّ اللَّهَ لاَ يَنْظُرُ إِلَى صُوَرِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ وَلَكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ.

"Allah suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar."[9]

"Kul bir günah işlediği zaman kalbinde siyah bir nokta oluşur. Bundan vazgeçip tövbe ve istiğfar ettiği zaman kalbi parlatılır. Günaha devam ederse siyah nokta artırılır ve sonunda tüm kalbini kaplar. Allah'ın, (Kitabında) 'Hayır hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.'[10] *diye anlattığı pas işte budur."*[11] buyurur Peygamber Efendimiz (sas). İnsanın Allah'ın rızasına uygun bir yaşantı sürmesi neticesinde nurlandırılan bu kalbin mahiyeti acaba nedir? Yalnızca vücuttaki bir et parçası mıdır yoksa daha başka bir mânâya mı sahiptir?

Kalp kelime olarak "ters çevirmek, dönüştürmek, bir şeyin içini dışına çıkarmak, bir şeyin özü"[12] gibi anlamlara gelir. Kalp

---

8 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/147 (No. 21635).
9 Müslim, "Birr ve sıla", 34 (No. 6543).
10 Mutaffifîn 83/14.
11 Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'an", 83 (No. 3334).
12 Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 3/421; Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyyâ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 5/17.

aynı zamanda vücuttaki kan dolaşımını sağlayan çam kozalağı şeklindeki organın da adıdır. Kalp, terim olarak ise düşüncenin kaynağı ve aracısı olan bir latîfedir. Cesaret, tevazu, ihlâs ve ihsân gibi eylemler de kalbin fiilleri olarak adlandırılır.[13] Vücuttaki organla aralarında doğrudan bir ilişki olmakla birlikte daha çok insanın mânevî yönünü temsil eden bir kavramdır. Gazzâlî'ye göre bu ilişki açık bir şekilde anlaşılamaz. Ancak arazın cisimle, sıfatın mevsufuyla, aleti kullananın aletle veya bir mekânı işgal edenin o mekanla arasındaki ilişkiye benzetilebilir.[14] Bedenin merkezî organı olan kalp aynı zamanda mânevî hayatın da merkezindeki unsura verilen isimdir. Vücudun kalp ile irtibatı, işlevlerinin kalp vasıtasıyla gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır.

Kalp, ilâhî cevher veya Rabbânî latife olarak da adlandırılmaktadır. Aynı zamanda filozoflar tarafından nefs-i nâtıka olarak da nitelenen bir insanî hakikattir. Çok değişken bir yapıya sahip olması itibariyle kalp olarak isimlendirilmiştir.[15] Peygamber Efendimiz bir seferinde bunu şöyle açıklamıştır: "*Kalbe kalp denilmesinin sebebi, onun çok değişken olmasıdır. Kalbin misali çöldeki bir ağacın üzerinde asılı kalan kuş tüyünün misali gibidir. Rüzgâr onu bir oraya bir buraya savurur.*"[16] Diğer bir hadiste ise "*Âdemoğlunun kalbi, (ateşin üzerindeki) tencere gibi kaynayan bir şeydir, sürekli değişir.*"[17] buyurarak kalbin hassasiyetine işaret eder. İnsan kalbinin iyiye ve güzele doğru değişmesi için çaba sarf et-

---

13 Ebü'l-Kasım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 411.

14 Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013), 3/3.

15 Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Cürcânî, *Mu'cemü't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Münşâvî (Kahire: Muhammed Sıddîk el-Münşâvî Yay., ty), 150; Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârukî el-Hanefî Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Refîk el-Acem (Beyrut: Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], 1996), 1334.

16 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/409 (No. 19895).

17 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/4 (No. 24317).

melidir. Eğer nefsin istekleri doğrultusunda hareket edilirse kalp kararır ve ilâhî hakikatleri idrak edemez bir hale gelir.

Kalpteki bu değişkenlik dolayısıyla Peygamber Efendimiz (sas) gönlünün istikamet üzere kalması için Allah'a çokça dua etmektedir. Şehr b. Havşeb, bununla ilgili olarak başından geçen bir hâdiseyi şöyle anlatmaktadır: "Ümmü Seleme'ye; 'Ey mü'minlerin annesi! Allah Rasûlü (sas) senin yanındayken en çok hangi duayı ederdi?' dedim. Ümmü Seleme, 'Onun çoğunlukla ettiği dua şuydu: '*Ey kalpleri çeviren (Allah'ım)! Benim kalbimi dinin üzere sabit kıl.*' Ben kendisine 'Ey Allah'ın Rasûlü! 'Ey kalpleri çeviren (Allah'ım)! Benim kalbimi dinin üzere sabit kıl.' diye neden çok dua ediyorsun!' dedim. Allah Rasûlü şöyle buyurdu: "*Ey Ümmü Seleme! Hiçbir insan yoktur ki kalbi Allah'ın iki parmağı arasında olmasın. O, dilediği (kulunun kalbini) istikamet üzere kılar, dilediğini ise saptırır.*"[18] Hiç şüphesiz Allah Teâlâ, kullarının niyetleri ve amelleri doğrultusunda kalplerini değiştirecektir. Bu değişiklik ise tüm bedeni etkileyecektir. Peygamber Efendimiz bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmuştur: "*...Bilin ki! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o iyi (doğru ve düzgün) olursa bütün vücut iyi (doğru ve düzgün) olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. Bilin ki! O, kalptir.*"[19]

İnsanın kalbinin olumlu yönde değişmesi ve Allah'ın rızasına uygun bir hal alması için gayret sarf etmesi gerekir. Peygamber Efendimiz (sas) de "*Benim kalbim de perdelenir ve ben her gün yüz defa Allah'tan bağışlanma dilerim.*" buyurarak ümmetine örneklik teşkil etmiştir.[20]

Türkçede kalbe, gönül, yürek, can gibi isimler de verilmektedir. İnsanın nahif ve kırılgan yapısı için gönül, cesareti için ise yürek kavramı kullanılır. Kalpsizlik ise merhametsizliği temsil eder. Bu yönüyle kalp, insanın mânevî varlığının merkezidir.

---

18 Tirmizî, "Deavât", 89 (No. 3522).
19 Buhârî, "Îmân", 39 (No. 52).
20 Müslim, "Zikir ve dua ve tevbe ve istiğfar", 41 (No. 6858).

Kalp, ruh, nefis ve *akıl* kavramları insanın bu mânevî yönünü temsil edip Rabbânî latifeye delâlet eden yakın anlamlı terimlerdir.[21] İnsanın anlaması, düşünmesi, idrak etmesi, hakikatleri kavraması bu mânevî cevher vasıtasıyladır. Kur'an-ı Kerîm'den anlaşıldığı kadarıyla kalp, Allah karşısında sorumludur, dinî hayatın merkezindedir. Şuur, idrak, duygu, anlama, düşünme, akletme gibi fiiller kalp vasıtasıyla gerçekleştirilir. Kur'an-ı Kerîm'de "*Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar...*"[22] buyurularak kavrama fiili; "*(Seni yalanlayanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalardı elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu.*"[23] buyurularak düşünme fiili; "*Kalbi olanlar için bunda öğüt vardır.*"[24] ve "*Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.*"[25] gibi âyetlerle de sorumlu olma fiili kalbe yüklenerek bu gerçeğe işaret edilmiştir.

Kalp tüm duyguların merkezidir. İman – küfür, cesaret – korkaklık, ihlâs – riyâ, iyilik – kötülük ve bunun gibi duygular kalp vasıtasıyla hayat bulur. Kalp, olumsuz yöne sevk olsa o körleşir, katılaşır, paslanır, mühürlenir ve işlevini kaybeder. Kur'an-ı Kerîm'deki "(*Ne var ki) bunlardan sonra yine kalpleriniz katılaştı. Artık kalpleriniz taş gibi yahut daha da katıdır*."[26], "*Sözlerini bozmaları sebebiyle onları lânetledik ve kalplerini katılaştırdık.*"[27], "*İşte onlar Allah'ın, kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimselerdir*."[28] ve "*Hayır! Bilakis onların işlemekte oldukları (kö-*

---

[21] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 3/3.
[22] A'râf 7/179.
[23] Hac 22/46.
[24] Kaf 50/37.
[25] İsrâ 17/36.
[26] Bakara 2/7.
[27] Mâide 5/13.
[28] Nahl 16/108.

tülükler) kalplerini paslandırmıştır."[29] gibi âyetlerden anlaşıldığı kadarıyla insan kötü yolda ilerledikçe kalbi de âtıl bir duruma gelmektedir. Buna mukabil insan tevbe edip kötülüğü giderecek bir iyilik yaptığında kalp yeniden dirilip nurlanacaktır. Peygamber Efendimiz (sas) bunu şöyle ifade etmektedir: *"Fitneler kalbe işledikçe siyah bir nokta oluşur, kalp onları kabul etmediği takdirde bu sefer kalpte beyaz bir nokta meydana gelir."*[30]

İnsanın işlediği amellerle doğru orantılı olarak kalbi de şekil alır. Mü'minin kalbi her şeyden önce tertemiz ve nurlu bir yapıya sahiptir. Küfürde direnenlerinki ise kararmış, mühürlenmiş ve hakikatleri göremeyecek kadar katılaşmış bir kalptir. Münafığın kalbi, adeta kılıfına konulmuş ve ağzı bağlanmış gibidir. Diğer bir deyişle iman da küfür de kalbe etki eder.[31] Bunlardan iman ağır bastığında kalp temiz ve saf bir hale gelir. Küfür etkin olursa kalp paslanır. Kalpler tasfiye edildiğinde ise mârifet olarak adlandırılan ilâhî bilgilerin kişiye açılması mümkün olur. Peygamber Efendimiz'in (sas) *"Marifet kalbin işidir. 'Allah sizi, bilmeyerek rasgele yaptığınız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz. Ama kalplerinizin kastettiği yeminlerden dolayı sorumlu tutar.' âyeti de buna delâlet eder."*[32] buyurması da kalbin bu yönüne işaret etmektedir.

Kalp aynı zamanda vahyin de mahallidir. Kur'an-ı Kerîm'de *"...Allah'ın izniyle Kur'an'ı senin kalbine bir hidâyet rehberi, önce gelen kitapları doğrulayıcı ve mü'minler için de müjdeci olarak o indirmiştir."* buyurularak Kur'an'ın Peygamber Efendimiz'in (sas) kalbine indirildiği vurgulanmaktadır. Peygamberlerin dışındaki veli kullara Allah'tan gelen ilhamların mahalli de yine kalptir. *"Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de*

---

[29] Mutaffifîn 83/14.
[30] Müslim, "Îmân", 231 (No. 369).
[31] Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Şehabeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2010), 248.
[32] Buhârî, "Îmân", 13 (No. 20).

saptırmak isterse göğe çıkıyormuş gibi kalbini iyice daraltır."[33] buyurulması da gönlün bu fonksiyonunun önemine işaret eder.

Tasavvufta kalp, mârifetin vasıtası, ilâhî sırların aynası, ilâhî isim ve sıfatların tecelli ettiği yer olarak görülür. İlâhî ilhama erip sırlara vâkıf olmak kalple gerçekleştirilir. Allah'ı hakiki anlamda tanımak (*mârifetullah*) kalbin önündeki engellerin kaldırılması ile mümkün olur. Kalbin doğru bilgiye ulaşması için öncelikle tasfiye edilmesi gerekir. Bunun için tasavvuf, kalbi her türlü kötü düşünce ve duygudan arındırmayı gaye edinir. Bu gaye doğrultusunda mutasavvıflar kendilerine özgü nefis terbiye metotları geliştirmişlerdir. Böylece kalbin önündeki perdelerin açılıp hakikatin ortaya çıkması sağlanmaya çalışılır. Hakikat ancak basiret olarak da adlandırılan kalp gözüyle görülebilir. Gönül gözünün açılmasıyla birlikte artık bu âlemin dışındaki hakikatleri de kavramak mümkün hale gelir. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî "Kalbin aynası temizlenip parlaklaşırsa, dünyanın dışındaki resimleri görürsün. Hem resmi hem de ressamı görürsün. İkbal döşeğini de görürsün, onu döşeyeni de."[34] sözleriyle bunu ifade etmiştir

Kalp gözünün açılması için riyâzet ve mücâhedeyle tüm hata ve günahlardan uzaklaşılması esastır. Mutasavvıflara göre "*Eğer takvâ üzere olursanız Allah size bir furkan (ilham) verir*"[35] âyeti de buna işaret eder. Peygamber Efendimiz (sas) de Vâbisa b. Ma'bed'in, "İyilik ne demektir?" sorusuna üç parmağını birleştirip göğsüne vurarak şöyle cevap vermiştir: "*Sen fetvayı kendinden iste, sen fetvayı kalbinden iste, ey Vâbisa! İyilik, içinin huzurlu, gönlünün rahat olduğu şeydir. Kötülük ise insanlar sana 'yapmanı' söyleseler bile içi-*

---

33 En'âm 6/125.

34 Celâleddîn-i Rûmî Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, çev. Derya Örs - Hicabi Kırlangıç (İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 181 (2. Defter, No. 71-72).

35 Enfâl 8/29.

ni tırmalayan, gönlüne rahatsızlık veren şeydir."[36] Efendimiz'in bu cevabı gönül huzurunun her şeyin önüne geçtiğini göstermektedir. Fıkıh ilmi ve âlimler her ne kadar bir konuda fetva verseler de gönlün tatmin olmaması o fetva ile amel etmenin önünde bir engel olacaktır. Bunun için mutasavvıflar amellerde kolay olanı değil takvâya daha uygun olanı tercih etmişlerdir.

Tasavvufta seyr ü sülûk (mânevî gelişim yolculuğu) da kalp vasıtasıyla gerçekleştirilir. Kalbi her türlü kötülükten arındırıp güzel vasıflarla donatma süreci neticesinde kulun Rabbine *kalb-i selim* ile ulaşması mümkün olur. "*O gün ne mal fayda verir ne de evlât. Ancak Allah'a kalb-i selîm ile gelenler (fayda bulur)*."[37] âyetinde hastalıksız, temiz ve saf olan kalbin ahirette insana fayda sağlayacağı ifade edilmektedir. Peygamber Efendimiz (sas) de "*Kalbini yalnızca imana tahsis eden, kalbini selim, dilini doğru, nefsini doymuş, ahlâkını düzgün kılan ve kulaklarını (hak yolunda) haberci, gözlerini (kalp izinde) bekçi kılan kişi kurtuluşa ermiştir... Kalbini (ilâhî güzelliklerin dolup taştığı) bir kap hâline getiren kurtuluşa ermiştir*."[38] buyurarak âhiretteki kurtuluşu kalb-i selime bağlamıştır. İçerisinde Allah rızasından başka bir kaygı bulunmayan kalp, kalb-i selimdir.

Kalb-i selîm, Allah katındaki en kıymetli hazinedir. Nitekim Allah (cc) kullarının servetinin çokluğuna değil gönüllerinde olana değer vermektedir. Peygamber Efendimiz (sas) "*Allah suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar*."[39] buyurarak gönüllerdeki Allah rızasının her şeyin önüne geçtiğini vurgulamıştır. Bunun için gönüllerden mâsivânın (Allah'tan başka her şeyin) çıkarılması, ilâhî bilgi ve sevginin oraya yerleşmesi için gerekli görülmüştür.

Sür çıkar ağyârı dilden tâ tecelli ede Hak,
Padişah konmaz saraya hane mamur olmadan.

---

[36] Dârimî, "Büyû'", 2 (No. 2561).
[37] Şuarâ 26/88, 89.
[38] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/147 (No. 21635).
[39] Müslim, "Birr ve sıla", 34 (No. 6543).

1.2. Kalp Vasıtasıyla Elde Edilen Bilgi: Mârifet

إِنَّ اللَّهَ تَعالى قَالَ: مَنْ عَادَى لِى وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ، وَمَا تَقرَّبَ إِلَىَّ عَبْدِى بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَىَّ مِمَّا افْتَرَضْتُه عَلَيْهِ، وَمَا زَالَ عَبْدِى يَتَقَرَّبُ إِلَىَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَحْبَبْتُهُ، فَكُنْتُ سَمْعَهُ الَّذى يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذى يُبْصِرُ بِه، وَيَدَهُ الَّتى يَبْطُشُ بِهَا وَرِجْلَهُ الَّتِى يَمْشِى بِهَا، وَإِنْ سَأَلَنى لَأُعْطِيَنَّهُ، وَلَئِنِ اسْتَعَاذَنى لأُعِيذَنَّهُ...

"Yüce Allah şöyle buyurur: 'Kim benim bir veli kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığınırsa muhakkak onu korur ve kollarım.'"[40]

إِنَّهُ لَيُغَانُ عَلَى قَلْبِى وَإِنِّى لأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ فِى الْيَوْمِ مِائَةَ مَرَّةٍ.

"Benim kalbim de perdelenir ve ben her gün yüz defa Allah'tan bağışlanma dilerim."[41]

اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ، فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ

"Mü'minin firâsetinden sakının. Çünkü o, Allah'ın nuruyla bakar."[42]

---

40 Buhârî, "Rikâk", 38 (No. 6502).

41 Müslim, "Zikir ve dua ve tevbe ve istiğfar", 41 (No. 6858).

42 Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'an", 15 (No. 3127); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 8/102 (No. 7497).

إِنَّهُ قَدْ كَانَ فِيمَا مَضَى قَبْلَكُمْ مِنَ الْأُمَمِ مُحَدَّثُونَ وَإِنَّهُ إِنْ كَانَ فِي أُمَّتِي هَذِهِ مِنْهُمْ فَإِنَّهُ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ.

"Sizden önceki geçmiş ümmetler içinde muhaddes kimseler vardı. Eğer ümmetimden de böyle kimseler olacaksa muhakkak bu Ömer ibn Hattâb onlardan biridir."[43]

Allahu Teâlâ (cc) insanı, kendisini tanıması için yaratmıştır.[44] Kur'an-ı Kerîm'de "*Ben, cinleri ve insanları ancak beni kulluk etsinler diye yarattım.*"[45] buyurulması tasavvuftaki yaygın kanaate göre bu hususa işaret etmektedir. Nitekim İbn Abbas, âyetteki "kulluk etsinler" ifadesinin "tanısınlar" şeklinde anlaşılabileceğini belirtmiştir.[46] Buradan hareketle Allah'a güzel kulluk sergilemenin ancak O'nu gerektiği şekilde tanımakla mümkün olduğu düşünülebilir. Tasavvuf kaynaklarında hadis olarak geçen "*Allahu Teâlâ şöyle buyurdu: Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim. Mahlûkatı yarattım, kendimi onlara tanıttım. Böylece beni bildiler.*"[47] rivayeti de bu hakikati ifade etmek için yaygınlaşmış olmalıdır.

Allah'ı tanımak literatürde *mârifet* kavramıyla ifade edilmektedir. *Mârifet*, kelime olarak "bilmek ve tanımak" anlamlarını

---

43 Buhârî, "Enbiyâ", 52 (No. 3282).

44 Örn. Bk. Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî Serrâc, *el-Lüma' fî târîhi't-tasavvufi'l-İslâmî*, thk. Kamil Mustafa el-Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 38; Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Halil el-Mansûr (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 12; Ebü'l-Hasen Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh, 2010), 331; Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid (Hacı Bektaş Veli Külliyatı içerisinde)*, çev. Baki Yaşa Altınok (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010), 61.

45 Zâriyât 51/56.

46 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 13.

47 Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdülhâdî Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351), 155.

taşımaktadır.[48] Bu yönüyle *mârifet*, ilim kelimesiyle yakın anlamlı bir sözcüktür. Fakat dilbilimcilerine göre *ilim*, mârifetten daha geniş bir anlam alanına sahiptir. Zira *mârifet* sınırlı bir bilgidir. Bundan dolayı "Allah'ın kendi bilgisi/bilmesi" söz konusu olduğunda sınırsız ve mutlak bir bilgiye sahip olması itibariyle *ilim* kavramı kullanılmaktadır. Buna mukabil insanın Allah hakkındaki bilgisi sınırlı olduğu için bu bilgi *mârifet* kavramı ile ifade edilmektedir.[49] Diğer deyişle Allah âlemdeki her şeyi bildiği için "ilim sahibi (*âlim*)"dir. Kul ise Allah hakkında sınırlı bir bilgiye sahip olması dolayısıyla "mârifet sahibi (*ârif*)" olarak nitelendirilmektedir. Kulun Allah'ı tanıması *mârifetullah* tabiriyle de ifade edilmektedir.

Mutasavvıflara göre *mârifet*, ilimden daha özel bir bilgi türüdür. Nitekim ilme ulaşmak, akıl ve duyular yoluyla kıyas ve istinbât gibi yöntemler neticesinde mümkünken mârifet ise ancak kalp vasıtasıyla elde edilebilir. Diğer bir deyişle mârifete, mânevî tecrübe, keşf, ilham ve müşâhede gibi yollarla ulaşılabilir. İlim kitaplardan veya ilgili alanın üstatlarından eğitim almakla, mârifet ise mücâhede ve riyâzet gibi yöntemler neticesinde kalbi tasfiye etmekle (saf hale getirmekle) elde edilebilir. Bu bağlamda *vahiy, ilham, müşâhede, mükâşefe, tecellî, basîret, fetih, yakîn* ve *rüya* gibi kavramlar mârifet ile ilişkili olarak açıklanan kavramlardır.[50] Bunlar aynı zamanda mânevî tecrübe neticesinde yaşanan halleri de ifade etmektedir. Tasavvufta bu kanallardan tahsil edilen mârifet, ilimden üstün görülmüş, irfân sahibi olan âlimler, diğer ulemâya göre ayrıcalıklı addedilmişlerdir.

Mârifet aynı zamanda yakînî bilgi ifade eder. Yakîn, kalpte

---

[48] Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali Kebir vd. (Kahire: Dâru'l-maârif, ts.), 22/2897; Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, 2/1583.

[49] Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 331; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 185.

[50] Mahmud Esad Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* (Ankara: Otto, 2017), 208.

hâsıl olan ve doğruluğunda şüphe bulunmayan kesin bilgidir.[51] Delile ihtiyaç duymaksızın iman gücüyle apaçık görme yahut bir şeyin doğru olduğuna kalbin tatmin olması anlamındaki yakîn[52] hakkında Peygamber Efendimiz "*Allah'tan dünya ve ahirette afv, âfiyet ve yakîn isteyin.*"[53] buyurmaktadır. Yakîn konusunda örnek şahsiyet olarak Hz. İsâ'yı gösteren Serrâc, "*Allah kardeşim İsa'ya rahmet etsin... Yakîni biraz daha artsaydı gökyüzünde yürüyecekti.*"[54] şeklinde bir rivâyet de nakletmektedir.

Mutasavvıfların mârifetin kalp ile elde edildiğini vurgulamaları, dinin temel kaynakları olan Kur'an ve sünnette Allah'ın isim ve sıfatlarına dair verilen bilgileri görmezden geldikleri anlamına gelmez. Elbette ki Allah'ı tanımak için öncelikle dinin temel kaynaklarında yer alan bilgileri özümsemek gerekmektedir. Nitekim Kur'an'da Allah'ın nasıl bir varlık olduğuna dair detaylı bilgiler verilmektedir. Söz gelimi Bakara sûresinde buyurulduğuna göre "*Allah, O'ndan başka tanrı olmayan, kendisini uyuklama ve uyku tutmayan, diri, her an yarattıklarını gözetip durandır. Göklerde ve yerde olan ancak O'nundur. O'nun izni olmadan katında şefaat edecek kimdir? Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir, dilediğinden başka, ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar. Hükümranlığı gökleri ve yeri kaplamıştır, onların gözetilmesi O'na ağır gelmez. O, yücedir, büyüktür.*"[55] Peygamber Efendimiz (sas) de hadis-i şerîflerinde Allah Teâlâ'yı (cc) tanıtmaktadır. Nitekim bir gün müşrikler O'nun (sas) huzuruna gelip "Yâ Muhammed! Rabbini bize tanıt." demişler, bunun üzerine İhlâs sûresi nazil olmuştur: "*De ki, O Allah tektir, Allah Samed'dir. (O hiçbir şeye muhtaç değildir ama bütün varlıklar O'na muhtaçtır.) O,*

---

51 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 1/102.
52 Cürcânî, *Ta'rîfât*, 217.
53 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/185 (No. 6). Serrâc, *el-Lüma'*, 64.
54 Serrâc, *el-Lüma'*, 64.
55 Bakara 2/255.

doğurmamış ve doğmamıştır. Hiçbir şey O'na denk değildir."[56] Bu gibi rivayetlerin yanında Allah Teâlâ'nın doksan dokuz isminin yer aldığı hadisler de O'nun sıfatlarını haber vermesi açısından önemlidir.

Öte yandan vahyin kendilerine ulaşmadığı kimseler de akıl vasıtasıyla kendilerini yaratan Yüce Varlık olan Allah Teâlâ'yı bulmakla yükümlüdürler. Nitekim akıl, belirli bir ölçüde Allah'ı tanımaya vesile olan bir araçtır. Dolayısıyla tefekkür ve gözlem yoluyla bu âlemi yaratan Rabbe ulaşmak mümkündür. Bununla birlikte mutasavvıfların mârifetullah (Allah'ı tanıma) için üzerinde önemle durdukları vasıta, kişinin mânevî tecrübeleriyle Rabbini tanımasıdır. Hücvîrî'nin ifade ettiğine göre ulema, "Allah hakkındaki sıhhatli ilme" mârifet adını verirken, sûfîler "Allah hakkındaki sıhhatli hâle" mârifet ismini vermiş ve hâle delâlet etmesinden dolayı mârifeti ilimden üstün görmüşlerdir.[57] Burada ulemanın yolu Allah'ı akıl ve nakil vasıtasıyla tanımaktır. Mutasavvıflar ise buradan elde edilecek bilgiye bir de kalp vasıtasıyla elde edilen bilgiyi eklemektedirler. Böylece yaratılışın amacı olan Allah'ı tanımak akıl ve naklin yanında kalbin de fonksiyonel bir hale gelmesiyle daha kapsamlı ve mutasavvıflara göre daha sağlam bir boyuta ulaşmaktadır. Bununla birlikte kalp vasıtasıyla Allah'ı tanıyabilmek için de öncelikle kalbin buna hazır hale getirilmesi gerekmektedir. Nitekim kalp Kur'an-ı Kerîm'den anlaşıldığı kadarıyla hakikatleri görmek için bir vasıtadır. Kalplerin kör olmaktan, paslanmaktan, kilitlenmekten, mühürlenmekten ve katılaşmaktan kurtulup anlama, fikretme ve müşâhede etme gibi işlevleri olan bir vasıtaya dönüşmesi[58] gönlün mâsivâdan arındırılmasına bağlıdır. Peygamber Efendimiz "*Benim kalbim de perdelenir ve ben her gün yüz defa Allah'tan*

---

56 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/133 (No. 21538).

57 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 331-332.

58 Hac 22/46; A'râf 7/101, 179; Mutaffifîn 83/14; Bakara 2/74; Muhammed 47/24; Necm 53/11

bağışlanma dilerim."[59] buyururken kalbin bu fonksiyonuna işaret etmiştir. Buna ulaşmanın yolu ise İslâm'a ait dinî, ahlâkî ve hukuki hükümleri ihtiva eden şeriata tam anlamıyla uymaktan geçmektedir. Şeriata bağlılık neticesinde Allah'ın kuluna birtakım ikramları olacaktır. *"Ey iman edenler! Eğer takvâ üzerinde olursanız O size bir furkan verir"*[60] âyetindeki "furkan" ifadesi mârifete işaret etmektedir. Allah'ın emir ve yasaklarına titizlikle riayet eden kulun nefsin aşırı isteklerini kontrol altına alıp kalbini tasfiye etmesiyle gönlüne birtakım ilâhî hikmetlerin açılması söz konusu olmaktadır.

Bu bağlamda tasavvuf ilminin şeriat ve hakikat birlikteliğinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Dinî hükümlerle amel eden kul Allah tarafından sevilir ve böylece hakikate ulaşma potansiyelini kazanır. Hakikat ise Cenâb-ı Hakk'ın sevdiği kuluna bazı ilâhî gerçekleri ve sırları bildirmesi, bunun yanında kulun Rabbinin tecellilerini müşâhede etmesidir. Allah'ın emir ve yasaklarına hassasiyetle riayet eden bir yaşam sergileyen kul, Rabbinin gayb hazinesinden birtakım ikramlara mazhar olur. İşte bu ikramlar tasavvufta hakikat olarak değerlendirilmektedir. Mârifet de bu hakikatlerin bilgi boyutudur. Bu bağlamda *"Uğrumuzda mücâhede edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza (hakikate) ileteceğiz."*[61] âyetindeki mücâhede şeriata tekabül ederken kulunu yollarına iletmesi ise hakikat kapsamında değerlendirilmektedir.[62] Yine *"Allahu Teâlâ bildikleriyle amel eden kimseye bilmediklerine dair ilmi öğretir."*[63] hadisi de mârifete giden yolun kulun gayret sarf ederek kalbinin önündeki engelleri aşmasından geçtiğini göstermektedir. Bu bağlamda Hârise

---

59 Müslim, "Zikir ve dua ve tevbe ve istiğfar", 41 (No. 6858).

60 el-Enfâl 8/29.

61 Ankebût, 29/69.

62 Bk. Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 263, 440; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 133.

63 Ahmed b. Abdullah b. İshak Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 10/15.

hadisi olarak bilinen rivayet mârifet için güzel bir örnektir. Rivayete göre Peygamber Efendimiz Hârise'ye "*Nasıl sabahladın ey Hârise?*" diye sorar. Hârise, cevaben "Hakiki bir mü'min olarak yâ Rasûlallah!" der. Bunun üzerine Peygamber (sas) "*Senin imanının hakikati nedir?*" buyrur. Hârise: "Dünyadan uzaklaştım. Geceleri uykusuz, gündüzleri susuz geçirdim. Artık Rabbimin arşına açıkça bakıyor, cennetliklerin nasıl nimetlendiklerini ve cehennemliklerin nasıl bağırıp çağırdıklarını görüyor gibiyim." Hârise'nin bu sözleri üzerine Peygamber (sas): "*Allah'ın kalbini nurlandırdığı mü'min! Marifete erdin (bildin), onun gereğini yap.*" buyurur.[64] Hârise'nin kalbinin nurlandırılması, mârifete ulaşması anlamına gelmektedir.

Peygamber Efendimiz (sas) de bir kudsî hadiste bu hakikate şöyle işaret etmektedir: "*Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: 'Her kim benim velî bir kuluma düşmanlık ederse ona harp ilân ederim. Kulum bana, kendisine farz kıldığım şeylerden daha hoş olan bir şeyle yaklaşamaz. Kulum bana nafile ibadetlerle de yaklaşmaya devam eder. Sonunda onu severim. İşte o zaman onun işiten kulağı, gören gözü, sımsıkı tutan eli, yürüyen ayağı mesabesinde olurum. Benden bir şey isterse bunu ona mutlaka veririm. Bana sığınırsa onu mutlaka korurum...*'"[65] Efendimiz'in sözlerinden de anlaşıldığı gibi kulun Cenâb-ı Hakk'ın sevgisini kazanabilmesi için öncelikle gayret sarf etmesi; Rabbinin rızası doğrultusunda yapacağı amellerle mârifet yolunda ilk adımı atması gerekmektedir. Sonrasında Cenâb-ı Hakk'ın ikramlarına ulaşması söz konusu olacaktır. Kuşeyrî, ârifin, isimleri ve sıfatlarıyla Cenâb-ı Hakk'ı bilen, amellerinde daima doğruluk üzere olan, kötü huy ve onun getirdiği kötü sonuçlardan kendisini arındıran kimse olduğunu vur-

---

64 Ebû Urve Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi (Abdurrezzak'ın Musannef'i içerisinde)*, thk. Habiburrahman el-Azami (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403), 11/129 (No. 20114). Bk. Ebû Saîd el-Harrâz, *et-Tarîk ila'llah (Kitâbü's-Sıdk)*, haz. Abdülhalim Mahmud (Dâru'l-Maârif, ty.), s. 56, 57; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 17.

65 Buhârî, "Rikâk", 38 (No. 6502).

gulamaktadır. Ona göre mârifete ulaşmak ancak mücâhede ve riyâzet sonucunda gerçekleşebilir. Diğer bir deyişle kul nefsinden uzaklaştığı nispette mârifetullaha ulaşabilecektir.[66]

Kalbi mâsivâdan (Allah'tan başkasından) temizlemek mârifete ulaşmak için önemlidir. Gönülden, başka varlıkların sevgisinin çıkması, gönlün ilâhî ilhamlara hazır hale gelmesi anlamına gelmektedir. Bu uğurda çalışıp gayret sarf etmek her zaman için mârifete ulaşılacağı anlamına gelmiyorsa da Cenâb-ı Hakk'ın mârifeti ancak bu yolda çalışanlara verdiği açıktır. Zira *"İnsan için çabasından başkası yoktur."*[67] âyeti de buna işaret etmektedir.[68] Bu bağlamda az yemek, az uyumak ve az konuşmak şeklinde formüle edilen riyâzet ve mücâhede uygulamalarıyla dünya sevgisinin gönülden çıkarılması neticesinde ilâhî takdirin neticesi olarak mârifetin kulun gönlünde oluşması mümkün olmaktadır.

Gönül, mârifetin ortaya çıkacağı mekândır. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, mârifetin gönle nasıl aksettiğini bir hikâyeyle açıklar. Hikâyeye göre Rumlar ile Çinliler ressamlık konusunda yarışmaktadır. Her iki taraf da kendilerinin bu alanda daha iyi olduklarını iddia etmektedir. Bunun üzerine her iki taraf karşılıklı odalara yerleşir ve maharetlerini sergilemeye başlarlar. Çinliler edindikleri yüz çeşit boyayla resimlerini yaparken Rumlarsa yalnızca duvarı cilalarlar. Taraflar resimlerini tamamlar. Sıra sergilemeye gelince Çinlilerin eseri önce sergilenir ve herkes hayran kalır. Daha sonra Rumların eserinin üzerindeki örtü açılır. Onlar yalnızca duvarı cilalamışlardır. Örtü açılınca, hemen karşıdaki Çinlilerin resimleri onların duvarlarına yansır. Duvardaki cila, resmi çok daha göz boyayıcı hale getirmiştir.[69] Mevlânâ'ya göre hikâyedeki Rumlar mutasavvıflara benzemektedir. Onların

---

66 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 342.
67 Necm 53/39.
68 Mevlânâ, *Mesnevî*, 574 (4. Defter, No. 2903-2906).
69 Mevlânâ, *Mesnevî*, 156 (1. Defter No. 3467-3482).

kitapları, dersleri ve gösterilecek hünerleri olmasa da gönülleri-ni ibadet ve iyiliklerle cilalamışlar, hırs, kin ve cimrilik gibi kötü huylardan arınmışlardır. Mutasavvıfların gönülleri adeta bir ayna gibi saf ve temizdir. Bundan dolayıdır ki gaybın muhteşem şekilleri gönül aynasından yansımaktadır.[70] Bunun gerçekleşmesi ise gönül aynasının parlatılmasından geçmektedir. Bunun için nefsin terbiye edilmesi önemli görülmüştür. Zira Kur'an-ı Kerîm'de vurgulandığı üzere "*Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklere gömen de ziyan etmiştir.*"[71]

Gönül gözü açıldığında artık kul baş gözüyle göremeyeceği ilâhî hakikatleri görmeye başlar. Peygamber Efendimiz, "*Mü'minin firâsetinden sakının. Çünkü o, Allah'ın nuruyla bakar.*"[72] buyurarak gerçek anlamda mü'min olan kimsenin baktığında Allah'ın inayetiyle bakıp hakikatleri görebileceğini vurgular. Efendimiz bu sözlerinin ardından "*Şüphesiz bunda firâset sahibi kimseler için ibretler vardır.*"[73] âyetini okuyarak firâset kavramının önemine işaret eder. Tasavvuf literatüründe firâset, "kalbe doğan çeşitli sezgi ve hislerle gizli olay ve varlıklar hakkında tahminde bulunmak yahut bilgi sahibi olmak" anlamında kullanılır. Ebû Saîd el-Harrâz'a (ö. 277/890) göre firâsetin kaynağı bizzat Cenâb-ı Hak'tır. Bundan dolayı bu şekilde elde edilen bilgi, gaflet ve yanılmadan uzaktır. Kuşeyrî ise firâsetin iman ile doğru orantılı olduğunu vurgular. Ona göre imanı kuvvetli olanın firâseti de kuvvetlidir.[74] Hz. Osman ile ilgili bir rivayette firâsetin örneği görülmektedir. Bir gün Enes b. Malik yolda gördüğü bir kadının güzelliğini düşünürken Hz. Osman'ın yanına gelir. Onu gören Hz. Osman, "Sizden biriniz gözlerin-

---

70 Mevlânâ, *Mesnevî*, 156-157 (1. Defter No. 3483-3499).
71 Şems 9/91-92.
72 Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'an", 15 (No. 3127); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 8/102 (No. 7497).
73 Hicr, 15/75.
74 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 266.

de zina alâmeti belirdiği halde yanıma mı giriyor?" der, Enes b. Mâlik, onun bu sözleri karşısında şaşırır ve "Rasûlüllah'tan (sas) sonra yeni bir vahiy mi?" diye sormaktan kendisini alamaz. Hz. Osman ise "Hayır! Fakat bu basîret, bürhân ve doğru firâsettir." cevabını verir.[75] Burada üzerinde durulan firâset kavramı mârifet kapsamında değerlendirilir.

Öte yandan *muhaddes* kavramı da mârifet kapsamında değerlendirilen tasavvuf terimlerindendir. Kendisiyle konuşulan, ilham alan, gönlüne ilâhî bilgiler gelen kimse anlamındaki muhaddes, Peygamber Efendimiz'in Hz. Ömer için kullandığı bir kavramdır. Efendimiz onun hakkında "*Sizden önceki geçmiş ümmetler içinde muhaddes kimseler vardı. Eğer ümmetimden de böyle kimseler olacaksa muhakkak bu Ömer b. Hattâb onlardan biridir.*"[76] buyurarak onun ashâb içerisindeki mümtaz konumuna işaret etmiştir.

Mârifete ulaşmak nefis terbiyesi ve kalbin tasfiyesi ile gerçekleşir. Nefis, insandaki kötü huyların ve insanı günaha sevk eden aşırı isteklerin kaynağıdır. Kalbin tasfiyesi için öncelikle nefsin terbiye edilmesi ve arzularının meşru sınırlar içerisine çekilmesi önem arz etmektedir. Bunun için mutasavvıflar çok ibadetin yanı sıra insanın kendisini dünyalığa aşırı bağlanmaktan da uzaklaştırmasını gerekli görürler. Zühd olarak adlandırılan bu tavır, dünya sevgisinin her türlü kötülüğün kaynağı olarak görülmesinden ileri gelmektedir. Dünyanın nimetlerine kapılıp âhireti unutmak, bu yolda düşülecek en büyük zaaftır. Bunun için kulun öncelikle dünyalığa karşı kendisini kontrol altına alması gerekmektedir. Bu yönüyle ârif aynı zamanda zahid olma vasfını da taşımaktadır. Mârifet sahiplerinin diğer bir özelliği ise güzel ahlâka sahip olmalarıdır. Kişi ancak güzel huyları karakter haline getirip hayatına aktardığında kâmil insan olma

[75] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 272.
[76] Buhârî, "Enbiyâ", 52 (No. 3282).

yolunda mesafe alır. Bu anlamda mârifete ulaşmak da ahlâkı güzelleştirmekten geçmektedir.

Tasavvuf kaynaklarında Allah'a çok ibadet ederek yakınlaşma gayretinde bulunanlar âbid, dünyalığa rağbet etmeyerek kendilerini âhiret için hazırlayanlar zahid, her iki vasfı kendi şahsında bütünleştirip güzel ahlâkı da haline ve vasıflarına hâkim kılan kimseler Allah'ın ikramlarına mazhar olup mârifete ulaştıklarında ârif adını almışlardır. Diğer bir deyişle ârif, hem âbid hem de zahid olma vasfını taşımaktadır. Âbid, zahid ve ârifler sahip oldukları vasıflar yönüyle farklı derecelerde görülmüşlerdir.[77] Âbidler çok ibadet etmeleri itibariyle bu adı almışlardır fakat onların güzel ahlâka sahip olmak bakımından eksiklerinin olması muhtemeldir.[78] Zahidler dünyaya karşı durdukları konumlarıyla mânevî anlamda bir mertebe almış olsalar da henüz mârifete ermiş değillerdir. Ârifler ise ibadet ile zühdü şahıslarında bütünleştirmiş, halleri ve ahlâklarıyla mânevî olgunluğa ermiş kimselerdir. Bu yönüyle ârifler diğer zümrelerden daha ayrıcalıklı ve üst konumda yer almışlardır. Benzer bir şekilde mârifet de tahsil ile elde edilen ilimden daha üstün görülmüştür. Zira mârifete ulaşmak, bilginin eyleme dönüşüp gönlün mâsivâdan arındırılması neticesinde mümkün olmaktadır. Bundan dolayı mârifet, ilimden daha özel ve yüksek bir bilgi türü olarak görülmüştür.

Işk imiş her ne var âlemde
İlim bir kîl ü kâl imiş ancak

---

[77] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 331, 332, 440; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 342; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 208.

[78] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 104.

1.3. Nefse ve Şeytana Karşı Cihad: Mücâhede[79]

جَاهِدُوا بِأَيْدِيكُمْ وَأَلْسِنَتِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ.

"Ellerinizle, dillerinizle ve mallarınızla cihad edin."[80]

قَدِمْتُمْ خَيْرَ مَقْدَمٍ مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ.

"Küçük cihaddan büyük cihada hayırlı bir dönüş yaptınız."[81]

أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِالْمُؤْمِنِ مَنْ أَمِنَهُ النَّاسُ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَالْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ النَّاسُ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ وَالْمُجَاهِدُ مَنْ جَاهَدَ نَفْسَهُ فِي طَاعَةِ اللَّهِ وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ الْخَطَايَا وَالذُّنُوبَ.

"Mücâhid, Allah'a itaat yolunda nefsi ile cihad edendir."[82]

اللَّهُمَّ إِنِّى أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْعَجْزِ وَالْكَسَلِ وَالْجُبْنِ وَالْبُخْلِ وَالْهَرَمِ وَعَذَابِ الْقَبْرِ اللَّهُمَّ آتِ نَفْسِى تَقْوَاهَا وَزَكِّهَا أَنْتَ خَيْرُ مَنْ زَكَّاهَا أَنْتَ وَلِيُّهَا وَمَوْلاَهَا اللَّهُمَّ إِنِّى أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لاَ يَنْفَعُ وَمِنْ قَلْبٍ لاَ يَخْشَعُ وَمِنْ نَفْسٍ لاَ تَشْبَعُ وَمِنْ دَعْوَةٍ لاَ يُسْتَجَابُ لَهَا.

"Allah'ım! Acizlikten, tembellikten, korkaklıktan, cimrilikten, bunaklıktan, kabir azabından sana sığınırım. Allah'ım!

---

79 Bu başlık, daha önce *Tasavvuf ve Hayat* (Fecir Yayınları, Ankara: 2021, 145-155) kitabında yayınladığımız bölümün gözden geçirilerek ilgili hadisler çerçevesinde yeniden ele alınmış halidir.

80 Nesâî, "Cihâd", 48 (No. 3194).

81 Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *Kitabü'z-zühdi'l-kebîr*, thk. Amir Ahmed Haydar (Beyrut: Dârü'l-Cinân, 1987), 165 (No. 373); Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 4/430 (No. 11260, 11779); Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkadir-i Geylânî, *el-Gunye li-tâlibi tarîki'l-Hak azze ve celle* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/306.

82 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/22 (No. 24458); Tirmizî, "Fedâilü'l-cihâd", 2 (No. 1621).

Nefsime, senden sakınma şuurunu (takvâsını) ver ve nefsimi arındır. Onu en iyi arındıracak olan sensin. Onun koruyucusu da onun efendisi de sensin. Allah'ım! Fayda vermeyen ilimden, huşû duymayan kalpten, doymayan nefisten ve kabul edilmeyen duadan sana sığınırım."[83]

Tasavvufta mânevî eğitimin temeli nefis terbiyesine dayanmaktadır. Nefis, insanı kötüye sevk eden temel unsurdur. Mânevî hastalıklar, hile ve günahların kaynağı olarak tasavvur edilen nefsin eğitilmesi insanın kemâl yolculuğunda önemli bir adımı ifade etmektedir. Bundan dolayı tasavvuf ehli, Allah'a ulaşmak için öncelikle kişinin nefsinin tezkiye edilmesine (arındırılmasına) önem vermişlerdir.

Tasavvufta en genel mânâsıyla nefis ile yapılan savaş, *mücâhede* kavramı ile ifade edilir. Mücâhede cihad etmek demektir. Cihad, kişinin düşmana karşı olanca gayretiyle mücadele sergilemesidir. Düşman ise görünürdeki açık düşman, şeytan ve nefis olarak üçe ayrılmaktadır.[84]

Cihad denildiğinde ilk olarak akla gelen düşmanlara karşı çeşitli silahlarla yapılan savaştır. Gerektiğinde kâfir ve müşriklerle cihad etmek her müslümanın temel vazifesidir. Tasavvuf

---

83 Müslim, "Zikir ve dua ve tevbe ve istiğfar", 73 (No. 6906); Nesâî, "İstiâze", 13 (No. 5460).

84 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 208; Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Komisyon (Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1965), I-XL/7/537. Kaynaklarda kendisinden önce mücâhede teriminin nefisle cihad anlamında yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmekle birlikte cıhadı üç kısımda gruplandırarak ele alan ilk mutasavvıfın Horasanlı Hatem-i Esam (ö. 237/851) olduğu belirtilmektedir. Hatem-i Esam cihadı üçe ayırmaktadır: "Cihat üç çeşittir: Kimsenin görmediği iç âlemde (sır) mağlup edinceye kadar şeytanla yapılan cihad. Farizaları tam olarak Allah'ın emrettiği şekilde yerine getirinceye kadar alenî olarak (nefis ile) yapılan cihad. İslâm'ın yayılması için Allah'ın düşmanlarıyla yapılan cihad." Bk. Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye (Zikrü'n-nisveti'l-müte'abbidâti's-sûfiyyât ile birlikte)*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 95.

ehli de hayatları boyunca lüzumlu olduğunda vatan, millet ve din uğruna silahlarını kuşanarak düşman ile savaşmaktan geri durmamışlardır. Öyle ki *ribat* adı verilen sınır bölgelerindeki kaleleri birer tekke haline getirmiş ve bir taraftan buraların mânevî anlamda ihyâsı ile meşgul olurken diğer taraftan da güvenliğinden sorumlu olmuşlardır.[85] Kazerûniyye gibi bazı tarikatlar özel olarak mücâhid yetiştirerek İslâm'ın yayılması ve İslâm diyarlarının güvenliği için hayatlarını vakfetmişlerdir.[86]

Esasında cihadın bu ilk şekli yalnızca silahla düşman karşısında savaşmayı da içermemektedir. Teknoloji, ekonomi ve siyaset gibi çeşitli güç unsurlarıyla yerine getirilen savaş yöntemleri düşman karşısında silah kullanmaksızın üstünlük elde etmede etkili olmaktadır. Bunların hepsi görünen düşmanlara karşı sürdürülebilecek mücadele kapsamına dâhil olup gerektiğinde mal ile gerektiğinde dil ile ve nihayetinde Allah yolunda canı feda etmek suretiyle yerine getirilebilmektedir. Peygamber Efendimiz'in, "*Ellerinizle, dillerinizle ve mallarınızla cihad edin.*"[87] hadisi de bu hususa işaret etmektedir. Fakat bunların hepsi yine Efendimiz'in ifadesiyle küçük cihad olarak görülmüştür. Nitekim Efendimiz, bir seferden dönen sahâbîlerine "*Küçük cihaddan büyük cihada hayırlı bir dönüş yaptınız.*"[88] buyurarak nefis ile yapılan mücadelenin görünen düşmana kıyasla çok daha çetin bir savaş olduğunu vurgulamıştır.

---

85 Bülent Çetinkaya, *Ortaçağ İslam Dünyasında Ribat* (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 28.

86 Kadir Özköse, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2003), 263.

87 Nesâî, "Cihâd", 48 (No. 3194).

88 Beyhakî, *Kitabü'z-zühdi'l-kebîr*, 165 (No. 373); Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 4/430 (No. 11260, 11779); Abdülkadir-i Geylânî, *el-Gunye li-tâlibi tarîki'l-Hak azze ve celle*, 2/306. Hadis âlimleri halk dilinde meşhur olan bu rivâyetin Hz. Peygamber'e ait olmadığı yahut zayıf olduğu yönünde kanaatlerini ifade etmiş olsalar da gerek halk arasında gerekes sûfîler nezdinde bu rivâyet makbul görülüp çok yaygınlaşmıştır. Bk. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 1/481 (No. 1362).

Mücâhede, insanın nefsi ile olan amansız mücadelesidir. Bu mücadelede zafer elde etmeden görünen düşmanlar karşısında muzaffer olmak mümkün değildir. Nefis, bencillik, ihtiras, kıskançlık, çekememezlik ve nifak gibi her türlü kötü duygu ve düşüncenin kaynağı olarak görüldüğü için tasavvufta üzerinde en çok durulan cihad türü, bâtınî cihad olarak da adlandırılan nefis ve şeytana karşı yapılan mânevî savaş olmuştur.[89] Diğer bir deyişle dinimizin istediği, bununla birlikte nefse ağır gelen işleri yerine getirerek nefis ve şeytanla mücadele etmek en meşakkatli ve en önemli cihaddır.[90] Peygamber Efendimiz de *"Mücâhid, Allah'a itaat yolunda nefsi ile cihad edendir."*[91] buyurarak bu hususa işaret etmiştir.

Nefis, dünyada refah ve eğlence içerisinde yaşamayı bu uğurda Allah'ın razı olmayacağı bazı davranışları da sergilemeyi arzular. Bunun karşısında kula düşen nefsinin isteklerini meşru daire ile sınırlandırarak yerine getirmektir. Bunu gerçekleştirebilmek ise kötülüğü emreden nefsin sınırsız arzularını dizginlemeye bağlıdır.[92] Bunun içindir ki tasavvufî eğitim, nefsi terbiye etmek üzerine bina edilmiştir. Öyle ki Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) nefis ile olan bu mücâhedeyi kastederek tasavvufu "sulhu olmayan bir savaş" olarak tanımlamıştır.[93]

Nefis esas itibariyle kişinin rûhî ve mânevî yönünü temsil etmektedir. Bu bağlamda mücâhede de kişinin kendi istek ve arzuları ile mücadelesidir. *"Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun..."*[94] emri de mücadelenin öncelikle insanın nefsi ile olan cihadı ile başlayacağına işaret etmektedir. Nefis şeytandan gelen vesveselere kapılarak kişiyi hayırlı işlerden uzaklaştırma gayretindedir. Şeytandan ge-

---

89 Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî Kelâbâzî, *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk. Ahmed Şemsüddin (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1993), 6, 138, 159.

90 Cürcânî, *Ta'rîfât*, 171.

91 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/22 (No. 24458); Tirmizî, "Fedâilü'l-cihâd", 2 (No. 1621).

92 Yûsuf 12/53.

93 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 313.

94 Tahrîm 66/6.

len telkinlere mukavemet gösterebilmesi için nefsi tezkiye edip arındırmak sûfîlerin en önemli vazifesi olmuştur. Kur'an'da ifade edildiği gibi "*Nefse ve ona kabiliyetler verene, yine ona hem kötülüğü hem de kötülükten sakınmayı ilham edene andolsun ki nefsini arındıran kimse kurtuluşa erer. Nefsini kirletip günahlara boğan ise hüsrana uğrar.*"[95] Nefsi arındırmak elbette ki onda bulunan her türlü kötü huyu yok edip onu güzel ahlâk ile donatmaktan geçmektedir. Peygamber Efendimiz de "*Akıllı kişi, nefsine hâkim olan ve ölüm sonrası için çalışandır. Zavallı (ahmak) kişi ise nefsinin arzu ve isteklerine uyan (ve buna rağmen hâlâ) Allah'tan (iyilik) temenni edendir.*"[96] buyurarak nefis ile mücâhedenin önemine dikkat çekmektedir. Bunun için tasavvuf yolunun başından itibaren nefis tezkiyesine önem verilmiştir.

Mutasavvıflardan Nasrâbâzî: "Nefsin, zindanındır. Ondan kurtulduğunda ebedî rahata kavuşursun." sözleriyle asıl hürriyetin nefsin arzularına karşı gelmek olduğunu vurgulamıştır. Kuşeyrî ise mücâhedeyi "nefsi, alışkanlıklardan tıpkı bebeği sütten keser gibi kesmek ve daima nefsin hoşuna gidecek şeylerden kaçınmak, ona muhalefet etmek" olarak tanımlamıştır.[97] Kuşeyrî'ye göre mücâhede tasavvuf yolunun başından itibaren zorunludur. Bundan dolayı o mücâhedeyi, tasavvuf makamlarının ilki olan tevbeden hemen sonra bir makam olarak takdim etmiştir. Ona göre yolun başında mücâhede sahibi olmayan kimse, bu yolun kokusunu bile teneffüs edemeyecektir.[98]

Nefis ile yapılan mücâhede, "nefsi öldürmek" ve "ölmeden önce ölmek" gibi mecâzî ifadeler ile de anlatılmıştır. Burada esas olan onu öldürmek değil terbiye ve tezkiye etmektir.[99] Bunun yolu ona muhalefet etmekten geçmektedir.

---

95 Şems 91/7-9.
96 Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 25 (No. 2459); İbn Mâce, "Zühd", 31(No. 4260).
97 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 135.
98 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 133.
99 Bk. Mehmed Demirci, "İçe Dönük Cihad: Mücâhede", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* VIII/19 (2007), 14.

Burada şu husus unutulmamalıdır ki mücâhededen kasıt nefsi tamamen yok etmek değil nefisten gelen istek ve arzuları dizginlemektir. Bundan dolayı nefis ile yapılan mücadelede ona aşırı riyâzetlerle yüklenmek hoş görülmemiştir. Nitekim Peygamber Efendimiz'in "*Mü'min kişiye nefsini küçük düşürmesi yaraşmaz.*" demesi üzerine huzurunda bulunan sahâbîler "Kişinin nefsini küçük düşürmesi nasıl olur?" diye sormuş, Efendimiz de "*Gücünün yetmediği işlere kalkıştığı için birçok belâya duçar olur.*" karşılığını vermiştir.[100] Bazı hadislerde ise "*Nefsinizin üzerinizde hakkı vardır.*"[101] buyurarak nefis ile yapılacak cihadda da ölçülü olmayı tavsiye etmiştir.

Nefis ile mücadelede esas yok edilmesi gereken nefsin hevâsı yani kötü arzularıdır. Yüce Rabbimiz "*Allah'ın gösterdiği yolu bırakıp da hevâ ve heveslerine uyan kimseden daha sapkın kimse olabilir mi? Hiç şüphe yok ki Allah hevâ ve heveslerine uyanları doğru yola ulaştırmaz, umduklarına kavuşturmaz.*"[102] ve "*Nefsini tamahkârlık ve cimrilik duygusundan arındıranlar, kurtuluşa erip umduklarına kavuşacak kimselerdir.*"[103] buyurmaktadır. Peygamber Efendimiz de dualarında nefsinin hevâsına karşı daima Allah'a sığınmıştır. "*Allah'ım! Acizlikten, tembellikten, korkaklıktan, cimrilikten, bunaklıktan, kabir azabından sana sığınırım. Allah'ım! Nefsime, senden sakınma şuurunu (takvâsını) ver ve nefsimi arındır. Onu en iyi arındıracak olan sensin. Onun koruyucusu da onun efendisi de sensin. Allah'ım! Fayda vermeyen ilimden, huşû duymayan kalpten, doymayan nefisten ve kabul edilmeyen duadan sana sığınırım.*"[104]

Kur'an'da yer alan bazı âyetler sûfîleri mücâhedeye ayrıca teşvik etmiştir. Bunların başında "*Bizim uğrumuzda mücâhede eden-*

---

[100] İbn Mâce, "Fiten", 21 (No. 4016).
[101] Buhârî, "Savm", 51 (No. 1968); Müslim, "Sıyâm", 186 (No. 2734).
[102] Kasas 28/50.
[103] Haşr 59/9.
[104] Müslim, "Zikir ve dua ve tevbe ve istiğfar", 73 (No. 6906); Nesâî, "İstiâze", 13 (No. 5460).

ler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz. Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik yapanlarla beraberdir."[105] âyeti gelmektedir. Tasavvuf ehli, âyetteki mücâhedeyi düşmanla fiilî savaşın yanında esas itibariyle en zor cihad olarak mütalaa edilen nefisle mücâdele etmek olarak yorumlamaktadır.[106] Nitekim Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830) bu âyet ile ilgili olarak, "Burada sözü edilen cihad yalnızca düşmanla savaşmak değildir. O, batılı reddetmek, zalimlere mâni olmak ve böylece dine yardımcı olmaktır. Bunun en önemli şekli emr-i maruf ve nehy-i münker yapmaktır." der. İbn Atıyye (ö. 541/1147), Dârânî'nin bu sözlerini naklettikten sonra şunları ilave eder: "Allah'a itaat yolunda nefisle mücâhede de bu kapsamda ele alınır ki o cihad-ı ekberdir."[107]

Bazı müfessirler âyetteki mücâhedeyi, kişinin bildikleriyle amel etmesi olarak da yorumlamıştır. Nitekim Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Bildiği ile amel eden kimseye Allah bilmediğini öğretir.*"[108] Âyet-i kerîmede de şöyle buyurulmaktadır: "*Allah'tan korkun. Allah size öğretiyor.*"[109] Dolayısıyla Allah rızası yolunda ilim öğrenmeye gayret eden ve bunları da fiiliyata döken kimseye Allah bilmediklerini öğretecektir.

Tasavvuf yolunda ilerlemenin mücâhedeye bağlı olduğu belirtilir. Özellikle bu yolun başında bulunan kimselerin Allah'ın rızası doğrultusunda ibadet ve taat ile meşgul olmaları onların mesafe kat etmeleri için gerekli görülür. Bundan dolayıdır ki Ebû Osman el-Mağribî (ö. 373/983) "Mücâhede olmadan bu yolda ken-

---

105 Ankebût, 29/69.

106 Örn. Bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 120-122.

107 Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2008), 6/661; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî v.dğr. (Kahire.: Daru'l-kütübi'l-mısriyye, ts.), 16/390.

108 Rivayet kaynaklarda şu şekilde de geçmektedir: (مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ وَرَّثَهُ اللَّهُ تَعَالَى عِلْمَ مَا لَمْ يَعْلَمْ) "*Allahu Teâlâ bildikleri ile amel eden kimseye bilmediklerine dair ilmi öğretir.*" Bk. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 99; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/15.

109 Bakara 2/282. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 6/660; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 16/390.

disine bir şeyin fetholunacağını yahut bir keşfe ulaşacağını zanneden kimse hata eder." demiştir.[110] "Hareket berekettir." Sözü de bu bağlamda yorumlanmıştır. Dervişin gönlündeki feyiz ve bereketler ancak onun amelleri ile mümkün olacaktır.[111] Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015) "Allah, zâhirini mücâhede ile süsleyenin gönlünü müşâhede ile güzelleştirir."[112] demiş, Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830) "Cihad gibi bir fazilet, nefis mücâhedesi gibi cihad olmaz."[113] diyerek esas cihadın nefisle olduğunu vurgulamış, Mansûr b. Ammâr (ö. 225/840) ise "İnsanlar iki kısımdır. Nefsini bilen kişi mücâhede ve riyâzet ile meşgul olur. Rabbini bilen kişi ise Rabbinin hizmetinde, Rabbine ibadette ve onun rızasını kazanma yolunda olur."[114] sözleriyle Allah'a ulaşma yolunda ilk adımın nefse galip gelmekten geçtiğini bildirmiştir.

Nefis ile mücâhede uzun yıllar çalışmayı gerektiren bir terbiye sürecini gerektirmektedir. Ünlü mutasavvıf Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848), bu yolda yıllarını harcadığını ifade etmektedir.[115] İbrahim b. Edhem (ö. 161/778) ise bir kimsenin ancak altı engeli aştığında sâlih insanlar arasına katılabileceğini söylemektedir. Bunlar; nimet yerine sıkıntı, izzet yerine zillet, rahatlık yerine gayret, uyku yerine uykusuzluk, zenginlik yerine fakirlik, tûl-i emel yerine ölüme hazırlıklı olmayı tercih etmektir.[116]

Nefse karşı mücâhedenin geçerli olmasının en temel şartı kişinin amellerini beğenmemesi, daima kusurlu olduğunu düşünmesi ve amellerini ihlâslı bir şekilde yerine getirmesidir. Mücâhede konusunda sûfîler, kişinin yaptığı ameller ile övün-

---

[110] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 133.

[111] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 134.

[112] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 133.

[113] Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/270. Aynı ifade Ahmed b. Asım el-Antaki'ye (ö. 239/853) de atfedilmektedir. Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/289.

[114] Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 135.

[115] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 134.

[116] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 134.

me ve riyâ gibi olumsuz durumlara düşmekten kendisini korumaşı hususuna dikkat etmişlerdir. Bundan dolayı kimsenin Allah'ın rahmeti olmaksızın sırf kendi ameli ile kurtuluşa ermesinin mümkün olmadığı dile getirilir. "*Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse göğe çıkıyormuş gibi kalbini iyice daraltır.*"[117] Bunun için kulun üzerine düşen çalışıp gayret etmektir. Bunun sonunda mânevî ikramlara nâil olmak ise Allah'ın bir lütfudur.[118] Bunun örneklerini Peygamber Efendimiz'in hadislerinde görmek mümkündür. Nitekim ashâbdan biri Peygamber Efendimiz'in huzuruna gelerek, "Hem sevap hem de şöhret için savaşan bir kimse hakkındaki görüşün nedir? Bu kimse ne kazanır?" diye sorunca Efendimiz "*Hiçbir şey kazanamaz.*" cevabını vermiştir. Sahâbî ısrarla sorusunu üç defa tekrarlamış bunun üzerine Efendimiz, "*Hiç şüphe yok ki Allah ancak samimi bir şekilde ve kendi rızasını kazanma niyeti ile yapılan ameli kabul eder.*"[119] buyurarak karşılık vermiştir. Yine başka bir sefer Efendimiz'e, "Ey Allah'ın Rasûlü, bir kimse ganimet için savaşıyor, bir başkası meşhur olmak için savaşıyor, bir diğeri ise gösteriş için savaşıyor. Allah yolunda savaşan kimdir?" diye sorulmuş, Efendimiz, "*Kelime-i tevhidi en yüce kılmak için savaşan kimse Allah yolundadır.*"[120] cevabını vermiştir.

Hadis-i şerîflerde de görüldüğü gibi kişinin amellerini kıymetli kılan ihlâstır. İhlâs olmadığında yapılan tüm güzel ameller boşa çıkacaktır. Bir derviş yıllarca namazlarını camide ve ilk safta kılmaya gayret gösterir. Bir gün mazereti sebebiyle namaza gecikir ve cemaatin son safında namazını eda eder. Bu hâdisenin ardından bir müddet camiye gelemez. Bunun sebebi sorulduğunda daha önce ilk safta kıldığı namazların kazası ile meşgul olduğu anlaşılır. Derviş, ilk safta kıldığı namazların ihlâs içeri-

---

[117] En'am 6/125.
[118] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 267.
[119] Nesâî, "Cihâd", 24 (No. 3142).
[120] Müslim, "İmâre", 149 (No. 4919).

sinde olduğunu düşünürken bir gün son safa kalması onu mahcup etmiştir. O zaman anlamıştır ki ilk safta kıldığı namazlardaki huşû, ihlâs içerisinde kılmasından değil halkın onu ilk safta görmesindendir. Bundan dolayı kıldığı namazların kabul olmadığı düşüncesiyle onları kaza etmeye kalkışmıştır.[121]

Ebû Muhammed Mürtaiş kendisini insanlardan uzaklaştırarak yıllarca hac yapar. Fakat bir gün bu ibadetlerini aslında ihlâs üzere değil nefsânî arzular doğrultusunda yaptığını fark eder. Onun bunu fark etmesini sağlayan hâdise şöyledir: Bir gün annesi kendisinden su vermesini ister. Ne var ki bu istek nefsine ağır gelir. O anda meşakkatler içerisinde hac yaparken nefsinin ona karşı çıkmamasına rağmen basit bir su getirmeye razı olmamasından hareketle yaptığı ibadetlerin nefsânî arzular neticesinde gerçekleştiği kanaatine varır. Nitekim gerçekten nefsi terbiye edilmiş olsaydı annesinin arzusunu yerine getirmek ona zor gelmeyecektir.[122]

Mücâhede, nefsin arzularını dizginleyip kötülüklerden uzak kalmayı ve amelleri ihlâsla yerine getirmeyi kapsayan meşakkatli bir süreçtir. Bu mücadelenin zaferle sonuçlanması ise kişinin ahlâkını güzelleştirmesi ile mümkündür. Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908) tasavvufu tanımlarken "Tasavvuf ahlâktır, ulûm ve rüsum değildir." demiştir. Tasavvuf şekille değil öz ile ilgilenir. Bundan dolayı yalnız mücâhede ve ilim öğrenmek bu yolda ilerlemek için yeterli olmayacaktır. Elbette ki mücâhede ve ilim tahsil etmek zaruridir fakat bunlarla birlikte insanın karakterinin de değişmesi önem arz etmektedir. Diğer bir deyişle tasavvuf bizâtihî ahlâka tekabül etmektedir.[123] Bunun için mücâhedeler ancak kişinin ahlâkını güzelleştirdiği ölçüde başarılı olmuş sayılacaktır.

İnsanın ahlâkını güzelleştirmesi için isteklerini sınırlandırarak nefsini dizginlemesi ve arzularını meşru ölçülerle sınırlandırma-

---

121 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 135.
122 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 135.
123 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 104.

sı önemlidir. Bundan dolayı mutasavvıflar müridlerini sistemli olarak riyâzet sürecinden geçirirler. Riyâzet, esas olarak üç temel ilkeye dayanır: Az yemek, az konuşmak ve az uyumak. Hasan el-Kazzâz bunu "Tasavvuf üç şey üzerine bina olmuştur. Mecbur kalmadıkça yememek, uyku ağır basmadıkça uyumamak ve zaruret olmadıkça konuşmamak." şeklinde izah etmiştir.[124]

Az yemek ve çokça oruç tutmak vücudu dinçleştireceği için üzerinde önemle durulan bir uygulamadır. Zira tokluk hissi insanın vücudunu rahatlatıp uykuyu getirecektir. Bundan dolayı mürşidler yemeği sınırlamayı nefis terbiyesinde önemsemişlerdir. Onların yemek konusunda Peygamber Efendimiz'in hayatını örnek aldıkları görülmektedir. Söz gelimi Hacı Bayrâm-ı Velî, Hz. Peygamber'i örnek alarak karnına bağlayabileceği bir taş edinmiştir. Bu taş, asırlarca Hacı Bayrâm-ı Velî'nin hatırası olarak dergâhta muhafaza edilmiştir.[125] Hz. Peygamber'in imkân bulamadığından aç kaldığı zamanlar olduğu gibi imkanlar bollaştığında da az yemeyi bırakmadığı ve ashâbına da bunu tavsiye ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Efendimiz "*İnsanoğlu, mideden daha kötü bir kap doldurmamıştır. Hâlbuki birkaç lokma insanın belini doğrultmasına yeter. Eğer mutlaka dolduracaksa (midesinin) üçte birini yemeğe, üçte birini içeceğe ayırsın ve diğer üçte birini de nefes alıp vermek için boş bıraksın.*"[126] buyurarak yemekte aşırıya kaçmayı mahzurlu görmüştür. Kendisi de dünyadan göçüp gidinceye kadar üç gün arka arkaya buğday ekmeğinden doya doya yememiştir.[127] Bu durum onun sade yaşantısının yemek konusunda da geçerli olduğunu göstermektedir.

Az yemek, az uykuyu beraberinde getirmektedir. Az uyumak da nefis terbiyesinde üzerinde önemle durulan bir uygula-

---

124 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 134.
125 Osmânzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, thk. Ali Yılmaz, çev. Mehmet Akkuş (İstanbul: Kitabevi Yay., 2015), 2/443.
126 Tirmizî, "Zühd", 47 (No. 2380).
127 Müslim, "Zühd ve rekâik", 21 (7444).

madır. Az uyuyan mürid vaktinin büyük bölümünü ibadete ve hizmete ayırabilecektir. Kur'an-ı Kerîm'de *"Şirkten, Allah'a itaatsizlikten sakınanlara gelince, hiç şüphesiz onlar cennet bahçelerinde, pınar başlarında olacaklar. Onlar Rablerinin kendilerine lütfettiği nimetlerin memnuniyet ve mutluluğunu yaşayacaklar. Çünkü onlar dünyada iken Allah'a yürekten inanmış ve güzel ameller işlemişlerdi. Nitekim onlar Allah'a ibadet için geceleri az uyumuşlar, seher vakitlerinde Allah'tan af dilemişler, yardım isteyen-istemeyen ihtiyaç sahipleri için mallarından pay ayırmışlardı."*[128] buyurularak ibadetleri dolayısıyla geceleri uykusuz geçirenler methedilmektedir.

Peygamber Efendimiz de hadislerden anlaşıldığı kadarıyla geceleri az uyumayı tercih etmektedir. Öyle ki geceleri ayakları şişinceye kadar ibadetle geçirdiği nakledilmektedir.[129] Efendimiz, zaman zaman ashâbını da bu konuda uyarmış, annesinin Süleyman Peygamber'e (as) nasihatini hatırlatmıştır: *"Evlâdım! Geceleyin fazla uyuma! Zira geceleyin fazla uyumak, kişiyi kıyamet günü fakir bırakır.'"*[130] Ayrıca, *"Sabah uykusu, rızkın azalmasına sebep olur."*[131] buyurarak güne bereketli vakitlerde başlamanın önemine vurgu yapmıştır. Kendisi de *"Sabah namazını kılıp sonra da oturduğum yerden kalkmayarak güneş doğuncaya kadar Allah'ı zikretmem, benim için Allah yolunda düşmana saldırmamdan daha sevimlidir."* buyurarak sabah saatlerini ibadetle değerlendirmiştir.[132]

Riyâzetin üçüncü ilkesi olan az konuşmak ve susmak (samt/sükût) ise insanı dil ile işleyeceği hata ve günahlara karşı koruyacaktır. Gıybet, yalan, iftira ve mâlâyâni konuşmalar gibi insanı günaha veya vakit israfına götüren işlerin konuşma vasıtasıyla gerçekleşmesi mutasavvıfları az konuşmaya ve dolayısıy-

---

128 Zâriyât 51/15-19
129 Buhârî, "Teheccüd", 6 (No. 1130).
130 İbn Mâce, "İkâmet", 174 (No. 1332).
131 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/73 (No. 530).
132 Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1983), 1/530 (No. 2027).

la az hata etmeye yöneltmiştir. Efendimiz, *"Kim Allah'a ve âhiret gününe inanıyorsa ya hayır söylesin ya da sussun."*[133] buyurarak sonu hayır olmayacak durumlarda susmayı öğütlemiş, *"En kötü olanlarınızı size haber vereyim mi? Onlar gevezelik edip ne söylediğine dikkat etmeden konuşanlardır."*[134] buyurarak çok konuşmayı mahzurlu görmüş, *"Allah, dedikodu etmeyi, (anlamsız) çok soru sormayı ve malı israf etmeyi ise sizin için hoş karşılamamıştır."*[135] sözleriyle dedikodunun yasaklandığını ifade etmiştir. Tüm bu hadislerin ve Efendimiz'in uygulamalarının tasavvuftaki az konuşma ilkesine kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır.

Müridin mücâhedeye başlaması, bu yola girme irâdesi göstermesiyle gerçekleşir. *İrâde*, seyr ü sülûka niyetlenenlerin başlangıç halidir. İrâde eden kimseye *mürid* adı verilir. Her ne kadar mürid, irâdesi olan kimseyi ifade etse de bazı mutasavvıflar müridi kendi irâdesi olmayıp irâdesini bütünüyle Allah'ın irâdesine bağlamış kimse için kullanmaktadır. Mürid, istek ve arzularından tamamıyla vazgeçip Rabbinin isteklerini yerine getirmeyi tercih etmiştir. Bu durum her zaman için kişinin tercihine de kalmamakta, doğrudan Allah'ın seçmesi ve sevki ile mücâhedeye başlamaktadır. Nitekim Peygamber Efendimiz *"Allah bir kulu hakkında hayır isterse o kulunu kullanır."* buyurmuş, bunun nasıl gerçekleşeceği sorulduğunda *"Ölümünden önce onu sâlih amel işlemeye muvaffak kılar."* cevabını vermiştir.[136] Bu hadisten hareketle Allah'ın bazı kullarını özel olarak hak yola sevk ettiği anlaşılmaktadır. Bunun içindir ki Cüneyd-i Bağdâdî "Allahu Teâlâ müridin hayrını murat etti mi onu sûfîler zümresine katar." yorumunu yapmıştır.[137]

---

[133] Müslim, "Îmân", 74 (No. 173); Buhârî, "Edeb", 31 (No. 6018).
[134] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/370 (No. 8808).
[135] Buhârî, "İstikrâz", 19 (No. 2408)
[136] Tirmizî, "Kader", 8 (No. 2142); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/106 (No. 12059).
[137] Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 236.

1.4. Kulun Rabbini Anması: Zikir[138]

مَنْ أَطَاعَ اللهَ فَقَدْ ذَكَرَ اللهَ.

"Allah'a itaat eden Allah'ı zikretmiş olur."[139]

يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِى بِى، وَأَنَا مَعَهُ إِذَا ذَكَرَنِى، فَإِنْ ذَكَرَنِى فِى نَفْسِهِ ذَكَرْتُهُ فِى نَفْسِى، وَإِنْ ذَكَرَنِى فِى مَلَأٍ ذَكَرْتُهُ فِى مَلَأٍ خَيْرٍ مِنْهُمْ...

"Yüce Allah buyuruyor ki: Kulum beni nasıl düşünüyorsa ben öyleyim. O, beni anarken ben onunla beraberim. O, beni kendi başına anarsa, ben de onu kendim anarım. O, beni bir topluluk içinde anarsa, ben onu daha hayırlı bir topluluk içinde anarım..."[140]

أَلاَ أَدُلُّكُمْ عَلَى قَوْمٍ أَفْضَلُ غَنِيمَةً وَأَسْرَعُ رَجْعَةً قَوْمٌ شَهِدُوا صَلاَةَ الصُّبْحِ ثُمَّ جَلَسُوا يَذْكُرُونَ اللَّهَ حَتَّى طَلَعَتْ عَلَيْهِمُ الشَّمْسُ فَأُولَئِكَ أَسْرَعُ رَجْعَةً وَأَفْضَلُ غَنِيمَةً.

"Bu müfrezeden daha hızlı ve daha çok ganimet elde eden bir topluluğu size bildireyim mi?" diye sorar ve ardından şöyle buyurur: *"Sabah namazını kılıp güneş doğuncaya kadar Allah'ı zikreden bir topluluk, (bu müfrezeden) daha hızlı ve daha çok ganimet elde eder."*[141]

---

138 Bu başlık, daha önce *Tasavvuf ve Hayat* (Fecir Yayınları, Ankara: 2021, 180-187) kitabında yayınladığımız bölümün gözden geçirilerek ilgili hadisler çerçevesinde yeniden ele alınmış halidir.

139 Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 1/452.

140 Buhârî, "Tevhîd", 15 (No. 7405); Müslim, "Zikir", 2 (No. 6805).

141 Tirmizî, "Deavât", 108 (No. 3561).

أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الرَّبُّ مِنَ الْعَبْدِ فِى جَوْفِ اللَّيْلِ الْآخِرِ فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَكُونَ مِمَّنْ يَذْكُرُ اللَّهَ فِى تِلْكَ السَّاعَةِ فَكُنْ.

"Rabbin kuluna en yakın olduğu vakit gecenin son yarısıdır. Eğer o vakitte Allah'ı zikredenlerden olabilirsen ol!"[142]

مَنْ قَعَدَ مَقْعَدًا لَمْ يَذْكُرِ اللَّهَ فِيهِ كَانَتْ عَلَيْهِ مِنَ اللَّهِ تِرَةً وَمَنِ اضْطَجَعَ مَضْجَعًا لاَ يَذْكُرُ اللَّهَ فِيهِ كَانَتْ عَلَيْهِ مِنَ اللَّهِ تِرَةً.

"Kim bir mecliste oturur da orada Allah'ı anmazsa, o kişi Allah'a karşı sorumluluğunu tam olarak yerine getirmemiş olur. Kim de bir yerde yatar da orada Allah'ı anmazsa (bu hâlinden dolayı) Allah'a karşı sorumluluğunu tam olarak yerine getirmemiş olur."[143]

Zikir, Allah'ı anmak, hatırdan çıkarmamak ve nihayetinde hiç unutmamaktır. Zikir, Allah'ın, hayatın her anında sürekli olarak kulu ile birlikte olduğunun şuurunda olmaktır. Zikir, kulun bir anlık unutmadan sonra dahi Allah'ı tekrar hatırlamasıdır. "*Unuttuğun vakit Rabbini zikret*"[144] âyeti buna işaret eder. Unutma hali insanda baskın olursa bu gaflet halini alır ki bu durumdan kurtulmanın yolu da yine Allah'ı çokça zikretmekten geçer. Rabbimiz "*Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin.*"[145] buyurarak bu hususu vurgular. Böylece zikir, Allah'ı hiç unutmamanın ve daima şuurlu bir hayat sürmenin de vazgeçilmezi olur.

Zikir her şeyden önce dil ile yapılan bir ibadettir. Allah'ın adı ve sıfatları belirli aralıklarla tekrarlanır. Böylece Allah'ın, kişinin gönlünden hiç çıkmaması hedeflenir. "Allah Allah...", "Lâ ilâhe illallah!", "Elhamdü lillah", "Sübhânallah..." ve "Allahu

---

142 Tirmizî, "Deavât", 118 (No. 3579).
143 Ebû Dâvûd, "Edeb", 25 (No. 4856).
144 Kehf 18/24.
145 Ahzâb, 33/41.

Ekber" gibi ifadelerin yanında Kur'an-ı Kerîm'i okumak da bizatihi zikirdir. Dil ile yapılan zikrin zihin ve kalp ile doğrudan ilişkisi olması, bilinç halinde yerine getirilmesi esastır. Nitekim dil ile yapılan zikirdeki gaye kalbi de zikre dâhil etmektir. Zikir, dil ve kalp ile yapıldığında kulu kemâle ulaştıran en önemli amel olacaktır. Allah'a sevgili kul olmanın yolu da şuurlu bir şekilde yapılan zikirden geçmektedir.

Zikir, ilk akla geldiği şekliyle, sadece dil ile yapılan bir ibadet de değildir. Dil bir vasıtadır. Esas olan Allah'ın yüceliğinin ve her an kulu ile beraber olduğunun bilincinde olunmasıdır. Bundan dolayı Allah'ın birliğini, isimlerini, sıfatlarını, ihsânını, kudretini, hatırlama ve tefekkür etmek de bizatihi zikirdir. Yine Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmek, ibadet ve güzel kulluk etmek zikirdir. Öyle ki Peygamber Efendimiz zikrin kapsamını genişleterek "*Allah'a itaat eden Allah'ı zikretmiş olur.*"[146] buyurmaktadır. Öyle ise Allah'ın rızasına uygun geçirilmiş bir ömür esasında zikrullah ile geçirilmiş bir yaşam demektir. Diğer bir deyişle, Kur'an ve sünnete uygun bir yaşam sürmek Allah'ı gerçek anlamda zikretmektir. Ticaret yaparken, ilim öğrenirken, seyahat ederken, çarşıda, pazarda, okulda, memuriyette günün her vaktinde Allah'ı hatırdan hiç çıkartmayarak O'nun emir ve yasakları doğrultusunda rızasına uygun hareket etmek en büyük zikirdir. Zikirden gafil olmak ise âyet-i kerîmede belirtildiği üzere ziyanda olmaktır: "*Ey iman edenler! Mallarınız ve evlâtlarınız sizi, Allah'ı zikretmekten alıkoymasın. Her kim bunu yaparsa işte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir.*"[147]

Buna karşın Allah'a itaatten uzaklaşıldığında ise kişi binlerce kez Allah'ın adını ansa bu, hakiki anlamda zikir olmayacaktır. Bunun için tasavvuf ehli zikri mânevî eğitimin en temel ilkesi haline getirmiştir. Sûfîlere göre zikir olmaksızın Cenâb-ı Hakk'a

---

[146] Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 1/452.
[147] Münâfikûn 63/9.

ulaşmak mümkün değildir. Bunun için bir şeyhe intisap eden mürid hemen belirli zikirleri yerine getirmeye başlar ve gönlünden Allah'tan gayrısını çıkartmak için gayret sarf eder. Mürid, günlük kendisine vazife olarak verilen belirli sayılardaki zikirleri düzenli olarak çekerek günün her vaktinde Rabbinin yanı başında olduğu, onu görüp gözettiği şuuruna ermeye gayret eder.

Sûfîlerin zikri, tasavvuf yolunun bir rüknü ve temel direği haline getirmeleri Kur'an-ı Kerîm'de zikre büyük önem atfedilmesinden dolayıdır. "*Onlar kâh ayakta iken, kâh oturur vaziyette iken, kâh yatar halde iken Allah'ı zikrederler.*"[148] ve "*Rabbinin adını an. Bütün varlığınla O'na yönel.*"[149] gibi âyetler mutasavvıfları, Allah'ın her hal ve durumda dil yahut kalp ile zikretmeleri konusunda teşvik etmiştir. Zikir için belirli bir vakit tayin edilmemiş, mutasavvıflar her vakit Rabblerini zikretmekle yükümlü olduklarının bilincinde olmuşlardır.

Allah'ı zikretmek hiçbir zaman karşılıksız kalmayacaktır. "*Öyleyse beni zikredin ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin.*"[150] âyetinden, kulun Rabbini zikrinin karşılığının Allahu Teâlâ'nın kulunu zikretmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu da kul için büyük bir mükâfattır. Bunun içindir ki Allah katındaki derecesini bilmek isteyen kimsenin öncelikle Allah'ın kendi dünyasındaki yerine bakması tavsiye edilmiştir. Bu âyetteki zikir, bazı müfessirlerce Allah'a itaat etme şeklinde de yorumlanmıştır. Şu durumda âyet "emirlerimi yerine getirip yasakladıklarımdan kaçınmak sûretiyle itaatiniz ile beni zikredin, ben de sizi rahmet ve mağfiretim ile anayım" mânâsı ile anlaşılabilecektir. Buradan zikrin uygulanış biçiminin dil ile anmanın dışında Allah'a itaat sûretiyle de gerçekleştirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Peygamber Efendimiz de bir hadis-i şerîfinde, "*Yüce Allah bu-*

---

148 Âl-i İmrân 3/191.
149 Müzemmil 73/8.
150 Bakara 2/152.

yuruyor ki: Kulum beni nasıl düşünüyorsa ben öyleyim. O, beni anarken ben onunla beraberim. O, beni kendi başına anarsa, ben de onu kendim anarım. O, beni bir topluluk içinde anarsa, ben onu daha hayırlı bir topluluk içinde anarım..."[151] buyurarak Allah'ı zikreden kulun Allah katındaki değerine işaret etmektedir.

Peygamber Efendimiz, hayatının her anında Allahu Teâlâ'yı zikretmeyi önemli bir vazife bilmiştir. Hz. Âişe (ra) "Peygamber (sas) Allah'ı sürekli zikrederdi."[152] sözüyle onun bu yönünü vurgulamaktadır. Öyle ki Efendimiz, elbisesini giyerken, yatağına yatarken, uyandığında, bineğine binerken, yokuşu çıkarken ve inerken, ihtiyacını giderdiğinde, evden dışarıya çıkarken belirli zikirleri ihmal etmezdi. Bir işe başlarken besmele çeker, yemeğin sonunda hamd ederdi. Kur'an-ı Kerîm okumak da onun için bir zikirdi. Yatarken Felâk ve Nâs sûrelerini okumayı, gece namazı için uyandığında Âl-i İmrân sûresinin son on âyetini okuyarak yatağından kalkmayı adet edinmişti.

Peygamber Efendimiz günlük yaşantısında daima Rabbini zikrettiği gibi ashâbına da zikri tavsiye etmekteydi. Öyle ki zikri ihmal eden kimseyi ölülere benzetmekteydi: "*Rabbini zikreden kimse ile zikretmeyen kimsenin misali, diri ile ölünün misali gibidir.*"[153] Başka bir seferinde ise ashâbına "*Allah'ı o kadar çok zikredin ki size mecnun desinler.*"[154] buyurmuştu.

Efendimiz ashâbına zikrin çok faziletli bir ibadet olduğunu her fırsatta vurgulamaktaydı. Bir gün bazı sahâbîlerle birlikte otururken onlara "*Sizden herhangi biriniz, her gün bin sevap kazanmaktan aciz mi?*" buyurdu. Orada oturan sahâbîlerden biri merakla sordu: "Bizden biri bin sevabı nasıl kazanabilir?" Efendi-

---

[151] Buhârî, "Tevhîd", 15 (No. 7405); Müslim, "Zikir", 2 (No. 6805).
[152] Müslim, "Hayız", 117 (No. 826).
[153] Buhârî, "Deavât", 66 (No. 6407).
[154] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/68 (No. 11653).

miz şöyle cevap verdi: "*(Allah'ı) yüz kere tesbih eder ve kendisine bin sevap yazılır veya bin günahı silinir.*"[155]

Yine bir gün hicret dolayısıyla tüm varlıklarını geride bırakıp Medine'ye yerleşen ve bunun için de fakir kalan bazı sahâbîler Hazret-i Peygamber'e, "Yâ Rasûlallah! Zenginler cennetin en yüksek derecelerini ve ebedî nimetleri alıp götürdüler! Çünkü bizim namaz kıldığımız gibi onlar da namaz kılıyor, bizim oruç tuttuğumuz gibi onlar da oruç tutuyorlar. Fazla malları olduğu için bir de onlar hac ve umre yapıyor, cihad ediyor ve sadaka veriyorlar; bizim ise sadaka verebileceğimiz malımız yok." derler. Bunun üzerine Efendimiz: "*Size bir şey haber vereyim mi? Dediğimi yaptığınız takdirde sizi sevapta geçenlere yetişirsiniz, sizden sonrakilerden kimse de size yetişemez ve içinde bulunduğunuz toplulukta en hayırlı topluluk olursunuz. Ancak onlar da sizin yaptığınız bu tesbihleri yaparlarsa size yetişebilirler. Her namazın peşinden otuz üç kez tesbih (sübhânallah), otuz üç kez tahmîd (elhamdülillâh) ve otuz üç kere tekbir (Allâhüekber) getirirsiniz.*"[156] "*Kim (sayıları) doksan dokuz eden bu tesbihleri, 'Lâ ilâhe illâllahü vahdehü lâ şerîke leh lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamdü ve hüve alâ külli şey'in kadîr.' diyerek yüze tamamlarsa, günahları denizin köpükleri kadar da olsa bağışlanır.*"[157] diyerek zikrin faziletini ashâbına bildirir.

Efendimiz, münferit olarak yapılacak zikirler gibi mü'minlerin bir araya gelerek toplu halde zikir yapmalarını da teşvik etmektedir. Nitekim o, bir gün ashâbına "*Cennet bahçelerine uğradığınız zaman nimetlerinden yararlanın.*" buyurur. Bunun üzerine "Yâ Rasûlallah, cennet bahçeleri nedir?" diye sorulduğunda, "*Mescidler!*" diye cevap verir. "Peki, o halde nimetlerinden yararlanmak nasıl olacak yâ Rasûlallah?" denildiğinde. Peygamber, "*'Sübhânellahi ve'l-hamdü lillâhi ve lâ ilâhe illâllahü vallahü ekber' di-*

---

155 Müslim, "Zikir ve dua", 37 (No. 6852)
156 Buhârî, "Ezân", 155 (No. 843); Müslim, "Mesâcid ve mevziu's-salât", 142 (No. 1347).
157 Müslim, "Mesâcid ve mevziu's-salât", 146 (No. 1352).

yerek" buyurmuştur.[158] Bir kudsî hadiste de "*(Zikir meclislerinde) bulunanlar öyle kimselerdir ki onlarla birlikte oturanlar kötü kimseler olamaz.*"[159] buyurulmuştur. Yine başka bir hadiste Peygamber Efendimiz "*Allah'ı zikretmek için oturanları, melekler kuşatır, onları rahmet kaplar, üzerlerine manevi bir huzur (sekînet) iner ve Allah, yanındaki (melek)lere onlardan bahseder.*"[160] buyurmuştur.

Peygamber Efendimiz'e göre zikir savaşlarda elde edilen ganimetlerden çok daha değerli bir hazinedir. Nitekim Efendimiz, küçük bir askerî birliği Necd tarafına gönderir. Kısa bir müddet sonra yüklü bir ganimetle geri dönerler. Müfrezeye katılan her bir kişiye on iki deve düşer. Onları görenler, "Bu müfrezeden daha çabuk ve daha çok ganimetle gelen bir başka müfreze görmedik." diyerek hayretlerini dile getirirler. Bunun üzerine Rasûlüllah (sas), "*Bu müfrezeden daha hızlı ve daha çok ganimet elde eden bir topluluğu size bildireyim mi?*" diye sorar ve ardından şöyle buyurur: "*Sabah namazını kılıp güneş doğuncaya kadar Allah'ı zikreden bir topluluk, (bu müfrezeden) daha hızlı ve daha çok ganimet elde eder.*"[161] Diğer bir hadiste ise seher vaktini zikir için tavsiye eder: "*Rabbin kuluna en yakın olduğu vakit gecenin son yarısıdır. Eğer o vakitte Allah'ı zikredenlerden olabilirsen ol*!"[162]

Toplu halde oturulduğunda Allah anılmaksızın dağılmak ise büyük bir eksikliktir. Peygamber Efendimiz, "*Kim bir mecliste oturur da orada Allah'ı anmazsa, o kişi Allah'a karşı sorumluluğunu tam olarak yerine getirmemiş olur. Kim de bir yerde yatar da orada Allah'ı anmazsa (bu hâlinden dolayı) Allah'a karşı sorumluluğunu tam olarak yerine getirmemiş olur.*"[163] buyurarak işin ciddiyetini hatırlatır.

Zikrin insan üzerindeki faydaları saymakla bitmez. Zikreden kulun yanına şeytan sokulamaz. Allah zikreden kulundan

---

[158] Tirmizî, "Deavât", 82 (No. 3509).
[159] Buhârî, "Deavât", 66 (No. 6407).
[160] Müslim, "Zikir ve dua ve tevbe ve istiğfar", 39 (No. 6855).
[161] Tirmizî, "Deavât", 108 (No. 3561).
[162] Tirmizî, "Deavât", 118 (No. 3579).
[163] Ebû Dâvûd, "Edeb", 25 (No. 4856).

razı olur. Zikir kalpten her türlü gam, tasa ve kaygıyı giderir. Zikir kulun sıkıntılı durumlardan kurtulması için bir vesiledir. Hazret-i Yûnus'u balığın karnından çıkartan yaptığı zikirlerdir. "*Eğer Allah'ı tesbih edenlerden olmasaydı, tekrar dirilecekleri güne kadar onun karnında kalırdı.*"[164] Zikir kalbi ve yüzü nurlandırır, bedeni kuvvetlendirir. Zikir rızkı bollaştırır. Zikir kulu Allah'a yakınlaştırır. Zikir hata ve günahları giderir. Zikir dili gıybet, nemime, yalan, boş ve faydasız işlerden alıkoyar. Zikir mutluluk kaynağıdır. Zikir ibadetlerin en kolay yerine getirileni, fakat en büyüğüdür. Zikrullah bütün makamların esasıdır. Zikir kalbe ferahlık ve genişlik verir. Zikrullah kalplere şifadır. Rabbimizin ifadesiyle "*Kalpler ancak Allah'ı zikretmekle tatmin olur.*"[165]

Kur'an-ı Kerîm'de ve Peygamber Efendimiz'in hadis-i şerîflerinde zikrin üzerinde önemle durulması, mutasavvıfların aynı oranda zikre ihtimam göstermelerini sağlamış öyle ki "zikir" denilince hemen tasavvuftaki uygulamalar akla gelir olmuştur. Zikir Allah'ı hatırdan çıkartmamaktır. Bunun mutlak anlamda gerçekleşebilmesi için sûfîler, geliştirdikleri çeşitli metotlar ile müridlerini terbiye etmişlerdir. Bazı tarikatlar cehrî (sesli) zikri benimserken kimisi ise hafî (sessiz) zikri esas almıştır. Yine çeşitli tarikatlarda uygulanagelen *devran, hatm-i hâcegân, hadra* ve *zikr-i erre* gibi yöntemler bizatihi ibadet olmayıp müridlerin içinde bulundukları hallere göre zikir ibadetini devamlı hale getirmek için uygulanan usullerdir. Diğer bir deyişle bunlar müridlerin Allah'ı hatırlarından çıkarmamaları için yapılan idmanlardır. Günlük belirli sayılarda çekilen tesbihler ve müritlere verilen dersler, onların diliyle, gönlüyle ve tüm bedenleri ile daima Allah'ın yanlarında olduğu şuurunu kazanmaları içindir. Ancak bu gerçekleştiğinde kul yaratılmasının esas gayesini idrak edebilecektir.

---

[164] Sâffât 37/143.
[165] Ra'd 13/28.

1.5. Gönülden Kardeşlik: Uhuvvet

مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِى تَوَادِّهِمْ وَتَرَاحُمِهِمْ وَتَعَاطُفِهِمْ مَثَلُ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى مِنْهُ عُضْوٌ تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهَرِ وَالْحُمَّى.

"Mü'minler birbirlerini sevmede, birbirlerine merhamet etmede ve birbirlerine şefkat göstermede tek bir beden gibidir. O bedenin bir organı (bir mü'min) acı çektiği zaman, bedenin diğer organları (mü'minler) de uykusuz kalıp acı çekerler."[166]

لاَ تُمَارِ أَخَاكَ وَلاَ تُمَازِحْهُ وَلاَ تَعِدْهُ مَوْعِدَةً فَتُخْلِفَهُ.

"Kardeşinle tartışmaya girme, onunla kırıcı şekilde şakalaşma ve ona yerine getiremeyeceğin sözü verme."[167]

مَنِ اعْتَذَرَ إِلَى أَخِيهِ بِمَعْذِرَةٍ فَلَمْ يَقْبَلْهَا كَانَ عَلَيْهِ مِثْلُ خَطِيئَةِ صَاحِبِ مَكْسٍ.

"Kardeşi bir hatadan dolayı özür dilediği halde özrünü kabul etmeyen kişi o hata gibisini işlemiş olur."[168]

لا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ.

"Sizden biri, kendisi için istediğini (müslüman) kardeşi için de istemedikçe (gerçek anlamda) iman etmiş olamaz."[169]

---

166 Müslim, "Birr ve sıla", 66 (No. 6586).
167 Tirmizî, "Birr ve sıla", 58 (No. 1995).
168 İbn Mâce, "Edeb", 23 (No. 3718).
169 Buhârî, "Îmân",7 (No. 13).

مَنْ لَا يَهتَم بأمْرِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ.

"Müslümanların işleriyle ilgilenmeyen kimse onlardan değildir."[170]

"Mü'minler ancak kardeştirler. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin."[171] Yüce Rabbimiz bu âyet-i kerîme ile tüm mü'minlerin kardeş olduğunu açıkça beyan eder. Tasavvuf ıstılahında ise bu kardeşlik, *uhuvvet* kavramı ile ifade edilir. Sözlük anlamı itibariyle "kardeş, arkadaş, yoldaş, dost, meslektaş ve ortak" gibi anlamları taşıyan *ah* kökü, bir taraftan kişinin aynı anne veya babadan dünyaya gelmesini karşılamakta diğer taraftan kan bağı olmasa da dinî ve kültürel birlikteliği ifade için kullanılmaktadır.[172] İlk anlamıyla aradaki ilişki kan bağıyken bâtınî mânâsıyla bu ilişki manevî bir bağ ile sağlanmaktadır. Uhuvvet, kan bağı dışındaki kardeşliği ifade ettiğinde çoğul kipinde *ihvân* sözcüğü ile karşılanmış ve dilimizde de bu şekliyle kullanılır olmuştur.[173] Tasavvufta uhuvvet, genel anlamıyla din kardeşliğini ifade etmekle birlikte özelde aynı tarikata bağlı olan müridlerin aralarındaki kardeşlik bağı için kullanılmıştır. Özellikle ihvân adı altında tesis edilen kardeşlik, tarikatların vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir.

Tasavvuftaki uhuvvet anlayışının temelleri Peygamber Efendimiz'in (sas) sünnetiyle atılmıştır. Efendimiz, yaşamı boyunca kan bağından ziyade din kardeşliğini öne çıkartacak adımlar atmış, Medine'ye hicret sonrası ensar ile muhaciri birbirleriyle kardeş ilan ederek[174] asıl kardeşliğin mânevî kardeşlik olduğunu vurgulamıştı. O, Mekke'den Medine'ye geride tüm birikimleri-

---

[170] Ebü'l-Kasım Taberânî, *el-Mu'cemü's-sagîr*, ts., 2/131 (No. 907).
[171] Hucurât 49/10.
[172] Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 13.
[173] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 60; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/40.
[174] Buhârî, "İ'tisâm", 16 (No. 7340); Ebû Dâvûd, "Ferâiz", 17 (No. 2926).

ni bırakıp hicret eden muhacir ile Medine'deki mü'minleri kardeş ilan etmişti. Böylece muhacir, ensarın fedakârca desteği ile yeni bir hayata adım atabilmişti.[175] Artık cahiliye dönemindeki haklı haksız ayrımı gözetmeksizin daima birbirini kollamaya dayalı nesep kardeşliği yerini sevgi temeline dayalı Allah rızasını merkeze alan bir kardeşlik anlayışına bıraktı. Nesep bağı olmayan kimselerin arasındaki düşmanlık ise sona ererek ulvî bir kardeşlik bağı tesis edilmişti. Bu hakikati Yüce Rabbimiz "*Allah'ın size olan nimetini hatırlayın; hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmişti ve O'nun nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz.*"[176] kelâmıyla ifade etmişti. Artık onlar Allah için seven ve Allah için tüm varlığından geçen kardeşler haline gelmişlerdi. Onlar, "*Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları (muhacir kardeşlerini) kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.*"[177] âyetinde ifade edilen îsâr (başkasını tercih etme) erdeminin temsilcileri olmuş, sevgi ve dayanışma içerisinde birlik olmayı ve "*Mü'minler birbirlerini sevmede, birbirlerine merhamet etmede ve birbirlerine şefkat göstermede tek bir beden gibidir. O bedenin bir organı (bir mü'min) acı çektiği zaman, bedenin diğer organları (mü'minler) de uykusuz kalıp acı çekerler.*"[178] hadisinde ifade edildiği şekliyle yek bir vücut gibi hareket etmeyi başarabilmişlerdi.

Peygamber Efendimiz (sas) bir taraftan tüm mü'minlerin kardeş olduklarını vurgularken, diğer taraftan da bu kardeşliği diliyle de ifade etmeyi ihmal etmiyordu. Bir gün umre ibadeti yapmak için müsaade isteyen Hz. Ömer'e "*Kardeşim! Duana bizi de ortak et ve bizi unutma!*"[179] şeklinde hitap etmişti. Bu hitap

---

[175] Buhârî, "Kefâlet", 2 (2294).
[176] Âl-i İmrân 3/103.
[177] Haşr 59/9.
[178] Müslim, "Birr ve sıla", 66 (No. 6586).
[179] Tirmizî, "Deavât", 109 (No. 3562).

Hz. Ömer'i o kadar memnun etmişti ki bundan diğer sahâbîlere bahsederken Hz. Ömer, "'Kardeşim' sözü benim için üzerine güneşin doğduğu her şeyden daha sevimli!" diyerek hoşnutluğunu ifade etmişti.[180]

İnsanın fedakârca başkalarına yardım etmesi tasavvuftaki fütüvvet kavramının kapsamına girmektedir. Fütüvvet, kulun tüm imkânlarını Hakk'ın rızası yolunda halkın menfaat ve istifadesi için feda etmesi olup iyilik yapma, yardım etme, diğerkâmlık ve îsârı içine alan güzel huylara sahip olmaktır. Bu bağlamda Peygamber Efendimiz'in *"Bir kul müslüman kardeşinin ihtiyaçlarını görmeye ve ona yardım etmeye devam ettikçe Allahu Teâlâ o kuluna yardım eder de eder."*[181] hadisi fütüvvet kapsamında değerlendirilmektedir. Fütüvvetin en güzel örneği ise Peygamber Efendimiz'in şahsında tecelli etmiştir. Nitekim Efendimiz, mahşer gününde peygamberlerin dahi *"Ben, ben..."* diyeceği bir zamanda *"Ümmetim, ümmetim..."*[182] diyecek, kendini değil ümmetini düşünecektir. [183]

Öte yandan toplum içerisinde statüsü ne olursa olsun ayrım gözetmeksizin kardeş olduklarını ifade eden Peygamber Efendimiz bir sohbetinde köleler hakkında *"... (Köle) kardeşleriniz, Allah'ın sizin emrinize verdiği hizmetçilerinizdir. Her kimin kardeşi emri altında bulunursa ona yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin. Onlara güçlerini aşan işler yüklemeyiniz. Eğer ağır işler yüklerseniz onlara yardım ediniz."*[184] buyurarak onları da kardeş olarak anmayı ihmal etmemişti.

Peygamber Efendimiz'in tesis ettiği din kardeşliğinin oluşması ve devamlılığı birtakım ilkelere riayet etmekle gerçekleşmekteydi. Her şeyden önce kardeşlerin birbirlerine karşı sami-

---

[180] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/30 (No. 195).
[181] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 5/118 (No. 4801).
[182] Müslim, "Îmân", 84 (No. 321).
[183] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 261, 262.
[184] Buhârî, "Îmân", 22 (No. 30).

mi olmaları zaruriydi. Nitekim Peygamber Efendimiz bir gün ashâbına "*Din samimiyettir.*" buyurmuştu. Kendisine "Kime karşı?" diye sorulduğunda "*Allah'a, kitabına, Rasûlü'ne, müslümanların idarecilerine ve bütün müslümanlara (karşı samimi olmaktır).*"[185] buyurarak mü'minlerin aralarında samimi olmaları gerektiğini vurgulamıştı. Bunun ölçüsünü ise "*Sizden biri, kendisi için istediğini mü'min kardeşi için de istemedikçe mü'min olamaz.*" hadisi açıklamaktaydı.[186] Ayrıca kişi, yanında olduğunda nasıl davranıyorsa gıyabında da kardeşiyle o şekilde içten ve samimi olmalıydı. Nitekim Ebû Tâlib el-Mekkî, samimiyetin ölçüsünü "kişinin arkadaşına dair tavır ve davranışlarında onun varlığının ve yokluğunun bir olması" sözleriyle açıklamaktadır.[187] Kişinin, gıyabında ya da yanında iken kardeşine karşı halinde bir değişiklik yoksa bu arkadaşlık samimi bir temel üzere kurulmuş demektir. Eğer bu iki durumda halinde farklılık oluyorsa burada samimiyetsizlik olduğu anlaşılmaktadır.

Kardeşler arasında samimiyetin oluşması, birbirlerini Allah için sevmekten ve Allah rızası için dostluk kurmaktan geçmektedir. Peygamber Efendimiz (sas) ashâbıyla sohbet ederken *"Allah'ın şehit ya da peygamber olmayan öyle kulları vardır ki kıyamet gününde Allah'a olan yakınlıkları nedeniyle peygamberler ve şehitler onlara gıpta ederler."* buyurur. Bunun üzerine orada bulunan sahâbîler merakla sorarlar: "Kim bunlar, yâ Rasûlallah?" Efendimiz şöyle buyurur: *"Bunlar, akrabalık ya da aralarında dönüp dolaşan bir maldan kaynaklanan çıkarları olmaksızın, sırf Allah için birbirlerini seven insanlardır. Onların yüzlerinde bir nur vardır ve onlar hidayet üzeredirler. İnsanlar telaşa düştüklerinde onlar kor-*

---

185 Müslim, "Îmân", 95 (No. 196).
186 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/ 206 (No. 13178).
187 Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfu tarîki'l-mürid ilâ makami't-tevhid*, thk. Asım İbrâhim el-Keyyâlî el-Hüseynî eş-Şâzelî ed-Derkâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 2/366.

kuya kapılmazlar, insanlar hayıflanırken onlar üzülmezler. 'Haberiniz olsun, Allah'ın sevgili kullarına korku yok. Onlar üzülecek de değillerdir.'"[188]

Samimiyet ilkesiyle sürdürülen kardeşliğin devamlılığı için gerekli ilkelerden birisi de karşılıklı güvendir. Nitekim mü'min olmanın en temel vasfı güvenilir olmaktır. Peygamber Efendimiz (sas) "*Müslüman, diğer müslümanların, hatta bütün insanların elinden ve dilinden güven içinde olduğu kimsedir.*"[189] buyurarak bu hususa işaret etmiştir. Bu ilke kardeşlerin birbirlerine güven duyabilecekleri güzel ahlâka sahip olmalarını da gerekli kılmaktadır. Kiminle arkadaşlık edilmesi gerektiği kendisine sorulduğunda bir sûfî "'Kalk gidelim.' denildiğinde 'Nereye?' diyorsa, o kimse gerçekten arkadaş değildir."[190] diyerek her sözünde ve davranışında arkasından gidilebilecek insanlarla dostluk kurulması gerektiğini vurgulamaktadır.

Güven duygusuyla birlikte tevazu da önemli bir haslettir. Mü'minler birbirlerine karşı mütevazı olmalı, hiçbir zaman kibre düşmemelilerdir. Peygamber Efendimiz "*...Müslüman kardeşini küçük görmesi kişiye kötülük olarak yeter.*"[191] buyurarak kimsenin hakir görülmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hücvîrî'ye göre yaşlılar gençleri yaşlarından ötürü az günah işlemiş oldukları için gençler de büyükleri ibadete ve hizmete daha önce başlamış olmaları yönüyle kendilerinden üstün görmelidirler.[192] Böyle düşünebilirlerse kibir duygusundan uzaklaşıp küçüklere karşı şefkatle muamele etmek daha kolay olacaktır. Bu bağlamda Sevr mağarasında sıkıntıya düştükleri anda Peygamber Efendimiz'in (sas) Hz. Ebû Bekir'i "*Üzülme, çünkü Allah bizim-*

---

188 Yûnus, 10/62; Ebû Dâvûd, "Büyû', (İcâre)", 76 (No. 3527).
189 Buhârî, "Îmân", 4 (No. 10).
190 Serrâc, *el-Lüma'*, 163.
191 Ebû Dâvûd, "Edeb", 35 (No. 4882).
192 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 403.

le beraberdir."[193] sözleriyle teskin etmesi, mü'minlerin arasındaki şefkat ve merhametin nasıl olması gerektiğine dair güzel bir örnektir.[194] Efendimiz'in "*Küçüğümüze merhamet etmeyen, büyüğümüze saygı göstermeyen bizden değildir."*[195] sözleri de bu davranışın önemini vurgulamaktadır.

Bilgisizlikten kaynaklanan hataları görmezden gelmek de büyük bir erdemdir. Kişinin kardeşiyle kırıcı şekilde münakaşaya girmesi ise Peygamber Efendimiz'in hoş bulmadığı bir davranış olmuştur. Nitekim o, "*Kardeşinle tartışmaya girme, onunla kırıcı şekilde şakalaşma ve ona yerine getiremeyeceğin sözü verme."*[196] buyurarak kardeşler arası ilişkinin sınırlarını belirlemiştir. Bunun yanında kardeşlerin birbirlerinin işlerini kolaylaştırıp sıkıntılarını gidermeleri de önemli görülmüştür. Peygamber Efendimiz "*Kim bir müslümanın dünya sıkıntılarından bir sıkıntıyı giderirse, Allah da onun kıyamet günündeki sıkıntılarından birini giderir. Kim darda kalan bir kimsenin işini kolaylaştırırsa, Allah da dünya ve âhirette onun işlerini kolaylaştırır. Kim bir müslümanın ayıbını örterse, Allah da dünya ve âhirette onun ayıplarını örter. Kul, kardeşinin yardımında olduğu sürece, Allah da onun yardımcısı olur."*[197] buyurarak kardeşler arasındaki sevgi ve muhabbetin önemine işaret etmiştir.

Kardeşlerin birbirlerinin hatalarını affedici olmaları, gerektiğinde özür dilemeleri, özür dilendiğinde bunu olgunlukla kabul etmeleri aradaki ilişkinin sağlıklı yürüyebilmesi için önemlidir. Nitekim Peygamber Efendimiz "*Kardeşi bir hatadan dolayı özür dilediği halde özrünü kabul etmeyen kişi o hata gibisini işlemiş olur."*[198] buyurarak işin ciddiyetine işaret etmiştir.

---

[193] et-Tevbe 9/40.
[194] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 400; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 325.
[195] Tirmizî, "Birr ve sıla", 15 (No. 1919).
[196] Tirmizî, "Birr ve sıla", 58 (No. 1995).
[197] Ebû Dâvûd, "Edeb", 60 (No. 4946).
[198] İbn Mâce, "Edeb", 23 (No. 3718).

Kardeşler arasında olması gereken vasıflardan birisi de îsâr (diğerkâmlık) olarak adlandırılan erdemdir. Gerçek kardeşlik kişinin kardeşini kendisine tercih etmesiyle kemâl bulur. Ensar hakkındaki *"Muhtaç durumda olsalar bile onları kendilerine tercih ederler."*[199] âyeti bu kemâl durumuna işaret etmiştir. Bunun yanında Peygamber Efendimiz *"Sizden biri, kendisi için istediğini (müslüman) kardeşi için de istemedikçe (gerçek anlamda) iman etmiş olamaz."*[200] buyurarak kişinin kardeşi için dünya ve ahiretin güzelliklerini dilemesinin önemine işarete etmiştir. Kendisi için istediklerini kardeşi için de istemesi, hatta onu kendisine tercih etmesi en erdemli davranış olacaktır. Bu bağlamda onun ihtiyaçlarını mümkün mertebe karşılaması, daha istemesine fırsat bırakmadan isteklerini yerine getirmesi önemlidir. Peygamber Efendimiz *"Müslümanların işleriyle ilgilenmeyen kimse onlardan değildir."*[201] buyurarak mü'min kardeşin ihtiyaçlarıyla ilgilenmenin gerekliliğini vurgulamıştır.

Bir kimsenin mü'min kardeşiyle meşgul olması, onun halini hatırını sorması, onunla ilgilenip muhabbet etmesi elbette ki aradaki sevgiden kaynaklanır. Peygamber Efendimiz'in (sas) *"Sizden biriniz kardeşini sevdiğinde, sevdiğini kendisine duyursun."*[202] buyruğundaki sevginin ifadesi, güzel sözle olabileceği gibi onunla yakından ilgilenmek şeklinde de tezahür edebilir. Efendimiz, mü'minlerin arasındaki ülfet ve muhabbetin pekiştirilmesini daima tavsiye etmiş, birbirlerine gösterdikleri tebessümün sadaka olduğunu ifade etmiştir.[203] Ayrıca *"El sıkışın içinizdeki kin gitsin, birbirinize hediyeler verin sevginiz artsın ve düşmanlıklar yok olsun."*[204] buyurarak mü'minlerin kaynaşmasını öğütlemiş,

---

199 el-Haşr 59/9.
200 Buhârî, "Îmân",7 (No. 13).
201 Taberânî, *el-Mu'cemü's-sagîr*, 2/131 (No. 907).
202 Tirmizî, "Zühd", 54 (No. 2392). Ayrıca Bk. Ebû Dâvûd, "Edeb", 112-113 (No. 5125).
203 Tirmizî, "Birr ve sıla", 36 (No. 1956).
204 Muvatta', "Hüsnü'l-hulk", 4 (No. 1651).

"Zandan sakının! Zira zan, yalanın ta kendisidir. Birbirinizin sözlerine kulak kabartmayın. Birbirinizin özel hâllerini araştırmayın. Birbirinizle üstünlük yarışı içine girmeyin. Birbirinize haset etmeyin. Birbirinize kin beslemeyin. Birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah'ın kulları! Kardeş olun!"[205] emriyle mü'minlerin aralarının iyi olmasını arzu etmiştir. Mü'minlerin arasındaki muhabbeti ise imanın bir gereği olarak yorumlamıştır: *"İman etmedikçe cennete giremezsiniz, aranızda sevgi ve muhabbeti ikame etmedikçe de iman etmiş olmazsınız."*[206]

---

[205] Müslim, "Birr", 28 (No. 6536).
[206] Müslim, "Îmân", 93 (No. 194).

1.6. Mürşidle Birliktelik: Sohbet[207]

الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ.

"Kişi sevdiğiyle beraberdir."[208]

وَصَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِى أُصَلِّى.

"Namazı benden gördüğünüz gibi kılın."[209]

لِتَأْخُذُوا مَنَاسِكَكُمْ فَإِنِّى لاَ أَدْرِى لَعَلِّى لاَ أَحُجُّ بَعْدَ حَجَّتِى هَذِهِ.

"Hac ibadetinin gereklerini (beni izleyerek) benden öğrenin. Belki de bu haccımdan sonra bir daha haccedemem."[210]

إِنَّ اللَّهَ جَعَلَنِى عَبْدًا كَرِيمًا وَلَمْ يَجْعَلْنِى جَبَّارًا عَنِيدًا.

"Şüphesiz ki Allah beni mütevazı bir kul eyledi. Zalim ve inatçı bir kimse eylemedi."[211]

Tasavvuf büyükleri İslâm tarihi boyunca pek çok insanın İslâm'ı tanımasını ve bu dini sevip müslüman olmasını sağlamıştır. Bunda tasavvuf ehlinin İslâm'ın temel öğretilerini hayatlarına aktarıp İslâm'ı en güzel şekilde temsil etmelerinin önemi

---

[207] Bu başlık, daha önce *Tasavvuf ve Hayat* (Fecir Yayınları, Ankara: 2021, 187-195) kitabında yayınladığımız bölümün gözden geçirilerek ilgili hadisler çerçevesinde yeniden ele alınmış halidir.

[208] Buhârî, "Edeb", 96 (No. 6168).

[209] Buhârî, "Ezân", 18 (No. 631).

[210] Müslim, "Hac", 51 (No. 3137).

[211] Ebû Dâvûd, "Et'ıme", 17 (No. 3773).

büyüktür. Zira hâl ve davranışlar, insanları etkilemede saatlerce konuşup nasihat etmekten çok daha tesirlidir. Bu hususun farkında olan mutasavvıfların gerek müridlerine gerekse tasavvufa dışarıdan bakan geniş kitlelere hitap etmede kullandıkları yöntem *sohbet metodu* olarak anılmaktadır.

Sözlükte "kısa bir süre de olsa birlikte olmak, arkadaşlık, hasbihal, dostluk, söyleşi ve bedenle ya da gönülle uzun süre beraberlik hali" gibi anlamlara gelen[212] sohbet kavramı, her ne kadar Türkçede karşılıklı muhabbet etmeyi çağrıştıran bir mânâya sahip olsa da tasavvufta bundan çok daha kapsamlı bir anlam alanına sahiptir. Tasavvufta sohbet, müridin şeyhi ile birlikteliğini, aynı mekânı ve aynı ortamı paylaşmasını ifade eder. Bu birliktelik, müridin daima şeyhinin hâl ve hareketlerini takip etmesi, onun nasihatlerini dinleyip davranışlarını taklit ederek onu rol model edinmesi ile gerçekleşir. Şeyhi ile uzun bir müddet aynı ortamda bulunma fırsatı elde eden mürid, onun ilminden ve edebinden istifade ettiği gibi onun mânevî kişiliğinden de feyizlenme imkânı bulur.

Sohbet, esas itibariyle Peygamber Efendimiz'in ashâbı ile arasındaki samimi ilişkinin örnek alınmasıyla terimleşmiştir. Sahâbî kelimesi de zaten sohbet kavramı ile aynı kökten gelmektedir. Sahabe, Peygamber Efendimiz'in yakın arkadaşlarını ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerîm'de Efendimiz'in Mekke'den Medine'ye hicreti sırasında Hz. Ebû Bekir'le birlikte Sevr dağındaki bir mağaraya sığınmasını konu edinen "*Hani Peygamber mağaraya sığınan iki kişiden biri iken yanındaki dostunu/arkadaşını, 'Tasalanma; çünkü Allah bizimle beraber!' diyerek teselli etmişti.*"[213] âyetinde "dost" ya da "arkadaş" olarak tercüme edilebilen "sâhib" kelimesi sahabe ve sohbet kavramlarına kaynaklık etmektedir. Bu anlamıyla sohbet, bir nevi arkadaşlık ve dostluk etmektir. Di-

---

[212] Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 275; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 24/2401.
[213] et-Tevbe 9/40.

ğer bir deyişle iki kişinin uzun bir müddet beraber bulunmasını ifade etmektedir.[214]

Tasavvufta sohbet kavramı ile ifade edilen arkadaşlık, farklı düzeylerdeki muhatapları kapsamaktadır. Söz gelimi Kuşeyrî, sohbetin üç farklı şeklinden bahsetmektedir. Bunlardan ilki kişinin kendinden üstün olanlarla sohbetidir. Toplum içerisinde kişinin kendinden edeb, ahlâk ve bilgi bakımından daha üstün kimselerle yaptığı arkadaşlık bu kapsama girmektedir. Örneğin kişinin kendisinden yaşça büyük kimselerle bir müddet beraber bulunması da bir nevi sohbettir. Kuşeyrî, bunun en güzel şeklinin büyüklere hizmet etmekle gerçekleşebileceğini belirtmektedir. Özel olarak tasavvufta müridin şeyhiyle olan birlikteliği, bu tür sohbetlerin belki de en verimlisidir. Bu beraberlik, tasavvufî eğitime dayalı bir arkadaşlıktır. Mürid daima şeyhinin hâl ve hareketlerini örnek alıp kendisini bu yönde yetiştirmeye gayret etmelidir. Böylece sohbet, mürid için çok verimli bir eğitime dönüşecektir. Kuşeyrî'ye göre sohbetin ikincisi, kişinin kendinden aşağı olan kimselerle yaptığı sohbettir. Bu da şefkat ve merhamet odaklı bir muameleyi gerekli kılmaktadır. Şefkat ve muhabbetle muamele eden kişi, karşısındaki kimseden saygıya dayalı itaat ve hürmet görecektir. Üçüncüsü ise eşit kimselerin sohbeti/arkadaşlığıdır. Bu da îsâr ve fütüvvet üzerine bina edilmelidir.[215] Mü'min her konuda arkadaşını kendisine tercih etmeli, ona güvenmeli, onun için kendi haklarından vazgeçebilmelidir. Tabii böyle bir arkadaşlığın oluşması için arkadaşın dini hassasiyetlerinin olması önem arz etmektedir.

Kuşeyrî'nin işaret ettiği bu üç çeşit sohbetin en önemlisi, kişiye dünyada ve âhirette faydalı olacak beraberlik olan mürşidlerle yapılan sohbettir. Mürşidler, tasavvufî terbiyeden geçmiş olması dolayısıyla her türlü kötü vasıftan arınarak güzel ahlâka

---

[214] Bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, 325; Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 400.
[215] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 326.

sahip olmuş, insanları da bu yönde eğiterek Allah'ın rızasını kazandırma yönünde gayret sarf eden kâmil insanlardır. Onlarla birlikte olmak, insanın yaşantısında önemli kazanımlar elde etmesine vesile olacaktır.

Kur'an-ı Kerim'de "*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve sadıklarla beraber olun.*"[216] buyurularak, sâlih insanlarla beraber olmanın önemine işaret edilmektedir. Peygamber Efendimiz de "*Kişi sevdiğiyle beraberdir.*"[217] buyurarak kişinin sevdiği insanların izinden gideceğine, dolayısıyla âhirette de beraber olacaklarına işaret etmiştir. Doğru konuşan, halis niyetli, kararlı ve sözünün eri mü'minlerle birlikte olmak, onların şahsiyetlerini örnek almak suretiyle kişinin iyiye ve güzele doğru kendisini geliştirmesini sağlayacaktır. Bundan dolayı tasavvufta kişinin ahlâken ve ilmen kendisinden daha üstün insanlarla beraber olması, kişinin gelişimi için önemli bir unsur olarak görülmüştür. Özellikle tasavvuf yoluna giren müridlerin, mürşidlerle beraber olmaları üzerinde önemle durulan bir husustur. Bahâeddin Nakşbend'in (ö. 791/1389) "Tarikatımızın esası sohbettir. Halvette şöhret, şöhrette afet, topluluk içerisinde yaşamakta hayır vardır."[218] sözü de bu hususa işaret etmektedir. Sohbet ve arkadaşlıkta istifade edilecek kimselerin başında mürşid-i kâmiller gelmektedir.

Sohbette mürşidin fonksiyonu, Peygamber Efendimiz'in sahabe-i kirâm karşısındaki konumu ile doğrudan ilişkilidir. Peygamber Efendimiz'in nübüvvet vazifesi yalnızca ümmetine teorik bilgiler vermek değil, onlara örnek olmak suretiyle İslâm'ın uygulanabilir bir din olduğunu göstermekti. Efendi-

---

[216] Tevbe 9/119.
[217] Buhârî, "Edeb", 96 (No. 6168).
[218] Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns (Evliya Menkıbeleri)*, thk. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara, çev. Lâmiî Çelebi (İstanbul: Pinhan, 2011), 509; Mehmed Mecdî, *Tercüme-i Şekaik-i Nu'maniyye (Hadaikü'ş-Şekaik)* (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1269), 266.

miz, peygamberliği boyunca İslâm'ı bizzat yaşayarak insanlara anlatma gayretindeydi. Bu bağlamda onun sözlerinin yanında fiilleri, takrirleri, tutum ve davranışları ümmeti için bir rehber niteliğindeydi. O, *"Namazı benden gördüğünüz gibi kılın."*,[219] *"Hac ibadetinin gereklerini (beni izleyerek) benden öğrenin."*[220] sözleriyle söz konusu ibadetlerin uygulanış şeklini ondan görerek öğrenmelerini ashâbına tavsiye etmişti. Yalnızca ibadetlerde değil hayatın her alanında; aile içi ilişkilerden çocukların eğitimine, ticaretten yolculuğa, cihaddan devletlerarası ilişkilere, yemek içmek gibi günlük ihtiyaçlardan evliliğin inceliklerine kadar hayata dair her konuda Peygamber ashâbına örneklik teşkil etmişti. Esasında Kur'an-ı Kerîm'in toplu halde değil de yirmi üç yıllık bir zaman zarfında peyderpey gönderilmiş olması da Peygamber Efendimiz'in ashâbına dini uygulamalı olarak öğretmesi hikmetine dayanmaktaydı.

Ashâb-ı kirâm, Peygamber Efendimiz'in her hareketini mümkün mertebe taklit ederek dinin güzelliklerini hayatlarına aktarıyorlardı. Öyle ki Peygamber Efendimiz'in günlük hayattaki giyim kuşamı dahi sahabe için örneklik teşkil etmekteydi. Söz gelimi Hz. Peygamber'in her uygulamasını kendisine rehber edinen İbn Ömer, sarığını omuzlarının arasına kadar uzatırken Efendimiz'in bu uygulamasına işaret ediyor,[221] elbisenin renginden parmağa takılan yüzüğe kadar hiçbir detay gözünden kaçmıyordu. Efendimiz'e hal, davranış ve yol gösterme bakımından en çok benzeyen ise Abdullah b. Mes'ûd idi.[222]

Benzer bir durum yiyecekler için de geçerliydi. Peygamber Efendimiz, Medine'ye hicreti sonrası Ebû Eyyûb el-Ensârî evinde konaklamaktaydı. Bir gün ikram edilen yemeği, içinde bulunan sarımsak dolayısıyla yemediğini fark edince onun ha-

---

[219] Buhârî, "Ezân", 18 (No. 631).
[220] Müslim, "Hac", 51 (No. 3137).
[221] Tirmizî, "Libas", 12 (No. 1736).
[222] Buhârî, "Fedâilü's-Sahâbe", 27 (No.3551); Tirmizî, "Menâkıb", 38 (No. 3807).

ram olup olmadığını Efendimiz'e sormuş, Efendimiz de "*Hayır, ancak ben kokusundan dolayı ondan hoşlanmıyorum*." buyurmuştu. Bunun üzerine Ebû Eyyûb, Efendimiz'e olan sevgisinden dolayı "*Gerçekten senin hoşlanmadığın şeyden ben de hoşlanmıyorum*." demişti.[223]

Diğer bir rivayette, Peygamber Efendimiz, ashâbı ile yemek yerken sarımsak kokusunu alınca yemeğe elini uzatmamış, bunu gören sahâbîler de yemeği bırakmışlardı. Efendimiz onlara niçin el çektiklerini sorunca, sahâbîler, "Senin el çektiğini görünce biz de el çektik." demişler, bunun üzerine o, "*Siz Allah'ın ismiyle yiyin, zira ben sizin konuşmadığınız kimselerle konuşuyorum*." buyurmuştu.[224] Yine ailesiyle birlikte yemek yerken Efendimiz'in himayesinde yetişen Ömer b. Ebû Seleme'nin tabağın içinde elini gezdirdiğini görünce ona nazik bir şekilde "*Yavrum, besmele çek, sağ elinle ye ve önünden ye!*" diyerek sofra âdâbını öğretmişti.[225]

Efendimiz ibadetleri ashâbına uygulamalı olarak anlatırdı. Bir gün kendisine abdestin nasıl alınacağı sorulduğunda abdest uzuvlarını üçer defa yıkayarak onlara bunun nasıl yapılması gerektiğini göstermiş ve "*Abdest budur. Bundan fazla yapan kimse, günah işlemiş, sınırı aşmış veya haksızlık etmiş olur*." buyurmuştu.[226]

Efendimiz, müslümanların lideri ve devlet başkanı olmasına rağmen mütevazı bir hayat yaşardı. Kendisiyle görüşmeye titreyerek heyecan ve korku içerisinde gelen bir bedeviyi, "*Korkma! Ben bir kral değilim. Ben sadece, kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum*!" buyurarak rahatlatmıştı.[227] Bir meclise girdiğinde kendisine saygı için ayağa kalkmak isteyenlere engel olurdu.[228] Tevazu içerisinde yerde oturur, yemeğini yer, sofrasında herkes-

---

223 Muslim, "Eşribe", 170-1 (No. 5356).
224 Buhârî, "Ezan", 160, (No. 855); Muslim, "Mesâcid", 73 (No. 1253).
225 Müslim, Eşribe, 108, (No. 5269).
226 İbn Mâce, "Tahâret", 48 (No. 422); Nesâî, "Tahâret", 105 (No. 140).
227 İbn Mâce, "Et'ıme", 30 (No. 3312).
228 İbn Mâce, Dua, 2 (No. 3836); Tirmizî, Edeb, 13 (No. 2754).

le birlikte yer, basit elbiseler giyer, bindiği hayvanın terkisine başkalarını da alırdı.[229]

Peygamber Efendimiz günlük hayatta ashâbıyla birlikte vakit geçirmeyi tercih eder, onlara yeri geldikçe nasihat ederdi. O, çarşı pazar dolaşır, gördüğü yanlışları düzeltir, helal ticaretin inceliklerini de ashâbına öğretirdi. Bir gün Medine'de pazarda dolaşırken bir buğday yığınına denk gelmişti. Elini buğdayın içerisine daldırdığında parmaklarının ıslandığını fark etti. Satıcıya "*Bu (ıslaklık) da nedir*?" diye sordu. O da "Üzerine yağmur yağmıştı ey Allah'ın Rasûlü!' dedi. Bunun üzerine Efendimiz şöyle buyurdu: "*Öyleyse insanların görmeleri için ıslak olan kısmı üste koyman gerekmez miydi? Aldatan benden değildir*!"[230]

Peygamber Efendimiz'in ashâbına hayata dair hemen her konuda rehberlik ettiğine şahit olan müşriklerden birisi Selmân-ı Fârisî'ye (ra) alaycı bir dille: "Peygamberinizin, size her şeyi hatta abdest bozmayı bile öğrettiğini görüyorum." diyebilmişti. Kendince bu sözleri onu küçümsemek için söylüyordu. Hâlbuki Selmân-ı Fârisî gayet ciddi bir üslûpla "Evet, o, büyük ve küçük abdest bozarken kıbleye doğru dönmemizi, sağ el ile taharetlenmemizi, taharetlenmeyi üç taştan daha azıyla yapmamızı, kemik ve tezekle taharetlenmemizi bize yasakladı." diyerek Peygamber Efendimiz'in hayatta hiçbir detayı atlamadığını vurgulamaktaydı.[231]

Peygamber Efendimiz'in örnekliği "*Andolsun, Allah'ın Rasûlü'nde sizin için; Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı uman ve Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır*."[232] âyet-i kerîmesinde açıkça ifade edilmekteydi. Efendimiz'in örnek olarak öğrettiği İslâm'ın temel ilkeleri doğrultusunda kısa bir zaman zarfında medenî bir toplum inşa edilebilmişti. Böylece kız çocuklarını diri

---

229 Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 10/418 (No. 19555).
230 Müslim, Îmân, 164 (No. 284).
231 Müslim, "Tahâret", 57 (No. 606); Tirmizî, "Tahâret", 12, (No. 16).
232 Ahzâb 33/21.

diri toprağa gömen bir toplumdan insanlığın en hayırlı ümmeti olma vasfını kazanmış bir sahabe toplumu oluşmuştu.[233]

Böyle nitelikli bir toplumun oluşmasında şüphesiz en büyük etken Peygamber Efendimiz'in sürekli ashâbının arasında, onlarla beraber, onlara örnek bir müslüman ve dost olarak bulunmasıydı. Bir seferinde Kurban Bayramı namazının ardından kahvaltı için bir araya gelen ashâbla birlikte mütevazı bir şekilde sofraya oturmuş, orada bulunan bir bedevî hayretle "Bu nasıl oturuş?" diye Hz. Peygamber'e sorunca Efendimiz, "*Şüphesiz ki Allah beni mütevazı bir kul eyledi. Zalim ve inatçı bir kimse eylemedi.*" buyurmuştur.[234]

Peygamber Efendimiz'in örnek olma yoluyla ashâbına İslâm'ın inceliklerini öğretme misyonu, kendisinden sonra Allah'ın velî kulları vasıtasıyla devam etmiştir. Onlar da İslâm'ı hayatlarında en güzel şekilde temsil ederek etrafındakilere örnek müslümanlığın nasıl olması gerektiğini bizzat tecrübe ederek göstermişlerdir. Tasavvufta sohbet kavramı ile ifade edilen bu yöntem, yalnızca karşılıklı nasihat etme ve konuşmayı değil bundan çok daha kapsamlı bir arkadaşlık ve beraberliği ifade etmektedir. Kâmil bir insanla beraber olmak, onunla aynı havayı solumak ve böylece onun örnek kişiliğinin etkisinde kalmak tasavvufî terbiyede en etkili yöntem olarak görülmüştür. Sohbet vasıtasıyla kâmil mürşidin güzel ahlâkı, edebi ve hâlinin müride sirayet etmesi amaçlanmaktadır. Böylece bir taraftan müridin hâlinin ve davranışlarının olumlu yönde değişmesi, diğer taraftan da mânevî eğitiminin gerçekleşmesi hedeflenmiştir.

Tasavvufî eğitimde müridleriyle beraber vakit geçiren mürşidin onlarla birebir ilgilenmesi esastır. Fizyonomik ve ruhi özellikleri doğrultusunda her müridin ayrı bir eğitim sürecinden geçtiği seyr ü sülûk sürecinde müridlere verilen günlük vazife-

---

233 Âl-i İmrân 3/164, 3/110; Bakara 2/143.
234 Ebû Dâvûd, "Et'ıme", 17 (No. 3773).

ler ve zikir dersleri neticesinde görülen rüya ve vâkıalarla müridlerin mânevî gelişimi takip edilir. Böylece geniş mürid topluluklarından ziyade mürşidin takip edebileceği az sayıda derviş olması, eğitimin birebir devam edebilmesi açısından önemlidir. Teorik bilgiden ziyade hâlin mürşidden müride aktarılması tarzındaki bu eğitim metodu, günümüz eğitimcilerinin de uygulayabileceği etkili bir yöntemdir.

1.7. Sevgiden Doğan Bağ: Râbıta[235]

خِيَارُكُمْ الَّذِينَ إِذَا رُؤُوا، ذُكِرَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ.

"Sizin en hayırlınız, görüldüklerinde Allah'ın hatırlandığı kimselerdir."[236]

لاَ يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ.

"Sizden birine ben, babasından, evladından ve insanların tamamından daha sevimli olmadıkça (gerçekten) iman etmiş olmaz."[237]

الرَّجُلُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ فَلْيَنْظُرْ أَحَدُكُمْ مَنْ يُخَالِلُ.

"Kişi dostunun dini üzeredir. Bu yüzden her biriniz, kiminle dostluk ettiğine dikkat etsin."[238]

مَنْ تَشَبَّهَ بِقَوْمٍ فَهُوَ مِنْهُمْ.

"Bir topluluğa benzemeye çalışan, onlardandır."[239]

الإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ.

"İhsan, Allah'ı görür gibi kulluk etmendir. Sen onu görmüyor olsan da O seni görmektedir."[240]

---

[235] Bu başlık, daha önce *Tasavvuf ve Hayat* (Fecir Yayınları, Ankara: 2021, 195-202) kitabında yayınladığımız bölümün gözden geçirilerek ilgili hadisler çerçevesinde yeniden ele alınmış halidir.
[236] İbn Mâce, "Zühd", 4 (No. 4119).
[237] Buhârî, "Îmân", 8 (No. 15).
[238] Tirmizî, "Zühd", 45 (No. 2378); Ebû Dâvûd, "Edeb", 16 (No. 4833).
[239] Ebû Dâvûd, Libâs, 4 (No. 4031).
[240] Buhârî, "Tefsîr, Lokman", 31 (No. 4777).

Tasavvufî eğitimin merkezinde mürşid bulunur. Mürşidin hali, davranışları, sözleri ve işaretleri müridler için örneklik teşkil eder. Önlerinde nasıl bir yaşam sergilemeleri gerektiğine dair somut bir örnek gören müridler, tıpkı ashâbın Peygamber Efendimiz'den bizzat uygulamalı olarak İslâm'ı öğrendikleri gibi dinin temel inceliklerini ve tasavvufî ahlâkı mürşidlerinden taklit ve özümseme yoluyla alırlar. Mürşid, tasavvufî eğitim çerçevesinde müridlerin her haliyle ilgilenir, onlarla vakit geçirir ve böylece bir taraftan mânevî anlamda bir yakınlık oluşurken diğer taraftan maddeten de birliktelik sağlanmış olur. Bu birliktelik arada zamanla bir sevgi bağının tesis edilmesini sağlar. Mürid artık mürşidini her şeyden daha fazla sevmeye başlar. Bu sevgi, yapmacık bir sevgi değil, aksine ahlâkı ve ilmiyle büyük bir otorite olarak benimsediği şeyhine karşı tabiî olarak ortaya çıkan samimi bir gönül bağıdır. Öyle ki mürid artık yanında olmadığı zamanlarda dahi şeyhini düşünmeye başlar. Ticaretinde, eğitiminde, günlük işlerini yerine getirirken, zikir vazifelerini yaparken, yolda yürürken... Artık gününün tamamını adeta şeyhi yanı başındaymış gibi geçirir. Aralarında sağlam bir bağ kurulur. Bu bağ tasavvufta *râbıta* olarak adlandırılır.

Sözlükte iki şeyi birbirine bağlamayı ifade eden râbıta kelimesi tasavvufta müridin gönlünü mürşidine bağlamasını ifade eder. Gönlü mürşide bağlamak, onun örnek ahlâkını ve davranışlarını benimsemek, tahayyül etmek ve örnek almakla gerçekleşir. Râbıtada gaye müridin gönlünün Rabbi ile bağ kurması, Allah'tan başka her şeyi (mâsivâyı) aradan çıkartıp gönlünü Allah'a bağlamasıdır. Ne var ki bu hali tasavvuf yoluna giren müridin hemen ve kolaylıkla sağlaması her zaman için mümkün olmaz. Bunun için somuttan soyuta doğru bir gidiş tercih edilir. Mürid, öncelikle gönlünü, karşısında ayan beyan gördüğü, sohbetinden istifade ettiği, örnek ahlâkını taklit edebildiği şeyhine bağlayacaktır. Peygamber Efendimiz'in "*Sizin en hayır-*

lınız, görüldüklerinde Allah'ın hatırlandığı kimselerdir."[241] hadisinde ifade ettiği şekilde Allah'ı hatırlatan kâmil mürşidini seven mürid tabiî bir sürecin sonunda gönlünü ona bağlayacaktır. Bu bağ, elbette ki müridin şeyhine duyduğu sevgiyle, çaba sarf etmeksizin, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Oluşan sevgi bağıyla mürid, şeyhinden feyiz alacaktır. Müridin rol model olarak benimsediği şeyhinin davranışlarını taklit etmesi ve onun ahlâkî meziyetlerini örnek alması kişiyi hem dış görünüş itibariyle hem de mânen olgunlaştıracaktır. Ayrıca devamlı surette şeyhini düşünen mürid, her halinde sanki şeyhi yanı başındaymış gibi edepli hareket edecektir. Şeyhinin söz, fiil ve ahlâkını kendine örnek alan mürid zamanla güzel ahlâkı, kibarlığı, zarafeti, hali ve tavırlarıyla âdeta şeyhinin bir kopyası haline gelecektir. Buna tasavvufta *fenâ fi'ş-şeyh* adı verilir. Şeyhinde fâni olmuş, onunla özdeşleşmiş mürid, suretten sîrete ve müşahhastan mücerrede doğru yolculuğunun ilk aşamasını böylece tamamlamış olur.

Tasavvuf yolunda mesafe katettikçe müridin şeyhine karşı duyduğu sevgi onu Peygamber Efendimiz'e yöneltecektir. Bu durumda artık mürid, Efendimiz'i tanıyıp cân-ı gönülden severek örnek alabilecek bir seviyeye gelmiş olur. Zira Efendimiz tam anlamıyla iman etmek için kendisine sevgi duyulmasının gerekliliğini bildirmiştir: "*Sizden birine ben, babasından, evladından ve insanların tamamından daha sevimli olmadıkça (gerçekten) iman etmiş olmaz.*"[242] Peygamber Efendimiz'e duyulan sevgide fenâ bulmayı (yok olmayı) ifade eden bu makama *fenâ fi'r-Rasûl* adı verilir. Rasûlüllah'ta fâni olan mürid, Rasûlüllah'ın ahlâkıyla ahlâklanmış olur. Artık o, düşüncesi, yaşantısı ve tüm davranışlarıyla Efendimiz'in sünnetine bağlı kalır. Sonraki aşamada ise müridin Rabbine vuslatı söz konusudur.

---

241 İbn Mâce, "Zühd", 4 (No. 4119).
242 Buhârî, "Îmân", 8 (No. 15).

Seyr ü sülûk adı verilen tasavvufî eğitim sürecinin sonunda mâsivânın tamamen aradan çıkması ve tüm sevgi ve idrakin Cenâb-ı Hakk'a yönelmesi söz konusudur. Peygamber sevgisi, müridi Allahu Teâlâ'yı sevmeye götürecektir. Peygamber Efendimiz kendisine duyulacak sevginin yanında Allahu Teâlâ'yı da herkesten çok sevmenin önemine de işaret etmiştir: "*Şu üç özellik kimde bulunursa o kişi imanın tadına erer: Allah ve Rasûlü'nü herkesten çok sevmek, sevdiği kişiyi sadece Allah için sevmek, imandan sonra küfre dönmekten, ateşe atılmaktan çekindiği gibi çekinmek.*"[243]

Kulun Rabbini sevmesi durumunda râbıtanın esas gayesi tahakkuk eder ve mürid vuslat makamına ulaşır. Bu makamın adı ise *fenâ fi'llah*tır. Allah'ta yok olmak makamında, dünyalık her şeyden yüz çevirmek esastır. Benlikten sıyrılan mürid mâsivâyı tamamen gönlünden çıkarır. Bu hal, sûfîlerin ifadesiyle "ölmeden önce ölmek" olup tasavvufî terbiyenin nihâî noktasıdır.

Esasında şeyhe olan râbıta tasavvuf yolunun başında yapılan bir uygulamadır. Ebû Bekir Tâmesetânî'nin "Allah'la beraber ol! Allah'la beraber olamadınsa O'nunla beraber olanlarla beraber ol."[244] sözüyle ifade ettiği gibi gaye Allah ile beraber olmaktır. Fakat bu hale ulaşıncaya kadar Allah'a götüren sâlih kullarla beraber olmak geçici de olsa bir çözüm olarak sunulmaktadır. Seyr ü sülûkta ilerleme kaydedildiğinde bu uygulama yerini başka bir alana bırakmakta, nihayetinde aradan mâsivâ çıkıp fenâ fi'llah makamına ulaşma söz konusu olmaktadır.

Râbıta uygulamasının temelinde "*Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve sadıklarla beraber olun.*"[245] âyet-i kerîmesi yer almaktadır. İnsanın kendisinden daha bilgin, ahlâklı ve dindar olan insanlarla beraber olması hem dünya hem de âhiret için büyük kazanımlar elde etmesine vesile olacaktır. Peygamber Efendi-

---

243 Buhârî, "Îmân", 9 (No. 16).

244 İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-fukarâ (Fakirlerin Yolu)*, thk. Saadettin Ekici - Meral Kuzu (İstanbul: İnsan Yay., 2011), 93.

245 Tevbe 9/119.

miz de "*Kişi dostunun dini üzeredir. Bu yüzden her biriniz, kiminle dostluk ettiğine dikkat etsin.*"[246] buyurarak beraber vakit geçirilecek insanların doğru seçiminin önemine işaret etmektedir. Zira iyi ve güzel ahlâklı insanlarla dostluk kurmak, kendisi kötü olsa bile zamanla arkadaşları vesilesiyle kişinin iyi vasıflar kazanması ve güzel ahlâka sahip olması için bir vesile olacaktır. Mürşidler de ahlâk ve yaşayış itibariyle Peygamber Efendimiz'in örnek yaşantısını hayatlarına aktarmış kâmil şahsiyetler olmaları dolayısıyla müridlerin yanlarında bulundukları sürece istifade edebilecekleri önderlerdir. Diğer bir deyişle mürşid-i kâmiller, "*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının, O'na yaklaşmaya vesile arayın.*"[247] âyetinde işaret edilen Allah'a yakınlaşmaya insanları sevk eden vesiledirler. Müridlerin şeyhlerinin yanlarında bulunmadıkları zamanlarda ise bu birliktelik aradaki gönül bağı ile sağlanmaya çalışılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de anlatılan Yusuf (as) kıssasında, Züleyha'nın Hz. Yusuf'a zina niyetiyle yaklaşması, onun ise kendisine gelen uyarıyla bundan geri durmasından bahsedilmektedir: "*Andolsun ki, kadın ona meyletti. Eğer Rabbinin bürhânını (işaret ve ikazını) görmeseydi o da kadına meyletmişti. İşte böylece biz, kötülük ve fuhşu ondan uzaklaştırmak için (delilimizi gösterdik). Şüphesiz o ihlâslı kullarımızdandı.*"[248] Tefsir kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla bu âyette ifade edilen bürhân, Hz. Yakub'un suretidir. Babası Yakub'un (as) sureti, Hz. Yusuf'un kötü yola meylettiği bir anda aklına gelir. Diğer bir deyişle aradaki râbıtanın etkisiyle bu çirkin davranıştan kendisini alıkoyar. Benzer bir durum tasavvufta mürid ile mürşid arasında da vakidir. Râbıta, müridin, şeyhinin devamlı surette aklında olması dolayısıyla hata ve günahlardan uzak durmasını sağlayan bir muhafızdır.

---

[246] Tirmizî, "Zühd", 45 (No. 2378); Ebû Dâvûd, "Edeb", 16 (No. 4833).
[247] Mâide 35
[248] Yûsuf 12/24.

Tasavvuf kaynaklarında râbıtanın farklı çeşitlerinden bahsedildiği görülmektedir. Bunlardan ilki ve ilk akla gelen çeşidi *râbıta-i mürşid* olup kişinin şeyhini düşünüp onu örnek almasıdır. Esasında râbıta sevgi kaynaklı doğal bir oluşum iken zamanla yolun başında olan müridlerin sevgi bağı oluşana kadar şeyhinin suretini düşünmesi şeklinde uygulandığı görülmektedir. Mürid, zikir yaparken aynı ortamda tasavvuf büyükleriyle beraberken şeyhinin de yanı başında oturduğunu ve beraber zikrettiklerini düşünmesi, râbıtanın bu çeşidinin uygulanma şekillerindendir. Ne var ki günümüzde büyük cemaatlerin oluşmasıyla birlikte geniş kitlelerin bir şeyhe intisap etmesi dolayısıyla şeyh ile mürid arasındaki bağ zayıflamış, bazı tarikatlarda neredeyse mürid ile şeyhin görüşmesi imkânsız hale gelmiştir. Bu durum, râbıta konusunda da bazı sun'î uygulamaların peyda olmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda fotoğraflar aracılığıyla şeyhe râbıta yapılması gibi uygulamaların belirli gruplar arasında yaygınlık kazandığına da şahit olunmaktadır. Bu gibi uygulamalar her ne kadar iyi niyetlerle ortaya atılmış olsa da tabiî bir süreç olan mürid ile mürşid arasındaki sevgi bağının oluşumunda etkisinin olmamasının yanında çeşitli kesimler tarafından yanlış anlaşılmalara da sebebiyet vermektedir. Bundan dolayı geleneğe uygun bir şekilde tabiî yollardan aradaki sevgi bağının tesis edilmesi, fizyonomisinden ziyade güzel ahlâkının tahayyül edilmesi daha uygun olacaktır. Hakikatte râbıtada şeyhin suretini yani dış görünüşünü düşünmekten ziyade onun sîretini, örnek kişiliğini ve ahlâkını düşünmek, benimsemek ve özümsemek esastır. Ancak böyle bir düşünme, insanı iyiye ve güzele sevk edecektir. Peygamber Efendimiz'in "*Bir topluluğa benzemeye çalışan, onlardandır.*"[249] hadisi de sâlih insanlarla beraber olmayı ve onları örnek alıp onlara benzemeye çalışmayı teşvik etmektedir.

---

[249] Ebû Dâvûd, "Libâs", 4 (No. 4031).

Râbıta çeşitlerinden birisi de *râbıta-i huzur*dur. Bu râbıtada Allah'ın kuluna şah damarından yakın olduğu, her yerde hazır ve nâzır olduğu, daima kulunu görüp gözettiğinin düşünülmesi esastır. Bu şuurla kul günahlardan mümkün mertebe kaçınacak ve hatalı işlerinden dolayı Allah'a yalvarıp yakaracaktır. Daima bu hal üzere durmanın râbıtanın nihai boyutu olduğu da söylenebilir. Dini literatürde buna *ihsân* adı verilir. Peygamber Efendimiz'in ifadesiyle "*İhsan, Allah'ı görür gibi kulluk etmendir. Sen onu görmüyor olsan da O seni görmektedir*."[250] Bu bağlamda ihsân, daima Allah'ın kulunu gördüğü şuurunda olmaktır. Allah'ın tüm işlere şahit olduğu şuuruyla hareket etmek, insanın kötülüğe gitmesinin önündeki en önemli caydırıcı etkendir. Râbıta ile kendisine çeki düzen veren kulun nihayetinde ihsân makamına ermesiyle olgun bir kişilik sahibi olması tasavvuf yolundaki ilerlemesiyle doğru orantılı olarak gelişecektir.

Râbıtanın üçüncü çeşidi ise *râbıta-i mevt*tir. Râbıta-i mevt, müridin günün belirli bir bölümünde ölümü düşünmesidir. Bu râbıtada Azrail'in can almak üzere gelmesi, kulun son nefesini vermesi, ardından yıkanıp kefenlenmesi, namazı kılınmak üzere camiye götürülmesi, yakınlarının etrafına toplanarak ağlaşmaları, tabutunun alınıp kabristana götürülmesi ve kabre yerleştirilip üzerine toprak atılması gibi cenaze merasimine dair sahneler düşünülür. Sonrasında insanların kabirlerinden kalıp mahşer yerinde toplanmaları, herkesin korku ve telaş içerisinde bekleşmeleri, hesaba çağırılma, sevapların ve günahların önüne serilmesi ve cennetliklerle cehennemliklerin birbirinden ayrılması gibi hâdiseler detaylarıyla tefekkür edilir. Böylece dünya hayatının bir gün sonlanacağı, insanın aklını başına toplaması gerektiği, cenneti kazanacak amellere ağırlık verilmesi ve ömrün hiçbir anının boş geçirilmemesi gerektiği günbegün hatırlanmış olur.

---

[250] Buhârî, "Tefsîr, Lokman", 31 (No. 4777).

Tasavvuf tarihinde Necmeddîn-i Kübrâ'nın (ö. 618/1221) bildirdiğine göre Cüneyd-i Bağdâdî'den (ö. 297/909) itibaren müridin gönlünü şeyhine bağlaması temel bir ilke olarak sunulmaktadır.[251] Özellikle tarikatların ortaya çıkmasıyla birlikte râbıtanın tasavvufî eğitimde önemli bir metot haline geldiği görülmektedir. Bu bağlamda râbıtanın hemen her tarikatın da benimsediği bir uygulama olduğu söylenebilir. Her ne kadar Nakşbendiyye tarikatında râbıtanın önemi günümüzde daha çok vurgulansa da Kadiriyye, Halvetiyye ve Bayrâmiyye gibi diğer tarikatlarda da râbıtanın önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Râbıta özü itibariyle tabiî ve psikolojik bir hal olarak görülmüştür. Eşini seven bir kimsenin gıyabında onu düşünmesi, gurbetteki bir öğrencinin annesine duyduğu hasretle onu tahayyül etmesi gibi insanın doğasında bulunan sevme duygusunun bir tezahürüdür. Tasavvufta da mürid için hayati bir öneme sahip olan mürşidin, müridlerce sevgi temelli hatırlanması, insan doğasında bulunan duyguların bir yansıması olarak görülmelidir. Râbıta tasavvufta hiçbir zaman bir ibadet olarak görülmemiştir. Zira bir uygulamanın ibadet olabilmesi için Kur'an'da ve Peygamber Efendimiz'in sünnetinde tanımlanmış olması gerekir. Râbıtanın ise bir ibadet olmadığı açıktır. Râbıta tasavvufta uygulanan bir metot olup şeyh ile mürid arasındaki sevgi ve buna bağlı olarak mânevî halin aktarımı için bir vasıtadır. Bu anlamıyla tasavvufta müstakil bir ibadet olarak algılanmamaktadır. Râbıta, görüldüğünde Allah'ı hatırlatan Allah'ın velî kullarını düşünmek ve onların sîretlerini örnek almaktan ibarettir. Râbıta tasavvuf büyüklerine göre müridin terbiyesinde çok etkili ve kısa zamanda önemli mesafeler aldıran özel bir eğitim metodudur.

---

[251] Ebü'l-Cennâb Ahmed b. Ömer el-Hivekî Necmeddîn-i Kübrâ, *Fevâihü'l-cemâl ve fevâtihu'l-celâl*, ed. Yusuf Zeydan (Kuveyt: Dâr Suâd es-Sabah, 1993), 124. Ayrıca Bk. Süleyman Gökbulut, "Cüneyd'in Sekiz Şartı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/36 (2012), 204.

1.8. İlâhî Hakikati İşitme: Semâ

لَمْ يَأْذَنِ اللهُ لِشَيْءٍ مَا أَذِنَ لِلنَّبِيِّ (ص.) يَتَغَنَّى بِالْقُرْآنِ.

"Allah hiçbir şeyi bir peygamberinin (sas) Kur'an'ı açıktan güzel sesli okumasını dinlediği kadar dinlememiştir."[252]

زَيِّنُوا القُرآنَ بِأَصوَاتِكُم.

"Kur'an'ı seslerinizle tezyin ediniz."[253]

إِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِكْمَةً.

"Şiirde hikmet vardır."[254]

أَعْلِنُوا هَذَا النِّكَاحَ وَاجْعَلُوهُ فِى الْمَسَاجِدِ وَاضْرِبُوا عَلَيْهِ بِالدُّفُوفِ.

"Bu nikâhı ilan edin, onu mescitlerde yapın ve onda tef çalın."[255]

Tasavvufî eğitimde müridin bedenen riyâzet sürecinden geçtiği gibi rûhen de tasfiye edilmesi ve mânevî gıdalarla beslenmesi esastır. Bunun için insanda derûnî, mânevî ve güzel duygular uyandıran sesleri işitmek teşvik edilmiştir. Bu bağlamda Kur'an tilâveti, güzel söz, şiir ve ilahi gibi insanın duygularını harekete geçiren seslerin tamamı *semâ* olarak adlandırıl-

---

252 Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 19 (No. 4735).
253 Buhârî, "Tevhîd", 52 (Bab başlığı).
254 Buhârî, "Edeb", 90 (No. 5793).
255 Tirmizî, "Nikâh", 6 (No. 1089).

mıştır. Kelime olarak "işitmek, duymak, dinlemek, işitilen söz, güzel ses, iyi şöhret" gibi anlamlara gelen semâ "şarkı, nağme, musiki ve raks"ı ifade etmektedir.[256] Tasavvufta semâ kavramı en genel anlamıyla "sûfînin kendisine gelen vâridi, duyguları, mânâları, zâhirî ve bâtınî sesleri işitmesi"dir.[257] Özelde ve yaygın olan anlamıyla ise semâ kavramı tasavvuftaki dini musikiyi ifade etmek için kullanılır.

Besteli, zevk verici, gönülleri titreten insanı coşturup Allah'a yakınlaştıran her türlü sesi vesile edinen sûfîler, toplandıkları mekânlarda ve özellikle zikir meclislerinde ilahi söyleyip şiirler okumaya büyük önem vermişlerdir. Bu bağlamda Kelâbâzî, semânın, hal sahiplerinin vaktin getirdiği yorgunluktan uzaklaşıp dinlenme maksadıyla yaptıkları bir nevi teneffüs olduğunu belirtmektedir.[258]

Sûfîler Allah'a yakınlaşmak gayesiyle maneviyatlarını kuvvetlendirmek için icra ettikleri musikiyi oyun ve eğlence gibi dünyevî istekleri tatmin etmek için yapılan müziklerden ayırmak için semâ terimini kullanmayı tercih etmişlerdir. Onların bu yönelimleri *dinî musiki* veya *tasavvuf musikisi* adı verilen müzik çeşidinin doğmasını sağlamıştır. Semâ kavramı yalnızca ahenkli müziği ifade etmek için kullanılmamaktadır. Tabiatta insana Yüce Yaratıcı'yı hatırlatan her türlü ses semâ kavramının kapsamına girmektedir. Zira onlara göre kâinat Allahu Teâlâ'nın bir tecellisidir. Dolayısıyla tabiattaki her varlıktan ibret almak onlar için gayet tabiîdir. Dinî içerikli olsun ya da olmasın her türlü şiir veya nağmenin onları etkilemesi mümkün olmuştur.[259] Semânın neticesinde ise *vecd* adı verilen hal orta-

---

[256] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/275; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 3/102; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 242.

[257] Semih Ceyhan, "Semâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/455.

[258] Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 178.

[259] Uludağ, Süleyman, *İslam Açısından Müzik ve Semâ* (İstanbul: Kabalcı, 2005), 168.

ya çıkmakta, vecdin ardından ise ölçülü ve ahenkli hareketleri ifade eden raksın sergilenmesi söz konusu olmaktadır.[260] Vecd kalbin, korkuyu, gamı, âhiret halleri ile ilgili bir mânâyı yahut Allah ile kulu arasındaki bir hali keşfetmesidir. Vecd, semânın ardından gerçekleşir. Mürid duyduğu bir söz veya musikiden etkilenip kendinden geçer. Bu esnada kalbine çeşitli mânâlar gelir. Ne var ki seyr ü sülûkun başlangıcında olan kimselerde vecd hali gerçekleşmeyebilir. Böyle kimseler *tevâcüd* haline yoğunlaşırlar.[261] Tevâcüd, vecd konusunda olgunluğa erişmemiş olan sâlikin kendi irâdesiyle vecdi davet etmesidir. Bu hal Peygamber Efendimiz'in *"Şüphesiz bu Kur'an hüzün ile inmiştir. Onu okuduğunuzda ağlayınız. Ağlayamasanız da ağlarmış gibi yaparak ağlamaya çalışınız."*[262] hadisine dayandırılmaktadır. Bu rivayette Kur'an okunduğunda ağlayamayan kimselerin en azından ağlarmış gibi davranması tavsiye edilmektedir. Bu uygulamaya kıyasen vecde gelemeyenlerin kendilerini buna zorlaması (tevâcüd) uygulaması yaygınlaşmıştır. Semâ, vecdin yanında çoğu zaman *gaybet-huzur, setr-tecellî, sekr-sahv, kabz-bast, heybet-üns* gibi halleri de ortaya çıkarması bakımından seyr ü sülûk sürecinde önemsenen bir faaliyet olmuştur.

Tarikatların teşekkülü sonrası dönemde semâ, tabiattaki sesleri kapsayan anlamından ziyade ritimli ve âhenkli seslere ve musiki nağmelere özgü bir kullanım alanına sahip olmuş, musiki ve zikir meclislerine *semâ meclisi* adı verilmiştir. Anadolu coğrafyasında semâyı benimseyip tarikatlarındaki zikrin merkezine yerleştiren Mevlevîlik ile semâ özdeşleşmiş, semâdan söz edildiğinde ilk olarak zihinlerde Mevlevî zikir töreni oluşmaya başlamıştır.[263]

---

260 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 2/364; Uludağ, Süleyman, *İslam Açısından Müzik ve Semâ*, 168-172.

261 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 132.

262 İbn Mâce, "İkâmetu's-salavât", 176 (No. 1337); İbn Mâce, "Zühd", 19 (No. 4196).

263 Ceyhan, "Semâ", 36/457.

Tasavvuf klasiklerinde semâ konusu ile ilgili bölümlerde daha çok insanı etkileyen şiir, güzel söz ve musiki konu edinilmiş, musikinin dinen hükmünün ne olduğu tartışılmış, semânın insanı Allah sevgisine veya dünyevî arzulara sevk etmesi bakımından hükmünün değişebileceği kanaatine ulaşılmıştır. Zünnûn el-Mısrî'nin "Semâ, Kalpleri Hakk'a yönlendiren bir vâriddir. Onu Hak kulağıyla dinleyen hakikate ulaşır. Nefsine uyarak dinleyen ise zındıklaşır."[264] sözünde olduğu gibi insanı iki uç noktaya götürme potansiyeli olan semânın makbul olan şekli müridin seyr ü sülûk yolculuğunda hızlı mesafe almasını sağlayacaktır. Nitekim güzel sesin, ağlayan bebeği susturması, hastaları tedavi etmesi ve çölde giden devenin yürüyüşünü ahenkli hale getirmesi gibi etkileri herkesin malumudur. Mutasavvıflara göre güzel ses gönülleri de ilâhî coşkunluğa erdirebilmektedir. Nehrecûrî semâyı "İnsanı yakarak sırrına (iç âlemine) yönelten haldir."[265] sözüyle semânın bu yönüne işaret etmiştir. Serrâc ise semâ için "Güzel ses, Allah aşkıyla yanan kalbe Allah'tan gelen bir esintidir."[266] tanımını yaparak semânın kaynağının yine ilâhî olduğunu vurgulamıştır.

Sûfîlere göre semâ cennette de icra edilip keyif alınacak bir uğraştır. Kur'an-ı Kerîm'deki "*Onlar (cennetteki has) bahçelerde sevinç ve mutluluk içinde yaşayacaklar.*"[267] âyeti bu duruma işaret etmektedir. Öte yandan "*Seslerin en çirkini eşeklerin sesidir.*"[268] âyeti eşeklerin sesinin çirkin olduğunu ifade ederken güzel sesin varlığına da işaret etmektedir. Elbette ki her türlü güzellik cennette yer alacaktır.

Tasavvufta semâ, ilâhî hakikatleri işitmekle başlamaktadır. Kur'an-ı Kerîm'de "*Allah onlarda bir hayır görseydi, elbette onlara*

---

264 Serrâc, *el-Lüma'*, 237.
265 Serrâc, *el-Lüma'*, 237.
266 Serrâc, *el-Lüma'*, 172.
267 Rûm 30/15.
268 Lokman 31/19.

işittirirdi."[269] buyurulurken müşriklerin ve kâfirlerin Allah'ın emirlerine kulak asmamaları kastedilmektedir. Onlar karşısında hakikatleri işiten ise mü'minlerdir. "*Sözü dinleyip de onun en güzeline uyan kullarımı müjdele...*"[270] âyetindeki müjdeye bu semâları dolayısıyla erişeceklerdir. Bu bağlamda semâ, Allah'ın kelâmını işitmek ve itaat etmekle başlamaktadır. Herevî, bu âyetten hareketle semâyı avâm, havâs ve hâssü'l-hâvâssın semâsı olarak üçe ayırmaktadır. Ona göre "avâmın semâsı, va'd ve vaîdi işitip ona uymaktır. Havâssın semâsı, her işarette maksudu müşâhede etmek, her histe asıl gayeye riayet etmek ve fark halindeyken lezzet almaktan uzaklaşmaktır. Hâssü'l-havâssın semâsı ise keşfteki illetleri temizleyen, ebed ile ezeli bitiştiren ve sonları başa döndüren bir işitmedir."[271]

Sûfîler semânın farklı çeşitlerinden de söz etmektedir. Söz gelimi Ebû Osman er-Râzî semâyı üçe ayırmaktadır. İlki müridlerin semâıdır. Onlar dinlemek suretiyle kendilerinden geçip ulvî hallere ulaşmak isterler. Ne var ki böylelerinin fitne ve riyaya düşmesi ihtimal dahilindedir. İkincisi sıddîklerin semâı olup içinde bulundukları hallerin artmasını umarlar. Üçüncüsü ise âriflerin semâı olup kalplerine gelen vâridler karşısında hiçbir zaman Allah'a itiraz kendilerinden sâdır olmaz. Semânın verdiği halin etkisiyle çırpınıp dövünme gerçekleşmez.

Diğer bir taksime göre semâ, tabiat, hal ve Hak mertebesinde gerçekleşmektedir. "Tabiî olan semâ", kişinin duyduğu güzel sesten hoşlanması ile gerçekleşir. "Hal ile yapılan semâ", ilâhî ve musiki dinleyen kimsenin gönlüne gelen vâridâtın mânâsını düşünmesiyle meydana gelir. Gelen vâridât geçmişe üzülme, ümit ve ümitsizliği hatırlama, ayrılık korkusu, ahde vefâ gibi duygu ve düşüncelerden oluşabilir. Vârid güçlü olunca mürid kendisine hâkim

---

[269] Enfâl 8/23.
[270] Zümer 39/18.
[271] Ebû İsmâil Pîr-i Herat Hâce Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 24.

olamaz. Bu esnada aklını kaybetmesi söz konusu olabilir. Esasında kişinin ilâhî aşk ile meczûb hale gelmesi, tasavvuf kültüründe yaygın bir hâdisedir. *Me'hûz* ve *müsteleb* kavramlarıyla ifade edilen bu hal, bir nevî mânevî sarhoşluk olup çevresindekiler söz konusu hali yaşayan kimseleri dış görünüşleri itibariyle sarhoş zannederler. Halbuki onlar azamet-i ilâhiyyenin verdiği sarhoşlukla akılları başlarından gitmiştir. *"Allah'ı o kadar çok zikredin ki size mecnun desinler."*[272] hadisi de yine bu hale delâlet etmektedir.[273]

"Hak ile semâ" ise bu gibi hallere iltifat etmeyen kâmil insanların semâıdır. Onlar her ne yaşarlarsa yaşasınlar kendilerine hâkim olurlar.[274]

Semâ ve zikir esnasında müridlerin çeşitli şekillerde hareket ettikleri gözlemlenmektedir. Cüneyd-i Bağdâdî'ye semâ esnasında neden sallanıldığı sorulmuş, o da zikirle birlikte zâkirlerin "*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?"*[275] hitabını hatırladıklarını belirterek "Rabbimizin o hitabından hasıl olan şevk ve lezzeti semâ esnasında hatırlayanlar harekete geçerler." demiştir.[276] Başka bir sefer Cüneyd-i Bağdâdî'ye önceden ilâhi ve kaside dinleyip müridleriyle birlikte semâ meclislerine katıldığı, semâ anında hareket edip sallandığı fakat artık sâkin sıfatlı hareketsiz biri haline geldiği hatırlatılır. Bunun sebebi sorulduğunda Cüneyd-i Bağdâdî cevaben şu âyeti okur: "*Sen dağları görürsün de onları yerinde durur sanırsın. Oysa onlar bulutların yürümesi gibi yürümektedirler."*[277] Buradan her ne kadar başlangıçta Cüneyd-i Bağdâdî'nin de zikir ve semâ esnasında kendisini teskin edemeyip hareket etse de belirli bir olgunluğa eriştikten sonra kendine hâkim olmayı başardığı anlaşılmaktadır.

---

[272] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/68 (No. 11653).
[273] Serrâc, *el-Lüma'*, 294.
[274] Serrâc, *el-Lüma'*, 239.
[275] A'râf 7/172.
[276] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 368.
[277] Neml 27/88.

Semâ kapsamında değerlendirilen güzel seslerin başında Kur'an-ı Kerîm'in güzel bir tilâvetle okunması gelmektedir. Peygamber Efendimiz "*Allah hiçbir şeyi bir peygamberinin Kur'an'ı açıktan güzel sesli okumasını dinlediği kadar dinlememiştir.*"[278] ve "*Allah güzel sesle okuyan kimseyi sahibinin şarkıcı bir cariyeyi dinlemesinden daha güzel dinler.*"[279] buyurarak ilâhî kelâmın güzel sesle okunmasından duyulan memnuniyetten bahsetmekte ve ashâbına da "*Kur'an'ı seslerinizle tezyin ediniz.*"[280] buyurarak güzel tilâveti tavsiye etmektedir. Serrâc'a göre bu hadisin iki mânâsı olabilir. İlkine göre Kur'an okuyan kimsenin bunu en güzel şekilde yerine getirmesi gerekir. İkinci mânâsına göre ise bu hadiste bir takdim tehir olduğu düşünülebilir. Buna göre hadisin mânâsının "*Seslerinizi Kur'an ile güzelleştiriniz.*" şeklinde anlaşılması uygun olacaktır.[281] Peygamber Efendimiz ashâbına tavsiye ettiği gibi kendisi de Kur'an'ı güzel bir tilavetle okumaktadır. Enes b. Mâlik'e Peygamber Efendimiz'in kıraati sorulduğunda "(Şarkı söyler gibi) uzatarak okurdu."[282] şeklinde verdiği cevabından Efendimiz'in güzel bir okuyuşu olduğu anlaşılmaktadır.

Peygamber Efendimiz yalnızca Kur'an okuyuşuyla değil günlük sohbetleri, hal ve hareketleriyle de ashâbını etkilemekteydi. Peygamber Efendimiz'in kâtiplerinden Hanzala b. Rabî' Efendimizle beraber oturduğu zamanlarda tesiri altında kaldığını ifade ederek "Rasûlüllah'ın yanındaydık. Bize cenneti ve cehennemi öyle anlattı ki onları gözümüzle görmüş gibi olduk. Sonra ben kalkıp eşimle çocuğumun yanına gittim ve gülüp eğlendim. Derken Rasûlüllah'ın yanındaki hâlimizi hatırladım hemen dışarı çıktım. Yolda Ebû Bekir'e rastladım. Ona (yaşadıklarımı anlattım ve) 'Ben münafık oldum, münafık oldum!' dedim. Ebû Bekir de 'Biz de aynı şeyleri yapıyoruz.' dedi." Hanza-

---

278 Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 19 (No. 4735).
279 İbn Mâce, "İkâmet", 176 (No. 1340).
280 Buhârî, "Tevhîd", 52 (Bab başlığı).
281 Serrâc, *el-Lüma'*, 237.
282 Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 29 (No. 4758).

la b. Rabî' bunun üzerine gidip Efendimiz'e 'Yâ Rasûlallah, seni gördüğümüzde kalplerimiz yumuşuyor, âhiret adamı oluyoruz. Ama senin yanından ayrıldıktan sonra dünya hoşumuza gidiyor, eşimizi ve çocuklarımızı sevip kokluyoruz..." demiş, Peygamber Efendimiz ise şöyle karşılık vermiştir: '*Hanzala! Benim yanımdaki hâlinizi ayrıldıktan sonra da sürdürseydiniz melekler evinizdeyken -ya da yolda- sizinle musâfaha ederlerdi. Fakat ey Hanzala, (insan bu!) bazen öyle bazen böyle!*'"[283] Dolayısıyla insanın farklı hallere bürünmesi tabiidir. Tasavvufta buna *telvîn* adı verilir. Seyr ü sülûk esnasında sâlik halden hale geçer. Yolun sonunda vuslata erdiğinde ise *temkîn* makamına ulaşır.

Peygamber Efendimiz bir şair olmamasına rağmen az sözle çok şey anlatır, sözleri karşı tarafa tesir eder, gönülleri İslâm'a yakınlaştırırdı. Söz gelimi Hendek muharebesindeki "*Allah'ım, asıl yaşama yeridir âhiret / Sen ensar ve muhacirlere mağfiret et!*"[284] duası ashâbı etkilemişti.

Öte yandan mutasavvıflar genel olarak güzel sözü ve hikmetli konuşmaları işitmeyi semâ olarak adlandırmaktadır. Bu bağlamda Peygamber Efendimiz'in "*Hikmetli söz, mü'minin yitiğidir; onu nerede bulursa, on(u öğrenmeye ve uygulamay)a en lâyık olan da odur.*"[285] hadisindeki hikmetli sözü dinlemek de semâ kapsamında değerlendirilmektedir.[286] Peygamber Efendimiz "*Bazı sözler büyüleyicidir.*"[287] diyerek sözün etkisine vurgu yapmıştır. Güzel sözün etkili bir şekli olan şiir okumak da yine insanın iç dünyasına etki etmesi itibariyle semânın bir çeşidi olarak görülmektedir. Peygamber Efendimiz de "*Şiirde hikmet vardır.*"[288] buyurmuş ve kendisi de çevresindeki şairleri dinlemiştir.[289]

---

[283] İbn Mâce, Zühd, 28 (No. 4239); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/305 (No. 8030).
[284] Buhârî, "Cihâd", 110 (No. 2961).
[285] Tirmizî, "İlim", 19 (No. 2687).
[286] Serrâc, *el-Lüma'*, 237.
[287] Buhârî, "Nikâh", 48 (No. 5146).
[288] Buhârî, "Edeb", 90 (No. 5793).
[289] Müslim, "Şiir", 1 (No. 5887).

Semânın diğer bir çeşidi de musikidir. Peygamber Efendimiz zamanında önemli gün ve gecelerde şarkı söylenmesi ve Efendimiz'in de bunu nehyetmemesi, *ilâhî* adı verilen türün oluşmasında ve mutasavvıfların duygularını harekete geçirmek için zikirlerle birlikte kullanılmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda Hz. Âişe bir bayram günü yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır: "Yanımda ensarın cariyelerinden iki küçük kız Buâs gününe dair (ensarı öven ve düşmanlarını yeren sözlerden oluşan) şarkılar söylüyorlardı. Bu iki küçük kız şarkıcı da değillerdi. Bu esnada Ebû Bekir yanıma girdi ve 'Rasûlüllah'ın (sav) evinde şeytan işi çalgılar ha!' dedi. Bu olay bayram günü yaşanmıştı. Rasûlüllah (sas) bunun üzerine, *'Ebû Bekir! Her toplumun bir bayramı vardır, bu da bizim bayramımızdır.'* buyurdu."[290] Bu hâdiseden şarkı söylemenin yasaklanmadığı anlaşılmaktadır. Diğer bir rivayette ise Peygamber Efendimiz *"Haram olan (ilişki) ile helal olan (nikâh) arasındaki ayırıcı özellik, tef çalmak ve şarkı söylemek (suretiyle duyurmaktır)."*[291] ve *"Bu nikâhı ilan edin, onu mescitlerde yapın ve onda tef çalın."*[292] buyurarak tef çalmanın mahzurlu olmadığını vurgulamıştır. Bu durum tekkelerde zikirle birlikte tef çalınma kültürünün gelişiminde etkili olmuştur.

Öte yandan Peygamber Efendimiz'in çevresinde sesi güzel olan sahâbîler bulunmaktaydı. Hz. Bilal gür ve güzel sesiyle ezan okur, Efendimiz ona *"Kalk namaza (çağır da) bizi namazla rahatlat!"*[293] diyerek sesiyle onları ferahlatmasını isterdi. Ebû Mûsâ'ya iltifatı ise güzel sesinden ötürüydü: *"Ey Ebû Mûsâ! Sana Âl-i Dâvûd'un Mezâmir'inden bir mizmar (güzel ses) verilmiştir."*[294]

---

[290] Müslim, "Îdeyn", 16 (No. 2061); Buhârî, "Îdeyn", 3 (No. 952).
[291] Tirmizî, "Nikâh", 6 (No. 1088).
[292] Tirmizî, "Nikâh", 6 (No. 1089).
[293] Ebû Dâvûd, "Edeb", 78 (No. 4985)
[294] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 31 (No. 4761).

1.9. Maddeden Mânâya Yolculuk: Sefer

مَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَبْتَغِى فِيهِ عِلْمًا سَلَكَ اللَّهُ بِهِ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ...

"Kim ilim için yola çıkarsa Allah ona cennete giden yolu kolaylaştırır..."[295]

لاَ تُشَدُّ الرِّحَالُ إِلاَّ إِلَى ثَلاَثَةِ مَسَاجِدَ: مَسْجِدِى هَذَا، وَمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَسْجِدِ الأَقْصَى.

"Ancak üç mescide (ibadet maksadı ile) gitmek üzere yolculuğa çıkılabilir: Benim şu mescidim, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Aksâ."[296]

ثَلاَثُ دَعَوَاتٍ مُسْتَجَابَاتٌ لاَ شَكَّ فِيهِنَّ دَعْوَةُ الْوَالِدِ وَدَعْوَةُ الْمُسَافِرِ وَدَعْوَةُ الْمَظْلُومِ.

"Üç dua şüphesiz kabul edilir: Babanın duası, yolcunun duası, mazlumun duası."[297]

إِذَا كَانَ ثَلاَثَةٌ فِى سَفَرٍ فَلْيُؤَمِّرُوا أَحَدَهُمْ.

"Üç kişi yolculuğa çıkacağı zaman aralarından birini başkan seçsinler."[298]

سَافِرُوا تَصِحُّوا...

"Seyahat edin ki sıhhat bulun."[299]

---

[295] Tirmizî, "İlim", 19 (No. 2682).
[296] Müslim, "Hac", 511 (No. 3384).
[297] Ebû Dâvûd, "Tefrîu ebvâbi'l-vitr", 29 (No. 1536).
[298] Ebû Dâvûd, "Cihâd", 80 (No. 2609).
[299] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/380 (No. 8932); Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 5/168 (No. 9269).

İnsanın mânevî gelişimi için yapılan yolculukları ifade eden *sefer*, tasavvufta etkili bir nefis terbiyesi yöntemi olarak uygulanagelmiştir. Çekilen sıkıntı ve güçlüklerin insanın sabır duygusunu geliştirmesinin yanında yolculukta karşılaşılan âlim ve sûfîlerin birikimlerinden istifade edilmesi, önceki milletlerin başlarına gelen hâdiselerden ibret alınması ve Allah'ın yeryüzündeki âyetlerinin gözlemlenmesi gibi pek çok unsurun insanın rûhî tekâmülü için olumlu etkisi olduğu görülmüştür. Bundan dolayı mutasavvıflar gerek seyr ü sülûk süresince gerekse hayatlarının belirli dönemlerinde seyahate çıkmaya önem vermiştir. Bedenen yapılan yolculuğun yanında her türlü günah ve insanı kötülüğe sevk eden çevrelerden uzaklaşmak suretiyle gönlü tamamıyla Hakk'a çevirmek ile gerçekleşen mânevî anlamdaki sefer de mutasavvıflarca teşvik edilmiştir. Türkçede yolculuk ve seyahat kelimeleriyle de ifade edilen *sefer* kavramı tasavvufta *seyr* kavramıyla da aynı anlamda kullanılmaktadır.[300]

Seferin tasavvuftaki fonksiyonu ile kelime anlamı arasında sıkı bir ilişki bulunur. Sefer, kök itibariyle sözlükte "örtüyü veya perdeyi açmak, kaldırmak ve yüzünü açmak" anlamlarına gelmektedir. Dil bilimcileri sefer kelimesinin yolculuk anlamında kullanılmasını öncelikle ahlâkî boyutuyla ele alarak yolculuğun kişinin ahlâkını ortaya çıkarması dolayısıyla bu şekilde adlandırıldığını belirtirler.[301] Yolculuk esnasında birtakım sıkıntılar baş göstermektedir. Bu sıkıntıların açığa çıkması ile kişinin sabır imtihanından geçmesi, tasavvufî gelişimi için önemli bir fırsat olarak değerlendirilmiştir.[302] Diğer taraftan sefer, yeryüzünde Allah'ın âyetlerini, kudretini, yüceliğini ve hikmetini açığa çıkarmak anlamına da gelmektedir.[303] Sefer, tasavvuf kavramı olarak düşünüldüğünde ise sâlikin nefsini terbiye et-

---

300 Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/957.
301 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 233; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 23/1.
302 Serrâc, *el-Lüma'*, 159, 175.
303 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/343.

mek ve Hakk'a ermek için bedenen veya ahlâken yaptığı yolculuğu ifade etmektedir. Diğer bir deyişle sefer, kulun maddî ve mânevî yolcuğudur.

Maddî anlamdaki yolculuk, insanın bedenen bir mekândan diğer bir mekâna gitmesi iken mânevî anlamdaki yolculuk ise kalbin Allah'a yönelmesi; bir vasıftan diğer bir vasfa yükselmesi şeklinde meydana gelmektedir. Bağdatlı sûfîlerden Câfer el-Huldî (ö. 348/959) "Mücâhedeler seyahatlerde ortaya çıkar. Seyahat ise iki türlüdür: Nefsin seyahati, Allah dostlarını görmek veya Hakk'ın kudretinin eserlerinden ibret almak gayesiyle yeryüzünde dolaşmaktır. Kalbin seyahati ise melekût âleminde dolaşarak kişiye gaybın müşâhedelerinin bereketlerini göstermek içindir. Böylece kalp gaybı müşâhede etmesi sebebiyle gelen vâridlerle huzur bulur, nefis de ilahî kudretin eserlerinin bereketiyle arzuları hususunda mutmain olur."[304] sözleriyle seyahatin iki çeşidi üzerinde durur. Ebû İshak İbrahim b. Müvelled ise "Nefisle seyahat ilmen, şer'an ve ahlâken zahirin âdâbını gözetmekle; kalple seyahat ise hal, vecd ve keşfen bâtının âdâbını gözetmekle olur."[305] sözleriyle bu zâhir ve bâtın yönleriyle seferden bahseder.

Kuşeyrî, bedeni ile yolculuk yapan pek çok kişiye rastlanabileceğini buna mukabil kalp ile sefer yapanın hakikaten çok az olduğunu dile getirerek mânevî yolculuğun zorluğuna işaret etmektedir.[306] Bu bağlamda "*Sizi karada gezdiren, denizde yüzdüren odur.*"[307] âyeti de bazı mutasavvıflara göre bedenen seyahatin yanında kişinin kötülükleri terk edip güzel sıfatlara yükselmesine işaret etmektedir.[308]

---

304 Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye (İlk Zâhid ve Sûfîler)*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2018), 282.

305 Sülemî, *Tabakât*, 263.

306 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 321; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 103.

307 Yûnus, 10/22.

308 Mustafa b. Muhammed Arûsî, *Netâicü'l-efkâri'l-kudsiyye fî beyâni meânî şerhi'r-Risâleti'l-Kuşeyriyye (Hâşiyetü'l-Allâme Mustafa el-Arûsî)*, thk. Abdülvaris Mu-

Seferin bedenen ve ruhen gerçekleşen bu iki şekli tasavvufî eğitimde önemsenmiştir. Esasen gaye mânevî anlamda bir yolculuk yapmak iken bunu gerçekleştirinceye kadar bedenen de yolculuğa çıkmak bir vasıta olarak görülmüştür. Bu bağlamda bazı sûfîler ikamet ettikleri yerde mânevî yolculuğu tercih ederken bazıları ise hayatlarını bedenen seferde geçirmiştir. Söz gelimi sûfîlerden Cüneyd el-Bağdâdî, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Bâyezîd el-Bistâmî gibi sûfîler hac ve cihad gibi sebepler dışında yolculuğa çıkmazken Ebû Abdullah el-Mağribî ve İbrahim b. Edhem seferi tercih ederek ömürlerinin büyük bir bölümünü seyahatte geçirmişlerdir. Bunların yanında sülûklerinin başlarında özellikle gençlik yıllarında seferi tercih eden, yaşlandıklarında ise bunu terk edip bir köşeye çekilenler de bulunmaktadır. Ebû Osman el-Hîrî ve Şiblî gibi sûfîler buna örnektir.[309]

Bazı sûfîler başlangıçta kâmil bir şeyhin hizmetinde bulunmuş seyr ü sülûkunu tamamlama imkânı bulmuştur. Ancak bu eğitim sürecinin ardından insanları irşâd için sefere çıkmıştır. Bazı sûfîler ise devamlı olarak ikamet etmeyi tercih edip bedenen sefere çıkmamışlardır. Onlar mânevî tekâmülü en büyük sefer olarak görmüşlerdir. Nakşbendiyye tarikatındaki *sefer der vatan* prensibi de bu anlayışın bir eseridir. *Sefer der vatan*, müridin kendi memleketinde olsa dahi mânevî anlamda kötülüklerden iyiliklere olan yolculuğunu ifade etmektedir. Bu anlayış tasavvufun ilk asırlarından itibaren var olagelmiştir. Nitekim Ebû Osman el-Mağribî'ye "Falan kimse [seyr ü sülûk için] seyahat ediyor..." denildiğinde şöyle demiştir: "O kişinin hevasından, şehvetinden ve isteklerinden sefer etmesi gerekir. Zira sefer gurbettir, gurbet ise zillettir. Mü'minin kendini zillete düşürmesi ise doğru değildir."[310] Yine Ebû Ali ed-Dekkâk'a

hammed Ali (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 4/38.
[309] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 320.
[310] Sülemî, *Tabakât*, 311.

Merv'deyken uzak bir mesafeden bir derviş gelerek "Sana ulaşmak için uzun yollar katettim. Arzum seninle görüşmektir." demiş Dekkâk ise karşılık olarak "Nefsinden sefer edebilseydin bir adım atman bile kâfî idi." cevabını vererek mânevî seferin önemini vurgulamıştır.[311] Dolayısıyla mânevî yolculuğun bazı mutasavvıflarca asıl olduğu görülmektedir. Buna mukabil devamlı seferde olmayı tercih eden sûfîler de bulunmaktadır.

Sûfîlerin sefer konusunda çok seyahat etmesinden dolayı Hz. İsa'yı örnek aldıkları ifade edilmektedir.[312] Söz gelimi İbrahim el-Havvâs çok seyahat eden sûfîlerdendir. Bir yerde kırk günden fazla durmamıştır. O uzun süre anı yerde ikamet etmenin tevekkülü bozacağını düşünmüştür. Zira bir yerde fazla kalınca çevre edinecek ve Allah'ı unutup insanlara güvenmeye başlayacaktır. Buradan seyahatin tasavvufî eğitimde bir metot olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Serrâc seferin tasavvuftaki fonksiyonunu açıklarken "Farklı memleketleri görüp dolaşmak yahut rızık aramak için seyahate çıkmak sûfîlerin amaçladığı bir şey değildir. Bilakis onlar, hac, cihad, farklı beldelerdeki şeyhlerle görüşmek, sıla-i rahim, zulmü önlemek, ilim tahsil etmek, hallerinin gelişmesine yararlı olacak kimselerle tanışmak veya mübârek yerleri ziyaret etmek gibi amaçlarla sefere çıkarlar."[313] demiştir. Serrâc'ın ifade ettiği gibi mutasavvıflar sefer ile insanın mânevî tekâmülünde önemli bir adım atmayı hedeflemektedirler. Bu bağlamda onların sefer ile elde ettikleri imkânların başında ziyaret ettikleri âlimlerden ilim elde etmek gelmektedir.

Sefere çıkan kimse, yolculuğu esnasında daha önce kendisine malum olmayan bazı konularda bilgi sahibi olacak, nefsini daha yakından tanıyacaktır. Kişi ilim öğrenmek maksadıyla seya-

---

311 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 321.
312 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 102.
313 Serrâc, *el-Lüma'*, 174.

hate çıktığında Allahu Teâlâ'nın "*(Canları ve malları karşılığında cenneti alanlar), tevbe edenler, ibadet edenler, hamd edenler, seyahat edenler, rükû edenler, secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın sınırlarını koruyanlardır. O mü'minleri müjdele*!"[314] müjdesine nail alacaktır.[315]

İlim öğrenmek için seyahat etmek Peygamber Efendimiz'in vefatının ardından sahabe arasında yaygınlık kazanan bir eğilim olmuştur. Hz. Peygamber'i görme imkânı elde edemeyen yahut ondan işitme imkânı bulamadığı hadislere ulaşmak için farklı muhitlere yerleşmiş sahabenin meclislerine katılmak üzere seyahatler yapılmıştır. Tirmizî'nin eserinde bulunan bir rivayete göre aynı gayeyle bir adam Medine'den yola çıkarak Dımaşk'a, Ebu'd-Derdâ'yı görmeye gelmiş, Ebu'd-Derdâ, "Kardeşim, seni buraya getiren nedir?" diye sorunca bu şahıs: "Senin Rasûlüllah'tan (sas) naklettiğini öğrendiğim bir hadis..." diye cevap vermiştir. Ebu'd-Derdâ'nın, "Sahi başka bir ihtiyaç için gelmedin mi?" sorusuna ise "Hayır" diyerek cevap vermiştir. Bunun üzerine Ebu'd-Derdâ: "Ticaret için de mi gelmedin?" deyince adam yine "Hayır, sadece o hadisi senden öğrenmek için geldim." demiştir. Bunun üzerine Ebu'd-Derdâ: "Evet, Rasûlüllah'ın şöyle dediğini işittim: '*Kim ilim için yola çıkarsa Allah ona cennete giden yolu kolaylaştırır. Melekler, hoşnutluklarından dolayı ilim talebesine kanatlarını serer. Sudaki balıklara varıncaya kadar yer ve gök ehli âlim kişinin bağışlanması için Allah'a yakarır. Âlimin, âbide (ibadet edene) üstünlüğü, (parlaklık, görünürlük ve güzellik bakımından) ayın diğer yıldızlara olan üstünlüğü gibidir. Kuşkusuz âlimler peygamberlerin varisleridir. Peygamberler miras olarak ne altın ne de gümüş bırakmışlardır; onların bıraktıkları yegâne miras ilimdir. Dolayısıyla kim onu alırsa büyük bir pay almış olur.*'"[316]

---

[314] Tevbe, 9/112.
[315] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/344.
[316] Tirmizî, "İlim", 19 (No. 2682).

İlim diğer insanlarla olan iletişim neticesinde tahsil edilebildiği gibi bazen mahlukat üzerinde tefekkür etmek de insana önemli kazanımlar sağlamaktadır. Kur'an-ı Kerîm'de "*Kesin olarak inananlar için yeryüzünde âyetler vardır. Kendi nefislerinizde de öyle. Görmüyor musunuz?*"[317] ve "*(Rasûlüm!) De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın da daha öncekilerin âkıbetleri nice oldu, görün.*"[318] gibi âyetler yeryüzünü gezip ibret almayı teşvik etmektedir.

Kendisine nice alâmetler ve ibret alacağı nimetler verilmiş insan bunları aklı ve basiret gözüyle müşâhede edebilir. Bunların yanında dış dünyada var edilen delilleri, ibret alınabilecek hâdiseleri görmek için seyahat etmek önem arz eder. Ne var ki çoğu insan bundan gafildir. "*Göklerde ve yerde (Allah'ın birliğine, kudret ve azametine delâlet eden) ne kadar alâmet var ki, insanlar, üzerlerinden geçerler de bunlardan ibret almayıp yüz çevirirler.*"[319] Seyahat ise bunları görmek için güzel bir vasıtadır. Yeryüzünde dolaşan kişi gördüklerinden ibret alır ve basireti açılır. Böylece maddeten ve mânen kendisini geliştirerek ilâhî hakikatlere vâkıf olur.[320]

Seyahatler, gezip ibret alma ve ilim tahsili gibi kişinin gelişimine önemli katkıda bulunacak bir vasıta olmasının yanında bazı durumlarda insanın dinini özgür bir şekilde yaşayabilmesi için başka bir diyara hicret etmesi gayesiyle de gerçekleşebilmektedir. "*Allah yolunda hicret eden kimse, yeryüzünde gidecek birçok yer ve bolluk bulur. Kim Allah ve Rasûlü uğrunda evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse artık onun mükâfatı Allah'a düşer. Allah, çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.*"[321] âyetinde de yeryüzünde hicret niyetiyle seyahat edildiğinde insanın özgürce dinini yaşayabileceği bir yerin bulunacağına dikkat çekilmektedir. Dola-

---

317 Zâriyât 51/20, 21.
318 Rûm 30/42. Ayrıca bk. Rûm, 30/9; Ankebût, 29/20.
319 Yusuf 12/105.
320 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/343.
321 Nisâ 4/100.

yısıyla seyahatin gerçekleşmesinin sâiklerinden birisi daha dindar bir yaşantı sergileyebilme düşüncesidir.

Mutasavvıflara göre insanın dinini daha samimi yaşayabilmesi için bazen günlük alışkanlıklarından ve bulunduğu çevreden uzaklaşması gereklidir. Dost ve yakınlarının insanı dünyevî işlerle meşgul etmesinin önüne geçmek, oyun ve eğlence ile geçen ömre çeki düzen vermek kişinin boş alışkanlıklarını ve bulunduğu çevreyi değiştirmesiyle mümkün olur. Bundan dolayı bazı sûfîler bir beldeye yerleşip oraya alıştıktan sonra tekrar seyahat etmeyi adet haline getirmiştir. Böylece nefislerinin rahata alışıp taattan uzaklaşmalarını engellemeyi amaçlamışlar, yokluk ve sıkıntılarla nefislerini terbiye etmeyi amaçlamışlardır. Diğer taraftan yerleştikleri yeni bölgede tekrar oluşturdukları çevreye güvenip dayanma duygusu oluşmaması için uzun süreli yerleşimlerden uzak durmuşlardır. Zira onlar çevrelerindeki insanlardan değil doğrudan Allah'tan yardım istemeyi uygun görmüş, mahlukattan ümit kesmenin yolunu gurbette bulmuşlardır. İnsanın, tevekkülü de ancak bu şekilde tam anlamıyla gerçekleştirebileceğini düşünmüşlerdir.[322]

Sûfîlerin seyahat etmelerindeki gayelerden biri de gizli kalmayı ve bilinmemeyi tercih etmektir. Onlara göre insanın diğer insanlardan takdir görüp şöhret elde etmesi, kişinin nefsini yüceltip çeşitli hata ve günahlara götürmesi bakımından bir felakettir. Bundan sakınmanın en güzel yolu ise yolculuğa çıkıp çevrenin değiştirilmesidir. Süfyân es-Sevrî "Öyle kötü bir zamanda yaşıyoruz ki artık tanınmayan (humûl ehli) kimseler dahi güvende değilken şöhret sahibi kimseler nasıl emniyette olsun? Artık devir, şehir şehir dolaşma devridir. Bir yerde tanınmaya başladığında kişi başka bir yere seyahat etmelidir." [323] Bundan dolayı insanlardan uzaklaşıp kişinin tek başına kalma-

---

[322] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/347.
[323] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/344.

sı bir riyazet metodu olarak uygulanagelmiştir. Bazı ârifler bir yerde kırk günden fazla kalmayı uygun bulmamışlardır.[324] Böylece onlar insanlardan uzaklaşıp Allah ile baş başa kalmayı seyahatle sağlamayı hedeflemişlerdir. Bununla birlikte belirli bir olgunluğa ulaştıktan sonra ise artık toplum içerisine karışmaları mâneviyatlarına zarar vermeyecek hale geldiğinde ikameti tercih etmişlerdir.

Sefer, insanı alıştığı toplumdan uzaklaştırdığı gibi sâlih insanlarla karşılaşmasına da vesile olur. Çok gezen bir dervişin yaşadığı dönemde dünyanın farklı beldelerinde ikamet eden büyük şahsiyetlerle tanışıp onların hizmetinde bulunması mümkün olur. Bu bağlamda yapılan hac yolculukları da yine sâlih insanları görüp onlardan istifade etmek için bir vasıta olarak görülmüştür. Bunun yanında insanın kendisine rehberlik edecek kâmil bir mürşid bulması da yapılacak seyahatlerle gerçekleşebilmektedir.

Çıkılan yolculuklar içerisinde Allah yolunda cihad, hac, sınırlarda nöbet beklemek ve Peygamber Efendimiz'in kabrini ziyaret etmek için yapılan yolculukların ayrı bir yeri vardır. Ayrıca sıla-i rahim başta olmak üzere sırf Allah rızası için yapılan dost ve arkadaşların ziyareti için çıkılan seyahatler de teşvik edilen yolculuk çeşitleri arasındadır.[325] Yine üç mescidden birini ziyaret maksadıyla yolculuğa çıkmak da yaygın bir şekilde görülmektedir. Peygamber Efendimiz'in "*Ancak üç mescide (ibadet maksadı ile) gitmek üzere yolculuğa çıkılabilir: Benim şu mescidim, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Aksâ.*"[326] buyurması, pek çok sûfînin üç mescidi görüp ziyaret etmek düşüncesiyle yola çıkmasında etkili olmuştur. Bunun yanında helal rızık elde etmek için yolculukların yapıldığı da anlaşılmaktadır.

---

324 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/347.
325 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/344.
326 Müslim, "Hac", 511 (No. 3384).

Tasavvufta seyahate önem verilmesinin önemli bir nedeni de yolculukta yaşanan sıkıntıların bireyin nefsini terbiye etmesi ve olgunlaşması için bir vesile olmasıdır. Yolculuk bir sabır imtihanıdır. Kişinin normalde zâhir olmayan bazı kötü huyları da yolculuk esnasında ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı bir kimsenin ahlâkının gerçekten güzel olup olmadığı seyahat esnasında anlaşılmaktadır. Zira yolculuk insanın sinirlerini gerdiği için insanın içindeki olumsuz duyguları dışa vurmasına sebep olur. Kişinin karakteri de yolculuk esnasında anlaşılır. Bu bağlamda Hz. Ömer, şahitlik edilen bir kimse ile ilgili olarak şahide "Hakkında şahitlik ettiğin bu kişi ile hiç yolculuk yaptın mı?" diye sorar. "Hayır" cevabını alınca "Senin bu kimseyi tam olarak tanıdığını düşünmüyorum." diyerek onun şahitliğinin yeterli olmadığını ifade eder.[327] Zira bir kimseyi tanımanın yollarından biri de onunla seyahat etmektir. Yalnızca başkasını değil insanın kendi huylarını ve hallerini keşfetmesinde de yolculuğun önemli bir yeri bulunmaktadır. Özellikle sabır gösterilmesi gereken hal ve durumlarda imtihanı kazanan kişi, yolculuk neticesinde önemli kazanımlar elde edecektir.

İnsanın mânevî gelişiminde üzerinde önemle durulan sefer için tasavvuf kaynaklarında birtakım usûl ve âdâbtan bahsedildiği de görülmektedir. Mutasavvıflara göre sefere çıkmaya niyet eden kimse öncelikle iki rekât istihare namazı kılarak yolculuğun kendisi için hayırlı olup olmadığı konusunda karar verir. Daha sonra Allah'a tevekkül edip her durumda Allah'ın takdirine mutlak anlamda rıza göstermelidir. Yolcu dünyalık elde etmeyi değil ahireti talep etmelidir. Seyahat vesilesiyle kalbini ıslah etmeyi, nefsini terbiye etmeyi ve kendine çeki düzen vermeyi murad etmelidir. Bunun yanında seyahatinde Allah'ın onun rızkını temin etmek için çeşitli vesileler vermesini de dilemelidir. [328]

---

[327] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/347.
[328] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/343.

Öte yandan yolculuğa çıkacak kimse öncelikle borçlarını ödeyerek helallik alır ve yakınlarıyla vedalaşarak onlara dua eder. Zira yolcunun duası makbuldür. Peygamber Efendimiz, "*Üç dua şüphesiz kabul edilir: Babanın duası, yolcunun duası, mazlumun duası.*" buyurmuştur.[329]

Daha sonra yolculuk için gerekli azığı ve ihtiyaç duyulabilecek aletleri tedarik eder. Bunun yanında mânen de kendisine çekidüzen verir. Ebu Ya'kûb es-Sûsî: "Sefere çıkan kimse dört şeye muhtaçtır. Bunlar olmadan sefere çıkmamalıdır: Kendisine yetecek bir bilgi, haramdan koruyacak bir vera', gönlünü taşıyacak bir vecd, kötülüklerden korunmaya yarayacak güzel ahlâk."[330] diyerek kişinin ruhen de yolculuğa hazır olmasını öğütler.

Yolculuğun tek başına yapılmasından ziyade mümkünse kişinin yanına arkadaş edinmesi tavsiye edilir. Peygamber Efendimiz "*İnsanlar tek başına yolculuk yapma(nın tehlikeleri) konusunda benim bildiğimi bilselerdi hiç kimse binitiyle tek başına gece yolculuğuna çıkmazdı.*"[331] buyurarak çeşitli tehlikelere karşı kişinin yanına yol arkadaşı edinmesini tavsiye eder. Yolcu, yolculuk esnasında kendisine refakat eden arkadaşlarından ayrılmamaya özen gösterir. Ayrıca aralarından birini başkan seçerler. Nitekim Peygamber Efendimiz, "*Üç kişi yolculuğa çıkacağı zaman aralarından birini başkan seçsinler.*"[332] buyurarak bu hususun önemine işaret eder.

Yolculuktaki başkanlık, diğer yolculara karşı bir büyüklenme vesilesi değil, bir hizmet makamı olarak görülür. Tasavvuf kaynaklarında yer alan bir hâdise bu makamın konumunu göstermesi açısından önemlidir. Abdullah el-Mervezî ile Ebû Ali er-Ribâtî beraber yolculuğa çıkarlar. Ebû Ali, Mervezî'ye "Sen mi başkan olursun ben mi?" diye sorar. Ebû Ali karşısındaki zâtın

---

329 Ebû Dâvûd, "Tefrîu ebvâbi'l-vitr", 29 (No. 1536).
330 Serrâc, *el-Lüma'*, 175.
331 Buhârî, "Cihâd", 135 (No. 2998).
332 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 80 (No. 2609).

büyüklüğünü düşünerek "Siz olun." der. Yola çıkarlar. Mervezî, başkan olarak, yolculuk boyunca her ikisinin azığını taşır. Yağmur yağdığı bir gece arkadaşının başucunda durur ve onu yağmurdan koruyarak sabahlar. Ebû Ali her defasında "Böyle yapmayın." demesine rağmen o kulak asmaz ve "Ben başkan değil miyim? Bana itaat etmen gerekir." diyerek vazifesini yaptığını ifade eder.[333] Nitekim başkanlık, sorumluk altında bulunanların menfaatini gözetmeyi, onları koruyup kollamayı, îsâr duygusuyla hareket etmeyi gerektirir.

Yola çıkarken iki rekât da sefer namazı kılınır ve her fırsatta yolculuğun sağ salim tamamlanması için dua edilir. Peygamber Efendimiz de yolculuğa çıkacağı zaman bineğine biner, üç defa tekbir getirir, ardından "*Bütün bunları istifademize sunan Allah ne yücedir! Yoksa biz kendi imkânlarımızla bu nimetleri elde edemezdik. Hiç şüphe yok ki biz sonunda Rabbimizin huzuruna çıkacağız.*'[334] âyetini okur ve şöyle dua ederdi: "*Allah'ım, bu yolculuğumuzda bize iyilik ve takvâ vermeni, hoşnut olacağın işler yapmamızı nasip etmeni dileriz. Allah'ım, yolculuğumuzu kolaylaştır, uzağı yakınlaştır! Allah'ım, seyahatimizde bizim sahibimiz, gerideki ailemizin ve malımızın vekili de sensin! Allah'ım, yolculuğun yorgunluk ve sıkıntısından, üzüntülü görünüşten, aile ve malımızın kötü hallere düşmesinden sana sığınırım.*"[335]

Yolculuğa sabahleyin erken çıkmak ve hareket için perşembe gününü tercih etmek tavsiye edilir. Peygamber Efendimiz'in yolculuğa çıkarken perşembe gününü tercih ettiği ve bir yere ashâbını göndereceği zaman sabah erken saatlerde gönderdiği ifade edilmektedir.[336]

Yolcu bineğini güç yetiremeyeceği şekilde yüklemez. Gittiği yerde uzun süre kalmaz. Yolculuk esnasında zikir ve Kur'an

---

333 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 3/208; Şehabeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 104.
334 Zuhruf 43/13-14.
335 Müslim, "Hac", 425 (No. 3275); Ebû Dâvûd, "Cihâd", 72 (No. 2599).
336 Ebû Dâvûd, "Cihad", 77 (No. 2605, 2606).

tilavetiyle meşgul olur. Vardığı şehirdeki büyüklerin kabirlerini araştırıp ziyaret eder.[337] Konakladığı her yerden, en az iki rekât namaz kılarak ayrılır.[338] Evine döneceğinde ise Peygamber Efendimiz'in "*Ailesinden uzun süre ayrı kalan kimse ailesinin yanına geceleyin ansızın gelmesin!*"[339] uyarısına uygun olarak haber vererek döner.[340]

Tasavvuf kaynaklarında bu minval üzere yapılan pek çok seyahatten bahsedilmektedir. Muhammed b. İsmail el-Fergânî kendi yaptığı seyahatleri şöyle özetlemektedir: "Ebû Bekir ez-Zekkâk ve Kettânî ile yirmi yıl yolculuk yaptık. Bu sefer esnasında toplum içerisine karışmaz, kimseyle yakın ilişki içerisine girmezdik. Bir şehre geldiğimizde varsa o bölgedeki şeyhle görüşür; geç saatlere kadar yanında oturur sonra mescide dönerdik. Kettânî, sabaha kadar namaz kılar ve Kur'an hatmederdi. Zekkâk, kıbleye yönelerek otururdu. Ben ise sırtüstü yatarak tefekkür ederdim. Böylece yatsı abdestiyle sabahı kılardık. Bununla birlikte yanı başımızda sabaha kadar uyuyan bir kimse görürsek (ondan daha faziletli bir iş yaptığımızı da düşünmez) onun daha efdal olduğuna inanırdık." [341] Fergânî'nin seyahatlerinde ziyaret, ibadet ve tevazunun yolculuğun genel karakteri olduğu anlaşılmaktadır. Allah rızası için çıkılan yolculuk, kişinin kendisini terbiye etmesi, maddeten ve mânen temizlenip sıhhate kavuşmasıyla son bulmaktadır. Peygamber Efendimiz'in hadisi de seyahatin bu yönüne işaret etmektedir: "*Seyahat edin ki sıhhat bulun.*"[342]

---

[337] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 3/209.
[338] Avârif
[339] Buhârî, "Nikâh", 121 (No. 5244).
[340] Şehabeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 105.
[341] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 322.
[342] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/380 (No. 8932); Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 5/168 (No. 9269).

1.10. Nefis Terbiyesinde Yalnızlık: İnzivâ

Tasavvufta yalnızlık, müridin mânevî gelişimi ve nefis terbiyesinde bir eğitim metodu olarak benimsenmiştir. *İnzivâ* kavramı ile ifade edilen yalnızlık, kişinin mânevî olgunluğa erişme sürecinde dünyevî arzulardan ve sosyal çevreden sınırlı süreyle uzaklaşmasını ifade etmektedir. Gerek Peygamber Efendimiz'in Hira'daki inzivâ süreci gerekse Hz. Musa'nın Tûr-i Sinâ'daki kırk günlük eğitim süreci mutasavvıflara örnek olmuştur. Buradan hareketle her türlü dünyevî bağdan uzaklaşıp yalnız kalmak kişinin geçmişini tefekkür edip ibret alması, tevbe edip günahlarından arınması ve kötü huylarını terk etmesi için bir vesile olarak görülmüştür.

Bu başlık altında inzivâ kapsamında değerlendirilen ve en genel anlamda insanlardan uzaklaşmayı ifade eden *uzlet*, Ramazan'daki yalnızlığı simgeleyen *i'tikâf* ve maddi anlamdaki yalnızlığı belirten *halvet* kavramları hadisler çerçevesinde ele alınacaktır.

1.10.1. Kulun Rabbiyle Baş Başa Kalması: Uzlet[343]

سَتَكُونُ فِتَنٌ الْقَاعِدُ فِيهَا خَيْرٌ مِنَ الْقَائِمِ ، وَالْقَائِمُ فِيهَا خَيْرٌ مِنَ الْمَاشِى ، وَالْمَاشِى فِيهَا خَيْرٌ مِنَ السَّاعِى ، مَنْ تَشَرَّفَ لَهَا تَسْتَشْرِفْهُ ، فَمَنْ وَجَدَ فِيهَا مَلْجَأً أَوْ مَعَاذًا فَلْيَعُذْ بِهِ.

"İleride birtakım fitneler meydana gelecektir. O zaman oturan kişi, ayakta durandan; ayakta duran, yürüyenden; yürüyen de koşandan daha hayırlıdır. Fitne çıkarmaya yeltenen kişi kendisini o fitnenin içinde buluverir. Kim de (fitneden kurtulup) sığınacak bir yer bulursa hemen oraya sığınsın."[344]

يُوشِكُ أَنْ يَكُونَ خَيْرَ مَالِ الْمُسْلِمِ غَنَمٌ ، يَتْبَعُ بِهَا شَعَفَ الْجِبَالِ وَمَوَاقِعَ الْقَطْرِ ، يَفِرُّ بِدِينِهِ مِنَ الْفِتَنِ.

"Müslüman'ın en iyi malının koyunlar olması yakındır. Onları dağ başlarında ve sulak arazide otlatacak, böylece dinî yaşantısını fitneden koruyabilecektir."[345]

مِنْ خَيْرِ مَعَاشِ النَّاسِ لَهُمْ، رَجُلٌ مُمْسِكٌ عِنَانَ فَرَسِهِ فِي سَبِيلِ اللهِ، يَطِيرُ عَلَى مَتْنِهِ، كُلَّمَا سَمِعَ هَيْعَةً، أَوْ فَزْعَةً طَارَ عَلَيْهِ، يَبْتَغِي الْقَتْلَ وَالْمَوْتَ مَظَانَّهُ، أَوْ رَجُلٌ فِي غُنَيْمَةٍ فِي رَأْسِ شَعَفَةٍ مِنْ هَذِهِ الشَّعَفِ، أَوْ بَطْنِ وَادٍ مِنْ هَذِهِ الْأَوْدِيَةِ، يُقِيمُ الصَّلَاةَ، وَيُؤْتِي الزَّكَاةَ، وَيَعْبُدُ رَبَّهُ حَتَّى يَأْتِيَهُ الْيَقِينُ، لَيْسَ مِنَ النَّاسِ إِلَّا فِي خَيْرٍ.

---

343 Bu başlık, daha önce *Tasavvuf ve Hayat* (Fecir Yayınları, Ankara: 2021, 202-211) kitabında yayınladığımız bölümün gözden geçirilerek ilgili hadisler çerçevesinde yeniden ele alınmış halidir.

344 Buhârî, "Fiten", 9 (No. 7081).

345 Buhârî, "Fiten", 14 (No. 7088).

"Allah yolunda cihad için atının dizginini tutmuş, düşman tarafından dehşet verici bir sesin geldiğini işitince atının sırtına atlayarak ölmek ve öldürmek arzusuyla düşmanın bulunduğu yöne koşan adam ve şu tepelerden bir tepenin üstünde veya şu vadilerden bir vadide bir koyun sürücüğünün içinde bulunup namazını kılan, zekatını veren ve eceli gelinceye kadar Rabbine ibadet eden, insanlara hayırdan başka bir şey yapmayan kimse, insanların en hayırlı yaşayanlarındandır."[346]

إِنِّي لَمْ أُبْعَثْ بِالْيَهُودِيَّةِ وَلاَ بِالنَّصْرَانِيَّةِ ، وَلَكِنِّي بُعِثْتُ بِالْحَنِيفِيَّةِ السَّمْحَةِ، وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَغَدْوَةٌ أَوْ رَوْحَةٌ فِي سَبِيلِ اللهِ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا ، وَلَمُقَامُ أَحَدِكُمْ فِي الصَّفِّ خَيْرٌ مِنْ صَلاَتِهِ سِتِّينَ سَنَةً.

"Ben ne Yahudilik ne de Hıristiyanlıkla gönderildim. Ben, ancak hanîf ve kolay olan bir dinle gönderildim. Muhammed'in varlığını elinde tutan (Allah)a yemin olsun ki, Allah yolunda sabah ya da akşam vakti çıkılacak bir yolculuk, dünya ve dünyadaki her şeyden daha hayırlıdır. Müslümanlar arasında yer almanız, tek başınıza uzlette kalacağınız altmış senelik namazdan daha hayırlıdır."[347]

Tasavvuf, insanın mânevî eğitimi ile meşgul olan bir ilimdir. Mânevî eğitim sürecinde sûfîler tarafından pek çok usul takip edilmiştir. Bunlar içerisinde *uzlet*, kişinin, belirli bir süre dış dünya ile irtibatını keserek yalnız kalmasını ifade etmektedir. Yalnızlığın en önemli gayesi, kulun Allahu Teâlâ'dan başka her türlü varlık ile ilişkiyi kesmesi, böylece toplum içerisindeyken dahi düşünsel ve mânevî boyutta Hak'la birlikte kalabilmeyi sağlamasıdır. Tasavvufta bu gayeyi gerçekleştirebilmek

346 Müslim, "İmâret", 125 (No. 1889).
347 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 26/623 (No. 22291).

için sınırlı sürelerle toplumdan bedenen uzaklaşma yoluna gidilmiş, böylece özellikle tasavvuf yoluna yeni giren müridlerin kemâle doğru ilerlemeleri sağlanmaya çalışılmıştır.

Yalnızlık, esas itibariyle kulun diğer insanlardan uzaklaşıp Rabbi ile baş başa kalması ile gerçekleşir. Dünyanın tüm telaşı ve koşuşturmalarından sıyrılarak kendisine vakit ayırabileceği uygun bir ortam sağlamasının insanın mânevî gelişiminde önemli bir yeri vardır. İşte bu, insanın yaratılış gayesini ve amellerini muhasebe etmesi için bir fırsat ve Peygamber Efendimiz'in (sas) ifadesiyle *büyük cihad* olan nefis terbiyesini gerçekleştirebilmesi için de bir vesile olarak değerlendirilmektedir.

Uzlet, tasavvuf yolunun başında olan müridler için "bedenen yalnız kalmak" suretiyle gerçekleşmektedir. Diğer bir deyişle tasavvufî eğitime yeni başlayan mürid için uzlet, insanların yaşadığı şehir ortamından ayrılarak tenha bir yere göç etme yahut ibadet gayesiyle belirli bir mekâna kapanarak Allah'a yönelme halidir. Buna mukabil, mânevî olgunluğa erip yolun sonuna yaklaşmış olan sûfîler için uzlet bedenen insanlardan uzaklaşmayı değil, gönülden mâsivâyı (Allah'tan başka her şeyi) çıkarmayı, böylece toplum içerisinde olunsa dahi Allah ile baş başa kalabilmeyi ifade etmektedir. Bu mânâsı ile uzlet, Nakşbendiyye'deki *halvet der encümen* prensibine tekabül etmektedir. *Halvet der encümen* toplum içerisindeyken Allah ile yalnız olabilmektir. "Eli kârda gönlü yârda" sözü de kişinin gündelik işlerini yerine getirirken dahi gönül itibariyle Cenâb-ı Hak ile beraber olması anlamına gelir. Bu hal gerçekleştiğinde ise kişi, Rabbinin daima kendisini görüp gözettiği şuuruyla, icra ettiği mesleğinin hakkını verecektir.

Hayatının belirli bir döneminde uzlete çekilen Gazzâlî uzleti, dünyalıktan kendilerini alamayanlar için bir çare olarak sunmaktadır. Zira o, bazı hikmet sahibi zatların, gerçek anlamda halvetin ancak Allah'ın kitabına sarılmakla mümkün olabileceği kanaatinde olduklarını belirtmektedir. Onlara göre, yolun ba-

şında olup layıkıyla Allah'ın kitabına sarılamayan kimseler, insanlardan uzaklaşarak daima Allah'ı zikretmekle meşgul olurlar. Böylece dünyanın meşgalelerinden uzaklaşırlar. Bu kimseler Allah ile beraberlerdir. Allah'ı zikrederek yaşarlar, Allah'ı zikrederek ölürler ve yine Allah'ı zikrederek ona kavuşacaklardır. Halkın içerisine karışmaları ve insanlarla olan münasebetleri onları Allah'ı zikretmekten alıkoyuyorsa, onlar için en uygun olanı uzlettir. Buna mukabil, Kur'an'a göre hayatlarını düzenleyip toplum içerisine karışsalar da daima Allah'ı zikretmeyi ve O'nunla halvet içerisinde olmayı başarabilecek mânevî olgunluğa ulaşanlar ise halka karşımayı tercih edebilecektir.

Bu durum Peygamber Efendimiz'in hayatında açıkça görülmektedir. Zira Peygamber Efendimiz, nübüvveti öncesi, insanlardan uzaklaşarak Hira mağarasına çekilip orada Rabbi ile baş başa kalmıştır. Bu şekilde yalnız kalmanın neticesinde bir müddet sonra peygamberlik nuru kendisinde kuvvetlendiğinde ise artık halkın arasına karışması onu Allah'ı anmaktan uzaklaştırmayacak bir hale gelmiştir. O, bedeni ile insanlar arasındayken, kalbi ile de Allah'a yönelecek bir mânevî olgunluğa ulaşmıştır. Bu durum tıpkı bir aşığın maşukuna duyduğu hayranlıkla etrafındakileri duymaması gibidir. Allah'a âşık olan kimse için dünyanın cazibeleri yok mesabesinde olacak, halkın içerisindeyken Hak ile halvet gerçekleşecektir.[348]

Peygamber Efendimiz nübüvvet öncesi dönemde, kendilerini gördüğünde içinde darlık ve sıkıntı hissi duyduğu insanlardan uzaklaşarak Hira'ya, vaktini tefekkür ve zikir ile geçirmek için çekiliyordu. *Tehannüs* olarak adlandırılan bu yalnızlık tecrübesi ile o, cahiliyenin kötü alışkanlıklarından ve insanlarından uzak bir ortamda tefekkür etme ve iç âlemindeki problemlere çözüm arayıp ruhî-mânevî olgunluğa erişme imkânı buluyordu.

Peygamberlikten sonra ise Efendimiz'in bu şekilde insanlardan

---

[348] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 2/308.

tamamen uzaklaşarak halvet uygulaması yaptığı bilinmemektedir. Bunun yerine Ramazan ayı içerisinde mescidde on gün boyunca i'tikâfa girmiş ve son yıllarında bunu hiç aksatmamıştır.

Peygamber Efendimiz'in tehannüs ve i'tikâf gibi uzun süreli yalnız kalma ve halvet uygulamalarının yanında, her gece Rabbi ile baş başa kalıp ibadet ettiği özel anlar da bulunmaktadır. Bunların başında teheccüdle geçirdiği uzun geceler gelmektedir. Teheccüd, gecenin bir bölümünü veya tamamını kapsayan Hz. Peygamber'in günlük olarak uyguladığı bir nevi halvet uygulamasıdır. Zira teheccüd vakti, güneşin batıp ortalığın karardığı, herkesin evine çekildiği bir esnada kişinin Rabbi ile baş başa kaldığı bir zamandır.

Peygamberlik öncesi dönemde zaman zaman inzivâya çekilen Peygamber Efendimiz'in, nübüvvet vazifesinin kendisine tevdi edilmesiyle birlikte inzivâyı bırakıp topluma karışması, tasavvufta *halvet* ve *celvet* kavramlarına kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in tehannüs dönemi sûfîleri halvete, tehannüsün ardından Hz. Peygamber'in insanlarla haşır neşir olması ise celvete yöneltmiştir. Hz. Peygamber'i örnek alan tasavvufta, belirli bir olgunluğa ulaştıktan sonra toplum içerisine karışıp irşad faaliyetlerine başlamak, temel hedef haline gelmiştir. Bu bağlamda istisnaları olmakla birlikte tasavvufta halvet ve inzivâ, sınırlı sürelerde gerçekleştirilmiş, hayatın tamamını kapsayacak türdeki bir uzlet anlayışı ise tasvip edilmemiştir.

Uzlet uygulamasının örnekleri diğer peygamberlerin hayatlarında da görülmektedir. Söz gelimi kavminin kendisine iman etmeyeceğini anlaması ve dahası onu ateşe atarak öldürmeye teşebbüs etmeleri üzerine, Hz. İbrahim (as) kavmini terk etme kararı almış ve "Ben Rabbime, baskı ve zulme uğramaksızın rahatça ibadet edebileceğim bir yere gidiyorum. O, bana mutlaka bir yol gösterecektir." diyerek, eşi Hz. Sâre ve kendisine iman eden bir avuç insanla birlikte doğup büyüdüğü şehir olan Urfa'yı bırakıp, Allah'ın kendisine vadettiği bereketli top-

rakları içinde bulunduran Şam bölgesine doğru yola çıkmıştır. Kur'an'da onun hicreti şöyle ifade edilmektedir: "*Nihayet İbrahim onlardan ve Allah'tan başka taptıkları şeylerden uzaklaşıp bir tarafa çekildiği zaman, biz ona İshak ve Yâkub'u bağışladık ve her birini peygamber yaptık.*"[349] Hz. İbrahim'in kavmini bırakıp Allah'a daha iyi kulluk edebilmek ve dini yaymak gayesiyle hicret etmesi, bazı sûfîlerce uzlet olarak yorumlanmıştır.[350]

Öte yandan rivayetlere göre Hz. Davud (as) daha önce işlediği bir hatadan (zelleden) dolayı kırk gün boyunca uzlete çekilerek tevbe etmiştir. Öyle ki kırk gün boyunca zaruri ihtiyaçlarının dışında başını secdeden kaldırmadığı, secdede uzun süre durmaktan alnının yara olduğu ve ağlamaktan adeta gözünde yaş kalmadığından söz edilmektedir.[351]

Hz. Musa'nın (as) Sînâ dağında geçirdiği kırk günlük arınma tecrübesi de uzletin bir örneğidir. Firavun'un iman etmeyip bunun yanında İsrailoğullarına zulüm ve baskılarını arttırması üzerine Hz. Musa'ya yola çıkması emredilmiş, peşlerinden gelen Firavun ve askerleri ise bir mucize neticesinde denizde boğulmuşlardır. Denizi geçen Hz. Musa ve Kavmi, Sînâ dağına ulaşmıştır. İşte bu esnada Allahu Teâlâ kendisini önce otuz gece sonrasında bir on gece daha ilave ederek kırk gecelik müddetle dağa çağırmıştır. Kırk gecenin sonunda kendisine ilâhi emirlerin bulunduğu levhalar verilmiştir.[352]

Dünyanın her türlü meşgalesinden uzaklaşıp zühde ulaşmak gayesiyle toplumdan uzaklaşarak yalnız yaşamak İslâm'ın ilk

---

349 Meryem 19/49.

350 Örneğin Bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Hasenî eş-Şâzelî İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Ḳur'âni'l-mecîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 4/227-228.

351 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Me'ârif), 1/483; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 21/187.

352 el-A'râf 7/136-145; el-Bakara 2/50, 51; el-Enfâl 8/54; Yûnus 10/90; el-İsrâ 17/103; Tâhâ 20/80.

yıllarından itibaren görülen bir uygulamadır. Hz. Peygamber döneminde Osman b. Maz'ûn gibi münferit örneklerin ardından sahâbîler arasında devam eden uzlete çekilme tecrübeleri tabiîn döneminde artarak görülmeye devam etmiştir.

Peygamber Efendimiz'den sonra gerek sahâbî gerekse daha sonraki dönemde yaşamış müslümanların uzlete çekilme sebeplerinin başında dünyalığa karşı gösterdikleri tutum gelmektedir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından fetihler yaygınlaşıp zenginleşme arttıkça müslümanlar dünyevi zevke ve eğlencelere düşkünleşmeye başlamışlardır. Buna mukabil bir kısım muttaki mü'minler ise dünyevileşme karşısında kendilerince bir mücadeleye girişmiş, muhtelif ibadet ve riyâzet metotlarıyla nefislerinin arzularına karşı koymaya çalışmışlardır.[353] Onların bu mücadeleleri *zühd* olarak adlandırılmıştır. Zühd, tasavvufta en genel anlamıyla dünyaya ve dünyalığa yüz çevirmeyi ifade etmektedir.[354] Bu bağlamda tüm cazibelerine rağmen dünyaya değer vermeyip âhirete yönelen kimse zahid olarak isimlendirilmiştir.

Bunun yanında bir de siyasi anlaşmazlıkların müslümanlar arasında ayrımcılığa ve kanlı savaşların zuhuruna sebebiyet vermesi bazı sahâbîlerin yaşanan hâdiseler karşısında toplumdan uzaklaşarak bir kenara çekilmesi ile neticelenmiştir. Kimi sahâbîler evine kapanırken kimisi ise hem siyasi kargaşa ortamından kurtulmak hem de daha iyi ibadet edebilmek amacıyla farklı diyarlara göç etme yoluna gitmiştir.

Sahabenin bu davranışa yönelmelerinde Peygamber Efendimiz'in uyarıları etkili olmuştur. Nitekim Efendimiz'den rivayet edilen pek çok hadiste ileride fitnelerin zuhur edeceği bildirilmekte, bunun karşısında çıkacak olaylara karışmayıp eve ka-

---

353 Ebü'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, thk. Abdullah Kartal, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yay., 2012), 68.

354 Serrâc, *el-Lüma'*, 44; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/403; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/287.

panmak yahut olaylardan uzak kalacak yerlere çekilmek tavsiye edilmektedir. Örneğin bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

"İleride birtakım fitneler meydana gelecektir. O zaman oturan kişi, ayakta durandan; ayakta duran, yürüyenden; yürüyen de koşandan daha hayırlıdır. Fitne çıkarmaya yeltenen kişi kendisini o fitnenin içinde buluverir. Kim de (fitneden kurtulup) sığınacak bir yer bulursa hemen oraya sığınsın."[355]

Yine başka bir rivayette fitne günlerinde nasıl hareket edilmesi gerektiğini soran ashâbına, *"İyi bildiğinizi yapar, kötü gördüğünüzü terk edersiniz. Kendinizi ilgilendiren işlerle meşgul olur, başkalarıyla ilgili işlere karışmazsınız."* cevabını vermiştir.[356] Diğer bir rivayette ise *"Müslümanın en iyi malının koyunlar olması yakındır. Onları dağ başlarında ve sulak arazide otlatacak, böylece dinî yaşantısını fitneden koruyabilecektir."*[357] buyurularak adeta uzlete çekilmek tavsiye edilmektedir. Efendimiz başka bir sefer ise uzleti cihad ile birlikte zikrederek en hayırlı yaşam olarak tasvir etmektedir: *"Allah yolunda cihad için atının dizginini tutmuş, düşman tarafından dehşet verici bir sesin geldiğini işitince atının sırtına atlayarak ölmek ve öldürmek arzusuyla düşmanın bulunduğu yöne koşan adam ve şu tepelerden bir tepenin üstünde veya şu vadilerden bir vadide bir koyun sürücüğünün içinde bulunup namazını kılan, zekatını veren ve eceli gelinceye kadar Rabbine ibadet eden, insanlara hayırdan başka bir şey yapmayan kimse, insanların en hayırlı yaşayanlarındandır."*[358] Hz. Peygamber'in bu gibi hadislerinin etkisiyle siyasi çekişmelerden uzak duran sahâbîler âhirete yönelerek uzleti tercih etmişlerdir.

Müslümanların kendi aralarındaki çekişmeler ve iktidar mücadeleleri neticesinde oluşan kanlı çatışmalara tepki mahiye-

---

355 Buhârî, "Fiten", 9 (No. 7081).
356 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/221 (No. 7063); İbn Mâce, "Fiten" 7010 (No. 3957).
357 Buhârî, "Fiten", 14 (No. 7088).
358 Müslim, "İmâret", 125 (No. 1889).

tinde uzlete çekilen sahâbîler olduğu gibi bunun dışında bazen ömrünün son zamanlarını inzivâya çekilerek geçiren, bazen de daha iyi ibadet etme arzusuyla dünyaya karşı zahidâne bir tavır sergilemek amacıyla uzlete çekilerek toplumdan uzaklaşan sahâbîlerin bulunduğu görülmektedir.

Burada hemen şu hususu ifade etmemiz gerekmektedir ki sahâbîlerin hayatları incelendiğinde, bilebildiğimiz kadarıyla mutlak anlamda ömrünün tamamını uzlet üzere geçiren sahâbîlere rastlanmamaktadır. Bunda Hz. Peygamber'in uzleti tasvip etmeyen hadislerinin etkisi büyüktür. Sözgelimi Ebû Ümâme el-Bâhilî'nin (ö. 86/705) rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber ile birlikte çıktıkları bir seferde sahâbîlerden biri yol üzerindeki mağaraya girer ve orada bir miktar su ve biraz azık görür. Vaziyet o ki burada birileri uzlete çekilmiştir. Bu sahâbî, mağaranın sahibine imrenerek kendisi de burada kalıp inzivâya çekilmeyi arzular ve Hz. Peygamber'den izin ister. Hz. Peygamber ise "*Ben ne Yahudilik ne de Hıristiyanlıkla gönderildim. Ben, ancak hanîf ve kolay olan bir dinle gönderildim. Muhammed'in varlığını elinde tutan (Allah)a yemin olsun ki, Allah yolunda sabah ya da akşam vakti çıkılacak bir yolculuk, dünya ve dünyadaki her şeyden daha hayırlıdır. Müslümanlar arasında yer almanız, tek başınıza uzlette kalacağınız altmış senelik namazdan daha hayırlıdır.*" buyurarak uzlete çekilme isteğini onaylamaz.[359]

Bu hâdiseden zaman zaman i'tikâfa çekilen bir peygamberin hayatın tamamını kapsayan uzlet yaşantısını uygun görmediği anlaşılmaktadır. Bundan dolayıdır ki sahabenin uzlet hayatı da toplumdan tamamen kopmak değil, belirli dönemlerde inzivâya çekilmek şeklinde gerçekleşmiştir.

Gerek peygamberlerin gerekse diğer zahid ve sûfîlerin uzlet tecrübelerine bakıldığında, hayatın tamamını içine alan uzun süreli inzivâ hayatı yerine, belirli sürelerde toplumdan uzaklaşıp

---

[359] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 26/623 (No. 22291).

nefis terbiyesi için gayret sarf ettikleri anlaşılmaktadır. Onların yaşamlarının tamamını değil de ancak bir kısmını içine alan bir inzivâ dönemi yaşamaları, onların halvet ve uzlet uygulamalarını Hristiyanlıktaki ruhbanlıktan ayırmaktadır. Nitekim bu kimseler toplumdan uzaklaşmakla birlikte tamamen kopmuş değillerdir. Özellikle kendilerine dinleri konusunda zarar veren dış unsurlara karşı aldıkları önlem mahiyetindeki uzlet, tehlike arz eden meselelerin geçmesinin ardından sona ermiştir. Ayrıca hayatlarının son dönemlerini uzlet halinde geçiren kimselerin hayattan tamamen kopmadıkları, geçimlerini sağlamak için çiftçilik gibi uğraşlar ile iştigal ettikleri, evlenip aile sahibi oldukları görülmektedir. Bu durum söz konusu uygulamaların ruhbanlık olarak addedilemeyeceğini göstermektedir.

1.10.2. Ramazan'da Uzlet: İʿtikâf[360]

كَانَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمْ) يَجْتَهِدُ فِى الْعَشْرِ الْأَوَاخِرِ مَا لاَ يَجْتَهِدُ فِى غَيْرِهِ..

"Rasûlüllah (sas), (ramazanın) son on gününde, (ibadet hususunda) başka zamanlarda göstermediği gayreti göstermiştir."[361]

تَحَرَّوْا لَيْلَةَ الْقَدْرِ فِى الْعَشْرِ الْأَوَاخِرِ مِنْ رَمَضَانَ.

"Kadir gecesini ramazanın son on gününde arayın."[362]

أَلاَ إِنَّ كُلَّكُمْ مُنَاجٍ رَبَّهُ فَلاَ يُؤْذِيَنَّ بَعْضُكُمْ بَعْضًا ، وَلاَ يَرْفَعْ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِى الْقِرَاءَةِ.

"Dikkat edin! Hepiniz Rabbinizle konuşuyorsunuz. Birbirinizi rahatsız etmeyin! Kur'an okurken ya da namazda seslerinizi fazla yükseltmeyin!"[363]

هُوَ يَعْكِفُ الذُّنُوبَ وَيُجْرَى لَهُ مِنَ الْحَسَنَاتِ كَعَامِلِ الْحَسَنَاتِ كُلِّهَا.

"O (iʿtikâfa giren), günahlardan uzak kalır ve kendisine (hayatın içinde) tüm iyilikleri yapan kimse gibi iyilikler yazılır."[364]

---

360 Bu başlık, daha önce *Tasavvuf ve Hayat* (Fecir Yayınları, Ankara: 2021, 211-218) kitabında yayınladığımız bölümün gözden geçirilerek ilgili hadisler çerçevesinde yeniden ele alınmış halidir.

361 Müslim, "İ'tikâf", 8 (No. 2788).

362 Buhârî, "Fazlu leyleti'l-kadr", 3 (No. 2020).

363 Ebû Dâvûd, "Tatavvu'", 25 (No. 1332); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/94 (No. 11918).

364 İbn Mâce, "Sıyâm", 67 (No. 1781).

Ramazan ayı mü'minler için rahmet, mânevî feyizlenme ve Allah'a yakınlaşma ayıdır. Bu ayda diğer aylarda olmayan bazı özel ibadetler ve Allah'ın rızasını kazanma yolunda yapılacak vazifeler kat kat artmaktadır. Son on günün ise ramazan ayı içerisinde ayrı bir yeri vardır. Bu günlerde Peygamber Efendimiz (sas) daha gayretli bir şekilde ibadet etmiş, vaktini mescidde ihyâ etmeye özen göstermiştir. Onun bu halini örnek alan tasavvuf ehli de bu on günü ihyâ etmeye önem vermiştir. Nitekim tasavvuf, nefis terbiyesini merkeze alan bir mânevî eğitim sistemidir. Tasavvufî eğitimde her türlü kötülüğün kaynağı görüldüğü için nefsin tezkiyesi (temizlenmesi) gayesiyle zamana ve kişinin içinde bulunduğu hale göre çeşitli yöntemler benimsenmiştir. Bu bağlamda sınırlı sürelerde insanlardan ve günlük meşgalelerden uzaklaşmayı ifade eden uzletin çeşitli şekilleri bulunmaktadır. Peygamber Efendimiz'in ramazan ayının son on gününde mescide çekilerek gerçekleştirdiği i'tikâf da bir nevi uzlettir.

İ'tikâf, kişinin belirli bir süre insanlardan uzaklaşarak camiye kapanması ve burada ibadetle meşgul olmasıdır. Kelime kökü itibariyle "hapsetmek, alıkoymak; bir yere yerleşmek, oraya bağlanıp kalmak" gibi anlamları ihtiva etmesinden de anlaşılacağı gibi i'tikâfta camiye yerleşerek burada Allah'ın razı olacağı şekilde nitelikli vakit geçirmek esastır. İ'tikâfa giren kimseye ise *mu'tekif* veya *âkif* adı verilmektedir.

İ'tikâf, normal şartlarda helal olan bazı arzu ve isteklerden kişinin uzak durmasını gerektiren bir ibadet sürecidir. Bu uygulamanın temel gayesi arzularını sınırlandırarak nefsi tezkiye etmektir. Esasında nefsin arzu ve isteklerini kısıtlayarak onu terbiye etmek, mânevî eğitimin temel gayesidir. Tasavvuf ehli, bir mekâna kapanarak dünyevî meşgalelerden uzaklaşmayı, nefsin terbiyesinde önemli bir yöntem olarak benimsemişlerdir. İ'tikâf da bunu gerçekleştirmenin güzel bir şekli olmuştur. Kişinin mânen olgunlaşabilmesi için nefsin sınırsız isteklerinden ve şehevî arzulardan uzaklaşması kadar vaktin nafile iba-

detlerle geçirilmesi de önemli bir husustur. Bunun için i'tikâfta bir taraftan günahlardan uzak durulurken diğer taraftan da günün tamamı ibadet ve tâat ile geçirilip kişinin kendini muhasebe etmesi sağlanmaktadır.

Mescidlerde Allah'a ibadet etme hâdisesi Kur'an-ı Kerîm'de ilk mescid Kâbe'den bahseden âyetlerde ifade edilen bir ibadettir. Zira "*Vaktiyle biz Kâbe'yi insanlar için bir toplanma yeri ve güvenli bir mabed kıldık ve 'İbrahim'in makamını ibadet mahalline dönüştürün.' buyurduk. Yine biz vaktiyle İbrahim ile oğlu İsmail'e şöyle buyurmuştuk: 'Evimi, tavaf edenler, ibadet için kapananlar (i'tikâf edenler), rükû ve secde edip namaz kılanlar için tertemiz tutun.*"[365] âyetinde, ibadet gayesiyle mescide çekilmekten bahsedilirken "*Mescidlerde i'tikâfta bulunduğunuz zaman kadınlara yaklaşmayın.*"[366] âyetinde ise i'tikâfın gerçekleştirilmesi ile ilgili özel bir hükme temas edilmektedir. Buradan i'tikâfın Peygamber Efendimiz'den çok önce Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil zamanında da îfâ edilen önemli bir ibadet olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Ömer de henüz müslümanlıkla müşerref olmadan önce Mescid-i Haram'da i'tikâfa gireceğine dair adakta bulunmuş, İslâm'a girdikten sonra da durumu Peygamber Efendimiz'e arz etmiş, o da önemine binâen adağını yerine getirmesini söylemiştir.[367]

Kur'an-ı Kerîm'de bahsedilen i'tikâf uygulamasının Peygamber Efendimiz'in sünnetinde de önemli bir yeri bulunmaktadır. Nitekim o, ramazan ayı içerisinde mescidde on gün boyunca i'tikâf etmeyi bir sünnet haline getirmiş[368] ve son yıllarına kadar bunu hiç aksatmamıştır. Hz. Aişe'nin ifadesiyle "Rasûlüllah (sas), (ramazanın) son on gününde, (ibadet hususunda) başka zamanlarda göstermediği gayreti göstermiştir."[369]

---

365 el-Bakara 2/125.
366 el-Bakara 2/187.
367 Buhârî, "Farzu'l-humus", 19 (No. 3144).
368 Buhârî, "İ'tikâf", 1 (No. 2026).
369 Müslim, "İ'tikâf", 8 (No. 2788).

İ'tikâf, ramazan ayı içerisinde gerçekleştirilmesi Peygamber Efendimiz'in sünneti olan bir ibadettir. Efendimiz'in uygulamalarına bakıldığında Kadir gecesini ibadetle geçirme arzusu içerisinde olduğu görülmektedir. Nitekim o, zamanı kesin olarak bilinmeyen Kadir gecesini ihyâ etme gayesiyle ilk zamanlar ramazanın ilk on gününde, sonrasında ortadaki on günde ve nihayetinde bu gecenin son on günde saklı olduğu kendisine bildirilmesi ile birlikte son on günde i'tikâfa girmeyi adet edinmiş ve ashâbına da "*Kadir gecesini ramazanın son on gününde arayın.*" buyurmuştur.[370] Öyle ki Kadir gecesinin son on günde aranması gerektiği kendisine bildirilmesinin ardından hemen ashâbına daha önce girmiş olsalar bile imkânı olanların son on günde tekrar i'tikâfa girmelerini tavsiye etmiştir.[371]

Kadir gecesi bin aydan daha hayırlı bir gecedir. Peygamber Efendimiz bu gecenin ibadetle geçirilmesine büyük bir önem atfetmiştir. Bir seferinde ashâbına, "*Bana, Kadir gecesi, tek sayılı (21, 23, 25, 27, 29) ve sabahında çamurlu su içine secde edeceğim bir gece olarak gösterildi.*" buyurmuştur. Ne var ki yirmi birinci gecenin sabahı ne yağmur yağmış ne de gökyüzünde tek bir bulut bulunmaktadır. Derken bir bulut gelmiş ve birden yağmur yağmaya ve mescitte sular akmaya başlamıştır.[372] Bu manzaraya şahit olan Ebû Saîd el-Hudrî, sabah namazını kıldırdıktan sonra Efendimiz'in alnında ve burnunun ucunda çamurlu su olduğunu belirtmiştir.[373]

Peygamber Efendimiz ramazan aylarında daima i'tikâfa girerken bir ramazanda eşlerinin ondan izinsiz mescidde i'tikâfa girmeleri nedeniyle, i'tikâfını Şevval ayında yapmak zorunda kalmıştır.[374] Öte yandan her sene i'tikâfı on gün sürerken, vefat

---

370 Buhârî, "Fazlu leyleti'l-kadr", 3 (No. 2020).
371 Müslim, "Sıyâm", 213 (No. 2769); 215 (No. 2771).
372 Müslim, "Sıyâm", 216 (No. 2772).
373 Müslim, "Sıyâm", 213 (No. 2769).
374 Buhârî, "İ'tikâf", 14 (No. 2041); Müslim, "İ'tikâf", 2 (No. 2781).

edeceği yıl yirmi gün sürmüştür. Nitekim o yıl, önceki sene sefer nedeniyle yapamadığı i'tikâfı kaza etmiştir. Bu vesileyle Kur'an'ı Cebrâil'e iki kez arz etmesi de mümkün olmuştur.[375]

Rivayetlere göre Peygamber Efendimiz, Mescid-i Nebevî'nin içinde Ravza-i Mutahhara'da bulunan Tevbe sütununun arkasında i'tikâfa girmekteydi. O zamanlar üzerinde Kubbe-i Türkiyye ismi verilen keçeden yapılmış bir Türk çadırı ve çadırın ağzında mütevazı bir hasır bulunmaktaydı.[376] Efendimiz, i'tikâf sürecinde bu çadırın içinde durur, böylece kendisini tamamıyla ibadete ve tefekküre yoğunlaştırırdı. Bu esnada sahâbîlerin yüksek sesle konuşma yahut ibadet etmelerini, i'tikâfa giren diğer kimselerin huşûlarının bozulacağı gerekçesiyle uygun görmezdi. Bir defasında çadırında otururken dışarıda yüksek sesle Kur'an okuyan sahâbîleri "*Dikkat edin! Hepiniz Rabbinizle konuşuyorsunuz. Birbirinizi rahatsız etmeyin! Kur'an okurken ya da namazda seslerinizi fazla yükseltmeyin!*" buyurarak uyarmıştı.[377]

Peygamber Efendimiz'in i'tikâf sünneti, vefatının ardından başta hanımları olmak üzere ashâb tarafından sürdürülmüştür.[378] Tasavvuf ehli de kırk günlük halvet içine dâhil ederek veya müstakil olarak i'tikâfa girme ibadetlerini yerine getirmişlerdir. Esas itibariyle halvetin de i'tikâfın süre ve usul bakımından biraz daha ağırlaştırılmış şekli olması hasebiyle kaynağını i'tikâftan alan bir uygulama olduğu söylenebilir. Bu yönüyle Efendimiz'in i'tikâfının tasavvuftaki halvet ve erbaîne kaynaklık ettiği görülmektedir.

İ'tikâf fıkıhçıların çoğuna göre sünnet, Hanefî mezhebine göre ise sünnet-i kifâyedir. Yani bazı mü'minlerin bunu yeri-

---

375 İbn Mâce, "Sıyâm", 58 (No. 1770); Tirmizî, "Savm", 79 (No. 803).

376 Buhârî, "İ'tikâf", 1 (No. 2026); Müslim, "Sıyâm", 215 (No. 2771); İbn Mâce, "Sıyâm", 61 (No. 1774).

377 Ebû Dâvûd, "Tatavvu'", 25 (No. 1332); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/94 (No. 11918).

378 Buhârî, "Ezân", 135 (No. 813); Müslim, "İ'tikâf", 5 (No. 2784); Müslim, "Sıyâm", 216 (No. 2772); Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 77 (No. 2462).

ne getirmesiyle birlikte sünnet ihyâ edilmiş olur. Fakat bir bölgede kimse itikâfa girmezse, o bölge halkının tamamı sorumlu olur. Ramazan olması, i'tikâfların oruç tutularak geçirilmesini gerekli kılar. İ'tikâfa camide girilmesi özellikle cuma namazının kılınabilmesi için bir gerekliliktir. İ'tikâfta zaruri ihtiyaçlar haricinde camiden dışarı çıkılmaz. Kadınların ise Hanefî fakihlerine göre evinin uygun bir yerinde i'tikâfa girmesi tercih edilmektedir.

İ'tikâf, bir taraftan insanı her türlü dünyevî meşgaleden uzaklaştırırken diğer taraftan da ibadetlerle Allah'a yaklaşmak için bir vesiledir. Peygamber Efendimiz i'tikâfa giren kimse için "*O, günahlardan uzak kalır ve kendisine (hayatın içinde) tüm iyilikleri yapan kimse gibi iyilikler yazılır*."[379] buyurarak yaptığı bu uygulama ile kazancının büyük olacağını vurgulamaktadır.

İ'tikâf, her ne kadar Efendimiz'in hayatında ramazanda yapılan bir ibadet olsa da nafile bir ibadet olmasından dolayı âlimler bu ibadetin diğer zamanlarda da uygulanabileceği konusunda görüş beyan etmişlerdir. Buna göre süre ve zaman sınırlaması olmaksızın mescide her girişte i'tikâfa niyet edildiğinde, burada geçirilen süre boyunca dünyevî arzu ve düşüncelerden uzaklaşıp Allah ile baş başa kalmanın sağlanması ile bu ibadetin kısmen de olsa yerine getirilmesi mümkün olur. Bu bağlamda bazı camilerin girişlerine (*Neveytü'l-i'tikâfe.*) "İ'tikâfa niyet ettim." levhalarının yazılarak bu hususun cemaate hatırlatılması adet olmuştur.

Her camiye girişte i'tikâfa niyet edilebilmekle birlikte bu ibadetin esas zamanı ramazanın son üçte birlik kısmıdır. İ'tikâfa girecek mü'min ramazanın son on gününü camide geçirmeye niyet eder. Ramazanın yirminci günü ikindi namazından sonra girilen i'tikâftan, arefe günü akşam namazının akabinde çıkılır. İ'tikâfa girmek isteyen kimse kişisel temizliğini güzelce

---

379 İbn Mâce, "Sıyâm", 67 (No. 1781).

yerine getirdikten sonra her türlü hata ve günahlarına tevbe ederek bu ibadete niyet eder, üzerinde kul hakkı varsa onları mümkün olduğunca ödedikten sonra helallik almak için başta aile efradı olmak üzere yakınlarının gönüllerini almaya çalışır. İ'tikâfa niyet eden kimse, mescide sağ ayak ile eûzü besmele çekerek girer. Camide nasıl vakit geçirileceği, yiyeceklerin miktarı ve şekli gibi hususlarda i'tikâfa giren kimse serbest bırakılmış olmakla birlikte bu süreçten daha iyi istifade edilebilmesi için tasavvuf ehlince bazı usul ve âdâb kuralları belirlenmiştir. Bu bağlamda dünyalık işlerle irtibatı asgariye indirerek az yemek, az uyumak ve az konuşmak çerçevesinde bir mânevî eğitim uygulanmaktadır.

İ'tikâf süresince daima abdestli olan mu'tekif devamlı olarak yüzünü kıbleye yöneltir ve çok zaruri olmadıkça camideki yahut dışarıdaki hiçbir kimse ile konuşmamaya özen gösterir. İ'tikâfta oturuş şekli olarak diz çökmenin yanında ayakları sol taraftan çıkartmak suretiyle sağ inciğin üzerine oturmayı ifade eden *aks-i teverrük* oturuşu veya bağdaş kurma tercih edilmektedir. Uyku ağır basıncaya kadar uyumamaya gayret edilir, uyunması gerektiğinde de yine abdestli olarak uyumak esastır.

İ'tikâfta vaktin ilim öğrenilerek geçirilmesi de tavsiye edilir. Kur'an-ı Kerîm başta olmak üzere çeşitli kitapları okuyarak dini bilgiyi arttırıcı faaliyetlerde bulunmak, Peygamber Efendimiz'in örnek yaşantısını, hadislerini öğrenmek vaktin verimli geçirilmesi için önemlidir. Bunun yanında i'tikâfa giren diğer bireylerle birlikte toplu olarak dini içerikli sohbetler yapmak da i'tikâfın daha verimli olmasını sağlayacaktır.

İ'tikâfta gündüzleri oruçla geçirilirken iftar ve sahurdaki yiyeceklerde de aşırıya kaçmamak ve normal hayatta yenilenin çok azıyla yetinerek nefsi terbiye etmek tavsiye edilir. Bu bağlamda bazı tarikatlarda sahurda yirmi bir adet çekirdekli üzüm ile bir parça ekmek, iftarda ise yine aynı miktarda ekmek eşliğinde yeşil mercimek çorbası tercih edilmektedir. Bununla bir-

likte yiyeceklerin insanı aciz bırakacak şekilde kısıtlanması uygun görülmemektedir. Kadir gecesi ise diğer günlerden farklı olarak bugünün kıymetini göstermesi açısından daha zengin sofraların kurulduğu görülmektedir.

İ'tikâfta vaktin büyük bölümünü zikir ve dua ile geçirmek esastır. Bu bağlamda hadis-i şerîflerde tavsiye edilen zikir ve duaları her gün bireysel veya toplu olarak gerçekleştirmenin yanında sabah namazından sonra Yasin sûresi, öğle namazının ardından Fetih sûresi, ikindiden sonra Amme sûresi, akşam ile yatsı arasında Vâkıa sûresi ve son olarak da yatsı namazı sonrası Tebâreke sûresi okunmaktadır.

Kişinin yoğun ibadetler ve tefekkür ile geçirdiği i'tikâf ibadeti, insanın her türlü dünyevî kaygıdan uzaklaşarak kendisine çeki düzen vermesi için bir vesiledir. İ'tikâfla birlikte kişinin günlük hayatta yapıp ettiklerini muhasebe ederek hatalarına tevbe edip onlardan arınması, helallerden dahi uzaklaşmak suretiyle nefsin arzuları karşısında sabır göstermesi ve böylece Allah'a teslimiyet içerisinde mânevî yönünü geliştirmesi mümkün olacaktır. Rabbimizin ifadesiyle "*Nefsini arındıran kurtuluşa erecek, nefsini kirletip günahlara boğan ise hüsrana uğrayacaktır.*"[380]

---

[380] eş-Şems 91/9,10.

1.10.3. Muvakkat Yalnızlık: Halvet[381]

سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمُ اللَّهُ فِى ظِلِّهِ يَوْمَ لاَ ظِلَّ إِلاَّ ظِلُّهُ الإِمَامُ الْعَادِلُ ، وَشَابٌّ نَشَأَ فِى عِبَادَةِ رَبِّهِ ، وَرَجُلٌ قَلْبُهُ مُعَلَّقٌ فِى الْمَسَاجِدِ ، وَرَجُلاَنِ تَحَابَّا فِى اللَّهِ اجْتَمَعَا عَلَيْهِ وَتَفَرَّقَا عَلَيْهِ ، وَرَجُلٌ طَلَبَتْهُ امْرَأَةٌ ذَاتُ مَنْصِبٍ وَجَمَالٍ فَقَالَ إِنِّى أَخَافُ اللَّهَ . وَرَجُلٌ تَصَدَّقَ أَخْفَى حَتَّى لاَ تَعْلَمَ شِمَالُهُ مَا تُنْفِقُ يَمِينُهُ ، وَرَجُلٌ ذَكَرَ اللَّهَ خَالِيًا فَفَاضَتْ عَيْنَاهُ.

"Yedi sınıf insan vardır ki Allah onları gölgesinden (himayesinden) başka gölgenin (himayenin) olmadığı günde, bizzat kendi gölgesinde (himaye edecektir) gölgelendirecektir: Âdil yönetici; Allah'a ibadetle büyüyen genç; kalbi mescidlere bağlı kimse; Allah için birbirini seven, bu uğurda bir araya gelip, bu sevgi ile ayrılan iki kimse; mevkî sahibi olan güzel bir kadın tarafından birlikte olmaya çağırıldığı halde, 'Ben Allah'tan korkarım!' cevabı ile karşılık veren kimse; sağ elinin verdiği sadakayı sol eli bilmeyecek şekilde gizli veren kimse; tenha yerde Allah'ı zikrederek gözyaşı döken kimse."[382]

مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ الْعِبَادَةَ أَرْبَعِينَ يَوْمًا، ظَهَرَتْ يَنَابِيعُ الْحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ.

"Allah rızası için kırk gün ihlâs ile ibadet eden kimsenin kalbinden diline hikmet pınarları fışkırır."[383]

---

381 Bu başlık, daha önce *Tasavvuf ve Hayat* (Fecir Yayınları, Ankara: 2021, 218-227) kitabında yayınladığımız bölümün gözden geçirilerek ilgili hadisler çerçevesinde yeniden ele alınmış halidir.

382 Buhârî, "Ezân", 36 (No. 660).

383 Abdullah b. Mübarek, *ez-Zühd ve'r-rekaik*, thk. Habîbürrahman el-A'zamî (Bey-

قِيلَ يَا رَسُولَ اللهِ أَيُّ النَّاسِ أَفْضَلُ فَقَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ: مُؤْمِنٌ يُجَاهِدُ فِي سَبِيلِ اللهِ بِنَفْسِهِ وَمَالِهِ. قَالُوا: ثُمَّ مَنْ قَالَ: مُؤْمِنٌ فِي شِعْبٍ مِنَ الشِّعَابِ يَتَّقِي اللهَ وَيَدَعُ النَّاسَ مِنْ شَرِّهِ.

"İnsanların en faziletlisi hangisidir?" diye sorulduğunda Rasûlüllah (sas) *"Canı ve malıyla Allah yolunda cihad eden mü'mindir."* cevabını vermiş, *"Sonra kim?"* denildiğinde ise *"Vadilerden bir vadi içinde yaşayıp Allah'tan korkan ve şerrinden insanların uzak olduğu mü'mindir."*[384] buyurmuştur.

Tasavvufta mânevî eğitimin en temel gayesi, şeriatın getirmiş olduğu emir ve yasaklara hakkıyla riayet ederek müridin, Allah'a ulaşmasını sağlamaktır. Ne var ki bu yolda müridin karşılaşacağı birtakım engeller bulunmakta ve bunların başında da dünyalık istek ve meşgaleler gelmektedir. Dünyanın nefse hoş gelen cazibeli yüzü karşısında, müridin arzularına karşı koyabilmesi için tasavvufta uygulanan metotlardan birisi de *halvet*tir.

Tasavvufta halvet, esas itibariyle, toplum içerisinde olunsa dahi, Allah ile baş başa kalmayı ifade eden bir kavramdır. Bu hali sağlamak amacıyla, özellikle nefsine tam anlamıyla hâkim olamamış kimseler için yahut bunu gerçekleştirse dahi zaman zaman kişinin gaflete düşmesi durumunda tekrar toparlanabilmesi için "bedenen toplumdan uzaklaşmak" bir metot olarak uygulanmış ve *halvet* olarak adlandırılmıştır. Bu yönüyle maddî anlamdaki yalnızlık, mânevî halveti sağlamak için bir alıştırma ve idman süreci olarak düşünülmüştür. Böylece halvet, mâsivâ ve günahlardan uzaklaşmak gayesiyle insanlarla ile-

rut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), 359 (No. 1014); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 19/77 (No. 35485); Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 5/189.

[384] Buhârî, "Cihad", 2 (No. 2634); Müslim, "İmâret", 122 (No. 1888).

tişime kapalı bir mekânda, özel bir usul takip edilerek, belirli bir müddet inzivâya çekilmek anlamındaki özel bir uygulama ile özdeşleşmiştir. Allah ile baş başa kalmak, O'nu anmak, zikretmek, hatırlamak... Halvette gaye hayatın tüm koşuşturmalarından uzaklaşarak kulun Rabbi ile yalnız kalmasıdır. Peygamber Efendimiz tenhada Allah'ı zikreden kimseyi imtiyazlı kimselerden saymaktadır: "*Yedi sınıf insan vardır ki Allah onları gölgesinden (himayesinden) başka gölgenin (himayenin) olmadığı günde, bizzat kendi gölgesinde (himaye edecektir) gölgelendirecektir: Âdil yönetici; Allah'a ibadetle büyüyen genç; kalbi mescidlere bağlı kimse; Allah için birbirini seven, bu uğurda bir araya gelip, bu sevgi ile ayrılan iki kimse; mevkî sahibi olan güzel bir kadın tarafından birlikte olmaya çağırıldığı halde, 'Ben Allah'tan korkarım!' cevabı ile karşılık veren kimse; sağ elinin verdiği sadakayı sol eli bilmeyecek şekilde gizli veren kimse; tenha yerde Allah'ı zikrederek gözyaşı döken kimse.*"[385] Nitekim yalnızlık insanın tefekkür edip Rabbini anması için bir vesile olarak görülmektedir.

İslâm'ın ilk yıllarında münferit olarak yalnızlık tercih edilirken tarikatların teşekkül etmesinin ardından, halvetin belirli bir usul ve erkân çerçevesinde icra edilmesiyle birlikte, kırk günlük halvet uygulamaları yaygınlaşmaya başlamış, buna da "kırk" sayısını ifade eden *çile* ve *erbaîn* adı verilmiştir. Esas itibariyle bu kırk sayısına Hz. Musa'nın Sînâ dağında geçirmiş olduğu kırk günlük mânevî eğitim süreci kaynaklık etmektedir.[386] Bununla birlikte sûfîler, Hz. Peygamber'in "*Allah rızası için kırk gün ihlâs ile ibadet eden kimsenin kalbinden diline hikmet pınarları fışkırır.*"[387] hadisine dayanarak çevresindekileri kırk günlük ibadet etmeye teşvik etmişlerdir.

Halvet, hemen her tarikatın benimsediği, usulü ve âdâbına

---

[385] Buhârî, "Ezân", 36 (No. 660).

[386] el-A'râf 7/142.

[387] Abdullah b. Mübarek, *ez-Zühd ve'r-rekaik*, 359 (No. 1014); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/77 (No. 35485); Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 5/189.

dair muhtelif eserlerin telif edildiği bir mânevî eğitim metodudur. Bununla birlikte halvete mesafeli duran bazı tarikatlar da vardır. Bunların başında Nakşbendiyye tarikatı gelmektedir. Bahâeddin Nakşbend sesli zikir, sema ve halvet gibi kişiyi şöhret afetine sürükleyebilecek uygulamalara karşı mesafeli durmuştur.[388] Kendisinden sonra da halvet mevzuuna Nakşbendiyye'de umumiyetle karşı olunsa da zamanın şartları gereği olmalı ki bu tarikatın bazı kollarında da halvet, uygulanmaya başlamıştır.

Mevlevîlikte kırk günlük halvetin yerini, bin bir günlük çile uygulaması almıştır. Mevlevî çilesinde, on sekiz ayrı hizmetin bin bir günlük zaman zarfında yerine getirilmesi esas haline gelmiştir. Bu çilede insanlardan uzaklaşıp inzivâya çekilmek yerine, sohbet ve hizmet merkezli bir mânevî eğitim söz konusudur. Bu yönüyle Mevlevîyye tarikatı, tıpkı Nakşbendiyye'de olduğu gibi *halvet der encümen* (halk içerisindeyken Hak ile birlikte olma) anlamındaki halveti, fiilî halvetten daha öncelikli bir uygulama olarak benimsemiştir.

Halvet, Halvetiyye, Kadiriyye ve Rifâiyye gibi diğer tarikatlarda ise çok yaygın bir şekilde, mânevî eğitim metodu olarak kullanılmıştır. Umumiyetle kırk gün olarak uygulanan halvet, müridlerin mânevî eğitiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu kapsamda halvet, tasavvufun temel bir uygulaması haline gelmiş, birbiri ardınca kırk halvete girme, yıl içerisinde her fırsatta halvet çıkarma, kırk gün boyunca hiçbir şey yemeden durma, hiç su içmeme, yirmi günde bir abdest tazeleme, halkın üzerindeki bir afet ve musibetin kalkması yahut onların başına gelebilecek çeşitli felaketlere karşı bir tedbir mahiyetinde halvete girme, vefat eden şeyhin kendisinden sonra birisini tayin etmemesi üzerine, halifelerinin kendi aralarında postnişin olacak kimseyi belirlemede halvete girerek burada görülen vâkıaları bir vasıta

[388] Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, 509; Mecdî, *Tercüme-i Şekaik*, 266.

olarak kullanmaları ve kabir başında halvete çekilme gibi uygulamalar ortaya çıkmıştır. Bu uygulamalar, halvetin özellikle Halvetiyye gibi tarikatlarda tasavvufî eğitimin vazgeçilmez bir unsuru haline geldiğini göstermektedir.

Halvet, ana hatlarıyla her tarikatta benzer usullerde icra edilmekle birlikte, detaylarda bazı farklılıklar görülmektedir. Her şeyden önce halvetin temel esasları, Cüneyd-i Bağdâdî'ye nispet edilen sekiz şart çevresinde şekillenmiştir. Bunlar yalnızlık başta olmak üzere oruç, devamlı abdestli olma, az konuşma, devamlı zikretme, mâsivâyı düşünmeme, râbıta ve Hakk'a itiraz etmeme ilkeleridir. Bu sekiz esas hemen tüm sûfîlerin genel olarak seyr ü sülûk ve özelde halvet ile ilişkili olarak dile getirdikleri kaidelerdir. Diğer usul ve âdâb kuralları ise bunların detaylandırılması ile şekillenmiştir.

Tasavvuf kaynaklarında halvet söz konusu olduğunda üzerinde en çok durulan ilke, halvetin bir mürşidin izni ve rehberliğinde gerçekleştirilmesi gerektiğidir. Bir mürşidin gözetiminde halvete girecek müridin, hâlis bir niyete sahip olması da halvet âdâbında vurgulanan bir husustur. Halvete girişte müridin keşif ve keramet sahibi olma, toplum içerisinde itibar kazanma ve şeyhlik elde etme gibi her türlü dünyalık beklentiden vazgeçerek, sırf Allah'ın rızasını kazanmayı arzulaması beklenmektedir. Bazı tarikatlarda halvete karşı mesafeli durulması da zaten halvetin dünyalık elde etmek için bir araç olarak kullanılma ihtimali sebebiyledir. Zaman zaman girilen halvetlerin, kişinin toplum nezdinde mânevî derecesini gösteren bir vasıtaya dönüşmesi ve halvete giren kimselere evliya gözüyle bakılması gibi hâdiseler, halvetin maksadının dışında kullanılmasının bir neticesidir. Bundan dolayı sûfîler halvet şartları içerisinde niyete önem atfetmişlerdir.

Halvete giren kimsenin, insanları kendi şerrinden koruduğu şuuruyla mütevazı bir şekilde insanlardan uzaklaşması tavsiye edilmiştir. Peygamber Efendimiz'e "İnsanların en faziletli-

si hangisidir?" diye sorulduğunda "*Canı ve malıyla Allah yolunda cihad eden mü'mindir.*" cevabını vermiş, "Sonra kim?" denildiğinde ise "*Vadilerden bir vadi içinde yaşayıp Allah'tan korkan ve şerrinden insanların uzak olduğu mü'mindir.*"[389] buyurmuştur. Halvete giren kimselerin güzel ahlâk yolunda umumiyetle olumlu yönde seyretmeleri, halvetin yaygın bir şekilde uygulanmasını sağlamış olmalıdır.

İ'tikâftan farklı olarak halvetin camide gerçekleştirilme zorunluluğu bulunmamaktadır. Halvete ortam müsait ise camide girilebileceği gibi halvetin özel mekânlarda da icra edilmesi mümkündür. Bu bağlamda Allah'ın rızasını kazanmak üzere halvete niyetlenen müridin, halvete çekileceği çilehânenin özellikleri de kaynaklarda ayrıntısıyla ifade edilmiştir. Örneğin Eşrefoğlu Rûmî'ye göre halvethânenin ancak bir kişinin ibadet edebileceği kadar dar, ayakta durulduğunda tavana bir karıştan az bir mesafe kalacak kadar alçak, ışık girmeyen ve yel esmeyen korunaklı bir mekân olması gerekmektedir. Ayrıca halvette huşûnun bozulmaması için mümkün olduğunca tenha bir yerde ve ses geçirmeyecek şekilde bina edilmesi tavsiye edilmektedir.[390] Necmeddîn-i Kübrâ'ya göre halvet esnasında istifadenin azami düzeye çıkartılması için gözler yumulmalı, halvethânenin pencereleri kapatılmalı ve karanlık bir ortam sağlanmalıdır. Böylece dış âlemle bağlantı tamamen kesilmiş olacaktır.[391]

Halvethâne, insanlardan uzak olmakla birlikte, mümkünse camiye yakın bir yerde olmalı, böylece cuma namazı ihmal edilmemelidir. Hatta Şâbâniyye'den Hasan Ünsî (ö. 1136/1723), halvet ve erbaînlerin namazlarda cemaate katılabilmek için camide yapıl-

---

389 Buhârî, "Cihad", 2 (No. 2634); Müslim, "İmâret", 122 (No. 1888).

390 Abdullah Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-nüfûs* (İstanbul: Bosnevî el-Hac Muharrem Efendi Matbaası, 1874), 338.

391 Ebü'l-Cennâb Ahmed b. Ömer el-Hivekî Necmeddîn-i Kübrâ, "Risâle fi'l-halve", *Seyr ü Sülûk Risâleleri*, ed. Süleyman Gökbulut (İstanbul: İlk Harf Yay., 2016), 74.

ması gerektiğini ve bunun daha evlâ olduğunu belirtmektedir.[392] Bunun yanında sâlik, halvet hücresini kabir, kendisini de hiçbir irâdesi ve tercih hakkı bulunmayan bir ölü olarak tasavvur etmelidir. Bununla birlikte her zaman için çilehâneye, özel bir mekânın bina edilmesi gerekmemekte, evin uygun bir köşesinde, bir ağaç kovuğunda, bir mağarada veya yalnız kalınabilecek herhangi bir mekânda halvete çekilme imkânı bulunmaktadır. Burada esas olan halvete giren sâlikin dış dünya ile iletişimini kesmesidir. Sûfîlerin sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu imkânın sağlanabildiği her ortamda halvete girmek mümkündür.

Halvette yalnız kalmak, bu zaman zarfında daima abdestli olmak ve mümkün mertebe hiç konuşmamak esastır. Bunun yanında kıbleye dönmek, uykuyu getirmeyecek şekilde diz çökerek veya bağdaş kurarak oturmak ve otururken de hiçbir şeye dayanmamak tarikatlarda genel olarak benimsenen kurallar arasındadır.

Râbıta da hemen tüm tarikatlarda halvetin şartları arasında sayılmaktadır. Bu bağlamda halvet esnasında müridin gönlünü şeyhinin gönlüne bağlaması istenmektedir. Sâlikin, şeyhinin daima yanında olduğunu düşünmesi ile zihinde oluşabilecek şeytanî vesveselerin bertaraf edilmesi amaçlanmaktadır.

Halvette uygulanan riyâzetin odaklandığı en temel konulardan biri de halvette yenilecek yiyeceklerdir. Tarikatların ortak kanaati, müridin halvette ne yemesi gerektiğini bizzat mürşidin yapacağı gözlemleri doğrultusunda tayin etmesi yönündedir. Mürşid, devamlı müridini takip ederek vücudu için gerekli miktarı tesbit edecektir. Bunun yanında halvette esas olan gündüzleri oruçlu geçirmektir. Sahur ve iftarlarda yenilecek yiyecekler için her tarikatta farklı usuller tesbit edilmiştir. Kimisi yiyecekleri gün be gün azaltmayı tercih ederken kimisi kırk

---

[392] Hasan Ünsî, *Bir Erenin Söyledikleri Kelâm-ı Azîz*, thk. İbrahim Has vd. (İstanbul: H Yay., 2015), 7.

gün boyunca katı gıda almamaya, hatta hiçbir şey yememeye varan riyâzetler gerçekleştirmiştir.

Bazı sûfîlere göre, halvette Rabbi ile baş başa kalan kul, almış olduğu zevk, lezzet ve sürurun etkisiyle açlık hissetmemektedir. Sühreverdî, bu durumu aç bir kimsenin aniden sevinçli bir haber almasıyla yahut kendisine korkulu bir hâdisenin haber verilmesiyle birlikte açlığını unutmasına benzetmektedir. Sühreverdî'ye göre bu gibi uygulamalarla uzun süre aç kalmak, esas itibariyle bir fazilet değildir. Hiçbir peygamberin bunu benimsememesi de bunu göstermektedir. Her ne kadar nefsi bu şekilde terbiye etmenin pek çok faydaları olsa da Allah'ın mânevî ihsânlarının yalnızca bu yol ile elde edilebileceğini düşünmek uygun değildir. Zira bazen her gün yemek yiyen bir kimse, kırk gün aç kalandan daha faziletli olabilmektedir.

Yiyecekte genel olarak üst sınır, uyku getirmeyecek kadar yenilmesi; alt sınır ise halsiz bırakıp ibadetten geri bırakmayacak kadar az olmasıdır. Az yemenin en büyük gayesi, nefse muhalefet etmek ve bununla birlikte uykunun gelmesini önlemektir. Bunun yanında az yemeye devam eden müridin bedeni kuvvet kaybedecek böylece uyku başta olmak üzere birtakım şehevî arzular da dizginlenmiş olacaktır.

Halvette gece ve gündüz mümkün mertebe uyanık kalmak esastır. Uykuya ancak çok zaruri olduğu durumlarda izin verilmektedir. İstisnaları olmakla birlikte uyku da oturarak gerçekleştirilmektedir. Bazı tarikatlarda yatsı namazı sonrası, bazılarında ise işrak vaktinden sonra, kişinin durumuna göre iki veya dört saatlik uykuya müsaade edilmektedir.

Halvette gaye, dünyalık ile irtibatı tamamen kopartarak Allah ile baş başa kalmaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için zaruret olmadıkça hiçbir kimse ile konuşmamak temel esastır. Bunun için sâlik halvet esnasında dilini ve gönlünü susturmalıdır. Dili ile hiçbir dünyalık konuşmamalı, gönlüyle de hiçbir yaratılmışı düşünmemelidir.

Tasavvufta halvet müstakil bir ibadet olarak düşünülmez. Bilakis halvet, zikir, namaz ve dua gibi ibadetlerin gerçekleştirilmesi için uygun ortamın sağlanmasını sağlayacak bir uygulamadır. Halvetin ibadet olarak adlandırılmaması, onun dinde ortaya konulan bir bidat olduğu gibi iddiaların önüne geçen önemli bir ayrıntıdır. Halvet gibi tasavvufta uygulanan pek çok metot aslında ibadetlerin yerine getirilmesi için bir alıştırma ve idman olarak düşünülür. Günlük belirli sayılarda çekilen tesbihler, cehri yahut hafî metotlarla yapılan zikirler kişiyi daima Allah'ı hatırda tutma ibadetine götüren antrenman olarak görüldüğü gibi halvet de zihni meşgul eden her türlü unsurdan korunmak için bir vasıta olarak düşünülür. Bundan dolayıdır ki mânevî eğitimde uygulanan metotlar çeşitli mürşidlerin takdiriyle ve örfün de doğrudan veya dolaylı etkisi ile farklılık arz eder.

Halvette vaktin tamamına yakını zikir ile geçirilmektedir. Her tarikatın kendine mahsus zikir metodu ve günlük okunacak evradı bellidir. Zikrullah ile meşgul olmak, nafile namazdan daha önemli görülür. Zikir esnasında *"Ben, beni zikredenle birlikte otururum."*[393] hadis-i kudsîsi düşünülerek daima Allah'ın huzurunda olunduğu şuuruyla, edep üzere zikrin gerçekleştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Halvetin süresi, genel olarak kırk gün olmakla birlikte müridin durumuna göre mürşidin tasarrufundadır. Müridin gelişim seyrini takip eden mürşid, halveti üç, beş, yedi ve kırk gün gibi müddetlerde yaptırabilmektedir. Fakat en faziletli ve tesirli halvetin kırk gün olduğu kanaati yaygındır.

Âdâb ve erkânı incelendiğinde, halvetin uzun zaman isteyen külfetli bir eğitim metodu olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle aile ve geçim kaygısının getirdiği kısıtlılıklar, müridlerin halvet için vakit ayırmalarının önünde engel teşkil etmektedir. Bundan dolayı, uzun süre halvethânede kalma imkânı bulamayan mürid-

---

[393] İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 1/108 (No. 1224).

ler için Halvetiyye'de *ayak halveti* adı verilen bir uygulamanın geliştirildiği görülmektedir. Buna göre ayak halveti yapan sâlik, halvet şartlarını günlük yaşantısında uygulamaya çalışmaktadır. Böylece bir nebze de olsa kişinin nefsini terbiye etme imkânı söz konusu olmaktadır. Diğer taraftan İskenderpaşa'da uygulanan *erbaîn usulü i'tikâf* da halvetin günümüz şartlarında uygulanması için bulunmuş çözüm yolları arasındadır. Bu uygulamada da halvetin kuralları on günlük i'tikâf müddetince uygulanmaktadır. Böylece kırk gün inzivâ için vakit ve uygun şartları bulamayan müridler, halvet tecrübesini dört Ramazan devam edecekleri i'tikâf içerisinde yaşama imkânı bulmaktadır.[394]

[394] Halvet konusunda daha ayrıntılı bilgi için Bk. Mahmud Esad Erkaya, *Mânevî Eğitim Metodu Olarak Halvet* (Ankara: İlâhiyât, 2019).

1.11. İbadetlerin Derûnî Boyutları

Nefis terbiyesinde riyâzet kadar farz ve nafile ibadetlerin de önemli bir yeri bulunur. Geceleri sabahlara kadar kılınan namazlar ve gündüzleri tutulan oruçlar başta olmak üzere müridin günlük yaşantısını şekillendiren en temel unsur ibadetlerdir. İbadetlerle birlikte Allah'a ulaşmayı hedefleyen mutasavvıflar Peygamber Efendimiz'in "*Yüce Allah şöyle buyurur: 'Kim benim bir velî kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığınırsa muhakkak onu korur ve kollarım...*"[395] hadisinde ifade edildiği üzere ibadetleri kurbiyet için vesîle görmüşlerdir. Bundan dolayı tasavvuf yoluna giren müridin ibadetlere yönelmesi teşvik edilmektedir. Tasavvufta bir makam olarak da kabul edilen ubûdiyyet, en genel anlamda Allah'a güzel kulluk etmeyi ifade etmekte, bu bağlamda ibadetleri de kapsamaktadır. Peygamber Efendimiz'in "*Yedi sınıf insan vardır ki Allah onları gölgesinden (himayesinden) başka gölgenin (himayenin) olmadığı günde, bizzat kendi gölgesinde (himaye edecektir) gölgelendirecektir: Âdil yönetici; Allah'a ibadetle büyüyen genç; kalbi mescidlere bağlı kimse; Allah için birbirini seven, bu uğurda bir araya gelip, bu sevgi ile ayrılan iki kimse; mevkî sahibi olan güzel bir kadın tarafından birlikte olmaya çağırıldığı halde, 'Ben Allah'tan kor-*

[395] Buhârî, "Rikâk", 38 (No. 6502).

karım!' cevabı ile karşılık veren kimse; sağ elinin verdiği sadakayı sol eli bilmeyecek şekilde gizli veren kimse; tenha yerde Allah'ı zikrederek gözyaşı döken kimse."[396] hadisi, ibadetlerin Allah katındaki değerini göstermesi açısından önemlidir.

Bu bölümde tasavvufî eğitimde farz ve nafile olarak önemle yerine getirilen namaz, oruç, zekât, hac ve kurban ibadetleri âyetler ve hadisler çerçevesinde ele alınıp mutasavvıfların kendilerine özgü değerlendirmeleri üzerinde durulacaktır.

---

[396] Buhârî, "Ezân", 36 (No. 660).

1.11.1. Kulun Rabbiyle Buluşması: Namaz

أَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ الصَّلاَةُ...

"(Kıyamet gününde) kulun ilk önce hesaba çekileceği şey, namazdır."[397]

مَنْ حَافَظَ عَلَى الصَّلَوَاتِ الْخَمْسِ رُكُوعِهِنَّ وَسُجُودِهِنَّ وَوُضُوئِهِنَّ وَمَوَاقِيتِهِنَّ وَعَلِمَ أَنَّهُنَّ حَقٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ دَخَلَ الْجَنَّةَ.

"Rükûları, secdeleri, abdestleri ve vakitlerine riayet ederek beş vakit namaz(ı kılmay)a devam eden ve bu beş vakit namazın Allah katından gelen bir emr-i hak olduğunu kabul eden kimse cennete girer."[398]

أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ مِنْ رَبِّهِ وَهُوَ سَاجِدٌ، فَأَكْثِرُوا الدُّعَاءَ.

"Kulun Rabbine en yakın olduğu (an) secde halidir. Öyleyse (secdede iken) çokça dua ediniz."[399]

لاَ يَزَالُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ مُقْبِلاً عَلَى الْعَبْدِ وَهُوَ فِى صَلاَتِهِ مَا لَمْ يَلْتَفِتْ فَإِذَا الْتَفَتَ انْصَرَفَ عَنْهُ.

"Kul, namazında etrafıyla ilgilenmediği sürece, Allah kuluna yönelir. Kul, namazında etrafıyla ilgilenmeye başladığında, Allah da ondan yüz çevirir."[400]

397 Nesâî, "Muhârebe", 2 (No. 3996)
398 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/266 (No. 18535).
399 Müslim, "Salât", 215 (No. 1083).
400 Ebû Dâvûd, "Salât", 160, 161 (No. 909).

إِنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا صَلَّى يُنَاجِى رَبَّهُ...

"Muhakkak ki sizden biri namaz kılarken (aslında) Rabbiyle özel olarak konuşmaktadır..."[401]

Namaz mü'minin yaşamının merkezindedir. Bir taraftan günde beş vakit farz namazlarda diğer taraftan günün her anında nafile olarak kılınan namaz, kulun Rabbi ile buluşmasını temsil eder. İçerisinde kulun Allah'a en yakın olduğu secde anını içermesi onu ibadetler içerisinde ayrı bir konumda tutar. Peygamber Efendimiz'in (sas) "Amellerin en faziletlisi hangisidir?" diye sorulması üzerine "*Vaktinde kılınan namazdır...*" buyurması namazın bu yönüne işaret eder.[402] Bundan dolayıdır ki *"(Kıyamet gününde) kulun ilk önce hesaba çekileceği şey, namazdır."*[403]

Peygamber Efendimiz (sas) bir seferinde "*Namaz cennetin anahtarıdır*."[404] buyurmuş başka bir hadisinde ise bunu izah etmiştir: "*Rükûları, secdeleri, abdestleri ve vakitlerine riayet ederek beş vakit namaz(ı kılmay)a devam eden ve bu beş vakit namazın Allah katından gelen bir emr-i hak olduğunu kabul eden kimse cennete girer.*"[405] Dolayısıyla namazın, kulun hayatında müstesna bir yeri bulunur.

Tasavvufî eğitimde namazın ayrı bir yeri bulunmaktadır. Namaz âriflerin gözünün nuru, sadıkların zineti, mukarreblerin tacıdır. Namaz vuslat, heybet, huşû, haşyet, tazim, vakar, müşâhede, murakabe, esrar, münâcaat makamıdır. Namaz Allahu Teâlâ'nın huzurunda durmaktır. Namaz mâsivâdan yüz çevirip Allah'a yönelmektir.

Allah'a olan kulluğun en güzel şekilde yerine getirilmesinin

---

[401] Buhârî, "Salât", 36 (No. 413).
[402] Buhârî, "Tevhîd", 48 (No. 7534)
[403] Nesâî, "Muhârebe", 2 (No. 3996)
[404] Tirmizî, "Tahâret", 1 (No. 4)
[405] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/266 (No. 18535).

bir vasıtası olan namazın tasavvuf kaynaklarında bazı adap kuralları çerçevesinde eda edilmesi hususunda üzerinde önemle durulduğu görülmektedir. Tasavvuf büyüklerine göre sıhhatli bir namaz için ilk edep namaza ait ilmihal bilgisine sahip olmaktır. Namazın farzları, sünnetleri, nafileleri, faziletleri ve âdâbı kitaplardan tam olarak öğrenilmelidir ki namaz ibadetinin kurallarına uygun olarak kılınması mümkün olabilsin.

Mutasavvıflar namaz vakti girmeden evvel ruhen ve bedenen bir hazırlık sürecine girerler. Böylece namaz vaktinin makbul olan ilk anlarını kaçırmazlar. Farz namazlardan önce sünnetlerin kılınması da bu hazırlığın bir parçası olarak görülür. Nitekim Sühreverdî'ye göre sünnet namazlar kulun gönlünü Allahu Teâlâ ile münâcaat için hazır hale getirir. Kul, günlük işlerle meşgul iken iç âlemi gaflet içerisinde olabilir. Farzdan önce kılınan sünnet namazlarla kalbin namaza yönlendirilmesi, kulun iç dünyasını saflaştırarak namaza hazır hale getirir. Sünnetler kula ilâhî feyiz ve bereketin inmesi için bir vesile olur.[406]

Namaza başlarken, geçmişte yapılan hata ve günahlardan dolayı tevbe etmek de tavsiye edilmiştir. Tevbe, namazdan önceki temizliğin bir parçasıdır. Peygamber Efendimiz "*Namazın anahtarı temizliktir. Başlangıcı tekbir, bitimi ise selâmdır...*"[407] buyurarak namaz öncesinde alınması gereken abdeste işaret etmiştir. "*Abdesti bozulan kimsenin namazı, yeniden abdest almadıkça kabul olmaz.*"[408] ve "*Allah, abdestsiz namazı kabul etmez.*"[409] sözleriyle abdestin önemini vurgular. Abdest maddî temizlik kadar mânevî anlamdaki temizliği de sağlar. Kişinin yalnızca bedenini değil kalbini de temiz tutması önemlidir. Hacı Bektâş-ı Velî, içinde kin, haset, cimrilik, tamahkârlık, öfke ve gıybet gibi şeytânî sıfatlar olan bir kimsenin hakikî anlamda temizlenip

---

406 Şehabeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 124.
407 Ebû Dâvûd, "Tahâret", 31 (No. 61).
408 Buhârî, "Vudû'", 2 (No. 135).
409 Nesâî, "Zekât", 48 (No. 2525).

arınmasının mümkün olmayacağını vurgular. Aynı şekilde namazda avret mahallinin örtüldüğü gibi gizli kusurların da örtülmesi gerekli görülmektedir. Her şeye muttali olan Allahu Teâlâ karşısında kusurların gizlenmesi ise ancak pişmanlık ve tevbeyle gerçekleşecektir.

Hatem-i Esam'a "Namazı nasıl kılıyorsun?" diye sorulduğunda "Vakti gelince hem dış abdestimi hem de iç abdestimi alırım. Dışımı su, içimi tevbeyle arındırırım. Sonra camiye giderek orada Mescid-i Haram'ı görür, Makam-ı İbrahim'i iki kaşımın arasına getiririm. Cenneti sağ, cehennemi sol tarafta bilirim. Sırat köprüsünün ayaklarımın altında olduğuna inanırım, ölüm meleğini arkamda varsayar, gönlümü Allah'a ısmarladıktan sonra saygıyla tekbir getirir, hürmetle ayakta durur, heybetle Kur'an okur, yakararak secdeye kapanır, alçakgönüllülükle rükûa varır, yumuşaklıkla teşehhüde oturur ve şükrederek selam veririm. Benim namazım işte böyle!"[410]

Maddeten ve mânen temizlenen kul artık namaza hazır hale gelerek ezanın okunmasını bekler. Ezan okunduğunda ise kıyamet gününün dehşetini düşünerek kendisine çeki düzen verir. Eğer ezan sesini sevinç içerisinde karşılayabiliyorsa bu, âhiret günü için ona bir kurtuluş nidâsı olduğunun göstergesidir. Peygamber Efendimiz'in "*Kalk namaza (çağır da) bizi namazla rahatlat!*"[411] hadisi de buna işaret etmektedir.[412]

Ezanın ardından namaza niyet edilir. Niyet, kulun tüm hata ve günahlarına rağmen Allah'ın kendisini bağışlayacağı şuuruyla namazı ihlâsla kılmaya azmetmektir. Niyet, tekbirle birlikte yerine getirilir. Tekbir ve niyet, adeta kulu namaza bağlayan bir akittir. Bir sûfiye tekbiri nasıl aldığı sorulduğunda "Sen tekbir aldığında bil ki O sana bakmakta ve gönlündekini bilmektedir.

---

410 Ferîdüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Kabalcı Yay., 2012), 285.
411 Ebû Dâvûd, "Edeb", 78 (No. 4985).
412 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 1/232.

Sağ yanında cennet, sol yanında cehennem olduğunu düşünerek tekbir al." demiştir.[413]

Kıbleye yönelmek, zâhir itibariyle Kâbe'ye dönmektir. Ancak kişi bununla yetinmemeli, kalbini de mâsivâdan ayırıp Allah'a yöneltmelidir. Bunun yolu da Allah'ın emirlerine sıkı sıkıya bağlanmaktan geçmektedir. Kıyâm, namazda ayakta durmak olsa da hakikatte kişinin kalbi ile Allah'ın huzurunda durduğunun bilincinde olmaktır. Kul, kıyamdayken mütevazı bir şekilde Rabbinin büyüklüğünü idrak ederek boyun eğmelidir.

Tekbir, dil ile Allah'ın büyüklüğünü ikrar etmek olduğu gibi kalbin de bunu tasdik etmesidir. Namazda baş ve gözlerin etrafa meyletmesinden sakınıldığı gibi gönlün de namaz dışındaki şeyleri düşünmekten alıkonması gerekir. Hatırına bu gibi şeyler geldiğinde Allahu Teâlâ'nın buna muttali olduğunu düşünmelidir. Böyle bir durumda ise kulun Rabbi ile münacatının mümkün olmayacağının şuurunda olmalıdır.

Ebû Saîd el-Harrâz "Tekbir için ellerini kaldırdığında kalbinde Allah'ın büyüklüğünden başka bir şey kalmasın. Tekbir getirirken gönlünde Allah'tan başka bir şey kalmamalıdır ki böylece O'nun büyüklüğünü düşünürken dünya ve ahireti unutasın."[414] diyerek tekbirin, mâsivâ ile olan irtibatı kesmeyi gerektirdiğini vurgulamıştır.

Namaza durmak, kıyamette Allah'ın huzurunda bulunup onunla münâcaat etmek gibidir. Kur'an âyetleri gönül kulağıyla Allah'tan dinleniyormuş gibi kıraat edilir. Söz gelimi Fâtiha Sûresi, namazda kişi ile Rabbi arasında bir konuşma niteliğindedir.

Kul, "*el-Hamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn*" (Hamd (övgü), âlemlerin Rabbine mahsustur.) dediğinde Allahu Teâlâ, "Bak, kulum bana hamd etti." buyurur.

Kul, "*er-Rahmâni'r-Rahîm*" (O, Rahman ve Rahîmdir.) dedi-

---

[413] Serrâc, *el-Lüma'*, 143.
[414] Serrâc, *el-Lüma'*, 144.

ğinde, Allah, "Kulum bana senâ eyledi (beni övdü, yüceltti, methetti)." buyurur.

Kul, "*Mâliki yevmi'd-dîn*" (Hesap ve ceza gününün (âhiret gününün) sahibidir.) dediğinde, "Kulum beni yüceltti." buyurur.

Kul, "*İyyâke na'büdü ve iyyâke nestaîn*" (Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz.) dediğinde, Allah, "Bu, kulum ile benim aramdadır. Kulum ne istiyorsa onundur." buyurur.

Kul, "*İhdina's-sırâta'l-müstakîm, sırâta'llezîne en'amte aleyhim ğayri'l-mağdûbi aleyhim ve le'd-dâllîn*" (Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapmışlarınkine değil.) dediğinde, Allahu Teâlâ "İşte bu kuluma aittir. Kulum ne istiyorsa onundur." buyurur.[415] Böylece Fâtiha'yı okuyan kimse aynı zamanda Rabbi ile mükaleme etmiş olur.

Kıraatin ardından rükû ve secdeye gidilir. Her ikisi de tevazuyu ve kulun Rabbi karşısında boyun eğmesini sembolize eder. Kul, "*Semia'llahu limen hamideh*" dediğinde Rabbinin kendisini işittiği şuuruyla hareket eder.[416] Daha sonra secdeye gider. Secdede kulun gönlünde Allah'tan daha yakın hiçbir şeyin olmadığı şuuruna erilmelidir.[417] Peygamber Efendimiz (sas) "*Kulun Rabbine en yakın olduğu (an) secde halidir. Öyleyse (secdede iken) çokça dua ediniz.*"[418] sözleriyle bizleri uyarır. Kulun Allah'a en yakın olduğu bu anda gönlünde Allah'tan başka hiçbir varlık olmamalıdır.[419]

Secdenin ardından doğrulup okunan tahiyyât Allahu Teâlâ'ya verilen selamdır. Kul bu esnada edebini koruyarak Rabbine niyâzda bulunmalıdır. Bunun yanında tahiyyatta Peygamber

---

[415] Müslim, "Salât", 38 (No. 878).
[416] Serrâc, *el-Lüma'*, 144.
[417] Şehabeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 130.
[418] Müslim, "Salât", 215 (No. 1083).
[419] Serrâc, *el-Lüma'*, 144.

Efendimiz'e ve Allah'ın sâlih kullarına selam verilir.[420] Namazla birlikte dünyadan gönlünü tamamen ayıran kul, namazın ardından selam vererek tekrar topluma dönmüş olur.

Namazın şeklî şartlarının yanında mutasavvıfların üzerinde önemle durdukları asıl mesele huşûdur. Söz gelimi Süfyân es-Sevrî "Huşû ile kılınmayan namaz fasittir." sözüyle huşûnun namazın sıhhati için gerekli şartlardan olduğunu vurgularken Hasan-ı Basrî "Huzursuz kılınan namaz sevaptan daha ziyade ukûbete sebep olur." demiştir.

Peygamber Efendimiz'in "*Kul, namazında etrafıyla ilgilenmediği sürece, Allah kuluna yönelir. Kul, namazında etrafıyla ilgilenmeye başladığında, Allah da ondan yüz çevirir.*"[421] hadisinden huşûnun sağlanmasında çevre ile iletişimi kesmenin gerekliliği anlaşılmaktadır. Muaz b. Cebel ise "Kılarken sağında ve solunda olanları bilmeye çalışan kimsenin namazı namaz değildir." sözüyle hakiki mânâdaki namaz için kişinin çevresiyle iletişimini tamamıyla kesmesi gerektiğine işaret etmiştir.[422] Veysel Karanî namazda huşûnun ne anlama geldiği kendisine sorulduğunda "Namazdayken yanına ok saplansa farkına varmamaktır." şeklinde cevap vermiştir.[423] Müslim b. Yesar, bir gün Basra mescidinde namaz kılarken büyük bir gürültü ile mescidin direklerinden birisi çökmüş, gürültüyü bütün çarşıdakiler duymuş, o ise namaz kıldığı için bundan hiç haberi olmamıştır.[424]

Namazdaki huşûnun temel bir şart olduğuna "*Mü'minler, gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında huşû içindedirler*."[425] âyeti kaynaklık etmektedir. Âyette mü'minlerin namazlarını huşû içerisinde kıldıklarından bahsedilmektedir. Ta-

---

[420] Şehabeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 131.
[421] Ebû Dâvûd, "Salât", 160, 161 (No. 909).
[422] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 1/226.
[423] Ferîdüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 62.
[424] Şehabeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 129.
[425] Mü'minûn 23/1-2.

savvuf, namazdaki huşûya diğer şartlardan daha fazla önem atfetmiştir. Fukaha ise huşûnun somut olmaması dolayısıyla üzerinde yeterince durmamıştır. Bunun için mutasavvıfların eserleri namazın zâhirî şartlarına ilaveten huşû ve ihlâsın sağlanması üzerinde de detaylı bir şekilde durmaktadır.

Gazzâlî'ye göre kişi ancak bilinçli olarak kıldığı namazdan fayda görecektir. Zira kul namazdayken Rabbi ile münâcaat etmektedir. Peygamber Efendimiz "*Muhakkak ki sizden biri namaz kılarken (aslında) Rabbiyle özel olarak konuşmaktadır...*"[426] buyurarak bu hakikati vurgulamıştır. Bir nevi karşılıklı konuşma olan namazın gaflet halinde yerine getirilmesi yalnızca belirli hareketleri yerine getirmekten ibaret kalır.[427] Namazın sıhhatli olması için kişinin tamamen kendisini namaza vermesi gerekir. Bunun için öncelikle namazda okuduklarına yoğunlaşmalıdır. Böylece gönlün mâsivâya meyletmesinin önüne geçilecektir. Yine namazda okunanları anlamaya çalışmak bunun ikinci aşamasını teşkil etmektedir. Kişinin ilmî birikimi ile doğru orantılı olarak tilavet ettiği Kur'an âyetlerinin mânâsını düşünmesi, kendisini kötülüklerden alıkoyacaktır.

Namazda kişi kıldığı namaza yoğunlaşmıyorsa zihninin dünyalık işlerle meşgul olması kaçınılmazdır. Namazda kişiyi meşgul eden dış etkenlerden korunmak için mümkün olduğunca etrafı görmeyecek mekânlarda namaz kılmaya dikkat edilmelidir. İftitah tekbirinden önce âhiret hatırlanmalıdır. Özellikle âhiretin bu dünyadan daha hayırlı olduğu, namazın da buna götürecek bir vasıta olduğu unutulmamalıdır. Sonrasında namazda her şeyi bilen Allah'ın huzurunda durulacağının şuurunda olunmalıdır. Kişi kendini meşgul edecek her türlü düşünceyi gönlünden çıkartmaya gayret etmelidir.

Namazlar acele edilmeden, kıyam, rükû ve secdenin hak-

---

[426] Buhârî, "Salât", 36 (No. 413).
[427] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 1/226.

kı verilerek ta'dil-i erkâna uygun bir mahiyette eda edilmelidir. Peygamber Efendimiz, *"Namaz kılacağın zaman (önce) tekbir getir. Sonra Kur'an'dan kolayına gelen yerlerden oku. Ardından rükûa git ve yeterli olduğuna kanaat getirinceye kadar bekle. Sonra tam olarak doğrul. Peşinden secdeye git ve yeterli olduğuna kanaat getirinceye kadar bekle. (Secdeden) kalktığında (belini) iyice doğrult ve yeterli olduğuna kanaat getirinceye kadar bekle. Sonra (tekrar) secdeye var ve yeterli olduğuna kanaat getirinceye kadar bekle. Sonra namazın tamamını bu şekilde kıl."*[428] sözleriyle namazın nasıl kılınması gerektiğini açıklamıştır.

Gazzâlî'ye göre namazdaki huşûnun sağlanması için namazlar, kılınabilecek son namaz gibi kılınmalı, kusurlardan dolayı namazın kabul olup olmadığı konusunda korku ile ümit arasında olunmalıdır.[429]

Sûfîler namazda olduğu gibi namaz öncesi ve sonrasında da kalbi murakabe etmeye önem verirler. Kalplerine Allah'tan gayrısını sokmamaya özen gösterir, kalplerini muhafaza ederek namaza hazır hale gelirler. Bunun yanında onlar namaz dışında da namazdaymış gibi davranmaya gayret ederler. Bunu *"Kişi namaz vaktini gözetip bekledikçe namazda gibidir."*[430] hadisinin bir gereği olarak düşünürler.[431] Bunun için Bâyezid-i Bistâmî "Namaz daimidir, (mâsivâdan) kesilmeden daimî namaz halinde olmak mümkün olmaz."[432] diyerek kulun Rabbi karşısındaki edebini yalnızca namazda değil daimî olarak hayatı boyunca muhafaza etmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Namaz şükür vasıtası olarak da görülmüştür. Nitekim bazı sûfîler yemek yedikleri, elbise giydikleri ve mescide girip çı-

---

[428] Buhârî, "Ezân", 122 (No. 793); Nesâî, "Sehv", 67 (No. 1314); Tirmizî, "Salât", 110 (No. 302).

[429] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 1/225.

[430] Buhârî, "Ezan", 30, 36.

[431] Serrâc, *el-Lüma'*, 145.

[432] Ferîdüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 201.

kacakları zamanların yanında, sevindikleri veya öfkelendikleri zamanlarda iki rekât namaz kılmayı adet edinmişlerdir. Bunun yanında imamlık yapmaktan veya cemaati sıkıntıya düşürmemek için ilk safta namazı eda etmekten geri durdukları olmuştur. İmamlık yapmaları gerektiğinde de namazı uzatmayı uygun bulmamışlardır.[433] Yolculuğa çıkarken, seferden dönerken, halvete girerken, tasavvufî terbiyenin her aşamasında namazla yakın bir ilişki içerisinde olan sâlik, âdeta Kur'an-ı Kerîm'de buyurulan namazın koruyucu olma vasfına sığınmaktadır: "*Gerçekten namaz, kişiyi hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar*."[434]

---

[433] Serrâc, *el-Lüma'*, 146.
[434] Ankebût 29/45.

1.11.2. İnsanın Kendini Tutması: Oruç

الصِّيَامُ جُنَّةٌ ، فَلاَ يَرْفُثْ وَلاَ يَجْهَلْ ، وَإِنِ امْرُؤٌ قَاتَلَهُ أَوْ شَاتَمَهُ فَلْيَقُلْ إِنِّى صَائِمٌ مَرَّتَيْنِ ، وَالَّذِى نَفْسِى بِيَدِهِ لَخُلُوفُ فَمِ الصَّائِمِ أَطْيَبُ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى مِنْ رِيحِ الْمِسْكِ ، يَتْرُكُ طَعَامَهُ وَشَرَابَهُ وَشَهْوَتَهُ مِنْ أَجْلِى ، الصِّيَامُ لِى ، وَأَنَا أَجْزِى بِهِ ، وَالْحَسَنَةُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا.

"Oruç bir kalkandır. Oruçlu, saygısızlık yapmasın, ahlâksızca konuşmasın. Eğer biri kendisiyle dövüşmeye veya sövüşmeye kalkışırsa, iki defa, 'Ben oruçluyum.' desin. Canım elinde olan Allah'a yemin ederim ki oruçlunun (açlıktan dolayı değişen) ağız kokusu Allah nezdinde, misk kokusundan daha hoştur. (Allah oruçlu için şöyle buyurur): 'O, yemesini, içmesini ve cinsel isteklerini benim için terk ediyor. Oruç benim içindir. Onun mükâfatını ben vereceğim. Bir iyiliğe ise on misli ecir vardır.'"[435]

رُبَّ صَائِمٍ حَظُّهُ مِنْ صِيَامِهِ الْجُوعُ وَالْعَطَشُ، وَرُبَّ قَائِمٍ حَظُّهُ مِنْ قِيَامِهِ السَّهَرُ.

"Nice oruç tutan vardır ki tuttukları oruçtan ellerinde kalan açlık ve susuzluktur."[436]

مَنْ لَمْ يَدَعْ قَوْلَ الزُّورِ وَالْعَمَلَ بِهِ، فَلَيْسَ لِلَّهِ حَاجَةٌ فِى أَنْ يَدَعَ طَعَامَهُ وَشَرَابَهُ.

"Yalanı ve yalana göre hareket etmeyi terk etmeyenin yemeyi içmeyi bırakmasına Allah'ın ihtiyacı yoktur!"[437]

---

435 Buhârî, "Savm", 2 (No. 1894).
436 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/373 (No. 8843).
437 Buhârî, "Savm", 8 (No. 1903).

الصِّيَامُ نِصْفُ الصَّبْرِ.

"Oruç, sabrın yarısıdır."[438]

مَا مَلأَ آدَمِيٌّ وِعَاءً شَرًّا مِنْ بَطْنٍ بِحَسْبِ ابْنِ آدَمَ أُكُلاَتٌ يُقِمْنَ صُلْبَهُ فَإِنْ كَانَ لاَ مَحَالَةَ فَثُلُثٌ لِطَعَامِهِ وَثُلُثٌ لِشَرَابِهِ وَثُلُثٌ لِنَفَسِهِ

"İnsanoğlu, mideden daha kötü bir kap doldurmamıştır. Hâlbuki birkaç lokma insanın belini doğrultmasına yeter. Eğer mutlaka dolduracaksa (midesinin) üçte birini yemeğe, üçte birini içeceğe ayırsın ve diğer üçte birini de nefes alıp vermek için boş bıraksın."[439]

Oruç, insanın kendisini mânevî yönden terbiye etmesi için en güzel vesilelerden biridir. Kelime olarak Farsça kökenli *rûze* kelimesine dayanmakla birlikte kullanım itibariyle Türkçeleşmiştir. Arapçada *savm* kelimesi oruç anlamına gelmektedir. Kelime olarak *savm*, kişinin kendisini tutmasını ifade eder. İnsanın, normal şartlarda kendisine helal olan yeme, içme ve cinsel ilişki gibi fiilleri Allah rızası için belirli bir müddet terk etmesi orucun temelini oluşturur.

Kur'an-ı Kerim'de, *"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı."*[440] buyurularak orucun tüm peygamberlerin ortak ibadeti olduğu vurgulanmıştır. Oruç, insanı her türlü kötülüğe karşı koruyan bir mânevî kalkan olma özelliğini taşımaktadır. Ayrıca oruç kul ile mâsivâ arasında bir engel olarak da yorumlanmıştır.[441] Bir taraftan irâdeyi güçlendirerek kötülük yapmayı engellerken diğer taraftan da mânevî anlamda kişinin eğitimini gerçekleştir-

---

438 İbn Mâce, Sıyâm, 44 (No. 1745).
439 Tirmizî, "Zühd", 47 (No. 2380).
440 Bakara 2/183.
441 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 110.

mektedir. Bunun için orucun maddî şartlarının yanında bir de mânevî şartlarından söz edilmiş, mânevî şartların gerçekleşmesi durumunda orucun kemâle ereceği vurgulanmıştır.

Oruçta kişinin kendisini maddî anlamda tuttuğu gibi mânevî olarak da tutması, kendisini kontrol altına alması önemlidir. Organları günahlardan alıkoymak, dünyanın oyun ve eğlencesine aşırı şekilde kapılmaktan sakınmak orucun mânevî anlamda da sağlıklı olması için üzerinde önemle durulan bir husus olmuştur.

Oruç, diğer ibadetlerden farklı olarak dışarıdan bakılınca fark edilemeyecek bir ibadettir. Orucun insanın iç dünyasında Rabbi ile arasında özel bir ibadet olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için tutulan oruç açıkça dile getirilmediği sürece riya ihtimalinin en düşük olduğu ibadettir. Bunun yanında yeme ve içmeden münezzeh olma vasfı yalnızca Allah'a mahsustur. Kul oruç tutarak Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanma adına bir adım atmakta, bunun mükâfatı ise Allah tarafından kula verilmektedir.[442] Orucun mükâfatının hesapsız olduğu vurgulanmaktadır.

Gazzâlî, orucun üç ayrı düzeyde tutulduğundan bahsetmektedir. Ona göre bunlardan ilki olan avamın orucu, yeme ve içmeyi bırakma gibi zâhirî şartlara riayet edilerek tutulan oruçtur. Bu oruç fıkıh kitaplarında detayları zikredildiği şekliyle yapılan bir vazifedir. İkinci olarak seçkin kimseleri ifade eden havâssın orucu, zâhirî şartların yanı sıra göz, kulak, dil, el, ayak ve diğer organların da kötülüklerden ve haramlardan uzaklaştırılmasıyla tutulan oruçtur. Üçüncü oruç türü ise havâssu'l-havâssın orucudur. Bu oruç ise diğer iki kategorideki şartlara ilaveten kalbe de hâkim olunarak; onu dünyalık düşünce ve kaygılardan arındırarak tutulan oruçtur. Böyle bir orucu tutan kâmil insanların gönüllerine Allahu Teâlâ ve âhiret dışında dünyalık düşünceler geldiği anda oruç bozulur. Bu bağlamda kişinin iftarda ne

---

442 Serrâc, *el-Lüma'*, 151.

yiyeceği konusunda endişelenmesi bile Allah'a olan tevekküle aykırı olduğu için uygun görülmemiştir. Gazzâlî bu mertebenin peygamberler, sıddîkler ve mukarreblere özgü bir hal olduğunu vurgulamaktadır.[443]

Gazzâlî'nin bu tasnifinden anlaşıldığı kadarıyla orucun bir asgari düzeyde zâhirî şartlarına riayet edilerek tutulan şekli bulunmaktadır. Bu kişinin üzerindeki vazifeyi ifa etmesi için yeterli olsa da orucun sevabını tam olarak hak etmek hususunda bazı eksiklikleri de barındırmaktadır. Bunun yanında bir de orucun mânevî şartları bulunmaktadır. Orucun mânevî anlamda tam olması için kişinin organlarını Allah'ın rızasına uygun bir şekilde tutması önemlidir. Bu organların başında hiç şüphesiz en kolay şekilde günahlara meyledebilecek uzuv olan göz gelmektedir. Bunun için Kur'an-ı Kerîm'de "*Mü'min erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. Bu davranış onlar için daha nezihtir. Şüphe yok ki, Allah onların yaptıklarından hakkıyla haberdardır.*"[444] buyurularak mü'minlerin gözlerini haramdan sakınmaları konusunda uyarıldıkları görülmektedir. Oruçta da gözleri harama bakmaktan korumak orucun sıhhati için gerekli görülmektedir. Bunun daha ötesinde kişinin gönlünü Allah'tan başkasına yönlendirecek her bakıştan kaçınması da mutasavvıfların dikkat ettiği bir husustur.

Orucun maksadına ulaşması için ikinci olarak dikkat edilmesi gereken husus dilin haramlardan korunmasıdır. Yalan söylemek, dedikodu (gıybet) etmek, söz taşımak (nemime/kovuculuk), hakaret etmek, sövmek, lanet etmek, yalan yere yemin etmek ve sırları ifşâ etmek gibi davranışlardan kişinin dilini tutması da orucun sevabının tam olması için önemlidir. Bunun için Peygamber Efendimiz (sas) "*Oruç bir kalkandır. Oruçlu, saygısızlık yapmasın, ahlâksızca konuşmasın. Eğer biri kendisiyle dövüşmeye veya*

---

[443] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 1/329.
[444] Nûr 24/30.

sövüşmeye kalkışırsa, iki defa, 'Ben oruçluyum.' desin. Canım elinde olan Allah'a yemin ederim ki oruçlunun (açlıktan dolayı değişen) ağız kokusu Allah nezdinde, misk kokusundan daha hoştur. (Allah oruçlu için şöyle buyurur): 'O, yemesini, içmesini ve cinsel isteklerini benim için terk ediyor. Oruç benim içindir. Onun mükâfatını ben vereceğim. Bir iyiliğe ise on misli ecir vardır.'"[445] buyurmuştur.

Peygamber Efendimiz'in (sas) bildirdiğine göre oruç insanı adeta bir kalkan gibi haramlara karşı korumalıdır. Bir savaş aleti olan kalkanın, savaşta düşmandan gelebilecek ok ve kılıç darbelerini engellemede hayati önemi bulunmaktadır. Tıpkı bunun gibi günlük hayatta da şeytanın vesveseleri ve nefisten gelebilecek her türlü aşırı isteğe karşı oruç da bir kalkan vazifesi görmektedir. Orucun hakiki anlamda bir kalkana dönüşebilmesi için kulun da kendisini tutması önem arz etmektedir. Öfkesine sahip olamayan, gündüz yeme ve içmeden kesilirken akşam olunca haram lokma ile iftar eden kimsenin orucu hakiki anlamda bir kalkana dönüşmeyecektir. Nitekim Peygamber Efendimiz (sas) de "*Nice oruç tutan vardır ki tuttukları oruçtan ellerinde kalan açlık ve susuzluktur*."[446] buyurarak bu hususa işaret etmektedir.

Oruçlunun dilini tutmasının önündeki en büyük engel belki de günlük hayatta vazgeçilemeyen bir alışkanlık olan gıybet yapmaktır. İnsanların arkalarından dedikodularının yapılması orucun sevabını yok den en temel hatadır. Bunun için mânevî anlamda sevabını yok eden davranışların başında gıybet sayılmıştır. Öyle ki Süfyân es-Sevrî "Gıybet edenin orucu geçersiz olur."[447] diyerek durumun ciddiyetine işaret etmiştir.

Peygamber Efendimiz de oruç tutarken harcanan emeğin sevabının gıybet yapılarak yok edilmesinin ne kadar yanlış olduğu-

---

445 Buhârî, "Savm", 2 (No. 1894).
446 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/373 (No. 8843).
447 Şehabeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 148.

nu zaman zaman ifade etmiştir. Bir gün Peygamber Efendimiz'e (sas) "Yâ Rasûlallah! Bu iki hanım oruç tutuyorlar ama neredeyse susuzluktan ölecekler." denilir. Efendimiz onları yanına çağırır. Gıybetle vakit geçirdiklerini biliyor olmalıdır ki Efendimiz onlardan önlerindeki kaba midelerindekini çıkarmalarını isteyerek şöyle buyurur: "*Bu iki hanım Allah'ın kendilerine helal kıldığı şeylerden uzak durup oruç tutarlarken Allah'ın kendilerine haram kıldığı şey (olan gıybet) ile oruçlarını bozdular. Biri diğerinin yanına oturarak insanların etlerini yedi.*" buyurur.[448] Efendimiz'in sözlerinden gıybet gibi dil ile işlenen günahların orucun sevabını ortadan kaldırdığı anlaşılmaktadır.

Peygamber Efendimiz başka bir hadisinde "*Yalanı ve yalana göre hareket etmeyi terk etmeyenin yemeyi içmeyi bırakmasına Allah'ın ihtiyacı yoktur!*"[449] buyurarak oruçlunun yalan içeren her türlü fiilden uzaklaşmasının gerektiğini belirtmektedir.

Oruçlu kişinin tutması gereken organlarından biri de kulaktır. Dinen duyulması mahzurlu olan insanların arasını bozan gıybet ve nemime gibi konuşmalar ve insanı günaha teşvik eden sözlere karşı kişinin kendisini tutması tavsiye edilmiştir. El ve ayağın haramlardan korunması, midenin haram ve şüpheli lokmadan sakındırılması oruçla elde edilen sevabın haramlarla yok edilmesinin önüne geçecektir.

Orucun yalnızca aç kalmaktan ibaret bir davranış olarak kalmasının önüne geçmek için kişinin tüm organlarıyla birlikte oruç tutması Peygamber Efendimiz'in (sas) tavsiyesidir. Efendimiz "*Oruç tutan nice kimseler vardır ki oruçtan nasibi sadece aç kalmaktır. Geceyi ibadetle geçiren nice kimseler vardır ki kıyamdan nasibi sadece uykusuz kalmaktır.*"[450] Oruç ve namaz gibi ibadetler hakkıyla

---

[448] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/431 (No. 24053).
[449] Buhârî, "Savm", 8 (No. 1903).
[450] İbn Mâce, "Sıyâm", 21 (No. 1690).

yerine getirildiğinde kişiyi her türlü kötülüklerden uzaklaştıracak, güzel ahlâklı birer mü'min olmalarını sağlayacaktır.

Oruç insana sabrı, takvayı, şükrü ve yardımlaşmayı öğreten bir ibadettir. Oruç her şeyden önce sabrı gerektirir. Oruç tutan birey önündeki yiyeceğe elini uzatmadığı gibi insanları kırıcı söz ve fiillerden de uzak durur. Ayrıca nefse hoş gelen oyun ve eğlence içeren alışkanlıklarına da son verir. Bundan dolayı Peygamber Efendimiz (sas) "*Oruç, sabrın yarısıdır.*"[451] buyurur. Yüce Rabbimiz "*Allah'ın yeryüzü geniştir. Sabredenlere mükâfatları elbette hesapsız olarak verilir.*"[452] buyurarak bu sabrın karşılığının hesapsız olacağını bildirir. Oruç tutarak sabır gösteren mü'min, takva üzere kurulmuş bir yaşantının temellerini atmış olur. Nitekim orucun bozulmaması için günlük hayatta helal olan bazı davranışları dahi terk etmek kişinin nefsini terbiye etmesi için gerekli görülmüştür. Bu yönüyle oruç, insanın mânevî terbiyesinde önemli bir yöntem olarak da görülmüştür. Çok yemek insanı rehavete sevk eder. Oruç ise vücudun ibadetler için hazır olmasını sağlar. Oruç bir taraftan bedendeki hissî kuvveti ortadan kaldırarak onu şehevî arzulardan arındırırken, diğer taraftan da kalbi insani bazı sıkıntılardan temizleyerek saf hale getirir. Bu yönüyle oruç nefis terbiyesinde önemli bir fonksiyon üstlenmektedir. Zira nefis terbiyesinde temel unsur nefsin şehvetlerini dizginlemektir. Nefsin tüm arzu ve isteklerini meşru sınırlar çerçevesinde sınırlamak, normal şartlar altında helal olan bazı davranışlardan dahi oruç vesilesiyle uzak durmak bunun gerçekleşmesi için uygulanan bir metottur.

Peygamber Efendimiz (sas) de "*Ey gençler topluluğu! Evlenme imkânı bulanınız evlensin. Çünkü evlenmek, gözü haramdan çevirmek ve iffeti korumak için en iyi yoldur. Evlenme imkânı bulamayan da oruç tutsun. Çünkü orucun, kişi için şehveti kesme özelliği*

---

[451] İbn Mâce, "Sıyâm", 44 (No. 1745).
[452] Zümer 39/10.

vardır."[453] buyurarak nefis terbiyesinde orucun önemine işaret eder. Buradan hareketle mutasavvıflar nefsin terbiyesi ve ruhun tasfiyesi için orucun en etkili yöntem olduğu kanaatindedirler. Oruçta haramlar kadar bazı helallerden de uzak durulması nefsin terbiyesi sürecinde önemli bir ilke olarak görülmüştür. Bu bağlamda nefis terbiyesinde az yeme, az uyuma ve az konuşma prensipleri çerçevesinde oluşturulan bir eğitim süreci temel alınmıştır. Bu sürecin neticesinde insanın nefsin arzularını dizginlemesi mümkün olduğundan, söz konusu helaller konusunda daha serbest hareket edilebilecek bir mânevî mertebeye ulaşılacaktır.

Nefis terbiyesinin temelinde az yemek prensibi yer almaktadır. Peygamber Efendimiz'in (sas) *"İnsanoğlu, mideden daha kötü bir kap doldurmamıştır. Hâlbuki birkaç lokma insanın belini doğrultmasına yeter. Eğer mutlaka dolduracaksa (midesinin) üçte birini yemeğe, üçte birini içeceğe ayırsın ve diğer üçte birini de nefes alıp vermek için boş bıraksın."*[454] hadisinden hareketle az yemek teşvik edilmiştir. Midenin aşırı şekilde doldurulmasının ardından insanda ortaya çıkan birtakım arzulara uyan kimsenin nefsinin esiri olması kaçınılmaz bir hal olarak tasavvur edilir. Oruç vasıtasıyla nefsin dizginlenmesi ise kişiyi ahlâken güzelleştirecek, Allah'ın rızası doğrultusunda bir yaşam sürmesini kolaylaştıracaktır.

Az yemek ardından az uyumayı getirmiştir. Kul, az uyuyarak vaktinin büyük bir bölümünü Allah'a ibadetle geçirmektedir. Çok yemek ise insana rehavet ve uyku vereceği için uygun görülmemiştir. Bunun için yılın önemli bir bölümünün oruçlu geçirilmesi, özel günler ve geceleri karşılamada nafile orucun temel bir ibadet haline gelmesi sağlanmıştır.

Sahuruyla, iftarıyla kulun hayatında önemli bir yeri bulunan oruç, yalnızca aç kalmaktan ibaret bir uygulama olmayıp kişi-

---

[453] Buhârî, "Nikâh", 3 (No. 5066).
[454] Tirmizî, "Zühd", 47 (No. 2380).

nin mânevî hayatını zenginleştiren bir ibadettir. Bu şekilde tutulan oruçta tüm organlar kontrol altına alınmaktadır. Organların yanı sıra bir de kalbin oruca dahil edilmesi oruç ibadetinin en mükemmel hale gelmesini sağlamaktadır. Allah'tan başka her şeyi gönülden çıkarıp Allah'ın büyüklüğünü tefekkür etmek, oruç ibadetinin en üst seviyesidir. Bunun için bazı mutasavvıflar mâsivâdan uzaklaşmayı orucun gereği olarak görmüşlerdir.

1.11.3. Nefsi Arındıran Fedakârlık: Zekât

وَالصَّدَقَةُ تُطْفِئُ الْخَطِيئَةَ كَمَا يُطْفِئُ الْمَاءُ النَّارَ...

"... Sadaka vermek, suyun ateşi söndürdüğü gibi hataları yok eder."

مَا نَقَصَتْ صَدَقَةٌ مِنْ مَالٍ...

"Sadaka vermek, maldan hiçbir şey eksiltmez..."[455]

لَيْسَ الْمِسْكِينُ بِالَّذِى تَرُدُّهُ التَّمْرَةُ وَالتَّمْرَتَانِ وَلاَ اللُّقْمَةُ وَاللُّقْمَتَانِ إِنَّ الْمِسْكِينَ الْمُتَعَفِّفُ اقْرَءُوا إِنْ شِئْتُمْ: ﴿لاَ يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا﴾.

"(Kendisine zekât verilecek olan) miskin, ihtiyacını bir iki hurma veya bir iki lokmanın giderebileceği kişi değildir. Asıl miskin, (maddî imkânı olmadığı halde onurundan dolayı) istemekten kaçınan kişidir. Dilerseniz (bu konuda) '...İnsanlardan arsızca (bir şey) istemezler...' âyetini[456] *okuyun!"*[457]

لِكُلِّ شَيْءٍ زَكَاةٌ وَزَكَاةُ الْجَسَدِ الصَّوْمُ.

"Her şeyin bir zekâtı vardır. Bedenin zekâtı da oruçtur."[458]

إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَفْرِضِ الزَّكَاةَ إِلاَّ لِيُطَيِّبَ مَا بَقِيَ مِنْ أَمْوَالِكُمْ...

"Allah, zekâtı ancak mallarınızın kalan kısmını temizlemek için farz kıldı..."[459]

---

455 Müslim, "Birr ve sıla", 69 (No. 6592).
456 Bakara 2/273.
457 Müslim, "Zekât", 102 (No. 2394); Buhârî, "Zekât", 53 (No. 1476).
458 İbn Mâce, "Sıyâm", 44 (No. 1745).
459 Ebû Dâvûd, "Zekât", 32 (No. 1664).

Zekât, mâlî bir ibadet olarak görülse de esasında nefis terbiyesi için önemli bir yöntemdir. Kul, zekât ile bir taraftan cimrilik huyundan kurtulmaya çalışırken diğer taraftan da gönlünden Allah sevgisi dışındaki sevgileri çıkarmayı ve Allah'a şükretmeyi öğrenir. Zira insan tabiatında dünyevî nimetlere karşı bir meyil bulunur. Dünyada zengin olmak ve mal mülk edinmek her ne kadar meşru bir istek olsa da kulun gönlünde Allah sevgisinin dışında herhangi bir varlığa karşı aşırı sevgi ve tutkunun yer alması, onu Allah'ı anmaktan alıkoyacaktır. Bu duruma düşmemek için Allah'ın rızası ve sevgisi uğrunda kulun en çok değer verdiği imkânlarından ve malından feragat etmesi beklenir. Bu fedakârlık, aynı zamanda onun nefsinin isteklerine karşı koyabilme becerisini de geliştirir.

Tasavvufta kulun kalbinde yalnızca Allah'ın sevgisinin kalması en önemli gayelerden biridir. Bunun için mal sevgisinin de gönülden çıkarılması gerekir. Ne var ki bunun gerçekleşmesi kişinin nefsi ile çetin bir mücadeleye girmesini gerektirecektir. Bu mücadelede kulun öncelikle cimrilik hastalığından kurtulması önemlidir. Kur'an-ı Kerîm'de "*Altın ve gümüşü biriktirip de Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara elem verici bir azabı müjdele!*"[460] buyurularak cimriliğin insanı azaba götüreceği, "*Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.*"[461] âyetiyle de cömertliğin kurtuluş vesilesi olduğu vurgulanmaktadır. Peygamber Efendimiz, Allah sevgisinin mukabilindeki dünyalık sevgisine işaret ederek "*Altın, gümüş ve güzel elbiselerin kulu olanlara yazıklar olsun!*"[462] buyurmakta ve dünyalığa bağlananların adeta onun kulu kölesi gibi davrandıklarına işaret etmektedir. Bu sevgi ve bağlılıktan korunup cömertçe ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunabilenler ise dünya sev-

---

460 Tevbe 9/34.
461 Haşr 59/9.
462 Buhârî, "Rikâk", 10 (No. 6435).

gisinden geçip daha ulvî bir sevgi olan muhabbetullaha ulaşma yolunda adım atacaklardır.

Öte yandan zekât hata ve günahlardan arınmak için bir vesiledir. Kur'an-ı Kerîm'de Peygamber Efendimiz'e "*Onların mallarından sadaka al; bununla onları (günahlardan) temizlersin, onları arıtıp yüceltirsin.*"[463] buyurularak zekâtın insanı ruhen temizleyeceğine işaret edilmektedir. Efendimiz "*Sadaka vermek, suyun ateşi söndürdüğü gibi hataları yok eder...*"[464] hadisiyle de zekâtın arındırıcı olma fonksiyonunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla zekât veren kul, aynı zamanda nefisini arındırmaktadır. Rabbimizin ifadesiyle "*Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklere gömen de ziyan etmiştir.*"[465]

Zekâtı şartlarına uygun, cân-ı gönülden verebilmek kişinin Rabbine karşı sevgisinin ve imanının kemâlinin de bir göstergesidir. Peygamber Efendimiz zekâtı imanla da ilişkilendirerek şöyle buyurmaktadır: "*Üç şey vardır ki onları yapan kimse imanın tadını almış olur: Allah'tan başka ilâh olmadığına inanarak, bir olan Allah'a kulluk etmek; malının zekâtını gönül rızasıyla, içine sinerek ve her sene düzenli olarak vermek; zekât olarak yaşlı, uyuz, hasta, çelimsiz ve sütü az olan hayvanı vermeyip, mallarınızın orta hallisinden vermek. Çünkü Allah, sizden malınızın en iyisini istemedi; fakat en kötüsünü verin diye de emretmedi.*"[466] Zekât, bir yükümlülük olmasından ziyade Allah'a kulluk etme şuuruyla yerine getirildiğinde içtenlikle, en güzel mallardan ve fazlasıyla verilebilecektir. Şu durumda kul Allah'ın kendisine bahşettiği nimetlerden dolayı şükrünü en güzel şekilde eda etmiş olacaktır.

Zekâtın, sahip olunan malların en kıymetli olanlarından verilmesi kişinin samimiyetini göstermesi açısından önemlidir. Yüce Rabbimiz "*Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve*

---

463 Tevbe 9/103.
464 Tirmizî, "Cum'a", 79 (No. 614); İbn Mâce, "Zühd", 22 (No. 4210).
465 Şems 91/9.
466 Ebû Dâvûd, "Zekât", 5 (No. 1582).

rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcayın. Size verilse, gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayır diye vermeye kalkışmayın. Biliniz ki Allah zengindir, övgüye lâyıktır."[467] buyurarak imkânların en güzellerinden zekât verilmesi gerektiği öğütlenmektedir. Zira verilen mal hiçbir zaman eksilmeyecektir. Peygamber Efendimiz "*Sadaka/zekât vermek, maldan hiçbir şey eksiltmez...*"[468] buyurarak zekâtın malı bereketlendireceğini ifade etmektedir. Nitekim Rabbimizin ifadesiyle "*Allah, verilen sadakaları/zekâtları artırır.*"[469] Ayrıca verilen zekâtlar, insanın yanında kalan mallar için de bir teminat halini almaktadır. Peygamber Efendimiz, "*Mallarınızı zekât vererek korumaya alınız!*"[470] buyurarak zekâtı verilen malların mânen ve maddeten emniyette kalacağına işaret etmiştir.

Zekât mâlî bir ibadettir. Zekât verecek durumu olması için insanın çalışıp kazanması önemlidir. Elinin emeğiyle geçinen mü'min kul, kazancıyla insanlara faydalı hizmetler yapabilecektir. Aksi durumda başkalarından yardım alarak hayatını sürdürecek bir yaşantıya sahip olacaktır. Mutasavvıflar mal mülk edinmeyi ve kazancını biriktirmeyi adet edinmediklerinden dolayı genel olarak zekâtla mükellef olmamışlarsa da onlar zekât almayı da uygun görmemişlerdir. Nitekim zekât aldıklarında bir fakirin hakkını gasp etmişler gibi hissederler. Öte yandan mutasavvıflar kendilerini zekât alabilecek bir durumda da görmezler. Peygamber Efendimiz'in "*Zenginlik mal çokluğu değil gönül tokluğudur.*"[471] hadisinden yola çıkarak her ne kadar ellerinde

---

467 Bakara 2/267.
468 Müslim, "Birr ve sıla", 69 (No. 6592).
469 Bakara 2/276.
470 Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 3/542; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 10/128 (No. 10196).
471 Buhârî, "Rikâk", 15 (No. 6446); Müslim, "Zekât", 120 (No. 2420).

malları olmasa da kendilerini gönül zengini olarak addettikleri için zekât almayı doğru bulmazlar.[472]

Zekât almaktan kaçınmakta Peygamber Efendimiz'in bazı uyarılarının etkili olduğu söylenebilir. Peygamber Efendimiz, "*Kim muhtaç olmadığı halde insanlardan bir şey isterse, aldığı şey, ona baş ve karın ağrısı yapar!*"[473] buyurarak hak etmeden yardım alanları uyarmış, "*Zengin ve gücü kuvveti yerinde (sağlıklı) kimselerin zekât almaları helal değildir.*"[474] diyerek çalışıp kazanabilecek sağlam kimselerin zekât almaya yeltenmelerini yasaklamıştır. Diğer bir seferinde ise zekât alabilecek miskini şöyle tanımlamıştır: "(*Kendisine zekât verilecek olan) miskin, ihtiyacını bir iki hurma veya bir iki lokmanın giderebileceği kişi değildir. Asıl miskin, (maddî imkânı olmadığı halde onurundan dolayı) istemekten kaçınan kişidir. Dilerseniz (bu konuda) '...İnsanlardan arsızca (bir şey) istemezler...' âyetini*[475] *okuyun!*"[476]

Zekâtın kimlere verilebileceği naslarda belirlenmiş olsa da tasavvuf kaynaklarında zekât verilebilecek kişiler içerisinde tercihte bulunurken bazı hususlara riâyet etmek tavsiye edilmektedir. Her şeyden önce zekât verilecek kişinin muttakî olması beklenir. "*Ancak mü'minlerle dostluk edin ve yemeğinizi ancak muttaki olanlar yesin.*"[477] hadis-i şerîfinde dostluğun ve yedirmenin temel ölçüsünün dindarlık olduğu anlaşılmaktadır. Buna kıyasen zekât verirken de dindar, ahlâklı ve topluma faydalı olanın öncelikli olarak tercih edilmesi tavsiye edilmektedir. Bunun yanında ilim öğrenen talebeleri, şükretmeyi bilen olgun şahsiyetleri ve halinden şikâyet etmeyen rıza ehlini tercih etmek de önemli görülmüştür. Kur'an-ı Kerîm'de "*(Yapacağınız hayırlar,) kendilerini Allah yoluna*

---

[472] Serrâc, *el-Lüma'*, 214.

[473] Ebü'l-Kasım Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye), 5/262 (No. 5285).

[474] Ebû Dâvûd, "Zekât", 24 (No. 1634); Tirmizî, "Zekât", 23 (No. 652).

[475] Bakara 2/273.

[476] Müslim, "Zekât", 102 (No. 2394); Buhârî, "Zekât", 53 (No. 1476).

[477] Abdullah b. Mübarek, *ez-Zühd ve'r-rekaik*, 1/24 (No. 73).

adamış, bu sebeple yeryüzünde kazanç için dolaşamayan fakirler için olsun. Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder. Sen onları simalarından tanırsın. Çünkü onlar yüzsüzlük ederek istemezler. Yaptığınız her hayrı muhakkak Allah bilir."[478] buyurularak iffetli ve haya sahibi fakirlerin tercih edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Öte yandan zekât verilirken en yakınlardan başlanılması, akrabalar, dostlar ve arkadaşların ihtiyaçlarının öncelikli olarak giderilmesi önem arz etmektedir. Nitekim Peygamber Efendimiz "*Yoksula verilen sadaka bir, akrabaya verilen ise hem sadaka hem de sıla-i rahim olmak üzere iki sadaka sayılır.*"[479] buyurarak akrabayı gözetmenin önemine işaret etmiştir.

Zekât, zenginlerin malında bulunan fakirlerin hakkı olarak görülmektedir. Zekât vermekle bir taraftan Allah'ın rızası kazanılmakta diğer taraftan da âhirette çekilecek hesaba hazırlık yapılmaktadır. Zekât mâlî bir ibadet olsa da insanın bunun dışında kendisine bahşedilmiş nimetlerin hakkını vermesi de tavsiye edilmektedir. Peygamber Efendimiz "*Her şeyin bir zekâtı vardır. Bedenin zekâtı da oruçtur.*"[480] buyurarak tüm nimetlerin bir şekilde zekâtının olduğunu belirtmiştir. Bedenin zekâtı oruç tutmak olduğu gibi ilmin zekâtını vermek de kişinin bildikleriyle amel etmesi suretiyle gerçekleşir. Söz gelimi hadis ilmiyle ilgilenen bir ilim adamı öğrendiği hadislerin en azından kırkta biriyle amel etmek suretiyle ilminin zekâtını vermiş olur denilmektedir.[481] Bunun yanında ilminden diğer insanların faydalanmasını sağlamak da yine ilmin zekâtı kapsamında değerlendirilebilir.

Zekâtın hakkıyla yerine getirilmesi için öncelikle kazancın helal olması gerekir. Helal olmasının yanında halis bir niyetle biriktirilmiş olması da önemlidir. Başkalarına övünmek, böbür-

---

478 Bakara 2/273.
479 Nesâî, "Zekât", 82 (No. 2583); Tirmizî, "Zekât", 26 (No. 658).
480 İbn Mâce, "Sıyâm", 44 (No. 1745).
481 Serrâc, *el-Lüma'*, 214.

lenmek, üstünlük taslamak gibi duygularla biriktirilen malın öncelikle kişinin kendisine faydası olmayacaktır. Niyette veya kazançta olan kirliliğin temizlenmesinde zekât vermek önemlidir. Efendimiz "*Allah, zekâtı ancak mallarınızın kalan kısmını temizlemek için farz kıldı.*"[482] hadisinde zekât vererek malları temizlemeyi tavsiye etmektedir.

Zekât vermede ölçü İslâm Hukukunda belirlenmiş olsa da cömertliğin sınırı bulunmamaktadır. Zekâtın asgarî miktarını verdikten sonra ne kadar verilebileceği kişinin gönlünün zenginliğine kalmıştır. Peygamber Efendimiz de ashâbını bu doğrultuda teşvik etmiştir. Yine Efendimiz'in ashâbından sadaka vermelerini istediği bir günde Hz. Ömer yaşadığı hâdiseyi şöyle anlatmıştır: "Rasûlüllah bugün bize sadaka vermemizi emretti. Bu (emir) bende mal bulunan bir zamana rastladı. (Kendi kendime), 'Eğer bir gün Ebû Bekir'i geçe(bile)ceksem ancak bugün geçerim.' dedim ve malımın yarısını getirdim. Rasûlüllah, 'Ailene ne bıraktın?' dedi. Ben de 'Bu kadarını.' dedim. Ardından Ebû Bekir de malının hepsini getirdi. Rasûlüllah ona da 'Ailene ne bıraktın?' dedi. O da "Onlara Allah ve Rasûlü'nü bıraktım.' dedi. Bunun üzerine ben, 'Bundan sonra hiçbir şeyde seninle yarışa girmeyeceğim.' dedim."[483]

Hz. Ebû Bekir gibi cömert insanlar müslüman toplumlarda her zaman yaşamıştır. Bu anlamda hayır hasenatta bulunmanın sınırı bulunmamaktadır. Bununla birlikte zekât veren kişi tüm varlığını verip kendisi muhtaç bir duruma düşmemelidir. Peygamber Efendimiz "*Biriniz, sahip olduğu bütün malını getirip, 'Bu, sadakadır.' diyor, sonra da oturup insanlara avuç açıyor. Zekâtın en hayırlısı, verildikten sonra sahibini muhtaç duruma düşürmeyendir.*"[484] buyurarak cömertlikte de ölçülü olunmasını öğütlemiştir.

---

[482] Ebû Dâvûd, "Zekât", 32 (No. 1664).
[483] Ebû Dâvûd, "Zekât", 40 (No. 1678).
[484] Ebû Dâvûd, "Zekât", 39 (No. 1673).

Zekât verilirken fakiri bir an önce sevindirmek gayesiyle acele etmek tavsiye edilen hususlardandır. Bunu yaparken de karşı tarafı rencide etmeden ve gerekiyorsa gizlice vermek tercih edilmelidir. Zekâtı gizli vermek, kişinin riya ve süm'adan sakınması için de gerekli görülmüştür. Peygamber Efendimiz, "*Yedi sınıf insan vardır ki Allah onları gölgesinden (himayesinden) başka gölgenin (himayenin) olmadığı günde, bizzat kendi gölgesinde (himaye edecektir) gölgelendirecektir: Âdil yönetici; Allah'a ibadetle büyüyen genç; kalbi mescidlere bağlı kimse; Allah için birbirini seven, bu uğurda bir araya gelip, bu sevgi ile ayrılan iki kimse; mevkî sahibi olan güzel bir kadın tarafından birlikte olmaya çağırıldığı halde, 'Ben Allah'tan korkarım!' cevabı ile karşılık veren kimse; sağ elinin verdiği sadakayı sol eli bilmeyecek şekilde gizli veren kimse; tenha yerde Allah'ı zikrederek gözyaşı döken kimse.*"[485] buyurarak sağ elin verdiğini sol el bilmeyecek şekilde gizli ve hassas bir şekilde karşı tarafın durumunu düşünerek zekât ve sadaka verilmesini tavsiye etmiştir. Bu bağlamda riyâdan sakınmak gayesiyle bazı kimseler zekâtı gözü görmeyen kimselere vermeyi tercih ederken bazıları fakirin yoluna para bırakmış veya uyurken elbisesine yerleştirmiş, böylece zekât verenin kimliğini gizli tutmayı hedeflemiştir.[486]

Bununla birlikte halkı zekâta teşvik edebileceği düşünülen durumlarda zekâtın açıktan verilmesi uygun görülmektedir. "*Eğer sadakaları (zekât ve benzeri hayırları) açıktan verirseniz ne âlâ! Eğer onu fakirlere gizlice verirseniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır. Allah da bu sebeple sizin günahlarınızı örter. Allah, yapmakta olduklarınızı bilir.*"[487] Örnek olma gayesiyle açıktan verilen zekâtlar, toplum içerisinde zekât verme âdetinin yaygınlık kazanmasında etkili olacaktır. Yalnızca Allah rızası gözetildiği müddetçe

---

485 Buhârî, "Ezân", 36 (No. 660).
486 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 1/215.
487 Bakara 2/271.

bu şekilde açıktan zekât vermekte bir mahzur görülmemiştir. Riyâya düşmemek için zekât vermekten geri durmak ise yapılacak hayrı engellediği için uygun değildir.

Zekâtın mükâfatı hem dünyada hem de âhirette kat kat olacaktır. Zekât sahibi, dünyada malının bereketleneceğini, âhirette ise sınırsız nimetlerin kendisine verileceğini unutmamalıdır. Yüce Rabbimiz bunu şöyle ifade etmektedir: *"Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan (Allah için) gizli ve açık sarf edenler, asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler."*[488]

[488] Fâtır 35/29.

1.11.4. Âhiret Yolculuğuna Hazırlık: Hac

مَنْ حَجَّ هَذَا الْبَيْتَ، فَلَمْ يَرْفُثْ، وَلَمْ يَفْسُقْ، رَجَعَ كَيَوْمِ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ.

"Her kim bu evi (Kâbe'yi) haccederken, (söz ya da eylemle) cinsel yakınlığa yeltenmez ve kötülük işlemezse, anasının onu doğurduğu günkü (günahsız) haline dönmüş olur."[489]

مَا مِنْ مُسْلِمٍ يُلَبِّى إِلاَّ لَبَّى مَنْ عَنْ يَمِينِهِ أَوْ عَنْ شِمَالِهِ مِنْ حَجَرٍ أَوْ شَجَرٍ أَوْ مَدَرٍ حَتَّى تَنْقَطِعَ الأَرْضُ مِنْ هَا هُنَا وَهَا هُنَا.

"Bir müslüman telbiye getirdiğinde sağında ve solunda (eliyle işaret ederek) şuradan şuraya kadar yeryüzündeki taş, ağaç, toprak ne varsa hepsi onunla telbiye getirir."[490]

الطَّوَافُ حَوْلَ الْبَيْتِ مِثْلُ الصَّلاَةِ إِلاَّ أَنَّكُمْ تَتَكَلَّمُونَ فِيهِ فَمَنْ تَكَلَّمَ فِيهِ فَلاَ يَتَكَلَّمَنَّ إِلاَّ بِخَيْرٍ.

"Kâbe'yi tavaf etmek, namaz kılmak gibidir. Ancak tavafta konuşabilirsiniz. Kim tavaf esnasında konuşursa sadece hayır(lı şeyler) konuşsun."[491]

إِنَّمَا جُعِلَ الطَّوَافُ بِالْبَيْتِ، وَبَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ، وَرَمْيُ الْجِمَارِ لِإِقَامَةِ ذِكْرِ اللَّهِ.

"Kâbe'yi tavaf, Safâ ile Merve arasında yapılan sa'y ve şey-

---

489 Buhârî, "Muhsar", 10 (No. 1820).
490 Tirmizî, "Hac", 14 (No. 828).
491 Tirmizî, "Hac", 112 (No. 960)

tan taşlama işi (dünya kelamı konuşmak veya gafletle geçirmek için değil) ancak Allah'ın adının anılması içindir."[492]

مَا أَطْيَبَكِ وَأَطْيَبَ رِيحَكِ مَا أَعْظَمَكِ وَأَعْظَمَ حُرْمَتَكِ وَالَّذِى نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَحُرْمَةُ الْمُؤْمِنِ أَعْظَمُ عِنْدَ اللَّهِ حُرْمَةً مِنْكِ مَالِهِ وَدَمِهِ وَأَنْ نَظُنَّ بِهِ إِلاَّ خَيْرًا.

"(Ey Kâbe!) Sen ne güzelsin ve kokun da ne güzel! Sen ne yücesin ve saygınlığın da ne yüce!" sözleriyle ifade ederken "Ama canım elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Allah nezdinde malıyla, kanıyla mü'minin hürmeti (saygınlığı), senin hürmetinden daha büyüktür."[493]

Kulun Rabbine yakınlaşması için yaptığı ibadetlerin en meşakkatli ve bir o kadar da huzur vereni hac ibadetidir. Kelime olarak Allah'a yönelmeyi ifade eden hac, Allahu Teâlâ'nın rızasını elde etme gayesiyle belirli vakitlerde kutsal beldeleri ziyaret etmektir. Bütün varlığıyla Hakk'a yönelen kul, maddî ve bedenî imkânlarını O'nun rızası yoluna vakfeder. Böylece bir taraftan kendi nefsini terbiye etmek için önemli bir adım atarken diğer taraftan da üzerindeki sorumluluğu yerine getirmesi itibariyle huzur ve sevinç içerisinde vazifesini icra eder.

Hac ibadetinin temelinde Allah'ın rızasını kazanma düşüncesi vardır. Gezi, ticaret, dilenme veya gösteriş gibi gayelerden arındırılan hac yolculuğu insanın mânevî gelişimi için bulunmaz bir fırsat haline gelir. Öncesinde helal kazanç ve kul haklarından arındırılmış bir maddî imkânla çıkılan bu yolda kişi, bedenen Kâbe'ye yöneldiği gibi ruhen de Allah'a yönelebilecek hale gelir.

Mutasavvıflar hac yolculuğunu ve ibadetini tüm aşamalarıyla âhiret yolculuğuna benzetirler. Yolculuk için alınan azık-

---

[492] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 50 (No. 1888)
[493] İbn Mâce, "Fiten", 2 (No. 3932).

tan haccın rükünlerine kadar her aşama âhirette yaşanacaklar için bir alıştırma olarak görülür. Öncelikle hac yolculuğuna çıkacak kimse, yanına alacağı azığı helalinden seçer. Benzer bir şekilde âhiret yolculuğu için de kulun yanına azığını alması gereklidir. Fakat bu azık, bedenin değil ruhun azığı olan takvadır. Kur'an-ı Kerîm'de ifade edildiği şekliyle "*Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takvadır. Ey akıl sahipleri, bana karşı muttaki olun.*"[494] Azık, yolculukta yaşamını idame ettirebilmek için yanına aldığı gıdalardır. Bu gıdalar, yolculuk boyunca bozulmadan dayanabilmesi için özenle seçilir. İnsan, yolculuğa çıkarken kolayca bozulabilecek hiçbir gıdayı yanına almadığı gibi âhirette kendisine fayda vermeyecek azıklardan da kaçınması gerekir. Bu sebeple ahiret için hazırlık yapmalıdır. Dünyevî azıklar değil, yanında güzel amelleri biriktirmelidir. Amellerini de riya gibi duygularla yaparak boşa çıkarmamalıdır. Takvâ azığını kuşanarak maddeten ve mânen yolculuğa hazır hale gelmelidir.

Hac yolculuğunun gerçekleştirileceği binit yahut araç, âhiret yolculuğunda binilecek tabuta benzetilmektedir. Tabut içerisinde gerçekleştirilecek ve ebedî âlem ile sonlandırılacak olan bu yolculuk, insana hiç de uzak değildir. Ölümün ne zaman geleceği bilinemez. Bunun için nasıl ki hac yolculuğu için tüm hazırlıklar tamamlanıyorsa, âhiret yolculuğu hazırlıkları da önceden tamamlanmalı ve her an ölüme hazır hale gelinmelidir.

Hac ibadetine resmen başlanacak sınır, mîkât olarak adlandırılmaktadır. Hac yolculuğu mîkâta ulaşıldığında yeni bir boyut kazanır. Bu sınır hem zaman hem mekân itibariyle Peygamber Efendimiz (sas) tarafından belirlenmiştir. Hac günlerinde ve belirli mekânlarda ihrâma girilerek hac ibadeti başlamış olur. Vücudu saracak iki bez parçasından oluşan ihram, esasında kişinin üzerine büründüğü kefenidir. İhrama giren hacı, dünyalık mevki, makam, mal ve mülkleri geride bırakır. Yanı-

494 Bakara 2/197.

na bunların hiçbirini alamaz. Tüm mal varlığından ve benliğinden soyutlanmış bir şekilde Rabbinin huzuruna çıkar. Bu aşamada bir taraftan da ihram yasakları başlar. Kur'an-ı Kerîm'de "*Hacda kötü söz, çirkin davranış, günaha sapma ve kavga yoktur.*"[495] âyetiyle hacda riayet edilmesi gereken temel konular özetlenir. Artık hacı, günlük hayatta rahatlıkla dilinden döktüğü sözleri ve yaptığı fiilleri yapamaz hale gelir. O, artık ihramla birlikte yeni bir kişiliğe bürünmüştür. Elbisesiyle birlikte her türlü kötülüğü, mânevî kir ve pası da geride bırakıp yeni bir sayfa açmıştır. Peygamber Efendimiz (sas) "*Her kim bu evi (Kâbe'yi) haccederken, (söz ya da eylemle) cinsel yakınlığa yeltenmez ve kötülük işlemezse, anasının onu doğurduğu günkü (günahsız) haline dönmüş olur.*"[496] buyurarak bu hususlara dikkat edildiğinde alınacak mükâfatı haber verir.

İhrama girerken bir taraftan da hacı, diliyle telbiye getirir. Telbiye (lebbeyk) "Buyur Allah'ım" diyerek kulun, Rabbinden gelen davete icabet etmesidir. Kur'an-ı Kerîm'de, Hz. İbrahim'e hitaben "*İnsanlar arasında haccı ilân et ki gerek yaya olarak gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde, kendilerine ait birtakım yararları yakînen görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri için) sana (Kâbe'ye) gelsinler.*"[497] buyurulmakta, Peygamber Efendimiz (sas) de bu çağrıyı yeniden dile getirmektedir. Bu davete karşılık ise hac için ihrama giren hacının dilinden dökülmektedir:

لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ، لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ، إِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ وَالْمُلْكَ، لَا شَرِيكَ لَكَ.

(*Lebbeyk Allâhümme lebbeyk! Lebbeyke lâ şerîke leke lebbeyk! İnne'l-hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk, lâ şerîke lek!*)

---

[495] Bakara 2/197.
[496] Buhârî, "Muhsar", 10 (No. 1820).
[497] Hac 22/27-28.

"Buyur Allah'ım buyur! Emrindeyim buyur! Buyur Allah'ım! Senin hiçbir ortağın yoktur. Buyur Allah'ım! Şüphesiz hamd sana mahsustur. Nimet de senindir, mülk de senin. Senin hiçbir ortağın yoktur."[498]

Rabbinin çağırması üzerine "Buyur Allah'ım!" diyerek gelen hacı, artık O'nun emrine amadedir. Peygamber Efendimiz, hacının bu telbiyesinde yalnız olmadığını şu sözleriyle ifade etmektedir: *"Bir müslüman telbiye getirdiğinde sağında ve solunda (eliyle işaret ederek) şuradan şuraya kadar yeryüzündeki taş, ağaç, toprak ne varsa hepsi onunla birlikte telbiye getirir."*[499]

Hacı lebbeyk getirdiğinde, bu çağırısının kabul olunmayabileceğini de hatırında tutmalı, daima havf ve recâ içerisinde olmalıdır. Bir taraftan lebbeyk derken diğer taraftan da bir daha nefsin ve şeytanın çağrılarına icabet etmemek konusunda kararlar almalı, hacda karşılaşacağı çeşitli sıkıntılı durumlar karşısında bunu tatbik etmelidir. Aksi takdirde Rabbinin çağırısına yalnızca söz ile karşılık vermiş olacaktır.

Hacı recâ hali üzeredir. Mekke'ye girmesi bile, bir anlamda azaptan kurtulmuş olabileceğine dair ümitvar olması için bir sebeptir. Bununla birlikte azabın her an gelebileceğini düşünerek havf duygusundan uzaklaşmamalıdır. Kâbe'yi gördüğünde, Allah'ın evi olması dolayısıyla âdetâ Rabbinin huzuruna çıkmış gibi kendisine çeki düzen vermelidir. Dünyada kâbeyi gören hacı, âhirette de Rabbini müşâhede etmeyi ummalıdır. Hacı beden gözüyle Kâbe'ye baktığı gibi kalp gözüyle de kendisini buraya davet eden Rabbine yönelmelidir.

Kâbe'ye ulaşan hacının ilk yapacağı ibadet tavâftır. Tavâf, bir nevi namaz olarak düşünülür. Peygamber Efendimiz (sas) *"Kâbe'yi tavaf etmek, namaz kılmak gibidir. Ancak tavafta konuşabilirsi-*

---

[498] Buhârî, "Hac", 26 (No. 1549).
[499] Tirmizî, "Hac", 14 (No. 828).

niz. Kim tavaf esnasında konuşursa sadece hayır(lı şeyler) konuşsun."[500] buyurarak tavâfın hürmetine riayet etmeyi tavsiye etmektedir. Bunun için namazı bozan hallerden tavafta da sakınılması önemlidir. Tavaftan kasıt yalnızca Kâbe'nin etrafında dönmek değildir. Aynı zamanda kalp ile de tavaf edilmelidir. Kalbin tavafı ise Allahu Teâlâ'nın hatırlanması, zikredilmesidir. Hz. Âişe'den nakledildiğine göre, Peygamber Efendimiz (sas) şöyle buyurmuştur: "*Kâbe'yi tavaf, Safâ ile Merve arasında yapılan sa'y ve şeytan taşlama işi (dünya kelamı konuşmak veya gafletle geçirmek için değil) ancak Allah'ın adının anılması içindir.*"[501] Rabbimiz şekle değil, kalplerde olana bakacaktır. Peygamber Efendimiz'in (sas) "*Allah sizin şeklinize şemailinize ve mallarınıza bakmaz, kalplerinize ve amellerinize bakar.*"[502] hadîs-i şerifinde ifade ettiği gibi tavafların sayısından ziyade oradaki ihlâsa ve niteliğine önem vermek, haccı daha bereketli hale getirecektir.

Kâbe'yi ziyaret etmek, Allah'ın evini ziyaret etmektir. Kâbe'ye gitmek, Allahu Teâlâ'nın huzuruna çıkmaktır. Buranın Allah'a nispet edilmesi bile burayı ziyaret edip hac ibadetini yerine getirmek için önemli bir sebeptir. Bu şuurla hareket eden hacı için Kâbe daha anlamlı bir mekân haline gelecektir. Peygamber Efendimiz (sas) Kâbe'ye olan sevgisini "*(Ey Kâbe!) Sen ne güzelsin ve kokun da ne güzel! Sen ne yücesin ve saygınlığın da ne yüce!*" sözleriyle ifade ederken "*Ama canım elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Allah nezdinde malıyla, kanıyla mü'minin hürmeti (saygınlığı), senin hürmetinden daha büyüktür.*"[503] buyurarak da mü'minin kalbinin değerine işaret etmektedir. Onun için hacda esas olan, bir taraftan bu değerli mekânları ziyaret ederken diğer taraftan da hiçbir şekilde gönül yıkmamaktır.

Tavaf, Hacer-i Esved'i selam ile başlar. Hacer-i Esved'i se-

---

[500] Tirmizî, "Hac", 112 (No. 960)
[501] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 50 (No. 1888)
[502] Müslim, "Birr ve sıla", 34 (No. 6543).
[503] İbn Mâce, "Fiten", 2 (No. 3932).

lamlamak, Allah'a güzel kulluk etmeye tekrar söz vermektir. Bu söz vesilesiyle Rablerine uzanan elin tekrar nefis ve şeytana uzanmaması önemlidir. Bunun için hacı, verdiği söze riayet etmeye daima azmetmelidir.

Kâbe'nin duvarlarına ve Mültezem'e sarılmak, Allah'tan af dilemektir. Mültezem, Hacer-i Esved ile Kâbe kapısı arasında kalan kısımdır. Burası hacıların sarılarak dua ettiği, Rablerine tevbe ve istiğfar edip bağışlanma dilediği bir mekândır. Kişinin kendisini affetmesi için birisinin eteğine yapışması gibi Kâbe'ye sarılmak da hata ve günahlardan dolayı Allah'tan bağışlanma dilemektir. Kâbe'nin örtüsüne sarılıp yapıştıktan sonra artık hacının gözünün başka varlıkları görmeyip, güç ve kudreti yalnızca Allahu Teâlâ'ya atfetmesi esastır.

Tavâfın ardından sa'y ibadetine geçilir. Safâ ve Merve tepeleri arasında dört gidiş ve üç gelişten oluşan sa'y, âdeta hükümdarın huzuruna çıktıktan sonra isteğinin kabul edilip edilmediğini bilmeyen bir kimsenin telaş ve endişe ile sarayın önünde dolaşmasına benzetilir. Hacı, bir Safâ, bir Merve tarafına giderek "Acaba Rabbim beni affetti mi?" diye telaş içerisinde koşturur.

Safâ tepesi aynı zamanda kalbin tasfiye edilmesi (saf hale getirilmesi) için bir vesiledir. Kalbi tüm kötülüklerden arındıran kul, Safâ tepesine vardığında artık kalbini bulandıracak hiçbir şeyi kalbine sokmayacaktır. Safâ ile Merve arasında *hervele* (hızlı ve canlı yürüyüş) yapmak bir anlamda hacının nefis, hevâ ve şeytandan uzaklaşma konusunda acele etmesi anlamına gelmektedir.[504]

Hacıların kutsal beldelerde toplanması, sura üfürüldükten sonraki toplanmayı hatırlatır. Hacılar ibadetlerinin kabul edilip edilmediğini bilmedikleri gibi mahşer yerinde toplanan kullar da amellerinin durumundan bîhaber korku ve ümit arasında tedirginlikle beklerler. Arafat, mahşer günü insanların ken-

---

504 Serrâc, *el-Lüma'*, 155.

di peygamberlerinin arkasında toplanmasına benzetilir. Arafat meydanında her kafile kendi rehberinin yahut imamının ardında toplanır ve kendilerince Arafat'ta geçen vakti zikir ve diğer ibadetlerle değerlendirirler. Bunun gibi mahşer gününde de her ümmet kendi peygamberinin etrafında toplanıp onlardan şefaat beklerler.

Peygamber Efendimiz'in (sas) ifadesiyle "*Hac Arafat'tır*."[505] Hac ibadetinin en önemli aşaması, Arafat'ta bulunmak, mahşerî bekleyişi müşâhede etmek ve böylece mârifet yolunda adım atmaktır. Mârifet, Allah'ı kalp gözüyle bulmak ve bilmektir. Arafat'ı kavrayan ve hakkıyla değerlendiren mârifeti de bulacaktır.

Şeytan taşlamak, her ne kadar sembolik olarak belirli bir yere taş atmaktan ibaret olsa da bu, kulun Allah'ın emrine itaat etmesiyle şeytanın belini kırması anlamına gelmektedir. Hacı, şeytan taşlarken her attığı taşla birlikte bir taraftan da nefsinin arzularını kırmaya çalışılır. Böylece şeytan taşlama faaliyeti insanın benliğini kırmak için bir vesile haline gelir.

Kurban, tüm bu ibadetlerin ardından Allah'a yaklaşmayı sembolize eder. Allah'ın emrini yerine getirip ona mutlak anlamda itaat göstererek yapılan bu ibadet ile Allah'ın rızasını kazanma yolunda önemli bir adım atılmış olur. Bir anlamda kurbanla birlikte nefsin arzuları da kurban edilir.

Haccın sonunda yapılan ibadetin kabul olup olmadığını anlamanın yolu ise hacdan sonra kişinin hal ve hareketlerine bakmasından geçmektedir. Bunlar eğer Allah'ın rızasına uygun ise haccı kabul olmuş demektir. Hac öncesinde işlenmekte olan hata ve günahların terk edilmesi, bunların yerini iyi ve güzel amellerin alması kemâle giden yolculukta haccın makbul olduğunu gösterir. Hacdan sonra Allah'a isyan ede-

---

505 Nesâî, "Menâsikü'l-hac", 203 (No. 3019).

cek davranışlar sergilemek ise haccın reddedildiğine delâlet etmektedir.[506]

Haccın rükünlerinin yerine getirildiği Mekke'den sonra varılan Medine-i Münevvere, Peygamber Efendimiz'in (sas) hicret edip medeniyetin merkezi haline getirdiği bir beldedir. Peygamber Efendimiz (sas) burada yeni bir hayat nizamının ilkelerini belirlemiş, burada yaşamış, burada vefat edip defnedilmiştir. Hacı burada toprağın O'nun bastığı toprak, gökyüzünün O'nun başını kaldırarak seyrettiği semâ olduğunu düşünür. Böylece huşû ve huzur içerisinde rabıta ederek vaktini geçiren hacı, Peygamber Efendimiz'i (sas) ziyaret etmenin şuuruyla memleketine döner. Tüm bu gayretlerin karşılığı olarak kendisine vaat edilen nimetler hacının tüm yorgunluğunu alacak mahiyettedir. Peygamber Efendimiz'in müjdesiyle "*(Allah tarafından) kabul edilmiş haccın karşılığı ancak cennet*"[507] olacaktır.

[506] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 1/368.
[507] Buhârî, "Umre", 1 (No. 1773).

1.11.5. Allah'a Yakınlaşma Vesîlesi: Kurban

سُنَّةُ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ.

"(Kurban) Babanız İbrahim'in sünnetidir."[508]

مَا عَمِلَ آدَمِيٌّ مِنْ عَمَلٍ يَوْمَ النَّحْرِ أَحَبَّ إِلَى اللَّهِ مِنْ إِهْرَاقِ الدَّمِ إِنَّه لَيَئْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِقُرُونِهَا وَأَشْعَارِهَا وَأَظْلاَفِهَا وَإِنَّ الدَّمَ لَيَقَعُ مِنَ اللَّهِ بِمَكَانٍ قَبْلَ أَنْ يَقَعَ مِنَ الْأَرْضِ فَطِيبُوا بِهَا نَفْسًا.

"Âdemoğlu kurban günü Allah katında kurban kesmekten daha güzel bir amel işlemez. Kurban, kıyamet günü boynuzları, kılları ve tırnaklarıyla (sevap olarak) gelir. Kurban, henüz kanı yere düşmeden, Allah tarafından kabul edilir. Bu sebeple kurban kesme konusunda gönlünüz hoş olsun, (bu iş size zor gelmesin)."[509]

Zenginlik ve refah içerisinde mutlu bir hayat sürmek her insanın dünyada gerçekleştirmek istediği bir idealdir. Böyle bir yaşam sürmek, helalinden kazanılıp mülk sahibi olunduğu sürece kulun en tabii hakkıdır. Peygamber Efendimiz (sas) *"Sâlih/iyi insan için, sâlih/iyi mal ne güzeldir!"*[510] buyurarak Allah'ın rızasına uygun olarak kazanıldığı takdirde zenginliğin mü'min için güzel bir nimet olduğunu vurgulamaktadır. Buradan kulun meşru ölçüler içerisinde kazandığı malın kendisine ait ol-

---

508 İbn Mâce, "Edâhî", 3 (No. 3127).
509 Tirmizî, "Edâhî", 1 (No. 1493).
510 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/197 (No. 17915).

duğu ve onu hayırlı işlerde dilediği gibi kullanabileceği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bazı durumlarda Allahu Teâlâ kulundan, fedakârlık yapıp malını Allah yolunda, diğer insanların da istifade edebileceği şekilde tasarruf etmesini emretmektedir. Zekât, sadaka ve hac gibi mali ibadetler kulun birikimlerinden bir kısmını Hak yolunda harcamasını gerektirmektedir. Kurban da kulun fedakârlık yapmasını ön gören bu ibadetlerden biridir.

Kurbanla bir taraftan malını gönüllü olarak Rabbinin rızası doğrultusunda harcayan kul, diğer taraftan da çevresindeki insanları sevindirme imkânı elde etmektedir. Bu yönüyle kurban ibadetinin sosyal ve bireysel boyutlarıyla toplum üzerinde etkileri açıkça görülür. Kurban ile öncelikle muhtaç insanların doyurulması ve sevindirilmesi gibi bir netice doğar. Bunun yanında müslümanlar arasında paylaşma ve dayanışmanın tesisinde kurban ibadetinin önemli bir rolü bulunur. Kurban kesebilecek varlıklı kimseler, paylaşmanın tadına varır, cimrilikten ve dünyaya hiç ölmeyecekmişçesine bağlanma alışkanlığından kurtulurlar. Böylece varlıklı kimseler, insanlara faydalı olmanın şuuruyla müstesna bir tecrübe yaşar. Bunun ötesinde vekâlet vermek suretiyle dünyanın dört bir yanında kesilen kurbanlar, mesafeler ne kadar uzak olursa olsun müslümanların kardeşlik bağının ne kadar kuvvetli olduğunu gösteren emarelerdir. Yakınlardaki dost ve akrabaların ziyaretleşmesine de vesile olan kurban, mü'minler arasındaki sevgi bağının kuvvetlenmesini sağlaması bakımından önemli bir işleve sahiptir.

Kurban, paylaşma ve yardımlaşmayı teşvik etmesi itibariyle elbette ki sosyal yönü kuvvetli bir ibadettir. Fakat kurban, bundan ibaret değildir. Zira kişi kurbanın değerini misliyle ihtiyaç sahiplerine dağıtsa, onun bu fedakârlığı kurban yerine geçmeyecektir. Kurbanın esas tesiri, kişiyi Allah'a yakınlaştırması (kurbiyet) yönüyle, bireysel boyuttadır. Kurbanın gözle görülen yönü, Rabbinin emri karşısında kulun malıyla fedakârlık etmesi-

dir. Ama her harcama yahut her kesilen hayvan kurban olmayacaktır. Kurbanın, şartlarına uygun ve bilinçli olarak kesilmesi esastır. Nitekim bir kurban bayramı günü bayram namazı öncesinde iyi niyetle kurbanını kesen Ebû Bürde b. Niyâr isimli sahâbî Peygamber Efendimiz'e (sas) "Ey Allah'ın Rasûlü! Vallahi ben bugünün yeme-içme günü olduğunu, yoksul komşularımın ihtiyacı olduğunu düşünerek kurbanımı namazdan önce kestim ve etinden hem kendim yedim hem de aileme ve komşularıma ikram ettim." demesi üzerine Peygamber Efendimiz (sas), "*Bu, kurban değil, et için kesilen bir koyun olmuş.*"[511] buyurmuştur. Bu durum, kurbanın hayvan kesiminden ibaret olmadığını açıkça göstermektedir.

O halde kurban nedir? Kurban her şeyden önce Allah'ı anmaktır. Esas itibariyle ibadetlerin esas gayesi Allah'ı hatırlamak, O'nu yâd etmek ve O'nun Rab olduğunu unutmamaktır. Kurban da Allah'ı zikretmek için bir vesiledir. Yüce Rabbimiz "*Biz, her ümmete (Kurban kesmeye uygun) hayvan cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz üzerine Allah'ın adını ansınlar diye- kurban kesmeyi gerekli kıldık.*"[512] buyurarak kurbanın bu fonksiyonuna işaret etmektedir. Öyle ki bunun tersi bir durumda hayvanın eti yenemeyecek bir hale gelmektedir. Rabbimiz Teâlâ "*Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin. Kuşkusuz bu büyük günahtır.*"[513] buyurarak kurban kesiminde Allah'ı anmanın önemini vurgulamaktadır.

Peygamber Efendimiz de kurban keserken Allah'ın adını anmak konusunda ashâbını zaman zaman uyarmış, kendisi de bir bayram günü iki koç kurban etmeye niyetlendiğinde onları kesmeden önce kıbleye doğru yatırarak şöyle söylemiştir: "*Ben hanîf (hakka yönelmiş) olarak, yüzümü gökleri ve yeri yaratan (Allah)'a çe-*

---

511 Buhârî, "Îdeyn", 5 (No. 955).
512 Hac 22/34.
513 En'am 6/121.

virdim ve ben müşriklerden değilim. Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm âlemlerin Rabbi olan Allah içindir. O'nun hiçbir ortağı yoktur. Ben bununla emrolundum ve ben müslümanların ilkiyim. Allah'ım (bu kurban) sendendir ve Muhammed ile ümmeti tarafından senin (rızan) için sunulmuştur."[514]

Peygamber Efendimiz bir taraftan bu sözleriyle kurban keserken Allah'ın adını zikretmekte diğer taraftan da yapılan ibadetin bilinçli olarak yapılmasını uygulamalı olarak göstermekteydi. Buradan, kurbanda Allah'a yönelmenin esas olduğu ve ibadetlerin de her türlü şirk unsurundan arındırılması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle kurban, tevhidin de bir ifadesidir. Kurban kesen kul, "Allah'tan başka ilâh yoktur. Kurbanlar da sadece O'nun için kesilebilir." düşüncesiyle hareket ettiğinin bilincinde olmalı, kurbanını hâlisâne bir niyetle yalnızca Allah'ın rızası gözeterek kesmelidir. Bu niyet, kurbanda dil ile Allah'ın adı anılarak ve tekbirler getirilerek ifade edilir. Bunun yanında yapılan dua ve tesbihlerin mânâsının da düşünülmesi önem arz etmektedir. Kim ve ne için yapıldığı şuurunda olunmadan kesilen kurbanlar hakikatte Allah'ı anmaya vesile olmayacaktır. Şu durumda kurbanın amacını tam olarak yerine getirdiği söylenemeyecektir.

Kulluk bilinciyle kesilen kurbanlar, aynı zamanda kulun Allah'ın kendisine verdiği nimetler karşısında şükretmesidir. Kur'an-ı Kerim'de *"(Rasûlüm!) Kuşkusuz biz sana Kevser'i verdik. Şimdi sen Rabbine kulluk et ve kurban kes."*[515] buyurulması, Peygamber Efendimiz'in (sas) şahsında tüm mü'minlerin bir şükür nişanesi olarak kurban kesebileceklerini göstermektedir. Şükür, kulun, hoşuna giden, devamının gelmesini ve artmasını istediği nimetlerden dolayı Rabbine minnettarlığını ifade etmesidir. Şükür dil ile yapıldığı gibi kurban kesmek gibi maddî

---

[514] İbn Mâce, "Edâhî", 1 (No. 3121); Ebû Dâvûd, "Dahâyâ", 3-4 (No. 2795).
[515] Kevser 108/1-2.

bir fedakârlık sergileyerek de gerçekleşebilmektedir. Bundan dolayı sevinçli durumlarda kesilen kurbanlara da *şükür kurbanı* adı verilmiştir. Duaların kabul olması ve arzu edilen bir durumun gerçekleşmesi gibi memnuniyet verici hallerde Allahu Teâlâ'ya şükrün bir sembolü olarak kurban sunulması, kişinin maddî imkânları doğrultusunda yaptığı bir ibadettir. Bununla birlikte imkânı olmayanlar ise gönülden yapacakları dua ve niyazlarla Yüce Rabbimize (cc) şükredeceklerdir. Burada esas olan nimeti verenin Allahu Teâlâ olduğunun farkında olmaktır. O, kulunun gönlünden geçeni en iyi şekilde bilmektedir. Bu şuurda olmadan yalnızca şekilsel bir kurban kesme faaliyeti içerisinde olmak, Allah'ın rızasını kazanmak için yeterli olmayacaktır. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de "*Kurban olarak kestiğiniz hayvanların etleri de kanları da Allah'a ulaşmaz. O'na ulaşacak olan, sadece sizin takvânızdır. Evet, Allah kurbanlık hayvanları istifadenize sundu. Öyleyse Allah'ın size verdiği bu imkânlar/nimetler sebebiyle O'nu yüceltin*."[516] buyurulmaktadır. Bundan dolayı kurbanlar kesilirken tekbir getirmek bir gelenek haline gelmiştir.

Tekbirler kurban ibadetindeki samimiyeti de sembolize etmektedir. Kurban ancak içerisine şirk karıştırılmadan, ihlâsla kesildiğinde kabul edilecektir. Hz. Âdem'in oğullarından takvâ sahibi olanın kurbanının kabul edilmesi de kurbanın, hayvan kesmenin ötesinde kulluk şuuruyla hareket edilmesi gereken bir ibadet olduğunu göstermektedir. Nitekim Habil'in kestiği kurban için kardeşine söylediği "*Allah ancak takvâ sahiplerinin kurbanlarını kabul eder*."[517] sözünde de ifade edildiği gibi kurbanın kesilmesinde ön şart takvâdır. Takvâ, Allah'ın (cc) emir ve yasaklarına itaatsizlik göstermekten korkmaktır. Takvâ günahlardan sakınmak, kulluğu ihlâs ile yerine getirmektir. Habil'in kurbanı da samimi bir niyetle kesildiği için kabul edilmiştir. Rabbinin emrini itiraz

---

[516] Hac 22/37.
[517] Mâide, 5/27.

etmeksizin yerine getirebilmek kulluğun bir gereğidir. Bunu gerçekleştirebilmek kulun Rabbine teslim olmasından geçmektedir. Allah'a tevekkül eden, O'na güvenen, her işte O'nun kefil ve vekil olduğunu bilen kul, Rabbine karşı tam bir teslimiyet gösterebilecektir. Rabbine teslim olan ise O'nun yardımına mazhar olacaktır. Bu teslimiyetin en güzel örneği Hz. İbrahim'in teslimiyetidir. Kur'an-ı Kerim'de hakkında "*Andolsun ki, biz onu dünyada (elçi) seçtik, şüphesiz o ahirette de iyilerdendir. Rabbi ona 'Teslim ol' dediğinde, 'Âlemlerin Rabbine teslim oldum' demişti*."[518] buyurulan Hz. İbrahim, Rabbine teslim olarak sahip olduğu en kıymetli varlık olan evladından geçebilmiştir. Bu yönüyle maldan vazgeçmenin çok ötesinde bir fedakârlığı Rabbinin rızası doğrultusunda gerçekleştirebilmek, O'nun olgunluğunun bir göstergesidir. Nitekim Allah rızası için evladını dahi kurban etmeye niyetlenmesi, onun kendi benliğinin ve nefsani arzularının önüne geçebildiğinin bir göstergesidir. Bu yönüyle hakiki mânâda kurbanın insanın iç âlemdeki hayvani duygularını ve nefsânî arzularını dizginlenmesiyle mümkün olabileceği anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda bazı mutasavvıflar kurban keserken bir taraftan da nefsin tüm arzularını kurban etmeyen kimsenin hakiki anlamda kurban kesmiş sayılmayacağını ifade etmişlerdir. Örneğin tasavvuf kaynaklarından *el-Lüma*'nın müellifi Serrâc mutasavvıfların hac adaplarından bahsederken "Sûfîlerin kurban konusundaki edebi, kurban keseceklerinde, hayvanı kesmeden önce, kendi içlerinde bulunan nefsi kurban etmeleridir."[519] demektedir. Diğer bir deyişle kurbanlık hayvanlar mutasavvıflara göre nefsi sembolize etmektedir. Dolayısıyla kurbanı kestikten sonra artık nefsin arzularını da meşru ölçüler içerisinde sınırlamak icap etmektedir. Mevlânâ da bu hususu kendine özgü üslûbu ile şöyle dile getirmiştir:

---

[518] Bakara 2/131.
[519] Serrâc, *el-Lüma'*.

Tekbir, 'Rabbim, senin huzurunda kurban olduk' anlamına gelir ey imam.

Kurban keserken 'Allahu ekber' dersin.

Geberesi nefsi kurban ederken de böyle [demeli].

Beden İsmail gibidir, can da İbrahim gibi.

Can, koca beden üstüne tekbir getirir.

Beden, namazda 'bismillah' denilerek kurban edilip şehvet ve hırstan kesilir.

[İnsan] Hak huzurunda kıyametteki gibi sıralanıp dua edip hesap vermeye başlar.

Tıpkı kıyametteki diriliş gibi göz yaşı dökerek Allah'ın huzuruna durur."[520]

Allahu Teâlâ'yı anmak, nefsi şehvet ve hırstan kesmenin en güzel yoludur. Kul, kurbanla birlikte nefsini dizginleyebilirse o zaman kendi kurbanını kesmiş, hakiki bayramı yapmış demektir. Böylece kurban, nefsin bitmez tükenmez arzu ve isteklerinin önüne geçerek onu terbiye etmek, Hak yoluna dönmek ve Allah'a yakınlaşmak için bir vesile olmuştur. Kurbanla, Allah'a yakınlaşmak, maddî fedakârlık yapıldığı kadar mânevî anlamda insanın nefse muhalefet ederek kötülükleri terk etmesini de gerektirmektedir. Bunun mükâfatı âhirette hesapsız verilecektir. Nitekim bir Kurban Bayramı sabahı Peygamber Efendimiz kurbanını keserken bazı sahâbîler ona yönelerek "Yâ Rasûlallah! Kurban nedir?" diye sorarlar. Niyetleri Hz. Peygamber'den bir şeyler dinlemektir. Efendimiz (sas) cevaben, "*Babanız İbrahim'in sünnetidir.*" buyurmuştur. Bunun üzerine içlerinden biri, "Peki, bu kurbanlardan dolayı bize ne kadar sevap var?" diye sorunca Efendimiz, "*Her kıla karşılık bir sevap.*" diye cevap verir. Sahâbeden birisi "Ya yünlü (koyun-keçi) olursa?" deyince de Efendimiz, "*Yünden de her bir kıla karşılık bir sevap vardır.*"[521] bu-

---

[520] Mevlânâ, *Mesnevî*, 380 (No. 2141-2146).
[521] İbn Mâce, "Edâhî", 3 (No. 3127).

yurmuştur. Efendimiz'in bu cevabı kurbanın mükâfatının Allah katında ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.

Kurban, sevap kazanmada olduğu kadar günahların affı için de bir vesiledir. Üstelik nefsin arzu ve isteklerini meşru ölçüler dairesinde dizginlemeyi de sağlarsa elbette ki âhirette mükâfâtı daha büyük olacaktır. Peygamber Efendimiz (sas) kurbanın daha kanı yere düşmeden kabul edileceğini şöylece müjdelemektedir: *"Âdemoğlu kurban günü Allah katında kurban kesmekten daha güzel bir amel işlemez. Kurban, kıyamet günü boynuzları, kılları ve tırnaklarıyla (sevap olarak) gelir. Kurban, henüz kanı yere düşmeden, Allah tarafından kabul edilir. Bu sebeple kurban kesme konusunda gönlünüz hoş olsun, (bu iş size zor gelmesin)."*[522]

---

522 Tirmizî, "Edâhî", 1 (No. 1493).

1.11.6. Kulun Rabbiyle İletişimi: Dua

مَنْ فُتِحَ لَهُ مِنْكُمْ بَابُ الدُّعَاءِ فُتِحَتْ لَهُ أَبْوَابُ الرَّحْمَةِ...

"Sizden her kime dua kapısı açılmış ise ona rahmet kapıları açılmıştır..."[523]

لَا يُرَدُّ الدُّعَاءُ بَيْنَ الْأَذَانِ وَالْإِقَامَةِ.

"Ezan ile kamet arasında yapılan dua geri çevrilmez."[524]

يَا أُخَيَّ! أَشْرِكْنَا فِى شَيْءٍ مِنْ دُعَائِكَ، وَلاَ تَنْسَنَا.

"Kardeşim! Duana bizi de ortak et, bizi unutma!"[525]

رُبَّ أَشْعَثَ مَدْفُوعٍ بِالأَبْوَابِ لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللَّهِ لأَبَرَّهُ.

"Nice kapılardan kovulmuş üstü başı perişan insan vardır ki, Allah'a yemin etse Allah onu yemininde haklı çıkarır."[526]

يَقُولُ الرَّبُّ عَزَّ وَجَلَّ مَنْ شَغَلَهُ الْقُرْآنُ وَذِكْرِى عَنْ مَسْأَلَتِى أَعْطَيْتُهُ أَفْضَلَ مَا أُعْطِى السَّائِلِينَ.

"Yüce Allah şöyle buyurur: 'Kur'an'ı okumak ve beni zikretmekten dolayı kim benden bir şey isteyecek durumda olmazsa, ben o kimseye isteyenlere verdiğimden daha üstününü veririm.'"[527]

---

523 Tirmizî, "Deavât", 101 (No. 3548).
524 Ebû Dâvûd, "Salât", 35 (No. 521).
525 İbn Mâce, "Menâsik", 5 (No. 2894).
526 Müslim, "Birr", 138 (No. 6682).
527 Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'an", 25 (No. 2926).

Kulun Rabbiyle iletişim yollarından birisi de duadır. Sûfîlerden biri "Dua bir mektuplaşmadır. Bu mektuplaşma devam ettiği müddetçe her şey güzeldir." diyerek aradaki bu iletişimin daimî olması gerektiğini vurgular. Kuşeyrî de "Dua, Hakk'ın huzuruna hayâ lisanıyla çıkmaktır."[528] tanımıyla duanın kulun Rabbinin huzuruna çıkma vesilesi olduğunu dile getirir. İnsanın yaşamın her ânında Rabbiyle muhatap olması, ondan istekte bulunması, onu zikretmesi, övmesi, ona şükretmesi ve onunla diyaloğunu sürdürmesi dua vasıtasıyla da gerçekleşir.

Dua sözlükte "çağırmak, nidâ etmek, seslenmek, davet etmek, istemek, yardım talep etmek ve rağbet etmek"[529] anlamlarına gelir. Terim olarak ise "kulun Allah'tan arzu ve istekte bulunmasıdır."[530] Dua, ihtiyaçların anahtarıdır. Dua, ihtiyaç sahiplerinin soluklanacağı, sıkıntıda olanların gideceği, talepleri olanların nefes alacağı yerdir.[531] Peygamber Efendimiz'in ifadeleriyle "*Dua ibadetin özüdür.*"[532], "*Dua mü'minin silahı, dinin direği, yerlerin ve göklerin nurudur.*"[533], "*Allahu Teâlâ katında duadan daha kıymetli bir şey yoktur.*"[534]

Dua söz, fiil ve hal ile yapılır. Halkın duası sözle, zahidlerin duası fiille, âriflerin duası ise hal ile gerçekleşir.[535] Sözlü dua, kulun gönlünden geçenleri el açıp Rabbinden sözlü olarak dilemesiyken fiilî dua kulun çaba ve gayreti ile elinden geleni yapması, sonrasında Rabbine tevekkül etmesidir. Hal ile yapılan dua ise duaya konu olan şeyin o kişi için hayâtî olması ve Allah'a dua etmekten başka çaresi kalmaması haliyle yapılan duadır.

---

528 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 301.

529 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 315; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 16/1385.

530 Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, 785.

531 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 296.

532 Tirmizî, "Deavât", 1 (No. 3371).

533 Ahmed b. Ali Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsılî*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Beyrut: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1992), 1/344 (No. 439); Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, 1/669 (No. 1812).

534 Tirmizî, "Deavât", 1 (No. 3370); İM İbn Mâce, "Dua", 1 (No. 3829).

535 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 300.

Darda kalmış bir halde yalvarıp yakardığında kulun duası kabul edilir. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî: "Kabul edilmeye en yakın dua hal ile yapılanıdır."[536] diyerek bu duanın önemini vurgular. Cünyed-i Bağdâdî ile ilgili bir menkıbede de bu duanın nasıl olduğu anlatılır:

Bir gün Cüneyd-i Bağdâdî'ye bir kadın gelir ve oğlunun kaybolduğunu, geri dönmesi için Allah'a dua etmesini ister. Cüneyd-i Bağdâdî ise evine dönmesini ve sabretmesini öğütler. Kadın birkaç defa gelir gider ve dua isteğini tekrarlar. Cüneyd-i Bağdâdî her seferinde sabrı tavsiye eder. Nihayetinde kadın çaresizce tekrar yanına gelir ve "Artık takatim kalmadı. Ne olur benim için dua buyur!" der. Bunun üzerine Cüneyd-i Bağdâdî oğlunun evine dönmüş olabileceğini, hemen eve gitmesi gerektiğini söyler. Eve vardığında evladının döndüğünü görür. Kadın duruma şaşırır ve Cüneyd-i Bağdâdî'nin yanına gelerek bunu nasıl bildiğini sorar. Cüneyd-i Bağdâdî de "*(Onlar mı hayırlı) yoksa darda kalana kendine yalvardığı zaman karşılık veren ve (başındaki) sıkıntıyı gideren, sizi yeryüzünün hakimleri kılan mı? Allah'tan başka bir tanrı mı var! Ne kadar da kıt düşünüyorsunuz!*"[537] âyetini okur ve Allahu Teâlâ'nın darda kalana karşılık verdiğini bildirir.[538] Kadının darda kalıp, takatsiz ve çaresizce oğlunu arayıp Rabbine yalvarması hal ile yapılan duanın bir örneğidir. Cüneyd-i Bağdâdî, kadının bu halini görünce duasının gerekli olgunluğa ulaştığını ve icabet göreceğini anlamış bulunmaktadır.

Allahu Teâlâ kendisine yapılan duaya mutlaka icabet edecektir. Nitekim Yüce Rabbimiz Kur'an-ı Kerîm'de "*Bana dua edin ki, duanıza icabet edeyim.*"[539] buyurarak rahmetinin genişliğini beyân etmektedir. Diğer bir âyette *"(Rasûlüm!) De ki: Duanız ol-*

---

536 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 296.
537 Neml 27/62.
538 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 297.
539 Mü'min 40/60.

masa, Rabbim size ne diye değer versin?"[540] buyurarak mü'min kullarının mutlaka dua etmesi gerektiğini de hatırlatmaktadır. Mutasavvıflara göre kul dua etme imkânını bulabiliyorsa Allahu Teâlâ duasını kabul edeceği için bu imkânı buluyordur.[541] Nitekim Peygamber Efendimiz *"Sizden her kime dua kapısı açılmış ise ona rahmet kapıları açılmıştır."*[542] buyurarak dua etmenin de yine Allah'ın izniyle olduğunu ve izin verilmişse karşılık bulacağını vurgular. Duaya karşılık mutlaka verilecektir. Peygamber Efendimiz *"Allah'a dua eden herkese Allah icâbet eder. Bu icâbet ya dünyada peşin olur ya ahirete saklanır yahut da dua ettiği miktarca günahından hafifletilmek sûretiyle gerçekleşir. Yeter ki günah talep etmemiş veya sıla-ı rahmin kopmasını istememiş olsun, ya da acele etmemiş olsun."*[543] buyurarak duaya karşılığın bazen dünyada hemen; bazen kulun menfaatine olacağı için âhirette; bazen de günah ve kötülüklerinin affı suretiyle verileceğini bildirir. Böylece hiçbir zaman dua karşılıksız kalmaz. Efendimiz *"Sizden biriniz, 'Dua ettim de duam karşılık görmedi.' deyip acele etmediği müddetçe duası karşılık bulur."*[544] hadisiyle de duaların mutlaka karşılık bulacağını bildirmiştir.

Bazı rivayetlerde Allah'ın sevdiği kullarının dua ve niyâzda bulunmasını da sevdiği için **"***Ey Cebrâil! Kulumun bu isteğini yerine getirmeyi geciktir. Çünkü ben, onun sesini sürekli duymayı seviyorum.*" buyurarak kulunun daha çok dua etmesini ister. Sevmediği bir kul dua ettiğinde ise *"Ey Cebrail! Kulumun bu isteğini yerine getir ve acele et. Çünkü ben, onun sesini duymaktan hoşlanmıyorum."*[545]

---

540 Furkân 25/77.

541 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 301.

542 Tirmizî, "Deavât", 101 (No. 3548).

543 Tirmizî, "Deavât", 135 (No. 3604).

544 Ebû Dâvûd, "Tefrîu ebvâbi'l-vitr", 23 (No. 1484); Müslim, "Zikir ve dua ve tevbe ve istiğfar", 91 (No. 6935).

545 Ebü'l-Kasım Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târık b. Avdullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Daru'l-Harameyn, 1995), 8/216 (No. 8442).

buyurarak isteğini hemen yerine getirir. Dolayısıyla bazen yapılan duaların karşılığı geç zuhur eder. Bazen de kızdığı bir kul dua eder, Allahu Teâlâ onun duasını kabul etmez ve yüz çevirir. Fakat kul ısrarla dua etmeye devam eder. Nihayetinde kulun tekrar tekrar dua etmesi karşısında Rabbi ondan hoşnut olur ve dilediğini veriverir.[546]

Duada ısrarcı olmak, karşılığı bulmakta önemli bir unsurdur. Mutasavvıflardan Sâlih Mürrî "Bir kimse kapıyı ısrarla çalarsa o kapının açılıvermesi ümit edilir." der. Israrla yapılan dualar karşılık bulacak olsa da rahmet kapıları kula hiçbir zaman kapanmaz. Sâlih Mürrî'nin bu sözünü işiten Râbia el-Adeviyye de buna işaret ederek "Bu sözü ne zamana kadar söylemeye devam edeceksin? O kapı ne zaman kapandı ki açılsın?"[547] der. Rahmet kapıları açıktır fakat bunun için kulun da bazı hazırlıklar yapması önemlidir. Bişr el-Hâfî: "Dua, günahları terk etmektir."[548] sözüyle kulun Rabbinin huzuruna çıkıp istekte bulunmadan önce kendi haline çeki düzen vermesi gerektiğine işaret eder.

Öte yandan Peygamber Efendimiz "*Dua, başa gelen ve henüz gelmeyen belâya karşı fayda sağlar. Ey Allah'ın kulları, duaya sarılın!*"[549] buyurarak Allah'a çokça dua etmeyi tavsiye eder. Böylece başa gelecek sıkıntılı durumlara karşı önlem alınmış olur.

Duanın kabul olduğu belirli zamanlar, mekânlar ve haller de bulunmaktadır. Bunlardan üzerinde en çok durulanı, Peygamber Efendimiz'in de uyanık kalarak zikir ve ibadetle değerlendirdiği gecenin son vakitleridir. Bir seferinde Peygamber Efendimiz'e "Yâ Rasûlallah, hangi dua daha çok kabule şayandır?" diye sorulmuş, Peygamber Efendimiz, "*Gece yarısından sonra ve farz namazların arkasından yapılan dualar.*" diye cevap vermiştir.[550] Di-

---

[546] Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/208.
[547] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 299.
[548] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 301; Sülemî, *Tabakât*, 20.
[549] Tirmizî, "Deavât", 101 (No. 3548).
[550] Tirmizî, "Deavât", 79 (No. 3499).

ğer bir seferinde ise "*Kulun, Allah'a en yakın olduğu vakit, gecenin sonlarına doğru olan vakittir. O saatlerde Allah'ı zikredenlerden olmak istersen ol. Çünkü güneş doğuncaya kadarki o vakitlerde kılınacak namaza melekler gelir ve özellikle şahitlik yaparlar.*"[551] buyurarak gecenin sonlarını işaret etmiştir. Diğer bir rivayette bu vakti belirtmeksizin "*Gerçekten gecede öyle bir an vardır ki müslüman bir kimse o ana rastlar da Allah'tan dünya ve âhiret işlerine ait bir hayır isterse, o isteğini Allah kendisine verir. Bu, her gece (böyle)dir.*"[552] buyurmuş, bir başka sefer ise bunu son üçte birlik kısım olarak açıklamıştır: "*Allah her gece, gecenin ilk üçte biri geçtiğinde dünya semasına iner (rahmet nazarıyla bakar) ve 'Melik benim! Melik benim! Var mı bana dua eden, onun duasını kabul eyleyeyim? Var mı benden isteyen, istediğini vereyim? Var mı benden mağfiret dileyen, onu affedeyim?' buyurur. Ve bu hal tanyeri ağarıncaya kadar böylece devam eder.*"[553]

Gün içerisinde birden fazla kez şahit olunabilecek bir an da farz namaza durulacağı anlardır. Efendimiz "*Ezan ile kamet arasında yapılan dua geri çevrilmez.*"[554] buyurarak her namazdan önce dua edilmesini tavsiye etmektedir. Yine secde ânında yapılan dualar da makbuldür. Peygamber Efendimiz "*Kulun Rabbine en yakın olduğu (an) secde halidir. Öyleyse (secdede iken) çokça dua ediniz.*"[555] buyurarak her gün çok defa yaşadığımız bu anı iyi değerlendirmeyi tavsiye etmektedir.

Günlük olarak yaşanan anların dışında yılda bir defa rastlananlar da bulunmaktadır. Söz gelimi Efendimiz arife günü yapılan duayı, "duaların en hayırlısı"[556] olarak tarif etmiş, Berat gecesini ise bağışlanma için bir fırsat olarak değerlendirmiştir:

---

[551] Nesâî, "Mevâkît", 35 (No. 573); Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, 1/244 (1/164) (No. 584).Hâkim, Müstedrek, I, 244 (1/164) (No. 584).

[552] Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ", 166 (No. 1770).

[553] Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ", 169 (No. 1773).

[554] Ebû Dâvûd, "Salât", 35 (No. 521).

[555] Müslim, "Salât", 215 (No. 1083)

[556] Tirmizî, "Deavât", 122 (No. 3585).

"Şaban ayının on beşinci gecesi olduğu zaman, gecesinde ibadete kalkın. Ve o gecenin gündüzünde (on beşinci günde) oruç tutun. Çünkü o gece güneş batınca Allahu Teâlâ dünyaya en yakın göğe inerek (rahmet nazarı ile bakarak) fecir oluncaya kadar, 'Benden mağfiret dileyen yok mu, onu bağışlayayım! Benden rızık isteyen yok mu, onu rızıklandırayım! Belâya dûçar olan yok mu, ona afiyet vereyim! Şöyle olan yok mu? Böyle olan yok mu?' buyurur."[557]

İnsanın ömründe bir defa yaşayabileceği anlardan birisi de Kâbe'nin görüldüğü ilk andır. Bu esnada da yapılan duaların kabul olacağı bildirilmektedir.[558] Sûfîlerden birisi "Allah'a bir hacet için dua edilir ve ardından duanın kabul edilip hacetin yerine getirildiğini görürsen derhal Allah'tan cenneti iste. Umulur ki o gün dualarının icabet günüdür."[559] diyerek icabet fırsatlarının iyi değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Duanın kabulü için belirli anlar olduğu gibi duası makbul insanlar da bulunmaktadır. Peygamber Efendimiz anne babanın çocuklarına yaptığı duanın, misafir ve yolcuların dualarının ve oruçlu kimsenin duasının icabet edilecek dualardan olduğunu bildirmiştir.[560] Duası makbul kimselerden dua istemek de Efendimiz'in bir uygulamasıdır. Nitekim Hz. Ömer, umreye gitmek için izin istediğinde Efendimiz izin vermiş ve "*Kardeşim! Duana bizi de ortak et, bizi unutma!*" buyurmuştur.[561] Kişinin din kardeşi için yaptığı duanın önemini ise şöyle izah etmiştir: "*Kişinin (din) kardeşi için gıyabında (onun olmadığı yerde) ettiği dua makbuldür. O kişinin başucunda, duasına âmin diyen bir melek bulunur. O kişi (din) kardeşine hayır dua ettikçe (görevli) melek: 'Âmin, (din kardeşin için istediğin) hayrın misli senin için de olsun.' der.*"[562]

---

557 İbn Mâce, "İkâmetü's-salavât", 191 (No. 1388).
558 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/508 (No. 6555).
559 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 300.
560 Tirmizî, "Birr ve sıla", 7 (No. 1905); İbn Mâce, "Sıyâm", 48 (No. 1753).
561 İbn Mâce, "Menâsik", 5 (No. 2894).
562 İbn Mâce, "Menâsik", 5 (No. 2895).

Öte yandan Allah'ın sevgili kullarının duası da makbul dualardandır. Peygamber Efendimiz "*Nice kapılardan kovulmuş üstü başı perişan insan vardır ki, Allah'a yemin etse Allah onu yemininde haklı çıkarır.*"[563] buyurarak velîlerin dualarının makbul olduğuna işaret etmiştir. Yine Efendimiz "*Mazlum ile Allah arasında (duanın kabulüne mâni olacak) hiçbir perde yoktur.*"[564] buyurarak mazlum kimselerin de duasının kabul edileceğini bildirmiştir.

Gizli ya da açık yapılan dualarda sağlık ve âfiyet istemek Peygamber Efendimiz'in üzerinde önemle durduğu bir konu olmuştur. Kendisine nasıl dua etmeliyiz diye sorulduğunda "*Allah'tan istenilen şeyler arasında O'na en sevimli geleni, afiyettir.*"[565] cevabını vermiştir. Bunun yanında mânevî anlamdaki sıhhat için ise Allah'tan af dilemeyi öğütlemiştir. Hz. Âişe'nin Ramazan'da nasıl dua edebileceklerini sorması üzerine "*Allah'ım, sen affedicisin, affı seversin, beni affet.*" duasını öğretmiştir.[566] Beddua konusunda ise ashâbını uzak durmaları yönünde uyarmıştır: "*Kendinize, çocuklarınıza, hizmetçilerinize ve mallarınıza beddua etmeyiniz. Olur ki, Allah'tan istenilenlerin ihsân edildiği bir zamana rastlarsınız da Allah dilediğinizi kabul ediverir.*"[567]

Duanın gafletten uzak, bilinçli, ne istediğinin şuurunda ve Allah'a itaat üzere yapılması makbuldür. Kur'an-ı Kerîm'de "*Rabbinize boyun bükerek ve gizlice dua edin.*"[568] buyurularak duanın samimice, mümkünse gizli bir şekilde yapılması emredilmiştir. Peygamber Efendimiz de "*Allah'a kabul edileceğine gerçekten inanarak dua edin. Bilin ki Allah, ciddiyetten uzak ve umursamaz bir kalp ile yapılan duaları kabul etmez.*"[569] buyurarak cân-ı gönül-

---

563 Müslim, "Birr", 138 (No. 6682).
564 Buhârî, "Megâzî", 61 (No. 4347).
565 Tirmizî, "Deavât", 101 (No. 3548).
566 Tirmizî, "Deavât", 84 (No. 3513).
567 Ebû Dâvûd, "Tefrîu ebvâbi'l-vitr", 27 (No. 1532).
568 Araf, 7/55.
569 Tirmizî, Deavât, 65 (No. 3479).

den yapılan duaları teşvik etmiştir. Yapmacık ifadelerle riya dolu dualar yapmak ise uygun değildir.

Yapılan dualarda Allah'ın isimlerini anmak da tavsiye edilmiştir. Peygamber Efendimiz bir gün Enes b. Mâlik'le birlikte namaz kılan bir adama şahit olmuşlardır. Adam namazın akabinde şöyle dua etmiştir: "Ey Allah'ım! Hamd ancak sanadır, senden başka ilâh yoktur. Gökleri ve yeri yaratan, bol bol veren (sensin) ey Celâl ve İkram sahibi! Ey Hayy (ezelî ve ebedî bir hayata sahip olan) ve Kayyûm (kâinatı idare eden)! Senden istiyorum..." Bunun üzerine Efendimiz, "*Şüphesiz Allah'a, kendisi ile dua edildiği zaman mutlaka kabul ettiği ve istenildiğinde verdiği ism-i a'zam ile dua etti.*" buyurmuştur.[570]

İsm-i a'zamın ne olduğu kesin olarak bilinemese de Allah'ın isimlerini mümkün olduğunca dualarda zikretmek tavsiye edilmektedir. Bunun yanında dua ederken kıbleye yönelmek, elleri kaldırmak, avuçları açmak, duanın sonunda elleri yüze sürmek duanın âdâbı arasındadır. [571] Ayrıca dua ederken tevbe etmek, varsa kul haklarını telafi edip sahipleriyle helalleşmek ve bütün güç ve kudretin Allah'a ait olduğu şuuruyla Allah'a yönelmek önemli görülmektedir.[572]

Öte yandan kulun günlük yaşantısında yalnızca sıkıntılı durumlar karşısında duaya yönelmesi uygun bir davranış değildir. Sadece darda kaldığı anlarda Allah'ı hatırlayarak dua eden kimse, "*İnsana bir nimet verdiğimiz zaman (bizden) yüz çevirir ve yan çizer. Fakat ona bir kötülük dokunduğu zaman da yalvarmaya koyulur.*"[573] âyetinde tasvir edilen duruma düşmüş demektir. Bu hale düşmemek için rahat zamanlarda da dua etmek gerek-

---

570 Ebû Dâvûd, "Tefrîu ebvâbi'l-vitr", 23 (No. 1495).

571 Müslim, "Cihâd ve Siyer", 58 (No. 4588); Buhârî, "İstiskâ", 21 (No. 1030); Ebû Dâvûd, "Vitr", 23 (No. 1486); Buhârî, "Fedailü'l-Kur'an", 14 (No. 5017); Tirmizî, "Deavât", 11 (No. 3386); İbn Mâce, "Dua", 13 (No. 3866).

572 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 1/307.

573 Fussilet 41/51.

lidir. Zira duanın kendisi bir ibadettir. Duayı çoğaltmak Allah'a olan kulluğu yerine getirmek için mühimdir. Peygamber Efendimiz "*Sıkıntılı ve ıstıraplı anlarda duasının Allah tarafından kabul edilmesi her kimi sevindirirse, bolluk ve ferahlık zamanlarında duasını çoğaltsın.*"[574] buyurarak dar zamanlar için önceden hazırlık yapılmasını tavsiye etmektedir.

Duanın bir ibadet olması mutasavvıfları dua etmeye sevk ederken bazı mutasavvıflar ilâhî hüküm ve kader karşısında sükût etmek, rıza halinde olmak ve hiçbir arzuya sahip olmamayı daha üstün görmüşlerdir. Kendilerini ibadete ve zikre vermiş, Allah'ın takdirini hoş görmüş, itiraz etme düşüncesiyle sıkıntısını dile getirmeyi edebe aykırı görmüş mutasavvıflar, Allah'ın her şeyi bilmesi dolayısıyla takdir ederse bu sıkıntıyı kendisinden zaten gidereceğini düşünmüşlerdir. Esasında bu gibi kimseler için Peygamber Efendimiz'in "*Yüce Allah şöyle buyurur: 'Kur'an'ı okumak ve beni zikretmekten dolayı kim benden bir şey isteyecek durumda olmazsa, ben o kimseye isteyenlere verdiğimden daha üstününü veririm.'*"[575] hadisi, yaptıklarına karşılık mükâfat olarak ihtiyaçlarının giderileceğini müjdelemektedir. Öte yandan bazı mutasavvıflar ise kulun diliyle dua ederken kalbiyle rıza halinde olması gerektiğini vurgulamıştır.[576] Özellikle kişinin şahsını ilgilendiren mevzularda sükût etmesi, ümmet-i Muhammed'i ilgilendiren umûmî meselelerde ise dua etmesi tavsiye edilmiştir. Peygamber Efendimiz de ümmet-i Muhammed için zaman zaman dua etmeye önem vermiş ve bir duasında şöyle buyurmuştur: "*...Allah'ım! Zayıf düşürülmüş mü'minleri (müşriklerin baskısından) kurtar...*"[577]

---

[574] Tirmizî, "Deavât", 9 (No. 3382).
[575] Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'an, 25 (No. 2926)
[576] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 297.
[577] Ebû Dâvûd, "Vitr", 10 (No. 1442).

2. HALLER VE MAKAMLAR

Seyr ü sülûkta sâlikin karşılaşacağı merhaleler ve duyguları ifade eden hal ve makama dair ıstılahlar, aynı zamanda İslâm ahlâkının temel kavramlarına tekabül etmektedir. Sâlikin anlık olarak yaşadığı ve çalışmakla elde edilemeyen doğrudan Allah'ın kuluna yaşattığı neşe-hüzün, rahatlık-sıkıntı ve şevk-dert gibi duygusal değişimlere *hal* adı verilir.[1] *Makam* ise müridin gayreti soncu tekrar ede ede kazandığı âdâb ve ahlâk ile Allah katındaki mertebesine verilen isimdir.[2] Söz gelimi bir hâdisede saliki hüzün duygusunun bürümesi hal kapsamında değerlendirilirken hüznün kalıcı hale gelmesi makam olarak adlandırılmaktadır. Bu bakımdan aynı kavramlar bazı sûfîlerce hal bazılarına göre makam olarak anılmıştır. Makamlar sâlikin vuslata erinceye kadar katettiği menzilleri gösteren anahtar kavramlardır. Bu bağlamda *"Ruhlar bölük bölük askerler gibidir."*[3] hadisi, ruhların her birinin Allah katında farklı makamlara sahip oldukları yönünde değerlendirilir.[4]

Bazı mutasavvıflar hali, zikr-i hafî olarak yorumlamışlardır. *"Zikrin hayırlısı gizli olanıdır."*[5] hadisini hal kavramıyla ilgili

---

1 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 92.
2 Serrâc, *el-Lüma'*, 40; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 91; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 191.
3 Buhârî, "Enbiyâ", 3 (No. 3158).
4 Serrâc, *el-Lüma'*, 40.
5 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/76 (No. 1477); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 15/328

olarak istidlâl etmişlerdir. Hafî olan zikir, gizli olması itibariyle hal ile ilgili bir davranıştır. Esasında hal de zikrin kalbe verdiği saflık neticesinde meydana gelmektedir. Dolayısıyla zikr-i hafî hal kapsamında ele alınmıştır.[6] Mutasavvıflar hal kavramına Peygamber Efendimiz'in "*Bazan kalbimi bir perde bürür de günde yüz defa tevbe ettiğim olur.*"[7] hadisini de örnek gösterirler. Kuşeyrî'ye göre Rasûlüllah (sas) yaşamı boyunca devamlı bir yükseliş halindedir. Bir halde daha yüksek bir hale geçtiğinde önceki halini bir örtü/perde kabul ettiği için tevbe etmiştir.[8]

Aynı zamanda her biri bir fazîlet olması itibariyle tasavvuf ahlâkını da oluşturan makamların âyet ve hadislerden yapılan istinbâtlarla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Peygamber Efendimiz, iman bakımından en üstün mü'minin kim olduğu sorulduğunda "*Ahlâkı en güzel olandır.*"[9] cevabını vermiştir. Hadislerdeki ahlâk vurgusu, mutasavvıfları ahlâkı güzelleştirmek için çaba sarf etmeye yönlendirmiştir.

Bu bölümde tasavvuf klasiklerinde hadislerle istidlâl edilerek anlatılan hal ve makamlar üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda seyr ü sülûkun ilk basamağı olan tevbe ile başlanacak daha sonra tasavvuf klasiklerindeki sıraya da riayet ederek rıza kavramına varıncaya kadar tasavvufî makamlar değerlendirilecektir. Bazı kavramlar benzer hadislerle istidlâl edilmeleri sebebiyle aynı başlık altında değerlendirilecek, bazı kavramlar ise müstakil başlıklarda ele alınmayıp satır aralarında işaret edilmekle yetinilecektir.

(No. 30279). Serrâc, *el-Lüma'*, 40.

6 Serrâc, *el-Lüma'*, 40. Hadislerle temellendirilen bazı haller için bk. Necmettin Şeker, "Hadislerle Temellendirilen Tasavvufi Haller", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2012), 119-147.

7 Müslim, "Ẕikir", 41-42; Ebû Dâvûd, "Vitir", 26.

8 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 93. Rasûlüllah'ın yaşadığı bu hal tasavvufta *gayn* olarak adlandırılmaktadır. *Gayn* kalpte ortaya çıkan bir perdedir. Adeta aynaya üflendiğinde ortaya çıkan buğu gibidir. Bir müddet sonra ortadan kalkar ve ayna berrak göstermeye devam eder. Bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 319.

9 İbn Mâce, "Zühd", 31 (No. 4259).

2.1. Pişmanlıkla Hatayı Terk Etmek: Tevbe[10]

النَّدَمُ تَوْبَةٌ.

"Pişmanlık tevbedir."[11]

التَّوْبَةُ مِنْ الذَّنْبِ أَنْ يَتُوبَ مِنْهُ ثُمَّ لَا يَعُودَ فِيه.

"Günahtan tevbe etmek, günahı terk edip bir daha ona dönmemektir."[12]

اتَّقِ اللَّهَ حَيْثُمَا كُنْتَ وَأَتْبِعِ السَّيِّئَةَ الْحَسَنَةَ تَمْحُهَا...

"Nerede olursan ol Allah'a karşı gelmekten sakın; bir kötülüğün arkasından hemen bir iyilik yap ki onu yok etsin."[13]

التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لاَ ذَنْبَ لَهُ.

"Günahından tevbe eden kimse, günahsız kimse gibidir."[14]

لَلَّهُ أَشَدُّ فَرَحًا بِتَوْبَةِ أَحَدِكُمْ مِنْ أَحَدِكُمْ بِضَالَّتِهِ إِذَا وَجَدَهَا.

"Biriniz kaybettiği hayvanını bulduğu zaman ne kadar seviniyorsa, muhakkak Allah da sizden birinin tevbesine bundan daha çok sevinir."[15]

---

10 Bu başlık, daha önce *Tasavvuf ve Hayat* (Fecir Yayınları, Ankara: 2021, 134-145) kitabında yayınladığımız bölümün gözden geçirilerek ilgili hadisler çerçevesinde yeniden ele alınmış halidir.

11 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/423 (No. 4012).

12 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/446 (No. 4264).

13 Tirmizî, "Birr", 55 (No. 1987).

14 İbn Mâce, "Zühd", 30 (No. 4250).

15 Müslim, "Tevbe", 2 (No. 6953).

İnsan, irâdesi ile yaratılmış bir varlıktır. Bundan dolayıdır ki iyi ve güzel ameller işleyebildiği gibi Allah'ın hoşnut olmayacağı kötü ve hatalı davranışlar da sergileyebilmektedir. Hz. Âdem'den bugüne insanlar sorumlu oldukları küçük veya büyük hataları için pişmanlık duymakta ve Rablerinden bağışlanma dilemektedir. Bu bağlamda tevbe, insanın içinde bulunduğu hazin durumdan kurtulup Allah'ın rızasına uygun bir hayat sergileyebilmesi için bir çıkış kapısıdır.

Tevbe, Allah'ın razı olmayacağı her türlü kötü ve faydasız işten pişmanlık duyup iyi ve güzel işlere dönüş yapmaktır.[16] Tevbe kelimesinin kökündeki "dönmek, pişmanlık duymak, rücu etmek" gibi anlamlar[17] kulun yaptığı hataları terk edip Allah'ın hoşnut olacağı davranışlara yönelmesi anlamı ile doğrudan ilişkilidir. Bu kapsamda tevbe kavramına yüklenen, Allah'ın yasaklarını terk edip emirlerini yapmaya dönmek,[18] asilikten itaatkârlığa ve benlikten Hakk'a dönmek,[19] şeriatça kötülenen şeyden övülene dönmek[20] ve nihayetinde Allah'tan başka her şeyden yüz çevirip Cenâb-ı Hakk'a yönelmek[21] gibi anlamlar, tevbenin insanın hayatını yeniden düzenlemesi için bir dönüm noktası olduğunu göstermektedir. Tevbenin karşılığı ise hiç şüphesiz Allah'ın affını hak etmek olacaktır. Çünkü Allah'ın isimlerinden birisi de Tevvâb'dır. "*O, tevbeleri çok kabul eden ve çok merhamet edendir*."[22] Tevbe, Allah için söz konusu olduğunda kulunun tevbesini kabul etmesini ifade etmektedir. Bunun ne-

---

16 Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firûzâbâdî, *Besâir zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Ali en-Neccâr (Beyrut: Mektebetü'l-ilmiyye, ty.), 2/304; Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî Ebü'l-Beka, *el-Külliyyât*, thk. Muhammed Mısri (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/308.

17 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 5/453; Firûzâbâdî, *Besâir zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, 2/304; Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/524.

18 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 357.

19 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 447.

20 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 127.

21 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 131.

22 Nisâ 4/16.

ticesi ise Allah'ın sevgisini kazanmak olacaktır. *"Şüphesiz Allah çok tevbe edenleri sever."*[23]

Tevbe, tam anlamıyla yapılan hatalı davranışlardan dönmeyi ifade etmektedir. Tabiî bu yalnızca dil ile tevbe içeren sözleri söylemekten ibaret değildir. Tevbenin yerine getirilmesi için yapılan hatalı ve çirkin işlerden dolayı pişmanlık duymak, bunları tamamıyla terk etmek ve benzer günahları tekrar işlememeye azmetmek ve bunları yapılacak iyi amellerle telâfi etmeye çalışmak gibi bazı aşamalar bulunmaktadır.[24] Bunların temeli ise şuurlu bir müslüman olmaya dayanmaktadır.

Tevbenin ilk adımı hiç şüphesiz yapılan hatanın farkına varmaktır. Tabiî bunun için de kötü davranışların neler olduğunun iyi bilinmesi önem arz etmektedir. Haramlar, günahlar ve bu kapsamda olmasa dahi hoş görülmeyen davranışların neler olduğunun kavranması belirli bir bilgi birikiminin gerekliliğini göstermektedir. Bu bağlamda tevbe, kalbin gaflet uykusundan uyanması olarak da tanımlanmıştır.[25] Bu uyanış da ancak kişinin kusurlarını görmesi ile mümkün olacaktır. Kul ancak yaşadığı hallerin kötü ve eylemlerinin çirkin olduğunu düşündüğünde pişmanlık duyacak ve bunlardan kurtulma çarelerini arayacaktır. Bu bağlamda tevbeye yönelmek için öncelikle kulun yaptığı hatayı ve içinde bulunduğu kötü hali fark etmesi önemli bir aşamadır.

İçinde bulunduğu durumun ne kadar vahim olduğunun farkına varan kimsenin kalbinde tevbe etme arzusu doğacaktır. İşte bu duyguya sevk eden duygu nedamet/pişmanlıktır. Pişmanlık, insanın hata ve kusurlarına üzülmesidir. Kul yaptığı kötü fiillere ve dahası ihmal edip yapmadığı hayırlı iş ve ibadetlerden dolayı pişmanlık duyar. Söz konusu kötü fiili terk etmesi de iş-

---

[23] Bakara 2/222.
[24] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 130; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 76.
[25] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 358.

te bu pişmanlık neticesinde mümkün olur. Öyle ki Peygamber Efendimiz "*Pişmanlık tevbedir.*"[26] buyurarak tevbede en önemli unsurun pişmanlık olduğuna dikkat çekmektedir. Bu anlamda günahı terk etmek ve bir daha onu işlememek için pişmanlığın önemli bir rolü bulunmaktadır. Pişmanlık duyulmadığında kişinin kendine gelmesi zordur. Pişmanlığın alâmeti ise üzülmek ve bazı durumlarda da gözyaşı dökmektir. Dahası işlenmiş olan günaha karşı nefret duymak da pişmanlığın önemli bir meyvesidir.[27]

Pişmanlıktan sonraki aşama ise günahı tamamıyla terk etmektir. Peygamber Efendimiz "*Günahtan tevbe etmek, günahı terk edip bir daha ona dönmemektir.*"[28] buyururken tevbenin gerçek anlamda yerine getirilebilmesi için söz konusu kusurlu davranışı terk etmenin önemli bir şart olduğunu vurgulamıştır. Bu kapsamda mutasavvıflardan Yahyâ b. Muâz da "Tevbeden sonra tekrar işlenen hata tevbeden önce işlenen yetmiş hatadan daha çirkindir."[29] diyerek benzer davranışlardan sakınmanın önemine işaret etmiştir. Bu anlamda günahı terk ettikten sonra bir daha günaha geri dönmemek hususunda kararlılık göstermek önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tevbede kararlı olmanın ilk saiki ise onu samimiyetle yerine getirmektir. Böyle bir tevbe, nasuh tevbesi olarak da adlandırılır. Nasuh tevbesi samimiyetle yapılan tevbedir. Kur'an-ı Kerim'de "*Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tevbe edin. Umulur ki, Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter, peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokar.*"[30] buyurularak tevbenin içtenlikle yapılması gerektiği

---

26 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/423 (No. 4012).
27 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/5.
28 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/446 (No. 4264).
29 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 132.
30 Tahrîm 66/8.

vurgulanmıştır.[31] Dolayısıyla tevbenin yalnızca dil ile yapılması yeterli görülmemiş, kalben de tasdik edilmesi ve bunun fiillere de yansıması önemli görülmüştür. Amele yansımayan tevbe, gerçek anlamda bir dönüş içermeyecektir. "*Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez.*"[32] âyeti de niyetin eyleme dökülmesinin önemini vurgulamaktadır. Bunun içindir ki bazı sûfîler, "Yalancıların tevbesi dil ucuyla 'Estağfirullah!' demektir."[33] sözleriyle yalnızca dil ile yapılan tevbenin yetersiz olduğuna işaret etmişlerdir.

Tevbe ederek tekrar hatalara dönmemeye kararlı olan kimsenin dikkat etmesi gereken hususlardan birisi de geçmişte yaptıklarını, iyi amellerle telâfi etmek olmalıdır. Nitekim kul hakkı olarak adlandırılan ihlaller ancak sahiplerinin gönlünü almakla ortadan kaldırılabilmektedir. Bunun için geçmişte şahıslara yönelik yapılan hatalar dolayısıyla onlardan helallik almak tevbenin gerçekleşmesi için önemli bir adımdır. Bunun yanında geçmişte ihmal edilip yerine getirilmeyen ibadetlere dönmek, bu kapsamda kılınmayan namazları kaza etmek, tutulmayan oruçları tutmak ve verilmeyen zekâtları hesaplayıp gereğini yapmak önemlidir. Günahların telâfisi ise onların yerine yapılacak iyilikler ile olacaktır.[34] Peygamber Efendimiz'in ifadesiyle "*Nerede olursan ol Allah'a karşı gelmekten sakın; bir kötülüğün arkasından hemen bir iyilik yap ki onu yok etsin.*"[35] Zira kötülükler ancak bu şekilde yok olacaktır. "*Çünkü iyilikler kötülükleri giderir.*"[36] âyeti de bu konuya işaret etmektedir. Telâfinin gerçekleşmesiyle birlikte tevbe tam anlamıyla yerine getirilmiş, kulun günahlara yüz çevirip Allah'a dönmesi tamamlanmış olacaktır.

---

31 Bk. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/7.
32 Ra'd 13/11.
33 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 132.
34 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/5.
35 Tirmizî, "Birr", 55 (No. 1987).
36 Hûd 11/114.

Öte yandan Peygamber Efendimiz tevbenin şekli konusunda ashâbına namaz kılmayı tavsiye ederek âdeta yapılan hatayı iyi bir amel ile telâfi etmeye işaret etmektedir: "Bir kimse bir günah işler de ardından güzelce abdest alır sonra kalkıp iki rekât namaz kılar ve Allah'tan bağışlanma dilerse, Allah onu mutlaka bağışlar." Efendimiz bu sözlerinin ardından "Ve onlar ki çirkin bir iş yaptıklarında ya da kendilerine zulmettiklerinde Allah'ı hatırlayıp günahlarından dolayı hemen bağışlanma dilerler. Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki!"[37] âyetini okuyarak tevbenin Allah'a dönüş olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır.

Mü'minlere örneklik etmesi için vazifelendirilen Peygamber Efendimiz kendisi de hayatı boyunca tevbe ve istiğfârda bulunmayı ihmal etmemiş ve bizlere tevbe konusunda da rehberlik etmiştir. Bu hususu şöyle dile getirmektedir: "*Bazan kalbimi bir perde bürür de günde yüz defa tevbe ettiğim olur.*"[38] Burada şu husus unutulmamalıdır ki peygamberler günahlardan uzak tutularak Allah tarafından korunmuş örnek şahsiyetlerdir. Onların tevbeleri tabii ki günah ve hatalardan dolayı değildir. Peygamberler, bulundukları makam ve konumları itibariyle diğer mü'minler için mahzurlu olmayan bazı eylemlerde daha titiz davranmak durumundadırlar. Ebû Saîd el-Harrâz'ın "Ebrârın iyilikleri mukarrebûn için kötülük sayılır."[39] sözü de bu duruma işaret etmektedir. Bundan dolayı peygamberler ve Allah'ın diğer velî kulları tevbe ve istiğfarda bulunmayı ihmal etmemişlerdir.

İnsanı tevbeye sevk eden çeşitli amiller de bulunmaktadır. Bunların başında yapılan hataların âhirette karşılığının görülecek olması dolayısıyla muhtemel cezadan kaçınma kaygısı gel-

37 Âl-i İmrân 3/135; Ebû Dâvûd, "Tefrîu ebvâbi'l-vitr", 26 (No. 1521); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/9 (No: 47).
38 Müslim, "Ẕikir", 41-42; Ebû Dâvûd, "Vitir", 26.
39 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 156; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 1/357, (No. 1137).

mektedir. Diğer bir deyişle âhirette azaba maruz kalacağını düşünen kul yaptıklarından dolayı pişmanlık duyarak tevbe edecektir. Bunun yanında cennetteki çeşitli ikramlar ve nimetlerden mahrum kalınacağı düşüncesi de kişiyi tevbeye sevk etmektedir. Son olarak Allah'ın, kulunun her yaptığını gördüğünü düşünmek kişiyi tevbeye yönelten etkenler arasında sayılmaktadır.[40] Esasında tasavvufun gayesi de insanın henüz hata ve günahlara bulaşmadan bu üçüncü hali yâni murakabeyi hayatında temel bir prensip haline getirmesidir. Murakabe, kulun daima Rabbinin gözetimi altında bulunduğunun şuur ve idrakinde olmasıdır. Buna *ihsân* da denilmektedir. Peygamber Efendimiz'in "*İhsan, Allah'ı görür gibi kulluk/ibadet etmendir. Sen onu görmüyor olsan da O seni görmektedir.*"[41] hadisinde de görüldüğü gibi kulun kötü amellerden uzak kalması yahut hata işlese bile ardından pişmanlık duyarak tevbeye yönelmesinde en büyük etken, Rabbinin daima kendisini gördüğü ve yaptıklarından haberdar olduğu şuurunda olmasıdır.

Bu üç amil, tasavvufta tevbenin üç çeşidi olarak ele alınmaktadır: *Tevbe, inâbe* ve *evbe*. Esasında her üç kavram da tevbe edip Allah'a dönmeyi/yönelmeyi ifade etmektedir.[42] Bununla birlikte bazı sûfîlere göre her birinin arasında bazı nüanslar bulunur. Azap korkusundan dolayı hatada dönüş sergilemek *tevbe*, sevap ümidiyle tevbe etmek *inâbe*, azap korkusu veya sevap ümidi olmayıp sadece Allah'ın emirlerini yerine getirmek için tevbe etmek ise *evbe* olarak adlandırılmaktadır.[43]

Hücvîrî'ye göre Kur'an'da "*Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tevbe edin.*"[44] âyetindeki tevbe emri tüm iman edenlere yöne-

---

[40] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 357.

[41] Buhârî, *Tefsîr*, "Lokman", 31 (No. 4777). Bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 52; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/524; Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 75.

[42] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/275, 1/97; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 5/367, 1/152; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 508, 30.

[43] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 129, 130; Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 357.

[44] Tahrim, 66/8. Bk. Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 356.

liktir. Bunun için tevbe kavramı tüm mü'minleri kapsamaktadır. Buna mukabil "*Allah'a yönelip onun emir ve yasaklarına itaatsizlikten sakınan, görmedikleri halde Rahman'a derin saygı ve bağlılık gösteren ve Allah'a yönelmiş (inâbeli) bir kalp ile gelen kimselere vaat edilen cennet işte budur.*"[45] âyetinde geçen *inâbe* kavramı, kendilerine cennet vaat edilen kimselerle ilgili kullanılmasından dolayı tevbeden daha özel bir mânâya sahiptir. Bu bağlamda tevbenin mü'minlerin makamı, inâbenin ise Allah'a yakın mü'minler ve velî kulların makamı olduğu dile getirilmiştir. Peygamberin makamı ise *evbe*dir. Nitekim "*O ne güzel kuldu! Şüphesiz o, evvâb (Allah'a dönen, yönelen) bir kimse idi.*"[46] âyetinde *evvâb* ifadesi Hz. Eyyûb ile ilgili geçmektedir. Dolayısıyla *evvâb* kavramı diğerlerine nazaran daha özel bir mânâya sahiptir.[47] Bu bağlamda tevbenin büyük, inâbenin ise küçük günahlardan dönmeyi ifade ettiği, buna mukabil evbenin ise tamamıyla nefsi terk edip Allah'a dönüş yapmak anlamına geldiği de belirtilmiştir.[48]

Tevbe kulun Allah ile olan ilişkisine binâen tasavvufta en çok ihtimam gösterilen kavramlardan birisi olmuştur. Esasında tasavvufta mânevî eğitim tevbe ile başlamaktadır. Zira günah ve kötülüklere sırtını dönmeyen kimsenin mânevî ilerlemesi mümkün olmayacaktır. Tevbe, mânevî makamların ilki olduğu gibi tüm güzel hallerin kazanılmasının da ön koşuludur. Zira Peygamber Efendimiz'in belirttiği gibi "*Günahından tevbe eden kimse, günahsız kimse gibidir.*"[49] Mânevî eğitim de günahlardan arındıktan sonra ruhu tasfiye edip kalbi çalıştırmayı amaçlayan bir süreçtir. Dolayısıyla hatalara geri dönmemek temel ilkedir. Bunun için tevbe tasavvufta, makamların ilki ve tasavvufî eğitim anlamına gelen seyr ü sülûkun başlangıcı kabul edilmiştir.

---

[45] Kâf, 50/32, 33. Bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, 130; Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 357.
[46] Sâd, 38/44.
[47] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 129, 130; Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 357.
[48] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 357.
[49] İbn Mâce, "Zühd", 30 (No. 4250).

Tasavvuf yolunun başlangıcında tevbe olduğu gibi sonunda da tevbe hiç eksik olmamıştır. Nitekim "tevbeden tevbe etmek" tabiri sûfîlerin tevbe konusuna verdiği önemin bir göstergesi durumundadır. *"Ey mü'minler, hep birlikte tevbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz!"*[50] âyetindeki "hep birlikte" ifadesinden yola çıkan Herevî bu emrin kapsamına daha önce tevbe etmiş kimselerin de dâhil olduğunu belirterek "tevbe edenlerin tevbelerinden de tevbe etmeleri gerektiği" yorumunu yapmıştır. Buradan hareketle seyr ü sülûkun her aşamasındaki sâiklerin tevbeyi ihmal etmemeleri gerektiği anlaşılmaktadır. Zira Herevî'ye göre günahı hatırlamak insana eziyet ve üzüntü veren bir hâdise olduğu için işlenen günahın ve dolayısıyla tevbenin unutulması esastır. Bunun için yapılan tevbeden de tevbe edilmesi önemli bir ayrıntı olmuştur.[51]

"Tevbenin ardından günahlar unutulmalı mı yoksa daima hatırda tutulmalı mıdır?" sorusu bazı sûfîlerce tartışılmış bir mevzu olmuştur. Nitekim Sehl b. Abdullah tevbeyi, "Günahı unutmamak."[52] olarak tanımlamıştır. Buna göre yapılan hatayı hatırlamak ve daima ondan utanmak, aynı günahı tekrar işlemeyi önlemek için temel bir ilke olarak görülmüştür. Bu düşünce, kişiyi riyâ ve amelini büyük görme gibi duygulardan da koruması için temel bir unsur olarak yorumlanmıştır. Bu bağlamda ne kadar sevaplı amel işlerse işlesin yaptığı günahlardan dolayı duyduğu pişmanlık kişinin kendisini beğenme duygusunun önünde en büyük engel olarak algılanmıştır.

Cüneyd-i Bağdâdî ise Sehl b. Abdullah'ın tanımının tam aksine tevbeyi "Günahı unutmandır."[53] sözleri ile tarif etmiş-

---

50 Nur, 24/31. Bk. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/302; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 129; Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 356; Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 13; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/7.

51 Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 13.

52 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 107; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 130.

53 Bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 41; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 107.

tir. Çünkü ona göre tevbe makamı aşk makamıdır. Aşık ise müşâhede halindedir. Bu durumdaki bir kimsenin hatalarını hatırlaması ise kişiye cefa verecek bir amel olarak görülür. Zira kulun Rabbi ile münâcaat hâlindeyken araya yaptıklarını dahil etmesi uygun olmaz. Dolayısıyla Allah'a *kurb* (yakınlık) makamında bulunan kimselerin sıkıntılı hâdiseleri hatırlaması kendisi için mahzurludur.[54]

Serrâc her iki tanımı telif etme yoluna gitmiştir. Ona göre Sehl b. Abdullah'ın tarifi tasavvufa yeni giren ve sürekli tevbesini bozan kimseler için geçerlidir. Cüneyd-i Bağdâdî ise bu tanımıyla hiçbir durumda tevbesini bozmayan muhakkiklerin tevbesini tarif etmiştir. Nitekim Allah'ın zikri ve azameti bu makamdakilerin kalplerini kapladığı için onlar günahlarını hatırlamaya fırsat dahi bulamayacaklardır.[55]

Kur'an'da tevbe ile zulüm arasında doğrudan bir bağ kurulduğu da görülmektedir. "*Tevbe etmeyenler zalimlerin ta kendileridir*."[56] âyetinde tevbe etmeyenlerin kendilerine zulmettiklerine işaret edilmektedir. Esasında zulüm kelime olarak "bir şeyi kendisine ait olmayan bir yere koymak" anlamını ihtiva etmektedir. Tevbe de mahiyet itibariyle fiilleri, helal olmayan bir yere koymaktan ibarettir. Dolayısıyla tevbe eden kimse hatayı düzeltip fiillerini yerli yerine koymuş ve böylece zalim vasfından uzaklaşmış olacaktır.[57]

İnsan hata ve günahlar ile daima baş başadır. Bu durum, insanın tâbî tutulduğu imtihanın bir gereğidir. Bu çerçevede hatasız bir kul olduğunu söylemek mümkün değildir. Peygamber Efendimiz, "*Eğer siz hiç günah işlemeseydiniz, Allah başkaları-*

---

54 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 359.

55 Bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 41; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 130.

56 Hücurât, 49/11. Bk. Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 13.

57 Afîfüddin Süleyman b. Ali b. Abdullah Tilimsânî, *Şerhu Menazili's-sâirîn ile'l-hakki'l-mübîn*, thk. Asım İbrâhim el-Keyyâlî (Beyrut: Kitâb-Nâşirûn, 2013), 23.

nı yaratır, onlar günah işler (ve tevbe eder) Allah da onları affederdi."[58] buyurarak insanın tabiatının da günaha elverişli olduğunu ifade eder. Tabii bu, hatalardan dolayı pişmanlık duymanın önüne geçecek bir mazeret olarak görülmemelidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, her ne kadar hata ve günah işlenmiş olsa da bunlar karşısında kulun bir çıkış kapısının olduğunu unutmamasıdır.

Kulun tevbe etmesinin gayesi Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaktır. Peygamber Efendimiz'in ifadesiyle tevbe de Allah'ı razı edecek en önemli amellerdendir: "*Biriniz kaybettiği hayvanını bulduğu zaman ne kadar seviniyorsa, muhakkak Allah da sizden birinin tevbesine bundan daha çok sevinir.*"[59]

[58] Müslim, "Tevbe", 9 (No. 6963).
[59] Müslim, "Tevbe", 2 (No. 6953).

2.2. Dünyalığa Rağbet Etmemek: Zühd

مَا لِى وَمَا لِلدُّنْيَا مَا أَنَا فِى الدُّنْيَا إِلاَّ كَرَاكِبٍ اسْتَظَلَّ تَحْتَ شَجَرَةٍ ثُمَّ رَاحَ وَتَرَكَهَا.

"Benim dünya (konforu ve lüksü) ile ne işim olur ki! Ben, dünyada bir ağacın altında gölgelendikten sonra yola koyulup orayı terk eden bir yolcu gibiyim."[60]

وَإِنِّى وَاللَّهِ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمْ أَنْ تُشْرِكُوا بَعْدِى ، وَلَكِنِّى أَخَافُ عَلَيْكُمْ أَنْ تَنَافَسُوا فِيهَا.

"Vallahi ben vefatımdan sonra, sizin Allah'a şirk koşmanızdan değil dünya konusunda didişip çekişmenizden korkarım."[61]

مَنْ كَانَتِ الآخِرَةُ هَمَّهُ جَعَلَ اللَّهُ غِنَاهُ فِى قَلْبِهِ وَجَمَعَ لَهُ شَمْلَهُ وَأَتَتْهُ الدُّنْيَا وَهِىَ رَاغِمَةٌ، وَمَنْ كَانَتِ الدُّنْيَا هَمَّهُ جَعَلَ اللَّهُ فَقْرَهُ بَيْنَ عَيْنَيْهِ وَفَرَّقَ عَلَيْهِ شَمْلَهُ وَلَمْ يَأْتِهِ مِنَ الدُّنْيَا إِلاَّ مَا قُدِّرَ لَهُ.

"Kimin kaygısı âhiret olursa Allah onun zenginliğini kalbine yerleştirir, iki yakasını bir araya getirir ve dünya zelil bir şekilde ona gelir. Kimin kaygısı da dünya olursa Allah onun fakirliğini iki gözü arasına koyar ve onun iki yakasını bir araya getirmez; kendisine de ancak onun için takdir edilen dünyalık ne ise o gelir."[62]

---

60 Tirmizî, "Zühd", 44 (No. 2377).
61 Buhârî, "Megâzî", 28 (No. 4085).
62 Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 30 (No. 2465).

لَيْسَ الزَّهَادَةُ فِى الدُّنْيَا بِتَحْرِيمِ الْحَلاَلِ وَلاَ فِى إِضَاعَةِ الْمَالِ وَلَكِنِ الزَّهَادَةُ فِى الدُّنْيَا أَنْ لاَ تَكُونَ بِمَا فِى يَدَيْكَ أَوْثَقَ مِنْكَ بِمَا فِى يَدِ اللَّهِ.

"Dünyaya rağbet etmemek (zahidlik) demek, kişinin helal olan şeyleri kendisine haram kılması veya malını dağıtıp tüketmesi değildir. Bilâkis dünya hayatında zahidlik demek, elinde olan şeylere Allah katında olanlardan daha fazla güvenmemendir."[63]

إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ قَدْ أُعْطِىَ زُهْدًا فِى الدُّنْيَا وَقِلَّةَ مَنْطِقٍ فَاقْتَرِبُوا مِنْهُ فَإِنَّهُ يُلَقَّى الْحِكْمَةَ.

"Siz, kendisine dünya konusunda zühd ve az konuşma hali ihsân edilmiş bir kimse gördüğünüz zaman ona yakınlaşınız. Çünkü o kimse hikmetli söz söyler."[64]

Allah'ın sevdiğini sevmek, sevmediğini ise sevmemek, bir mü'minin dünyada gerçekleştirmekle huzur bulduğu en kutsal vazifedir. Bunun hayata geçmesinin önündeki en büyük engel ise dünyalığa olan ilgi ve tutkudur. Dünya, insanoğlunun hayatını idame ettirebilmesi için yaratılmıştır. Bununla birlikte dünya hayatında emredilen ve yasaklanan birtakım fiiller bulunmaktadır. Bunlar karşısında kul nefsine hâkim olduğu oranda Allah'a güzel bir kulluk sergileyebilecektir. Aksi takdirde dünyanın aldatıcı zevklerine kapılıp âhireti unutacaktır. Halbuki Kur'an-ı Kerim'de "*Dünya menfaati önemsizdir, Allah'tan korkanlar için âhiret daha hayırlıdır.*"[65] buyurularak dünyanın gelip geçici olduğu ifade edilmektedir. Peygamber Efendimiz de bu şuurla hareket ederek dünyanın kalıcı olmadığını her fırsatta dile getirmiş, lükse ve şatafata hiçbir zaman tenezzül etmemiştir. Hasırdan yapılmış ba-

---

63 İbn Mâce, "Zühd", 1 (No. 4100).
64 İbn Mâce, "Zühd", 1 (No. 4101).
65 Nisâ 4/77.

sit bir yatakta yatması dolayısıyla hasırın yüzüne iz yaptığını gören bir sahâbînin "Ey Allah'ın Rasûlü! Üzerinde yatman için sana bir yatak temin etsek..." teklifinde bulunması üzerine Efendimiz "*Benim dünya (konforu ve lüksü) ile ne işim olur ki! Ben, dünyada bir ağacın altında gölgelendikten sonra yola koyulup orayı terk eden bir yolcu gibiyim.*"[66] buyurmuştur. Efendimiz'in bu tavrı, tasavvufî terminolojide *zühd* kavramıyla ifade edilmektedir.

Zühd, kelime olarak "bir şeye rağbet etmemek, ilgisiz olmak, değer vermemek ve yüz çevirmek" anlamlarını taşır.[67] Burada rağbet etmeme ya da ilgisiz kalma fiili, daha ulvî ve daha değerli bir şeyi tercih etmekten kaynaklanır. Diğer bir deyişle zühd, "bir şeye olan rağbeti ondan daha iyi olan bir şeye çevirmektir." Kendisinden daha hayırlı olduğu âyet ve hadislerde vurgulanan âhireti dünyaya tercih etmek zühd olarak tanımlanmıştır.[68]

Gazzâlî de zühd için "daha hayırlı bir şeyi elde etmek için arzu edilenin terk edilmesi" tanımını yapar. Ona göre zühdde esas olan kişinin üzerine yöneldiği şeyin vazgeçilenden daha değerli olmasıdır. Nitekim zühd kelimesi Kur'an'da bu bağlamda kullanılmaktadır. "*Yusuf'u ucuz-pahalı demeden üç-beş dirheme sattılar. Onlar zaten ona değer vermiyorlardı.*"[69] âyetindeki (الزَّاهِدِينَ) "değer vermiyorlardı" ifadesi kelime anlamıyla zühdü ifade etmektedir. Burada Hz. Yusuf'a değer verilmeyerek az bir meblağ karşısında satılmıştır. Âyette zühd, kelime anlamıyla daha değerli görüleni tercih etmek için kullanılmıştır. Benzer bir şekilde dünyalığa değer vermeyip âhireti kazanmaya çalışmak da dünyaya karşı zahid olmak anlamına gelmektedir.[70] "*Allah mü'minlerin canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın almıştır.*"[71] âyetinde

---

66 Tirmizî, "Zühd", 44 (No. 2377).
67 Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/197; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 3/30.
68 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 3/287.
69 Yûsuf 12/20.
70 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 3/287.
71 Tevbe 9/111.

mü'minlerin dünyayı değil âhireti tercih ettikleri vurgulamaktadır. Bu şekilde zahidlik göstermeleri karşılığında ise mü'minlerin memnun ve bahtiyâr olacağı ifade edilmektedir: *"Allah ile yaptığınız bu kârlı alışverişten dolayı sevinin!"*[72]

Zühdün bu dünyada nasıl gerçekleşebileceği sûfîlerin zühd tanımlarında açıkça görülmektedir. Söz gelimi Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) zühdü "kanaat sahibi olmak" diye tanımlayarak dünyalığa karşı zühdün ancak insanın gözünün doymasıyla kemâle erebileceğini vurgulamıştır. Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) zühdü "fakirlik sevgisiyle birlikte Allah'a güvenmek" sözüyle tanımlarken fakirliğe razı olmanın gerekliliğini belirtmiş, buna mukabil içinde bulunduğu halden kurtuluşun da yine Allah'ın lütfu ile gerçekleşeceğini eklemiştir. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) zühdün "elde bulunmayanın gönülde de bulunmaması" olduğunu vurgulayarak yalnızca fakirliğin zühd alâmeti olmadığını beyan etmiş, bununla birlikte gönülde de dünyalığa karşı arzunun bulunmaması gerektiğine işaret etmiştir. Ebû Osmân el-Hîrî (ö. 298/910) de aynı hususu zikretmiş, zühdün "dünyalığı bırakmak, sonra da kimin aldığına aldırmamak" olduğunu dile getirerek dünyalığın gönülden tamamen çıkması gerektiğini ifade etmiştir. Dünyalığın insanın gönlünden silinmesi ise zühdün nihai noktasını oluşturmaktadır. Ebû Bekir eş-Şiblî (ö. 334/946) "Zühd, Allah'tan başka her şeyi terk etmektir."[73] tanımıyla mâsivâyı terk etmeyi zühd olarak yorumlamıştır. Serrâc ise bu tanımları kategorize ederek zahidleri üç gruba ayırmıştır: "Elinde bulunmayanın sevgisini gönülden çıkaranlar (mübtedîler). Dünyevî ve nefsânî hazların tamamını kalbinden çıkaranlar (tahkik ehli). Zühd ile meşguliyeti dahi gaflet olarak gören zahidler (istiğnâ ehli)".[74]

---

72 Tevbe 9/111.
73 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 152-154.
74 Serrâc, *el-Lüma'*, 44.

Bazı mutasavvıflar zühdün yalnızca haramlar konusunda olduğu kanaatindedir. Nitekim helaller zaten insan içindir. Kul şükrünü eda ettikten sonra bu helalleri isterse kendi menfaati doğrultusunda isterse çevresindeki insanların ihtiyaçları için kullanabilir. Dolayısıyla zühd yalnızca haramlar konusunda gündeme gelmektedir. Buna mukabil bazı sûfîler ise haramlara karşı zühdün farz olduğunu, helaller konusundakinin ise fazilet olduğunu dile getirir. Onlara göre insanın kendisine ihsân olunan her nimeti kullanması gerekmez. Kul aza kanaat ederse, bu, kendisi için bolluk içerisinde yaşamaktan daha hayırlı olacaktır.[75] Bu bağlamda Kuşeyrî, *"Kaybettiğiniz şeylere hayıflanmayın, onun size verdiği nimetlerden dolayı da şımarmayın."*[76] âyetini "elde bulunan dünyalığa sevinmeme, mahrum olduğundan dolayı da üzülmeme" şeklinde tanımladığı zühd anlayışının da kaynağı olarak görmektedir.[77]

Dünyalığı terk etmek yahut rağbet etmemek düşüncesi tasavvuf tarihinde farklı yönelimlerle temsil edilmiştir. Bazı mutasavvıflar zühdü, maddî boyutuyla dünyalığı terk etmek olarak yorumlarken bazıları malı terk etmenin yeterli olmayacağını, bununla birlikte onun gönle de sokulmaması gerektiğini vurgulamıştır. Diğer bazıları ise kişinin malvarlığı olsa dahi bunu gönlüne sokmamasını yeterli görmüştür. Dünya malı meşru yollarla elde edildiği sürece onunla istifade etmek helaldir. Fakat kötü olan, dünyalık elde etmek için gayr-ı meşru yollara tevessül etmek ve ona ulaşmak için hile, aldatma, kandırma, faiz alıp verme gibi haram yollara karışmaktır. Bunun temel sebebi ise dünyalığın gönle yerleşmesi; dünyalık arzusuyla kişinin hayatına şekil vermesidir. Dünyalığın gönlü işgal etmesi her türlü kötü yola kapı aralamaktadır. Hadis olduğu da ifade edilen

---

75 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 151, 152.
76 Hadid 57/23.
77 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 152.

"*Dünya sevgisi her türlü kötülüğün başıdır.*"[78] sözü bunu hakikati vurgulamaktadır.

Dünyalık arzuların hiçbir zaman sonu gelmeyecektir. Peygamber Efendimiz "*Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa üçüncü bir vadi daha arzu eder. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur.*"[79] buyurarak dünyalık hırsların tükenmeyeceğine vurgu yapmış, "*Âdemoğlu büyürken beraberinde şu iki şey de büyür: Mal sevgisi ve uzun ömür (dileği).*"[80] hadisiyle mal sevgisinin yaşadıkça artacağına dikkat çekmiştir. İnsanın bu zayıf tabiatının bazı örnekleri Hz. Peygamber'in ashâbı arasında da görülmekteydi. Sahabeden Hakîm b. Hizâm'ın (ra) anlattığına göre o, Rasûlüllah'tan (sas) Huneyn ganimetlerinden istemiş, Efendimiz vermiş. Ardından tekrar istemiş, yine vermiş. Üçüncü sefer istediğinde tekrar vermiş ve şöyle buyurmuştur: "*Ey Hakîm! Bu dünya malı göz alıcı ve tatlıdır. Kim bu mala tamah etmeden gönül zenginliği ile sahip olursa kendisi için malı bereketlenir. Ama kim de hırs ve tamah dolu bir kalple bu malı isterse, tıpkı yiyip de doymayan kimse gibi, onun için malın bereketi kaçar. Veren el, alan elden üstündür.*'"[81]

Diğer bir seferinde ise Bahreyn'den gelen verginin dağıtılacağını duyan sahâbîler paylarını almak gayesiyle toplanırlar. Bunu gören Peygamber Efendimiz, gülümseyerek onlara, "*Öyle sanıyorum ki siz, Ebû Ubeyde'nin pek çok şey getirdiğini duydunuz!*" buyurur. Onlar da "Evet, ey Allah'ın Rasûlü!" derler. Bunun üzerine Efendimiz "*Sevinin ve sizi sevindirecek nimetleri bekleyin! Vallahi (bundan sonra) sizin için fakirlikten korkmam. Ancak ben sizden önceki ümmetlerin önüne dünyanın yayıldığı gibi sizin önünüze de yayılıp onların o dünya (nimetleri) için yanıp tutuştukları gibi*

---

78 Ebü's-Se'âdât el-Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-Rasûl*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût vdğ. (Dımaşk-Beyrut: Mektebetü'l-Hulvânî-Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1969), 4/506 (No. 2603).

79 Müslim, "Zekât", 116 (No. 2415).

80 Buhârî, "Rikâk", 5 (No. 6421).

81 Buhârî, "Zekât", 50 (No. 1472).

sizin de yanıp tutuşmanızdan ve bunun onları helâk ettiği gibi sizleri de helâk etmesinden korkarım."[82] Efendimiz'in bu endişesi müslümanların kuvvet kazanıp zenginleşmesiyle toplumsal bir vakıaya dönüşecektir. Özellikle yeni şehirlerin fethedilmesiyle birlikte toplumsal refaha ulaşan müslümanlar zamanla dünyevileşme emareleri göstermeye başlamış, Hz. Peygamber'in sade yaşantısından uzaklaşmak kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Peygamber Efendimiz bu durumu henüz yaşanmadan önce ümmeti için bir fitne olarak değerlendirerek *"Her ümmetin bir fitnesi (imtihan vesilesi) vardır, benim ümmetimin fitnesi ise maldır."*[83] buyurmuştur. Diğer bir hadisinde ise *"Vallahi ben vefatımdan sonra, sizin Allah'a şirk koşmanızdan değil dünya konusunda didişip çekişmenizden korkarım."*[84] sözleriyle ümmetinin yaşayacağı hazin duruma işaret etmiştir.

Dünyaya karşı zahid olmak, ondan daha değerli olan âhiretin ve Allah rızasının elde edilmesi içindir. Zira Kur'an-ı Kerîm'de çeşitli vesilelerle dünya hayatının değersizliğine ve âhiretin önemine vurgu yapılmaktadır. *"Dünya menfaati önemsizdir, Allah'tan korkanlar için âhiret daha hayırlıdır."*[85] ve *"Kendilerine ilim verilenler şöyle söylediler: 'İman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapan kimseler için Allah'ın âhirette vereceği mükâfat çok daha değerlidir."*[86] Âyetlerde ifade edilen bu hakikatin Peygamber Efendimiz'in hadislerinde de dile getirildiği görülmektedir. Efendimiz *"Âhiretin yanında dünya(nın konumu), ancak birinizin şu (işaret) parmağını denize daldırması gibidir; (parmağının) ne (kadar su) ile döneceğine bir baksın!"*[87] sözleriyle dünyanın değersizliğini ifade etmiş, *"Cennette bir kamçı kadar yer, dünyadan ve onun içindekilerden daha ha-*

[82] Buhârî, "Megâzî", 12 (No. 4015); Müslim, "Zühd ve rekâik", 6 (No. 7425).
[83] Tirmizî, Zühd, 26 (No. 2336)
[84] Buhârî, "Megâzî", 28 (No. 4085).
[85] Nisâ 4/77.
[86] Kasas 28/80.
[87] Müslim, "Cennet ve sıfatu naîmihâ ve ehlihâ", 55 (No. 7197).

yırlıdır. Öğleden önce ya da sonra -herhangi bir zamanda- Allah yolunda cihat için sefere çıkmak, dünyadan ve onun içindekilerden daha hayırlıdır.”[88] buyurarak âhiretin kıymetini hatırlatmıştır.

Öte yandan âhiret için çalışan kimsenin bu dünyasının da mamur olacağını “*Kimin kaygısı âhiret olursa Allah onun zenginliğini kalbine yerleştirir, iki yakasını bir araya getirir ve dünya zelil bir şekilde ona gelir. Kimin kaygısı da dünya olursa Allah onun fakirliğini iki gözü arasına koyar ve onun iki yakasını bir araya getirmez; kendisine de ancak onun için takdir edilen dünyalık ne ise o gelir.”*[89] hadisiyle ifade etmiştir.

Peygamber Efendimiz’in ardından sahabe-i kirâm da dünyalığa değer vermemeyi en temel ilke olarak benimsemiştir. Hz. Ebu Bekir, malvarlığının tamamını tasadduk edecek kadar cömert bir insan olarak tanınmıştır.[90] Hz. Ömer, devlet reisi olması itibariyle her türlü imkâna sahip olmasına rağmen üzerinde on iki yama bulunan bir elbise ile dolaşmış ve “Dünyalığı arzuladığımda âhirete yönelik işlerde zarar ettim. Âhireti arzuladığımda ise dünyalık işlerde zarar ediyorum. İş böyle olunca siz de âhirete yönelik işlerde değil, fânî olan dünya işlerinde zarar ediniz.”[91] tavsiyesinde bulunmuştur. Hz. Osman da zahid kişiliği ile tanınmış halifelerdendir. Onun “Eğer İslâm’da açılan bir gediği bu mal ile kapatmayacak olsaydım bunu toplamazdım.”[92] demesi, dünyalığa bakışını özetlemektedir. Hz. Ali’nin “Zühd, dünya malını, müslüman olsun olmasın, kimin yediğine aldırmamaktır.”[93] şeklindeki tanımı, zühdün insanın gönlüyle ilişkisine işaret etmektedir.

Zahidlik, dünyalığı, âhireti kazanmak için bir vesile bilenle-

---

88 Buhârî, “Rikâk”, 2 (No. 6415).
89 Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme”, 30 (No. 2465).
90 Tirmizî, “Menâkıb”,16 (No. 3675); Ebû Dâvûd, “Zekât”, 40 (No. 1678).
91 Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 1/49.
92 Serrâc, *el-Lüma‘*, 122.
93 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 109.

rin, Allah yolunda onu kullanabilenlerin sıfatıdır. İslâm tarihinde dünyalığın cazibesine kapılmamış, elde ettiklerini hak yoluna çekinmeden verebilen nice kimseler gelip geçmiştir. Onlar daima hayırla yâd edilen kimseler olmuşlardır. Peygamber Efendimiz de bu kimselerle yakın ilişki içerisinde olunmasını tavsiye ederek şöyle buyurmuştur: *"Siz, kendisine dünya konusunda zühd ve az konuşma hali ihsân edilmiş bir kimse gördüğünüz zaman ona yakınlaşınız. Çünkü o kimse hikmetli söz söyler."*[94]

Kendisini dünyalığa kaptırması, insanı haram yollarla elde etmeye sevk etse de dünyanın gönle yerleştirilmeden elde edilmesi mahzurlu bir davranış olarak değerlendirilmemiştir. Zira Peygamber Efendimiz *"Dünyaya rağbet etmemek demek, kişinin helal olan şeyleri kendisine haram kılması veya malını dağıtıp tüketmesi değildir. Bilâkis dünya hayatında zahidlik demek, elinde olan şeylere Allah katında olanlardan daha fazla güvenmemektir."*[95] buyurarak zühdün dünya menfaatlerinden tamamıyla uzaklaşmak değil, ona güvenip nimeti vereni unutmaktan sakınmak olduğunu vurgular. Süfyân es-Sevrî de aynı doğrultuda "Dünyaya karşı zahid olmak; kanaat etmek, azla yetinmektir. Kuru ekmek yemek ve abâ giymek zühd değildir."[96] demiş, şekilsel anlamda zühdü tasvip etmemiştir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ise "Dünya nedir? Allah'tan gafil olmak. Kumaş, para, tartı, kadın (dünya) değildir."[97] derken yine maddî anlamda terkten ziyade mânevî olarak dünyalığın gönülden çıkarılmasını zühd olarak yorumlamıştır.

Dünyalığın gönülden çıkarılması bir anlamda kanaat sahibi olmakla mümkün olmaktadır. Peygamber Efendimiz'in asıl zenginliği mal çokluğu değil *"gönül tokluğu"*[98] olarak görme-

---

94 İbn Mâce, "Zühd", 1 (No. 4101).
95 İbn Mâce, "Zühd", 1 (No. 4100).
96 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 152.
97 Mevlânâ, *Mesnevî*, 68.
98 Buhârî, "Rikâk", 15 (No. 6446).

si de bu anlamı kuvvetlendirmektedir. Kanaat ettiğinde insanın elindeki az bir servet dahi onu tatmin etmeye yetecektir. Efendimiz'in ifadesiyle "*Müslüman olan, kendisine yetecek kadar rızık verilen ve Allah'ın ona verdikleriyle kanaatkâr kıldığı kimse kurtuluşa ermiştir*."[99] Kurtuluşa ermenin yolu gönlün zengin olmasıdır. Bununla birlikte insanın çalışıp kazanç elde etmesi, hayatını idame ettirebilmesinin bir gereğidir. Ayrıca müslüman toplumun kuvvet kazanabilmesi de maddî ihtiyaçların giderilmesinden geçmektedir. Şu halde çalışıp kazanmak, zühde aykırı bir davranış olmamalıdır. Burada esas olan dünyalığın yine âhireti kazanmak için elde edilmesidir. Peygamber Efendimiz "*Takva ehli kimseler için zenginliğin bir zararı yoktur*."[100] buyurarak Allah'ın rızası gözetildiğinde zenginliğin mahzurunun ortadan kalkacağını vurgulamıştır. Yine başka bir rivayette "*İyi insan için, iyi mal ne güzeldir!*"[101] buyurulması, mal sahibi olmanın ölçüsünün Allah'a itaatten sapmamak olduğunu göstermektedir. Allah'ın rızası gözetilerek dünya ile âhiret dengesinin sağlanması doğru bir yaşantı için orta yol olacaktır. Peygamber Efendimiz'in hadislerindeki vurgu da bu yöndedir. "*Kaygısı en büyük insan, dünya ve âhiret işlerine önem veren mü'min insandır*."[102]

---

99 Müslim, "Zekât", 125 (No. 2426).
100 İbn Mâce, "Ticâret", 1 (No. 2141).
101 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/197 (No. 17915).
102 İbn Mâce, "Ticâret", 2 (No. 2143).

2.3. Yalnız Allah'a Muhtaç Olma Bilinci: Fakr

قُمْتُ عَلَى بَابِ الْجَنَّةِ فَكَانَ عَامَّةَ مَنْ دَخَلَهَا الْمَسَاكِينُ ، وَأَصْحَابُ الْجَدِّ مَحْبُوسُونَ ، غَيْرَ أَنَّ أَصْحَابَ النَّارِ قَدْ أُمِرَ بِهِمْ إِلَى النَّارِ ...

"Cennetin kapısında durup baktım, gördüm ki içeri girenlerin çoğu yoksullardı. Zenginler ise hesap görmek için alıkonulmuş, cehennemlik olduğu kesinleşenlerin ateşe girmesi emrolunmuştu."[103]

... فَوَاللَّهِ مَا الْفَقْرَ أَخْشَى عَلَيْكُمْ. وَلَكِنِّي أَخْشَى عَلَيْكُمْ أَنْ تُبْسَطَ الدُّنْيَا عَلَيْكُمْ كَمَا بُسِطَتْ عَلَى مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ فَتَنَافَسُوهَا كَمَا تَنَافَسُوهَا وَتُهْلِكَكُمْ كَمَا أَهْلَكَتْهُمْ.

"Vallahi, ben sizin için fakirlikten korkmuyorum. Fakat ben, sizden önceki ümmetlerin önlerine dünyanın (imkânları) serilip onların dünya için yarıştıkları gibi, sizin de yarış etmenizden, dünyanın onları helâk ettiği gibi, sizi de helâk etmesinden korkuyorum."[104]

لَيْسَ الْغِنَى عَنْ كَثْرَةِ الْعَرَضِ، وَلَكِنَّ الْغِنَى غِنَى النَّفْسِ.

"Zenginlik mal çokluğu değil gönül tokluğudur."[105]

رُبَّ أَشْعَثَ مَدْفُوعٍ بِالأَبْوَابِ لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللَّهِ لأَبَرَّهُ.

"Nice kapılardan kovulmuş üstü başı perişan insan var-

---

103 Buhârî, "Nikâh", 88 (No. 5196).
104 Müslim, "Zühd ve rekâik", 6 (No. 7425).
105 Buhârî, "Rikâk", 15 (No. 6446); Müslim, "Zekât", 120 (No. 2420).

dır ki, Allah'a yemin etse Allah onu yemininde haklı çıkarır."[106]

اللَّهُمَّ أَحْيِنِى مِسْكِينًا وَأَمِتْنِى مِسْكِينًا وَاحْشُرْنِى فِى زُمْرَةِ الْمَسَاكِينِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

"Yâ Rabbi beni fakir yaşat, fakir öldür ve kıyamet günü fakirlerle haşret."[107]

Tasavvuf, kulun benlik duygusunu terk ederek Rabbine ulaştığı bir yoldur. Bu yolda insanın karşılaşacağı çok sayıda engel vardır. Bu engellerden birisi de hiç şüphesiz zenginliktir. Zenginlik, kişinin dünyada rahat bir yaşam sürmesini sağlayacak geniş imkânlara sahip olmasıdır. Aslında bu, teorik olarak hac, umre, kurban, zekât ve sadaka gibi mal ile yapılan ibadetlerin miktarı göz önünde bulundurulduğunda Allah'a giden yolda bir engel gibi gözükmemektedir. Hatta zenginlerin dünyanın nimetlerini elde etmede olduğu kadar Allah'a kullukta da diğer insanlara nazaran daha geniş imkânlara sahip oldukları düşünülebilir. Bunun farkında olan bazı sahâbîler, sitemkâr bir üslûpla durumlarını Peygamber Efendimiz'e arz etmeye niyetlenirler. Onlar tüm zenginliklerini Mekke'de bırakıp Medine'ye hicret ederek fakir kalmış muhacirler topluluğudur. Efendimiz'in huzuruna vardıklarında, "Yâ Rasûlallah! Zenginler cennetin en yüksek derecelerini ve ebedî nimetleri alıp götürdüler! Çünkü bizim namaz kıldığımız gibi onlar da namaz kılıyor, bizim oruç tuttuğumuz gibi onlar da oruç tutuyorlar. Fazla malları olduğu için bir de onlar hac ve umre yapıyor, cihad ediyor ve sadaka veriyorlar; bizim ise sadaka verebileceğimiz malımız yok." diye durumlarından yakınırlar. Onların bu serzenişleri karşısında Peygamber Efendimiz: "*Size bir şey haber vereyim mi? Dediği-*

---

[106] Müslim, "Birr", 138 (No. 6682).
[107] Tirmizî, "Zühd", 37 (No. 2352).

mi yaptığınız takdirde sizi sevapta geçenlere yetişirsiniz. Sizden sonrakilerden kimse de size yetişemez. Üstelik içinde bulunduğunuz toplulukta en hayırlı kimseler olursunuz. Ancak onlar da sizin yaptığınız bu tesbihleri çekerlerse size yetişebilirler. O halde her namazın peşinden otuz üç kez tesbih (sübhânallah), otuz üç kez tahmîd (elhamdü lillâh) ve otuz üç kere tekbir (Allâhu ekber) getiriniz."[108]

Elbette ki zenginlerin Allah yolunda malıyla hizmet etmesi ve bunun üzerine diğer ibadetleri de yerine getirmeleri yönüyle fakirlerden daha avantajlı olduklarını söylemek mümkündür. Fakat durum her zaman için böyle olmamaktadır. Zenginlerin, ellerinde bulunan imkânlar dolayısıyla, oyun ve eğlenceye kapılmaları çoğu zaman daha kolaydır. Bunun için tasavvuf yolunun büyükleri mal biriktirerek zenginleşmekten mümkün oldukça uzak durmuşlardır. Hatta dervişin eli ne kadar darda olursa mânevî hali itibariyle o kadar ilerleme imkânı bulacağını vurgulamışlardır.[109] Bu bağlamda mal sahibi olmanın cennete girmeyi dahi geciktireceğini şöyle bir hikâyeyle anlatırlar. Sûfîlerden birisi rüyasında Mâlik b. Dinar ve Muhammed b. Vasi'nin cennetlik olduğunu görür. Acaba hangisi daha önce cennete girecek diye beklediğinde Muhammed b. Vasi'nin önce girdiğini fark eder. Sebebini sorduğunda, onun bir, Mâlik b. Dinar'ın ise iki gömleği olduğunu öğrenir.[110] İkinci gömlek için verdiği hesap, onu geride bırakmıştır.

Bu hikâye Peygamber Efendimiz'in "*Fakirler cennete zenginlerden beş yüz yıl önce gireceklerdir*."[111] hadisini hatırlatmaktadır. Zenginler bu dünyadaki rahat ve varlıklı yaşamlarının hesabını uzun uzun verirken fakirlerin hesabı ise malvarlıklarının azlığı oranında seri ve kolay olacaktır. Bu yüzden olmalı ki Efen-

---

108 Buhârî, "Ezân", 155 (No. 843); Müslim, "Mesâcid ve mevziu's-salât", 142 (No. 1347).

109 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 86.

110 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 309.

111 Tirmizî, "Zühd", 37 (No. 2353).

dimiz "*Cennetin kapısında durup baktım, gördüm ki içeri girenlerin çoğu yoksullardı. Zenginler ise hesap görmek için alıkonulmuş, cehennemlik olduğu kesinleşenlerin ateşe girmesi emrolunmuştu.*"[112] buyurmuştur. Burada şu husus unutulmamalıdır ki fakrın (fakirliğin) övülmesi, zenginliğin tamamıyla kötü olduğu anlamına gelmemektedir. Ancak fakirlerin, takdire rıza gösterdiklerinde bu yolda ilerlemeleri daha garantili ve daha kolay olacaktır. Bu sebeple tasavvuf ehli fakirliği zenginliğe tercih etmişlerdir.

Tasavvuf büyüklerinin fakirlik konusunda Peygamber Efendimiz'i örnek aldıkları görülür. Peygamber Efendimiz, her ne kadar insanın muhtaç duruma düşecek derecede fakirleşmesini teşvik etmese de fakir muhacirleri daima övgü dolu sözlerle anmaktadır. Bir keresinde muhacirlerin fakirliklerini gören Peygamber Efendimiz "*Ümmetim arasında, kendileriyle birlikte sabretmem emredilen kimseleri yaratan Allah'a hamdolsun!*"[113] sözleriyle içinde bulunduğu yaşantıdan dolayı Rabbine karşı duyduğu hoşnutluğu ifade etmiştir.

Peygamber Efendimiz ve ashâbı, nübüvvetin ilk yıllarında sıkıntılı bir hayat geçirmiştir. Bu durumun Hayber'e kadar devam ettiği görülür. Abdullah b. Ömer'in "Biz Hayber'i fethettiğimiz zamana kadar (doğru dürüst) doymuş değildik."[114] sözleri bu durumu en açık bir şekilde dile getirmektedir. Öyle ki Efendimiz'in bazen günlerce hatta haftalarca evinde yemek pişmediği olmuştur.[115] Bu vaziyet İslâm toplumunun maddî imkânları arttığında da devam etmiştir. İslâm'ın yayıldığı yıllarda müslümanlar güç kazanmış ve sıkıntılı dönemler sona ermiş olmasına rağmen Efendimiz mütevazı yaşantısını sürdürmüştür. Bir gün sahabeden bazıları, onun, bir hasır üzerinde ge-

---

112 Buhârî, "Nikâh", 88 (No. 5196).
113 Ebû Dâvûd, "İlim", 13 (No. 3666).
114 Buhârî, "Megâzî", 39 (No. 4243).
115 Buhârî, "Hibe", 1 (No. 2567); Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 34 (No. 2471); Müslim, Zühd, 34 (No. 7459).

celemesi sebebiyle hasırın vücuduna iz yaptığını gördüklerinde, "Ey Allah'ın Rasûlü, sizin için bir yatak temin etsek..." teklifinde bulunmuşlardı. Fakat o, bu teklife rıza göstermemiş ve "*Benim dünya rahatlığıyla işim yok. Ben dünyada, bir ağacın altında bir süre gölgelenen ve sonra oradan ayrılarak yoluna devam eden bir yolcu gibiyim.*"[116] buyurarak ne kadar imkânlar elde etse de sade yaşantıdan vazgeçmeyeceğini vurgulamıştı. Çünkü onun ashâbı için endişelendiği husus fakir, yoksul ve sıkıntılı bir hayat yaşamaları değildi. Efendimiz, "*Vallahi, ben sizin için fakirlikten korkmuyorum. Fakat ben, sizden önceki ümmetlerin önlerine dünyanın (imkânları) serilip onların dünya için yarıştıkları gibi, sizin de yarış etmenizden, dünyanın onları helâk ettiği gibi, sizi de helâk etmesinden korkuyorum.*"[117] buyurarak sade bir yaşantı sergilemesinin sebebini açıklamıştı.

Peygamber Efendimiz'in bu örnek yaşantısı tasavvuf düşüncesinde *fakr* kavramının önem kazanmasını sağlamıştır. *Fakr*, sözlükte "maddeten ve mânen muhtaç olma, ihtiyaç duyulan şeyin elde olmaması ve yoksulluk" gibi mânâlara gelmektedir.[118] Râgıb el-İsfahânî fakrın, "bir şeye zorunlu olarak muhtaç olma, maddeten muhtaç olma, gönül zenginliğinin zıddı anlamda muhtaçlık ve Allah'a karşı daima muhtaçlık hissetme" olmak üzere dört yönünün bulunduğundan bahseder.[119] Bazı dilbilimciler ise fakr kelimesinin Arapçada omurga kemiği anlamına gelen *fikâru'z-zahr* tabiriyle irtibatlandırmaktadır. Omurga kemiği, bedenin düz durmasını sağlamaktadır. Onun kırılması durumunda ise düz durmak için bir desteğe ihtiyaç duyulmaktadır. Tıpkı omurga kemiği gibi insan da bir dış desteğe ihtiyaç duymaktadır. İnsanın bu yönünü ifade etmek için fakr kavramı kullanılmıştır.[120]

---

[116] Tirmizî, "Zühd", 44 (No. 2377); İbn Mâce, "Zühd", 3 (No. 4109).
[117] Müslim, "Zühd ve rekâik", 6 (No. 7425).
[118] Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 37/3444; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 142.
[119] Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 383.
[120] Serrâc, *el-Lüma'*, 150.

Tasavvufta ise *fakr*, kulun yalnızca Allah'a muhtaç olduğunun şuuruna varmasıdır. Güç ve kudret Allah'ındır. Âlemdeki her varlık onun inayetiyle hayat bulmakta ve yaşamını idame ettirebilmektedir. Onun dilediğinin dışında yerdeki bir çöpün dahi kımıldaması mümkün değildir. Bu idrake sahip olan kulun Allah'tan gayrısına muhtaç olduğunu düşünmesi söz konusu değildir. Mutasavvıflardan Muhammed Musuhî de "Fakir, kendisini Allah'tan başka hiçbir şeye muhtaç hissetmeyendir."[121] sözleriyle bunu ifade etmektedir. Herevî ise fakrın, mülkiyeti görmekten uzaklaşmak olduğunu vurgularken kendisini hiçbir şeye sahip olmayan bir varlık olarak görmektedir.[122] Bu durum kulun Allah'a muhtaç olduğunun bilincine varmasını gerektirmektedir. Tüm ihtiyaçlarının yalnızca Allah'ın kudretiyle karşılanabileceğinin farkında olan mutasavvıflar tabiî olarak dünyalığa karşı olumsuz bir bakışa sahip olmaktadır. Bu yönüyle "kulun kendisini her zaman Allah'a muhtaç bilmesi" anlamındaki fakr anlayışı, "insanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması"nı ifade eden fakr yaşantısını doğurmuştur.[123]

Dünyalığa muhtaç olmadığını düşünen dervişlerin dünyalık her türlü imkândan el çekmesi ve dünyalığa yüz çevirmesi, maddî ve şeklî boyutuyla bir fakirlik durumunu ortaya çıkartmıştır. Bu şekliyle fakrın zühd kavramıyla doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Zühdde de dünyalığa kapılmaktan uzaklaşıp âhirete yönelmek esastır. Bu noktada Gazzâlî fakr ile zühdün farkına işaret ederek zühdün "kulun dünyalıktan uzaklaşması" iken fakrın ise "dünyalığın kuldan uzaklaştırılması" olduğunu dile getirir.[124] Zühdde dünya malı vardır, fakat zahid

---

121 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 309.
122 Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 71..
123 Süleyman Uludağ, "Fakr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/132.
124 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/251; İsa Çelik, "Tasavvufî Bir Terim Olarak

ona meyletmez. Fakrda ise dünya malının yokluğu, insanın tabiî olarak da ondan uzak durmasını sağlamış olur.

Gazzâlî, insanın ihtiyaçları karşısındaki tutumunu farklı kategorilerde ele alır. Ona göre bazı insanlar vardır ki ihtiyaçlarını elde etmek konusunda çok heveslidir. Ne var ki bunları elde etmeye güç yetiremez ve sefil bir hayat yaşarlar. Kimisi ise mal sahibi olmayı arzular fakat servetin peşinden koşmaya tenezzül etmez. Ancak dünya nimetleri kendiliğinden gelirse, onları severek alır ve ihtiyaçları doğrultusunda kullanır. Bu kimseler kanaatkâr olarak adlandırılır. Öyle insanlar da vardır ki bir mala karşı hevesi yoktur. Ne eline geçtiğinde bunu sevinçle karşılar ne de kaybettiğinde üzüntü duyar. Bunlar tamamıyla Allah'ın takdirine teslim olmuş, rıza ehli kimselerdir. Son olarak öyle kimseler de vardır vardır ki ihtiyaç duyduğu mal kendisine verilse, bundan dolayı hoşnutluk duymazlar. Hatta kendisini meşgul edeceğini düşünerek şerrinden uzaklaşmak için ondan kaçarlar. Bunlar zühd sahibi kimselerdir. Gazzâlî'ye göre en üstün fakirler de bunlardır.[125]

Sûfîlerin fakirliği tercih etmeleri, el açıp insanlardan yardım dileyerek bir ömür sürecekleri anlamına gelmemektedir. Zira onların fakirlikte rehber edindikleri kişi elbette ki Peygamber Efendimiz'dir. O, "*(Kendisine zekât verilecek olan) miskin, ihtiyacını bir iki hurma veya bir iki lokmanın giderebileceği kişi değildir. Asıl miskin, (maddî imkânı olmadığı halde onurundan dolayı) istemekten kaçınan kişidir*."[126] buyurmuş ve ardından şu âyeti okumuştur: "*(Ey Mü'minler! Yapacağınız hayırlar) kendilerini Allah yoluna adayan ve bu yüzden dolaşıp ticaret yapma imkânı bulamayan fakirler içindir. Gerçek hallerini bilmeyen biri, onları iffetlerin sebebiyle (el açıp yardım dilemedikleri için) zengin sanır. Ama sen onları si-*

Fakr", *EKEV Akademi Dergisi* 3/2 (2001), 191.

125 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/253.

126 Müslim, "Zekât", 102 (No. 2394); Buhârî, "Zekât", 53 (No. 1476).

malarından tanırsın. Onlar hayâ ederek kimseden bir şey istemezler. Hiç şüpheniz olmasın ki Allah yaptığınız her yardımı bilir."[127] Burada muhacirlerin, yoksul olsalar da insanlara el açıp dilenmemeleri övülmektedir. Onlar hayâlarından kimseden bir şey istememektedirler. Kuşeyrî, buradaki hayâyı, kulun Allah'a duyduğu hayâya bağlamaktadır. Ona göre kullardan utanıldığı için bir şey istememek gibi bir durum söz konusu değildir.[128] Benzer bir durum tasavvuf ehli için de geçerlidir. Onlar da ihtiyaç halinde olsalar da Allah'tan gayrısından bir şey istememeyi kendilerine şiar edinmişlerdir.

Kimseden bir şey istememek konusunda mutasavvıfların farklı tutumları olmuştur. Söz gelimi Serrâc'ın tespitine göre sûfîler, hiçbir şeye sahip olmasalar da kimseden bir şey istemez ve hiçbir şey beklemezler. Hatta bunlardan bazıları istemeden kendilerine bir şey verildiğinde dahi almayı uygun bulmazlar. Zira sûfîler gerçek mânâda yalnızca Allah'a muhtaç olduklarının şuuruna ermişlerdir. İnsanlardan gelecek hiçbir şeyin onlara fayda sağlamayacağı, aynı şekilde yokluğun da onlara zarar vermeyeceği kanaatindedirler. Çünkü onlar Allah ile var olmanın zevkini tatmışlardır. Buna mukabil bazı sûfîler, kendilerine verildiğinde almayı uygun görürler. Onların bu yaklaşımı Cüneyd-i Bağdâdî'nin "Sâdık fakirin alâmeti, hiçbir şey istememek, hiçbir şeye karşı çıkmamak, kendisine itiraz edildiğinde ise sükût etmektir." sözüyle anlattığı fakra tekabül etmektedir. Onlar, kendilerine ikramda bulunana itiraz ederek incitmiş olmamak için verileni reddetmezler. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî de fakirin kim olduğunu tanımlarken "istemeyen, verildiğinde geri çevirmeyen, aldıktan sonra da biriktirmeyendir"[129] diyerek fakirlerin, başkalarından aldıklarını yine etraflarındaki ihtiyaç

---

[127] Bakara 2/273.
[128] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 303.
[129] Serrâc, *el-Lüma'*, 46.

sahipleri için kullandıklarını ifade eder. Öte yandan bazı sûfîler ise bir şeye ihtiyaç duyduklarında bunu ancak kendisinden istendiği zaman memnuniyet duyacak samimi arkadaşlarından talep ederler. Bu davranışı sergileyen sûfîler, arkadaşlarının sevap kazanmasına vesile olmayı amaçlarlar.[130] Diğer bir deyişle mal sahibi olmanın da ancak insanlara faydalı olma gayesiyle olması gerektiğini vurgularlar. Her üç yaklaşımda da sûfînin sırf kendi nefsinin arzuları için başkalarına el açmadıkları anlaşılmaktadır. Kendilerine verilenleri ise ancak muhatabın gönlünü kırmamak gayesiyle kabul etmektedirler.

Burada üzerinde durulan bir ayrıntı dikkat çekmektedir. İnsanlardan istemek ve verildiğinde bunu kabul etmek nefis terbiyesi için bir vesiledir. Çünkü bu iki hal de yeri geldiğinde nefse ağır gelmektedir. Bunun için verildiğinde almak ve bunları ihtiyaç sahiplerine ulaştırmak da bir erdemdir. Ayrıca bazı durumlarda sadaka, toplum içerisindeki itibarın zedelenmesi korkusuyla yahut makam mevki elde etmek kaygısıyla reddedilebilmektedir.[131] Bu gibi durumlara düşmemek için bazı sûfîlerin sadakanın alınmasını ve ardından ihtiyaç sahiplerine tasadduk edilmesini tavsiye ettikleri görülmektedir.

Fakr konusunda kulun uluşacağı ilk derece *iftikâr* yâni Allah'a muhtaç olduğunu idrak etmesidir. Bunun ardından Allah ile *istiğnâ* hali gelecektir ki artık gözü başka bir zenginliğe meyletmeyecektir. Bu iki hal birbirini tamamlayıcı mahiyettedir.[132] Bu, fakrın son derecesi olup Allah'tan başka her şeyin kulun düşüncesinden, hayalinden çıkması, kulun varlıktan geçmesi ve benliği terk etmesiyle gerçekleşir. *Fenâfillah* (Allah'ta yok olmak) olarak da adlandırılan bu tavır, hakîkî fakrdır.[133] Bu durumdaki fakir, her ne kadar dış görünüş itibariyle ihtiyaç sahi-

---

[130] Serrâc, *el-Lüma'*, 47.
[131] Sülemî, *Tabakât*, 22.
[132] Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 112.
[133] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 86.

bi gibi görünse de hakikatte hiçbir şeye muhtaç değildir. Fakr bu noktada tevhidin de en yüksek derecesi olarak ortaya çıkmaktadır. "Fakr tamamlanınca geriye sadece Allah kalır."[134] sözü de bunu vurgulamaktadır. Esasında dünyalık mal ve mülk edinmeyi tamamıyla terk etmek fakrın bir icabı değildir. Fakr, her ne kadar zengin olsa da insanın Allah karşısında acziyetini idrak etmesi ve her daim O'na muhtaç olduğunun şuurunda olmasıdır. O, mal ve servet sahibi olduğunda "zengin" adını alsa da hakikatte Allah karşısında daima muhtaçtır. Mal ve servet sahibi olmamasına rağmen Allah'tan başka hiçbir şeye muhtaç da değildir.

Öte yandan zenginlik gibi fakirlik de bazı durumlarda insanı Allah'ın hoşnut olmayacağı bir duruma sevk edebilir. Söz gelimi Allah'ın takdirine rıza göstermemek gibi bir davranış en az zenginlik kadar tehlikelidir. Mutlak mânâda zengin olanın, Allah olduğu bilincine varan kul ister zengin olsun ister fakir her durumda haddini bilecek ve Rabbinin kendisine takdir ettiği yaşamı hoşnutluk içerisinde karşılayacaktır. Kul, hakiki zenginin Allah olduğunu düşündüğünde dünyanın zenginlerinin de O'nun zenginliği karşısında hiçbir kıymetinin olmadığını idrak edecektir.

Zenginlik ise fakirliğin zıddıdır. Arapçada *gınâ* kavramıyla ifade edilir. Sözlükte kişinin imkânlarının yeterli olması ve ihtiyaç sahibi olmamayı ifade eden *gınâ*, Allah için söz konusu olduğunda mutlak surette ihtiyaç sahibi olmama anlamına gelir.[135] İnsan için kullanıldığında ise bitmek tükenmek bilmeyen ihtiyaçların nispeten azlığını ifade eder.[136] Kur'an-ı Kerim'de "*Ey insanlar! Fakir (Allah'a muhtaç olan) sizsiniz. Ganî (hiçbir şeye muhtaç*

---

[134] Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân Baklî, *Meşrabü'l-ervâh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 580.

[135] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 3/294; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 4/397; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 366.

[136] Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 366.

olmayan) ve övülmeye lâyık olan ancak Allah'tır."[137] diğer bir âyette ise "*Allah ganidir, siz ise fukarâsınız.*" buyurularak bu hususa işaret edilir.[138] Âyetlerden de anlaşıldığı gibi ihtiyaç halinde olma durumu insanlara özgüdür. Zenginlik ise mutlak anlamda Allah'ın sıfatıdır.[139] Allah'a nispetle elbette ki insan fakirdir. Ama insanlar arasında düşünüldüğünde bazılarının diğerlerine nazaran zengin olarak kabul edilmesi söz konusudur.

Tasavvuf kaynaklarında her ne kadar fakirlik bir hayat tarzı olarak görülse de burada esas olan kulun daima Allah'a muhtaç olduğunun bilincinde olmasıdır. Bu bilince sahip olduktan sonra insanın mal sahibi olması yerilmiş de değildir. Burada üzerinde önemle durulan husus, mal sahibi olmamak değil, mala kölelik etmemektir. İnsan dünyalık elde etmek uğruna her türlü gayrimeşru yola sapabiliyorsa, işte o zaman malın kölesi olmuş demektir. Bunun için Semnûn'a tasavvufun ne olduğu sorulduğunda, "Ne bir şeye sahip olman ne de o şeyin sana sahip olmasıdır."[140] diyerek insanın dünyalığa bağlanmaması gerektiği uyarısını yapmıştır. Diğer bir deyişle insan dünyalığa kendisini kaptırmadıktan sonra mal sahibi olması ona zarar vermeyecektir. Peygamber Efendimiz'in ifadesiyle "*Sâlih kişi için sâlih (iyi) mal ne güzeldir*!"[141] Elbette ki derviş de maddî imkânlarını Allah yolunda hayır hasenat yaparak harcayarak faydalı hizmetler gerçekleştirecektir. Bu bakımdan dünyalığa kapılmadıktan sonra zenginlik, tasavvuf yolunda ilerlemeye engel olmayacaktır.

İbn Cellâ "Fakr, hiçbir şeye sahip olmamandır. Sahip olsan da onun senin olmamasıdır."[142] derken "*Kendileri son derece ih-*

---

137 Fâtır 35/15.
138 Muhammed 47/38.
139 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/253.
140 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 313.
141 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, ed. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1998), 154 (No. 299).
142 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 112.

tiyaç içinde bulunsalar bile başkalarını kendilerine tercih ederler."[143] âyetini kendisine dayanak almıştır. Buna göre fakir, sahip olduklarının hakiki anlamda kendisine ait olmadığı şuurundadır. Bunun için eline geçeni, başkalarına faydalı olmak uğruna tasadduk etmektedir. Ebû Hüseyin en-Nûrî "Fakirin özelliği yokluk anında sükûn, varlık anında ise başkalarını kendisine tercih etmektir." der.[144] Burada yokluk anında gösterilen sükûnla Allah'ın takdirine rıza göstermek kastedilir. Bulunduğunda başkaları için harcamak ise Allah'a karşı duyulan sevginin bir göstergesidir.[145] Gerçek fakir, işte bu tasadduk ettiği malı hatırladığında mahzun olmayan kimsedir.

Zenginlerle fakirler kendi imkânları nispetinde Allah'a güzel kulluk sergileyebilirler. Zenginler şükreder, fakirler ise sabrederek mükâfata nail olurlar. Zenginler tasadduk eder, fakirler ise sıdk (doğruluk) gösterirler. Zenginlik bir nimettir, bu haldeyken Allah'a âsî gelmek en büyük gaflettir. Fakirlik ise bir imtihandır. Bu imtihandan başarıyla çıkmak yine Allah'ın takdirine rıza göstermekle mümkün olur. Aslında her iki kesim de bir anlamda zengindir. Zira Peygamber Efendimiz'in ifadesiyle "*Zenginlik mal çokluğu değil gönül tokluğudur.*"[146]

Tasavvufta övülen fakr, mâsivânın gönülden çıkmasıyla gerçekleşir. Zenginliğin kötü olanı ise kalbin mâsivâ ile meşgul olmasıdır.[147] Kalpte Allah'tan gayrısı yoksa, kişinin zengin ya da fakir olması fark etmeyecektir. Nitekim Peygamber Efendimiz bir gün ashâbıyla birlikte otururlarken yanlarından zengin bir adam geçer. Efendimiz yanındaki sahâbîye bu kimseyi nasıl bildiklerini sorar. Hemen "Bu, eşraftan bir adamdır. Vallahi, bu zat bir kadınla evlenmeye talip olsa nikâhlanmaya, birisi

---

143 Haşr 59/9.
144 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 112.
145 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 92.
146 Buhârî, "Rikâk", 15 (No. 6446); Müslim, "Zekât", 120 (No. 2420).
147 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 90.

hakkında aracılık etse aracılığı kabul edilmeye lâyık bir kimsedir." cevabını verirler. Efendimiz hiçbir şey söylemez. Bir müddet sonra önlerinden bu kez fakir görünümlü birisi geçer. Efendimiz onu da yanındakilere sorar. "Yâ Rasûlallah! Bu adam fakir müslümanlardandır. Bu kimse, bir kadına talip olduğunda nikâhlanmaması, aracılık ettiğinde aracılığının kabul edilmemesi ve konuştuğunda sözüne itibar edilmemesi beklenen biridir." denilir. Bunun üzerine Efendimiz, "*İşte bu (fakir) zat, öteki zengin gibi dünya dolusu insandan hayırlıdır!*" buyurur.[148] Bu sözleriyle, insanın Allah katındaki değerinin dış görünüşüyle ölçülemeyeceği mesajını verir. Yine başka bir seferinde "*Nice kapılardan kovulmuş üstü başı perişan insan vardır ki, Allah'a yemin etse Allah onu yemininde haklı çıkarır.*"[149] buyurarak Allah'ın sevgili dostlarına işaret eder.

Tasavvufta fakirlik, dervişlikle özdeşleşmiştir. Fakr denildiğinde tasavvuf ilmi, fakir denildiğinde ise derviş anlaşılır. Kul zengin de olsa yoksul da olsa Rabbi karşısında fakirdir. Kuşeyrî'nin ifadesiyle fakr evliyaların şiârı, asfiyânın süsü, enbiyalar için Allahu Teâlâ'nın bir seçimidir.[150] Bundan dolayı olmalı ki Peygamber Efendimiz şöyle dua etmektedir: "*Yâ Rabbi beni fakir yaşat, fakir öldür ve fakirlerle haşret.*"[151]

---

[148] Buhârî, "Rikâk", 15 (No. 6447).
[149] Müslim, "Birr", 138 (No. 6682).
[150] Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 303.
[151] Tirmizî, "Zühd", 37 (No. 2352).

2.4. Kulun Rabbine Yaklaşmasının Neticesi: Havf ve Recâ

عَيْنَانِ لاَ تَمَسُّهُمَا النَّارُ عَيْنٌ بَكَتْ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَعَيْنٌ بَاتَتْ تَحْرُسُ فِى سَبِيلِ اللَّهِ.

"İki göz vardır ki cehennem ateşi onlara dokunmaz: Allah korkusundan ağlayan göz ve gecesini Allah yolunda nöbet tutarak geçiren göz."[152]

لَا يَلِجُ النَّارَ رَجُلٌ بَكَى مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ حَتَّى يَعُودَ اللَّبَنُ فِي الضَّرْعِ، وَلَا يَجْتَمِعُ غُبَارٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَدُخَانُ جَهَنَّمَ.

"Allah korkusundan ağlayan kimse sağılmış bir süt hayvanın memesine geri dönmedikçe ateşe girmez. Allah yolunda bulaşılan tozla cehennemin dumanı bir araya gelmez."[153]

قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: يَا ابْنَ آدَمَ إِنَّكَ مَا دَعَوْتَنِي وَرَجَوْتَنِي غَفَرْتُ لَكَ عَلَى مَا كَانَ فِيكَ وَلَا أُبَالِي، يَا ابْنَ آدَمَ لَوْ بَلَغَتْ ذُنُوبُكَ عَنَانَ السَّمَاءِ ثُمَّ اسْتَغْفَرْتَنِي غَفَرْتُ لَكَ، وَلَا أُبَالِي، يَا ابْنَ آدَمَ إِنَّكَ لَوْ أَتَيْتَنِي بِقُرَابِ الأَرْضِ خَطَايَا ثُمَّ لَقِيتَنِي لَا تُشْرِكُ بِي شَيْئًا لَأَتَيْتُكَ بِقُرَابِهَا مَغْفِرَةً.

"Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: 'Ey Âdemoğlu! Sen bana dua ettiğin ve benden ümitvâr olduğun müddetçe, içinde bulunan her şeyden ötürü seni bağışlarım ve aldırış etmem. Ey Âdemoğlu! Günahların göğün yüksekliği kadar

152 Tirmizî, "Fedâilü'l-cihâd", 12 (No. 1639).
153 Tirmizî, "Zühd", 8 (No. 2311); Ebû Dâvud Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1999), 4/191 (No. 2565).

olsa bile, benden bağışlanma dilersen, seni bağışlarım ve aldırış etmem. Ey Âdemoğlu! Eğer sen bana yeryüzünün taşıdığı bütün günahlarla gelsen ve bana hiçbir şeyi ortak koşmadan gelirsen, ben de sana bunun karşılığı kadar bağışlama ile gelirim.'"[154]

لَا يَجْتَمِعَانِ فِي قَلْبِ عَبْدٍ فِي مِثْلِ هَذَا الْمَوْطِنِ إِلَّا أَعْطَاهُ اللَّهُ مَا يَرْجُو وَآمَنَهُ مِمَّا يَخَافُ.

"Kul, kalbinde havf ve recâ duygusunu bulundurduğu müddetçe Allah onu korktuğundan emin, umduğuna nail eder."[155]

لَيْسَ شَيْءٌ أَحَبَّ إِلَى اللَّهِ مِنْ قَطْرَتَيْنِ وَأَثَرَيْنِ، قَطْرَةٌ مِنْ دُمُوعٍ فِي خَشْيَةِ اللَّهِ، وَقَطْرَةُ دَمٍ تُهَرَاقُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَأَمَّا الأَثَرَانِ: فَأَثَرٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَأَثَرٌ فِي فَرِيضَةٍ مِنْ فَرَائِضِ اللَّهِ

"Allah katında iki damla ve iki izden daha sevimli bir şey yoktur. Bu iki damla, Allah korkusundan dolayı akan gözyaşı damlası ve Allah yolunda savaşırken dökülen kan damlasıdır. İki izden ilki Allah yolunda savaşırken oluşan yara izi, diğeri ise Allah'ın farz kıldığı ibadetleri yerine getirirken oluşan secde izi."[156]

Korkmak ve ümit beslemek, insanın tabiatında bulunan iki duygudur. Bu duygular Allah'a giden yolda insanı motive eden iki araçtır. Tasavvufta korku, *havf*; ümit ise *recâ* kavramıyla ifade edilir. "Havf ve recâ amelin iki kanatıdır, onlarsız uçulmaz." sözü[157] insanın kulluğunu şevkle yapabilmesi için kendisini tetikleyecek iki duyguya sahip olması gerektiğini vurgular.

---

154 Tirmizî, Deavât, 96 (No. 3540).
155 Tirmizî, "Cenâiz", 11 (No. 983); İbn Mâce, "Zühd", 31 (No. 4261).
156 Tirmizî, "Fedâilü'l-cihâd", 26 (No. 1669).
157 Serrâc, *el-Lüma'*, 57.

Havf sözlükte "korkmak, kaygılanmak, ürkmek ve endişe duymak" gibi anlamlara gelir.[158] *Recâ* ise havfın zıddı bir anlam alanına sahiptir. Sözlükte *recâ*, "ümit, emel, ummak, beklenti içinde olmak, istemek ve içerisinde mutluluk olan bir şeyin elde edileceğine dair zannı" ifade eder.[159] *Havf*, insanın hoşnut olmayacağı bir durumun başa gelmesinden yahut arzulanan halin elden kaçma ihtimalinden dolayı duyulan kaygı ve korkudur. Bu korkunun temelinde Allah'ı hoşnut edememe ihtimali yatmaktadır. İnsanın Allah katındaki durumunu bilememesinden kaynaklanan tedirginlik ve korku hali, havf olarak ifade edilir.[160]

Recâ ise kulun, Allah'ın rahmetine güvenerek ümit içinde olmasıdır. Recâ, âdetâ kalplerini korku kaplamış mü'minlerin gönüllerine verilen bir rahatlamadır. Recânın olmadığı bir yaşam, kişiyi bunalıma sokabilecektir. Bunun için havfın ardından recâ ile kulun ferahlık hissetmesi önemlidir.[161] Havf, insanın ibadetlere daha sıkı bağlanmasını teşvik ederken recâ ise bu çabaların neticesinde Allah'ın kulunu mükâfatlandıracağı ümidiyle motive olmasını sağlamaktadır. Bunun için havf ile recâ, insanda mutlaka dengeli bir şekilde bulunması gereken iki tavırdır.

Recâ ile benzer anlam alanına sahip kavramlardan biri de *temenni*dir. Her iki kavram birbirinden bazı yönleriyle ayrılmaktadır. Kuşeyrî'nin ifade ettiğine göre temenni, insanı bir şeyi elde etmek için göstereceği çaba ve gayretten alıkoyup onu tembelleştirir. Recâda ise böyle bir durum yoktur. Recâda her türlü çaba gösterilirken bir taraftan da Allah'tan çabalarının karşılığını bulmaya dair ümitvâr olmak söz konusudur. Bu bağlam-

---

158 Bk. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 161; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/1290; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 90.
159 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 190; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 17/1604; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 95.
160 Bk. Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/766.
161 Serrâc, *el-Lüma'*, 57.

da recâ övülüp teşvik edilen bir haslet iken temenni ise bir hastalık olarak değerlendirilir.[162] Gazzâlî'ye göre temenni, suyu olmayan çorak bir arazinin ara sıra yağmur yağan bölgelerinde mahsul almak için beklemeye benzer.[163] Böyle bir bekleyiş sonuç alınamayacağı için anlamsızdır.

Havf ve recâ, daha çok insanın geleceğe yönelik düşüncelerini kapsar. Kul, dünyada veya âhirette kendisini cezalandırabileceği için Allah'tan korkmaktadır.[164] Diğer bir deyişle havf, gelecekle ilgili hoşa gitmeyecek bir beklenti sebebiyle kalbin acı duyması olarak tanımlanmaktadır.[165] Kul, hayatı boyunca daima Allah'ı razı edecek bir yaşantıyı hedeflese de bu her zaman için mümkün olmamaktadır. Düşülen hataların ve işlenen günahların dünyada veya âhirette mutlaka karşılıksız kalmayacağı düşüncesi insanda korku halinin oluşmasına sebebiyet verir. Peygamberler bile bu korkuya kayıtsız kalamamışlardır. "*De ki: Ben Rabbime isyan edersem kesinlikle büyük bir günün azabına uğrayacağımdan korkarım.*"[166] âyeti Peygamber Efendimiz'in bu endişesini göstermektedir.

Kulun âhirette karşılaşabileceği olumsuz durumlar karşısında tedirginlik duyması, istikamet üzere hareket etmesini sağlayan temel bir saiktir. Böylece dünyaya olan rağbetin, yerini tedirginliğe bırakmasıyla kulun âhirete yönelmesi kolaylaşır. Şu durumda yapılan iyiliklerin kabul olunmaması ihtimali de korkuyu doğurur. Peygamber Efendimiz, "*Rabblerine dönecekleri için verdiklerini kalpleri ürpererek verenler...*"[167] âyetini açıklarken kalpleri ürperen bu kimselerin hırsız, zinakâr yahut alkolik kimseler olmadığını vurgular. Efendimiz'e göre bilakis onlar oruçla-

---

162 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 168.
163 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/189.
164 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 161.
165 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/205.
166 En'âm 6/15.
167 Mü'minûn 23/60.

rını tutan, namazlarını kılan ve sadaka veren kimselerdir. Fakat bununla birlikte yaptıkları ibadetlerin kabul olmamasından dolayı korku içerisindedirler.[168] Bu korku onları daha çok ibadet etmeye, iyilik yapmaya ve güzel davranışlara sevk eder.

Kur'an'da zaman zaman mü'minlere Allah'tan ve âhirette karşılaşacakları durumlardan korkmaları gerektiği hatırlatılır. Söz gelimi "*Ey insanlar, Rabbinizden korkup sakının ve öyle bir günün azabından çekinip korkun ki, (o gün hiç) bir baba, çocuğu için bir karşılık veremez ve (hiç) bir çocuk da babası için bir şeyi verebilecek (durumda) değildir.*"[169] ve "*Onların yalvardıkları bu varlıklar, hangimiz daha yakın olacağız diye Rablerine vesile ararlar. O'nun rahmetini umarlar, azabından korkarlar. Çünkü Rabbinin azabı gerçekten korkunçtur.*"[170] âyetleri, okuyup üzerinde tefekkür edeni korkuya düşürecek ifadeleri içerir.

Kur'an'da temas edilen korku, insanı güzel amellere sevk edecek bir korkudur. Dünyevî ihtiraslar dolayısıyla elden kaçacak fırsatlar için duyulan korku ise havf kapsamında değerlendirilmez. Havfta Allah rızasını kazanmak amaçtır. Bunun elde edilememe düşüncesi bile insanı tedirgin etmeye yetecektir. Allah'tan korkmak için de insanın belirli bir düzeyde bilgi birikimine sahip olması gerekmektedir. Bu bağlamda korkunun bir çeşidi olan haşyetin kaynağı ilimdir. "*Kulları içerisinde Allah'tan gerçek mânâda korkan ancak âlim olanlardır.*"[171] âyeti insanın bilgilendikçe daha çok haşyet sahibi olacağını bildirir. İnsanın dünyada ve âhirette başına gelebileceklerden haberdar olması onun gelecek için korkmasına vesile olacaktır.

Kulun Rabbi karşısında hissettiği korku, zaman zaman gözyaşı olarak da tezahür edebilmektedir. Allah korkusundan ağlamak, Peygamber Efendimiz'in hadislerinde övdüğü bir tu-

---

[168] Tirmizî, "Tefsîr", 24 (No. 3175); İbn Mâce "Zühd", 20 (No. 4198).
[169] Lokman 31/33.
[170] İsrâ 17/57.
[171] Fâtır 35/28.

tum olmuştur. Efendimiz, gözyaşı dökmeyi, Allah'ın en sevdiği davranışlar arasında saymaktadır: "*Allah katında iki damla ve iki izden daha sevimli bir şey yoktur. Bu iki damla, Allah korkusundan dolayı akan gözyaşı damlası ve Allah yolunda savaşırken dökülen kan damlasıdır. İki izden ilki Allah yolunda savaşırken oluşan yara izi, diğeri ise Allah'ın farz kıldığı ibadetleri yerine getirirken oluşan secde izidir.*"[172] Allah korkusundan dolayı ağlayabilecek bir seviyeye gelen kulun hatalarının affolunacağı da müjdelenmiştir. Peygamber Efendimiz'in ifadesiyle "*İki göz vardır ki cehennem ateşi onlara dokunmaz: Allah korkusundan ağlayan göz ve gecesini Allah yolunda nöbet tutarak geçiren göz.*"[173] Diğer bir hadiste ise Efendimiz şöyle buyurmaktadır: "*Allah korkusundan ağlayan kimse sağılmış bir süt hayvanın memesine geri dönmedikçe ateşe girmez. Allah yolunda bulaşılan tozla cehennemin dumanı bir araya gelmez.*"[174]

Kulun işlediklerinden dolayı korkuya kapılması, sonraki aşamada onu tevbeye sevk edecektir. Tevbe edebilmek için ise Allah'ın kendisini affedeceğine dair bir ümidinin bulunması gerekir. Bu noktada recâ devreye girmektedir. Kul havfla birlikte recâ halinde bulunabilmelidir ki yaptıklarından dolayı duyduğu pişmanlığın akabinde Rabbine dönüş sağlayabilsin. Bu durumda kulun karamsarlığa kapılması değil, Allah'ın rahmetine sığınması önemlidir.

Kulun, yaptıkları karşısında Allah'tan af ve mağfiret umabilmesi ise ancak üzerine düşenleri yerine getirmesine bağlıdır. İnsan kulluğu en güzel şekilde yerine getirip yasaklardan uzak durmaya gayret ettiğinde Rabbinden bağışlanma dilemeyi hak edecektir. "*İman edip imanı uğrunda hicret eden ve Allah yolunda cihad eden kimseler var ya, Allah'ın rahmetinden ümitvâr olmayı hak edenler işte onlardır. Allah çok affedici, çok merhametlidir.*"[175]

---

172 Tirmizî, "Fedâilü'l-cihâd", 26 (No. 1669).
173 Tirmizî, "Fedâilü'l-cihâd", 12 (No. 1639).
174 Tirmizî, "Zühd", 8 (No. 2311); Tayâlisî, *el-Müsned*, 4/191 (No. 2565).
175 Bakara 2/218.

âyeti de ümitvâr olmanın ön şartının Allah için çalışıp çabalamak olduğunu vurgular. Bu gayreti göstermeyen kulun recâsı, kurak bir araziye tohum ekip kendi haline bırakarak yetişmesini beklemeye benzetilir.[176] Bunun için mânâsız bir ümit yerine kulun öncelikle Allah'a kulluk şuuruyla hareket etmesi, varsa yapılan hatalarından dolayı pişmanlık duyarak tevbe ettikten sonra bağışlanmayı umması kulun recâsının yerinde olması için bir ön şarttır.

Günah işleme eğilimi insanın tabiatında bulunmaktadır. Allahu Teâlâ da Kur'an'da şirki affetmeyeceğini çok kesin ifadelerle bildirirken günahlar için ise aynı hitapta bulunmamıştır. Günahlardan pişmanlık duyup dönmek için tevbe kapısı her zaman açıktır. Rabbimiz günahları affedeceğini defalarca vurgulamıştır. Söz gelimi "*Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar.*"[177] âyetinde O'nun affediciliği vurgulanmıştır. Peygamber Efendimiz de Yüce Rabbimizin bağışlayıcılığını bir hadis-i kudsîde şöyle açıklamıştır: "*Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: 'Ey Âdemoğlu! Sen bana dua ettiğin ve benden ümitvâr olduğun müddetçe, içinde bulunan her şeyden ötürü seni bağışlarım ve aldırış etmem. Ey Âdemoğlu! Günahların göğün yüksekliği kadar olsa bile, benden bağışlanma dilersen, seni bağışlarım ve aldırış etmem. Ey Âdemoğlu! Eğer sen bana yeryüzünün taşıdığı bütün günahlarla gelsen ve bana hiçbir şeyi ortak koşmadan gelirsen, ben de sana bunun karşılığı kadar bağışlama ile gelirim.'*"[178] Bu durum Allah'ın rahmeti konusunda ümitvâr olmak için bir işarettir. Bunun için kul, Allah'ın rahmetinin genişliğini ve âhirette kuluna vereceği mükafatların sonsuzluğunu düşünerek yaptıklarına pişmanlık duymalıdır. Böylece âhirete dair umutları olan kulun vaktini O'nun rızası doğrultusunda

---

[176] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/189.
[177] Nisâ 4/116.
[178] Tirmizî, Deavât, 96 (No. 3540).

değerlendirmesi daha kolay olacaktır. Dolayısıyla recâ, insanı gevşekliğe sevk etmediği müddetçe Allah'a daha istekli bir şekilde kulluk etmek için bir vesiledir.

Recâ, Allah'ın rahmeti konusunda ümitvâr olmaktır. Kul, Allah'ın cömertliği konusunda tatmin olduğu için ondan gelecek nimetler ve onun rahmetine ulaşmak konusunda umut içerisinde olur. Bunun için Zünnûn-ı Mısrî "Allah'ım! Kendi amellerimizden çok senin rahmetinin genişliğinden ümitvârız. Senin affediciliğine dair güvenimiz ve ümidimiz azabına olan korkumuzdan daha çoktur." şeklinde dua etmektedir.[179] Ümitsizlik ise Rabbimizin yasakladığı bir duygudur. Kur'an'da, "*Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez*."[180] buyurularak mü'minlerin temel vasıflarının recâ olduğu vurgulanmaktadır. Allah rızası için yapılan her amelin âhirette bir karşılığı olacaktır. Allahu Teâlâ rahmetiyle azları çok yapacak, günahları affedip kullarını cennetiyle mükâfatlandıracaktır. Bu bağlamda recâ aynı zamanda kulunun amelleri karşısında Allah'ın vereceği sevaplara dair ümit beslemektir.[181]

Öte yandan havf, yalnızca kişinin günahları dolayısıyla yaşadığı bir korku hali değildir. Allahu Teâlâ'yı tanımak da insanda havf duygusu oluşturur. Mutasavvıflardan Serrâc'ın ifade ettiğine göre bazı insanlar Allah'a, Ona karşı duydukları sevgiyle, kimisi ise O'na duyduğu korkuyla yakınlaşır. Sevgi yahut korku insanın tabiatıyla ilişkili bir yaklaşımdır. Nitekim güzel kulluk sergiledikçe kul, Allah'a yakınlaşır. Bu yakınlaşma esnasında, kulun gönlü, Efendisinin azametini, heybetini ve kudretini müşâhede eder. Onun gördükleri, havf, hayâ (utanma) ve vecel (ürperti) halinin kendisini kuşatmasına sebep olur. Buna mu-

---

179 Serrâc, *el-Lüma'*, 57.
180 Yûsuf 12/87.
181 Serrâc, *el-Lüma'*, 57.

kabil Allah'a yaklaşması esnasında kalbiyle Efendisinin lütfunu, şefkatini, ihsânını ve sevgisini müşâhede eden kulu ise muhabbet, şevk, istek ve beka arzusu kaplar.[182] Böylece Allah'a yönelmede iki ayrı yaklaşım ortaya çıkar. Tasavvuf tarihinde korku ve hüzne ağırlık veren tasavvuf anlayışları olduğu gibi sevgi ve muhabbeti önceleyen yaklaşımların bulunması buradan kaynaklanır.

Kulun Allah'a yakınlaşmasıyla birlikte onun azametini fark etmesi ve böylece ona karşı bir korkunun oluşması söz konusudur. Bu korku tasavvufta heybet olarak adlandırılır. Heybet, mârifetle ilişkili bir korkudur. Mârifet, Allah'ı tanımaktır. Allah'ı tanımak, insanın Rabbine bakışını doğrudan etkileyecektir. "*Allah, sizi asıl kendisine karşı dikkatli olmanız konusunda uyarmaktadır*."[183] âyeti heybet kavramıyla ilişkilendirilir.[184] O'nu tanımak, heybetini ve yüceliğini anlamak ve O'na karşı dikkatli olmak için gereklidir.

Allah'a yakınlaşıp onu tanıyan kâmil insanların ise O'ndan uzaklaşma ihtimali, onların duyabilecekleri en büyük korku olacaktır. Allah'tan ayrılmaktan, uzaklaşmaktan ve hicrandan korkmak kulları motive eden korkular arasındadır.[185] Buna mukabil Allah'a kavuşmayı arzulamak ve bunun gerçekleşeceğini ummak da insanı güzel kulluğa sevk etmektedir. Kur'an'da, "*Her kim Allah'a kavuşmayı ümit ediyorsa, Allah'ın tayin ettiği o kavuşma günü mutlaka gelecektir*."[186] buyurularak bu hususa işaret edilmektedir. Bu kavuşmanın en güzel örneğini ise Peygamber

---

182 Serrâc, *el-Lüma'*, 89.
183 Âl-i İmrân 3/28.
184 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 162.
185 Bk. Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah Tüsterî, *Tefsîru't-Tüsterî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 125; Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, thk. Seyyid İmrân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 2/137; Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, thk. İbrâhim Besyûnî (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kütüb, 2000), 5/126.
186 Ankebût 29/5.

Efendimiz temsil etmektedir. "*Andolsun ki Rasûlüllah sizin için, yani ölüm sonrasında Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı ümit eden ve onu çokça zikreden kimseler için, son derece güzel bir örnektir.*"[187]

Korku, diğer varlıklara değil Allah'a karşı duyulduğunda kıymetlenir. Esasında Allah'tan korkmak imanın bir gereğidir. "*Allah buyuruyor ki, '(Benden başka) birtakım ilâhlar edinmeyin. (Bilin ki) sizin ilâhınız bir tek ilâhtır. O halde tek gerçek ilâh olarak yalnız benden korkun.'*" âyeti[188] havf ile tevhidin yakınlığına işaret eder.[189] Allah'tan başkasından korkmak, kulun imanındaki eksiklikten kaynaklanır. Allah'ın mutlak güç ve kudret sahibi olduğunu idrak eden kul, O'nun dilemediği müddetçe kendisine hiçbir varlığın zarar ve faydasının dokunamayacağı şuuruna erer. Bu bilince sahip olmayan kimseler ise adeta şeytanın dostu olarak nitelendirilir. Kur'an'da "*İşte o şeytan yalnız kendi dostlarını korkutabilir. Şu halde onlardan korkmayın, benden korkun!*"[190] buyurularak korkakların şeytanın dostu olduğu vurgulanır.

Güç ve kudret yalnızca Allah'tadır. Allah dilemediği müddetçe alemde hiçbir canlı fiilde bulunamaz. Allah'tan başkasının hiçbir şeye kadir olmadığı şuuruna eren kul ancak Allah'tan diler ve ondan ümitvâr olur. Bu bağlamda recâ da kulun Allah'tan başka kimseden bir şey beklememesi anlamına gelir. Diğer bir deyişle recâ, Allah'tan başka hiçbir varlığın (mâsivâ) Allah ile kulu arasına girmemesini ummaktır.[191] Allah'tan başkasından korkan yahut başkasına ümit besleyen kimseye dünyada kapılar kapanır. Bu kimsenin gönlünü korku kaplar. Başına gelecekleri düşünerek endişeye kapılır. Elde ettiği imkanları kaybetmekten korkan tedirgin bir psikolojiye bürünür. Böyle bir duruma düşmemek için kulun Rabbini tanıması önem arz eder.

---

[187] Ahzâb 33/21.
[188] Nahl 16/51.
[189] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 161, 162.
[190] Âl-i İmrân 3/175.
[191] Serrâc, *el-Lüma'*, 57.

Havf ile recâ birbirinden ayrılmayan, ayırılmaması gereken iki haslettir. Recâ, içerisinde havfı da barındırdığında insan için faydalı bir hale bürünür. Bir şeye arzu duyan kimse, aynı zamanda onu elde edememek veya kaybetmekten dolayı korku da duyar. Dolayısıyla recâ halini yaşayan kimse, bir taraftan da havf duygusuna sahip olur. "*Artık kim Rabbine kavuşmayı ümit ediyorsa/kavuşamamaktan korkuyorsa, onu razı edecek işler yapmaya koyulsun ve Rabbine kullukta hiçbir şeyi ona ortak koşmasın.*"[192] âyetinde bu durum açıkça görülür.[193]

Peygamber Efendimiz (sas) de ashâbının havf ile recâ arasında dengeli bir hayat sürmelerini öğütlemekteydi. Bunun için onları zaman zaman korkutarak uyardığı olurdu. Bir gün ashâbına Hac sûresindeki "*Ey insanlar! Rabbinizden korkun! Çünkü kıyamet gününün sarsıntısı müthiş bir şeydir!*"[194] âyetini açıklarken onlara "*O günü biliyor musunuz?*" diyerek dikkatlerini üzerine toplar. Ashâbı "Allah ve Rasûlü en iyi bilendir." diye karşılık verirler. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz ashâbına şöyle buyurur: "*O gün, Allahu Teâlâ, Âdem'e 'Cehennemlikleri cehenneme gönder.' der. Âdem, 'Ya Rabbi, cehennemlikler ne kadardır? diye sorar. Allah 'Her bin kişiden dokuz yüz doksan dokuzu cehenneme, biri de cennete' buyurur.*"' Efendimiz'in bu sözlerini işiten ashâb ağlamaya başlar. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz (sas) onları rahatlatacak şu sözleri sarf eder: "*Yaklaşın ve kendinize gelin! Her peygamberin gönderilmeden önce geçen bir cahiliye dönemi vardır. Cehennemlikler de bu cahiliye döneminden olacaktır. Sayı münafıkların da eklenmesiyle tamamlanacaktır. Önceki ümmetlerin yanında siz, binek hayvanlarının ayaklarındaki tırnaklarının iç kısmındaki çıkıntı gibi kalırsınız. Yahut da devenin bir yanındaki ben kadar ancak edersiniz. Ben sizin cennetliklerin dörtte biri olmanızı ümit etmek-*

192 Kehf, 18/110.
193 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/360.
194 Hac 22/1.

teyim." Efendimiz'in bu sözleri üzerine ashâb sevincinden tekbir getirmeye başlar. Sonra Peygamber Efendimiz şöyle devam eder: "*Cennetliklerin üçte biri olmanızı kuvvetle ümid etmekteyim*." ashâb yine tekbir getirir. Efendimiz, "*Cennetliklerin yarısı olmanızı ümid etmekteyim*." der, ashâb tekrar tekbir getirir.[195]

Efendimiz cehennemliklerin fazla olduğunu söylerken ashâbını havf, kendilerinin cennetlik olduklarını ümit ettiğini söylerken ise recâ hali üzere olmalarını öğütlemekteydi. Elbette ki bu duyguları yaşamaları konusunda ashâbını teşvik ederken kendisi de bunun en güzel örneğini sergiliyordu. Efendimiz, Allah'tan mü'minlerin en çok korkanı idi.[196]

Öte yandan havf ve recâ gece ile gündüze de benzemektedir. Gündüzün güzelliğinin gecenin karanlığının ardından daha iyi anlaşılabildiği gibi recânın değeri de havfın ardından daha net fark edilir. İnsan bazen havf karanlığının içine düşer, adeta esir gibi olur. Bazen de recâ ile aydınlanır, tıpkı bir emir gibi olur.[197] Ebû Ali Ruzbârî "Havf ve recâ kuşun iki kanadı gibidir. Onlar eşit olduğunda kuş düz durur ve güzel bir şekilde uçabilir. Bunlardan biri bile eksilse, bu noksanlık onu düşürür. İkisini birden kaybetse kuş hayatını idame ettiremeyecek bir hale gelir. Bunun için mü'minin havfı ile recâsı birbirine denktir." der.[198] Şu'be ise "Mü'minin havfı ile recâsı tartılsa ne havfı recâsına ne de recâsı havfına üstün gelir."[199] diyerek havf ile recâ dengesine dikkat çeker.

Havf ve recânın dengede olması esastır. Bunlardan havfta aşırıya gitmek insanı karamsarlığa, ümitsizliğe ve psikolojik sorunlara götürecektir. Aynı şekilde recâda aşırılık ise insanın ibadetlerde gevşek davranması, Allah'ın emir ve yasakları

---

195 Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'an", 22 (No. 3168, 3169).
196 Buhârî, "Nikâh", 1 (No. 5063).
197 Serrâc, *el-Lüma'*, s. 57.
198 Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 2/328 (No. 996).
199 Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 2/327 (No. 995).

karşısında duyarsız bir tavır takınması gibi bir neticenin ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Allah'tan ümidi tamamen kesip ibadetleri dahi terk etmek doğru bir davranış olmayacağı gibi haddinden fazla korkuya kapılıp tamamen ibadete yönelerek aileyi ve günlük işleri ihmal etmek de uygun değildir. Yüce Rabbimizin "Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin."[200] emri de korkuyla birlikte Allah'ın rahmetine dair ümit beslemenin gerekliliğini vurgular. O halde havf ile recâ kulun davranışlarına dengeli bir şekilde etki etmelidir.

Kulun tamamen ümide kapılıp ibadetleri terk ederek günahlara dalacağı bir durumda korku devreye girmeli ve rehavetin yerini âhirete yönelik bir tedirginlik hali almalıdır. Burada korku, aşırıya gidilmediği müddetçe, kişinin dünyevî istek ve arzularını dizginlemede temel etken durumundadır. Bunun için gece karanlıklarında yataklarından kalkıp Rablerine karşı derin bir hürmet ve teslimiyet duyguları içerisinde vakitlerini secdelere kapanarak Allah'a dua ederek geçiren mü'minlerin hali Kur'an'da "*Korku ve ümit içerisinde Rablerine dua ederler.*"[201] âyetiyle ifade edilir.

Peygamber Efendimiz de havf ve recâ halinin kulda hâkim olmasını tavsiye eder. Nitekim bir gün Efendimiz ölmek üzere olan bir gencin yanına varır ve ona nasıl olduğunu sorar. O da "Ey Allah'ın Rasûlü! Allah'a ümit besliyor, günahlarımdan dolayı da korkuyorum." der. Bunun üzerine Efendimiz: "*Kul, kalbinde havf ve recâ duygusunu bulundurduğu müddetçe Allah onu korktuğundan emin, umduğuna nail eder.*"[202] Efendimiz Berâ b. Âzib adlı sahâbîye ise şu tavsiyelerde bulunur: "*Yatacağın zaman namaz için abdest aldığın gibi abdest al. Sonra sağ tarafın üzerine yat ve şöyle de: 'Allah'ım! Kendimi sana teslim ettim. İşimi sana havale ettim. Sana*

[200] Zümer 39/53.
[201] Secde 32/16.
[202] Tirmizî, "Cenâiz", 11 (No. 983); İbn Mâce, "Zühd", 31 (No. 4261).

karşı ümit ve korku besleyerek sırtımı sana dayadım. Senden sığınacak yer yine sensin, senden kurtulacak yer de yine sensin. Allah'ım! İndirdiğin kitabına ve gönderdiğin peygamberine iman ettim.' Şayet o gece ölecek olursan fıtrat üzere ölürsün. (Uyumadan önce) söyleyeceğin son sözler bunlar olsun."[203] Bunun için Yüce Rabbimiz de bizlere dualarımızın havf ve recâ hali üzere olması gerektiğini bildirir: "*Allah'a korkarak ve (rahmetini) umarak dua edin.*"[204]

Havf ve recânın bir sonraki şekli ise *heybet* ve *üns* olarak adlandırılır. Allah (cc) mü'minlerin dostudur.[205] Allah ile (cc) dost olmak O'na iman ederek başlamakla birlikte bunun derecesi kişinin Allah'a (cc) iyi bir kul olmasıyla doğru orantılıdır.[206] Kul Rabbinin emirlerini yerine getirip yasaklarından kaçındığı nispette O'na yakınlaşır ve Rabbinin kendisine şah damarından daha yakın olduğu şuuruna erer. Bu bilince ulaştığında kedisinde heybet ve üns halleri görülür. Heybet, kelime olarak "korku, saygı, azamet ve hürmet" gibi anlamları taşımaktadır.[207] Tasavvufta ise *heybet*, Hakk'a yakın olmanın meydana getirdiği endişe ve korku hissine verilen addır.

Allah'a (cc) karşı duyulan korku mutasavvıflarca farklı isimlerle ifade edilmektedir. Bazılarına göre korku çeşitlerinden ilki *havf* olarak adlandırılır. Kurân-ı Kerîm'deki "*Şeytan sizi kendi yandaşlarıyla korkutmaya çalışır. Ama eğer siz gerçekten mü'minseniz onlardan değil benden korkun!*"[208] âyetinde ifade edilen tabiî korku, havftır. Korkunun ikinci şekli *haşyet* olup ilimle elde edilen bir korku çeşididir. Kur'an-ı Kerîm'de "*Kulları içerisinde Allah'tan gerçek mânâda korkan ancak âlim olanlardır.*"[209] âyeti bu kavrama işaret etmektedir. Üçüncü korku şekli ise *heybet*tir. Hey-

---

203 Buhârî, "Vudû", 75 (No. 247).
204 A'râf 7/56.
205 Bakara 2/257.
206 Âl-i İmrân 3/68.
207 Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/334; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 6/22.
208 Âl-i İmrân 3/175.
209 Fâtır 35/28.

bet, kalp vasıtasıyla elde edilen ve Allah hakkındaki bilgi olan mârifetin bir şartıdır. "*Allah, asıl sizi kendisinden korkmanız konusunda uyarmaktadır.*"[210] âyetindeki korku heybettir.[211]

Heybet, kulun Rabbi hakkındaki bilgisi derinleştikçe ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle Allah'ı (cc) tanımak, O'nun yüceliğini, kudretini bilmek insanı hürmet duygularıyla birlikte bir nevi tedirginliğe sevk etmektedir. Bunun temelinde ise Allah'ın Celâl sıfatının kulun gönlüne tecelli etmesi yatmaktadır. Bu tecelli ile Allah'ın (cc) İzzet, Kibriyâ, Kahr, Cebr, Gazab ve Kudret gibi sıfatlarının tesiriyle heybet halini tecrübe edenler zorluk, yorgunluk, korku ve telaş gibi halleri yaşamaktadırlar. Buna mukabil Allah'ın Cemâl sıfatı gönüllerde tecelli ettiğinde ise üns hali ortaya çıkmaktadır.

Üns, sözlükte "alıştırmak, yakınlık, hafifletmek, rahat ettirmek" anlamlarına gelmektedir.[212] Türkçede daha çok "ünsiyet etmek" şeklinde kullanılan bu kavram alışkanlık ve yakınlık anlamlarını taşımaktadır. Ayrıca dost ve sevgili mânâsındaki Enis ismi de "Allah'a olan dostluğu" simgelemek üzere yaygın bir şekilde isim olarak kullanılmaktadır. Bir tasavvuf terimi olarak ise üns, Allah'a yakınlığın vermiş olduğu rahatlık ve neşe halini ifade etmektedir.[213] Gazzâlî'nin üns hakkındaki "Allah'ın cemâlini düşünmekle kalbin rahatlayıp sevinç duymasıdır."[214] tanımı da bu hususa işaret etmektedir. Cenâb-ı Hakk'ın kulunun gönlüne rahmet, ihsân, lütuf, iyilik, yakınlık, sevgi ve kerem gibi cemâl sıfatlarıyla tecelli etmesiyle oluşan bu hal, kulun rahatlamasına ve bunun etkisiyle Rabbine daha rahat yönelmesine imkân vermektedir. Diğer bir deyişle ünste recâ (ümit), havftan (kor-

---

210 Âl-i İmrân 3/28.
211 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 162.
212 İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 1/145; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 28.
213 Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 69.
214 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/447.

kudan) daha baskın gelmektedir.[215] Bunun neticesinde de kulda rahatlık, ümit ve neşe hisleri galiptir. Bazılarına göre heybet, âriflerin (Allah'ı tanıyanların); üns ise müridlerin (Allah'ı isteyenlerin) derecesidir.[216]

Kulun ünsiyeti, Allah'ın kullarına yakınlığı ile doğrudan ilişkilidir. Kur'an-ı Kerîm'de "*Kullarım, beni senden sorarlarsa (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım.*"[217] "*Muhakkak ki kullarım...*"[218], "*De ki kullarım...*"[219] ve "*Ey kullarım! Bugün sizin üzerinize korku yoktur, sizler mahzun olacak da değilsiniz.*"[220] gibi ifadelerle Allah'ın kullarına olan yakınlığının vurgulanması, kulun Rabbine karşı sevgisini pekiştirmektedir. Bu yakınlığı idrak eden kul, Rabbini daha fazla sevecek ve bu sevgi neticesinde aralarında ünsiyet oluşacaktır.[221] Bu ünsiyet, kulun Rabbi karşısında daha rahat kulluk sergilemesiyle neticelenmektedir. Mutasavvıflardan Zünnûn-ı Mısrî ünsü, "Sevgilinin yanında sevenin rahat olmasıdır." şeklinde tanımlarken bu hususu vurgulamaktadır.[222] Buradan ünsün kulun Rabbi karşısında duyduğu huzur ve rahatlık hali olduğu anlaşılmaktadır. Bu duyguyu tatmış olan kullar, Allah'tan başkasıyla ünsiyet edemeyecek bir hale gelmektedir. Nitekim Ebû Saîd el-Harrâz'a ünsün ne olduğu sorulduğunda "Kalplerin Allahu Teâlâ'ya yakın olmaktan dolayı haz duyması, O'nunla olmaktan dolayı sevinmesi, O'nunla hem hal olmaktan dolayı sükûnete ermesi ve tehlikeler karşısında O'nunla güvende olmasıdır."[223] cevabını vermesi de bunu göstermektedir.

---

[215] Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 125.
[216] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 434.
[217] Bakara 2/186.
[218] Hicr 15/42.
[219] İbrâhim 14/31.
[220] Zuhruf 43/68.
[221] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 435.
[222] Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 125.
[223] Sülemî, *Tabakât*, 137.

Allah ile ünsiyet etmek kula öyle duygular yaşatmaktadır ki artık mâsivâ (Allah'tan gayrısı) onun gözünde değersiz ve anlamsız bir hale gelmektedir. Bu bağlamda Şiblî, "Üns, senden, nefsinden bütün varlıklardan uzaklaşmandır."[224] sözleriyle kişinin bu haldeyken kendi varlığını dahi göremeyecek bir ruh haline büründüğünü belirtir. Benzer bir şekilde Ruveym de "Üns; Sevgiliden başka her şeyden uzaklaşıp O'nunla kalmaktır."[225] sözüyle üns ehlinin yalnızca Rableriyle huzura kavuştuklarını vurgular. Üns halinin kapladığı gönüllerde her türlü varlık aradan çıkmış, geriye yalnızca Cenâb-ı Hak kalmıştır. Mâsivâ ise üns ehli için yalnızca bir engeldir.

Bazı mutasavvıflar, üns halinde olan kimselerin Allah'ın sâlih kullarıyla olan dostluklarının ünse engel teşkil etmeyeceğini söylemişlerdir. Zira onlar kulu Allah'a götüren birer vasıta olarak görülmüşlerdir. Mutasavvıflardan Ali b. Sehl el-İsfahani "Allah ile ünsiyet, Allah'ın veli kulları dışında insanlardan uzaklaşmaktır. Çünkü Allah dostlarıyla ünsiyet, Allah ile ünsiyet demektir."[226] sözleriyle bunu vurgulamaktadır. Nitelikli, insanı daha iyiye ve güzele götüren dostluklar faydalı görülmüş, kâmil insanlarla arkadaşlık etmek, Allah'a giden yolda birer fırsat olarak değerlendirilmiştir. Buna karşılık bu yolda kendisinden istifade edilemeyecek insanlarla faydasız sohbetler ise üns halindeki kimsenin arzu etmeyeceği bir meşgale haline gelmektedir. Ebû Hamza el-Horasânî ünsün "Halkla bir arada olmaktan gönlün sıkılmasıdır."[227] demesi üns halini tadan kimsenin artık başkalarıyla beraber olmaktan hoşlanmayacağını göstermektedir.

Öte yandan Allah ile ünsiyet etme haline ulaşmak da insanlarla boş vakit geçirip Allah'ın hoşnut olmayacağı işler yapmaktan uzaklaşmaktan geçmektedir. Nitekim Ebû Bekir Yezdânyâr:

---

[224] Serrâc, *el-Lüma'*, 61.
[225] Sülemî, *Tabakât*, 104.
[226] Sülemî, *Tabakât*, 140.
[227] Sülemî, *Tabakât*, 202.

"İnsanlarla ünsiyet kurmayı arzuluyorsan, Allah ile ünsiyet kurmayı aklından bile geçirme! Malayani (anlamsız ve boş) şeylerle ilgilenmeyi seviyorsan, asla muhabbetullah sevdasına düşme! İnsanlar nezdinde bir mevki sahibi olmayı istiyorsan, Allah katında bir makama ulaşmayı umma!"[228] sözleriyle ünse giden yolun aslında nefsin hoşuna gidecek bazı hal ve hareketlerden uzaklaşmaktan geçtiğini vurgulamaktadır. Bunun içindir ki üns halinin baskın olduğu kimseler halveti ve yalnızlığı tercih etmişlerdir. Başlangıçta nefsi terbiye için zorunlu olarak yapılan bir terbiye süreci olsa da bir zaman sonra ünsiyet duygusunu tatmalarıyla birlikte yalnızlık, zevk veren bir uygulama haline gelir. Artık onlar Allah'tan başkası ile meşgul olamayacak bir ruh haline bürünürler. İbrahim b. Edhem'e dağda geçirdiği uzletten döndüğünde "Nereden geliyorsun?" diye sorulmuş, o da "Allah ile ünsiyetten." diye cevap vermesi de bu duyguyu tatmasından kaynaklanmaktadır. Halkın arasına karışmaktan hoşlanmamak, insanlarla oturduğunda sıkılıp gerçek Sevgili ile baş başa kalmayı arzulamanın temelinde Allah (cc) ile ünsiyet kurmak vardır. Bu durumdaki kimse, bedenen insanların arasında gibi gözükse de zihnen ve mânen onlardan ayrıdır. O daima kalben Hak ile halvette kalmaktadır.[229]

Esasında ünste olduğu gibi heybet halinde de mâsivâ ile irtibatın koparılması söz konusudur. Nitekim Kuşeyrî'ye göre heybet halinde bulunan kimse aynı zamanda gaybet halindedir. İçinde bulunduğu gaybet hali, heybetini de doğrudan etkilemektedir.[230] Gaybet halindeki kimse Allah'tan başkasını göremez bir durumdadır. Dolayısıyla mâsiva ile arasına perdeler girmiş, dünyaya olan bağlılığı ortadan kalkmıştır.[231] Diğer bir deyişle heybet ehli, gaybette olmaları itibariyle sekr (mânevî

228 Sülemî, *Tabakât*, 258.
229 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/447.
230 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 95.
231 Serrâc, *el-Lüma'*, 60.

sarhoşluk) halindedirler. Dünyalığı göremeyecek durumda olmaları yaşadıkları sekr sebebiyledir. Üns ehli ise sahv (ayıklık) halindedirler.[232] Fakat Allah'a karşı duydukları sevgi dünyalığın değersiz olduğunu anlamaları için kâfi gelmektedir.

Üns, tasavvufta müridin yaşadığı bir hal olup bunu tecrübe edebilmek müridin birtakım kulluk vazifelerini yerine getirmesinden geçmektedir. Serrâc'a göre Allah ile üns hali, kulun temizliği, zikrinin safiyeti, Allah'ı anmaktan alıkoyan her türlü meşguliyetten uzaklaşması ile kemâle ulaşmaktadır.[233] Başlangıçta Allah'a ibadet etmek ve güzel ameller işlemekle neşelenmek ve günahlardan kaçınmak suretiyle gerçekleşen bu hal, daha sonra faziletlerden hoşlanarak reziletlerden tamamıyla uzaklaşmayı gerektirir. Son aşamada ise Zât'ın cemâl nurları ile ünsiyet etmek söz konusu olmakta, artık O'ndan gayrısı görülemeyecek bir hal kulu kaplamaktadır.[234] Diğer bir deyişle ünsün ilk derecesi, Allah'ı zikreden, günahlardan ve insanı gaflete götüren unsurlardan uzak duran, Allah'a itaat eden kimselerin halidir. Sehl b. Abdullah'a göre ünsün ilk adımı kuldandır. Kişinin nefsini ve organlarını akılla; aklını ve nefsini şeriat ilmiyle, aklını, nefsini ve organlarını ise ihlâslı yapılan amellerle ünsiyet ettirdiğinde Allah ile kul arasındaki üns de ortaya çıkacak ve kul burada huzura erecektir. Ünsün ikinci derecesi Allah ile olan üns duygusunun kulun kendisini meşgul eden her türlü düşünce ve unsurlardan kurtarıp mâsivâ ile alakayı kesmesidir. Nitekim Zünnûn el-Mısrî, "Allah ile ünsiyetin alâmeti nedir?" denildiğinde, "Allah seni halk ile ünsiyet ettiriyorsa kendisiyle ünsiyetten uzaklaştırıyor demektir" cevabını vermiş böylece Allah ile ünsiyetin halktan uzaklaşmaktan geçtiğini belirtmiştir. İbrahim

---

232 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 95.

233 Serrâc, *el-Lüma'*, 60.

234 Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî, *Câmiu'l-usul fi'l-evliyâ*, thk. Ahmed Ferîd el-Mizyedî (Beyrut: Dâru'l-Kütibi'l-İlmiyye, 2010), 409.

Mâristânî'nin "Üns kalbin Sevgili ile sevinç duymasıdır."[235] sözü ise kulun Allah'tan başkası ile mutlu olamayacağını ifade etmektedir. Dünyalıkla mutlu olan hakikatte Allah ile ünsiyet etme mevkiine ulaşamamış demektir. Ünsün üçüncü derecesi ise kişinin üns hali içerisinde bulunduğunu dahi göremez bir duruma gelmesidir. Zira o aklıyla, fikriyle daima Rabbi ile meşgul olmaktadır. Kendi fiillerini görüp onlarla oyalanması onu üns halinden uzaklaştıracaktır. Bunun için kendi üns halini dahi göremeyecek bir seviyeye ulaşması onun ünste son aşamada olduğunu göstermektedir. Bu aşamada kulda tazim, kurb ve heybet hali hâkim olmaktadır.[236]

Üns, Allah'ı sevme, O'na münâcaat etme, O'na güvenme, yalnız O'nu düşünme, O'dan yardım isteme, O'na sığınma ve O'na dayanma makamıdır. Bu makamda kul Rabbiyle adeta karşılıklı sohbet eder. Öyle ki bu sohbette kul Rabbiyle rahat bir diyalog imkânı bulur. Mutasavvıflara göre Kur'an-ı Kerîm'de üns hali üzere bulunan peygamberin konuşmalarına örnekler bulmak mümkündür. Söz gelimi Hz. Musa'ya (as), Firavun'a gitmesi emredildiği zaman[237] Allah'ın emrine adeta itiraz edecek bir şekilde "*Rabbim! Ben vaktiyle onların adamlarından birini öldürdüm. Bu yüzden onların da beni öldürmelerinden korkuyorum.*"[238] demesi üns haliyle irtibatlandırılmıştır. Nitekim Hz. Musa, Rabbine olan yakınlığının verdiği rahatlıkla kendisinden istenilen bu vazifeyi yerine getirmeyeceğini ifade edebilmiştir. Yine başka bir sefer yardımcı olması için Hz. Harun'un (as) da görevlendirilmesini istemesi aralarındaki ünsiyetin bir neticesi olarak yorumlanmıştır.[239] Hz. İbrahim'in (as) yakınlık duyduğu

---

[235] Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 125.
[236] Serrâc, *el-Lüma'*, 60.
[237] Taha 20/24.
[238] Kasas 28/33.
[239] Şuarâ 26/12-14.

Rabbinden "*Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster*"[240] diyerek bir istekte bulunması da onun üns haliyle ilişkilendirilmiştir. Yine Hz. Musa'nın (as) "*Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!*"[241] buyurması Rabbine olan yakınlığının verdiği rahatlıktan kaynaklanmaktadır.[242]

Allah ile ünsiyet etmiş olan mü'minler, O'nunla huzur ve sükûna kavuşmuş bahtiyar kullardır. Zira Allah ile ünsiyet etmek, Serrâc'ın ifadesiyle "Allah'a itimat etmek, O'nunla sükûn bulmak ve O'ndan yardım dilemektir."[243] Rabbini seven ve O'na itimat eden kul, daima Rabbini anmayı bir prensip haline getirir. Allah ile ünsiyet hasıl olduğunda kul mutmain olur. Yalnız Allah'a dayanır, O'na güvenir, O'nunla huzur ve sükûna ulaşır, yalnız O'ndan yardım ister ve yardım konusunda Allah'ın kendisine kâfi olduğunu bilir.[244] Muhammed b. Ali et-Tirmizî'nin ifadeleriyle "Allah'ı gerçek mânâda sevmek, zikriyle devamlı ünsiyet halinde olmaktır."[245] Yüce Rabbimizin buyurduğu gibi "*İyi bilin ki kalpler ancak Allah'ı zikirle mutmain olur.*"[246] Rableriyle ünsiyet etme halini yaşayanlar da ancak O'nu anmakla huzura kavuşurlar. "*Allah'ım, Sen'den Sen'i sevmeyi, Sen'i seven kişiyi sevmeyi, Sen'in sevgine ulaştıran ameli isteriz. Allah'ım, senin sevgini bize kendimizden, ailemizden ve soğuk sudan daha sevimli eyle.*"[247]

---

240 Bakara 2/260.
241 A'râf 7/143.
242 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 125.
243 Serrâc, *el-Lüma'*, 60.
244 Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-İsfahânî en-Nisâbûrî İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsıdîn (Tasavvuf Istılâhları)*, çev. Ahmet Yıldırım - Abdülgaffar Aslan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 278.
245 Sülemî, *Tabakât*, 128.
246 Ra'd 13/28.
247 Tirmizî, "Deavât", 72 (No. 3490).

2.5. Sıkıntılar Karşısında Allah'a Güvenme: Sabır

إِنَّمَا الصَّبْرُ عِنْدَ الصَّدْمَةِ الأُولَى.

"Sabır, ancak musibetin ilk başa geldiği anda olmalıdır."[248]

مَنْ يَصْبِرْ يُصَبِّرْهُ اللَّهُ وَمَا أُعْطِيَ أَحَدٌ مِنْ عَطَاءٍ خَيْرٌ وَأَوْسَعُ مِنَ الصَّبْرِ.

"...Kim sabrederse, Allah ona dayanma gücü verir. Kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir ikram verilmemiştir."[249]

الْإِيمَان نِصْفَانِ نصف فِي الصَّبْر وَنصف فِي الشُّكْر.

"İmanın yarısı sabır, diğer yarısı da şükürden oluşur."[250]

الْمُؤْمِنُ الَّذِى يُخَالِطُ النَّاسَ وَيَصْبِرُ عَلَى أَذَاهُمْ أَعْظَمُ أَجْرًا مِنَ الْمُؤْمِنِ الَّذِى لاَ يُخَالِطُ النَّاسَ وَلاَ يَصْبِرُ عَلَى أَذَاهُمْ.

"İnsanlarla bir arada yaşayan ve onların eziyetlerine sabreden mü'min, insanlarla bir arada yaşamayan ve onların eziyetlerine sabretmeyen mü'minden daha büyük ecre nail olur."[251]

لَيْسَ الشَّدِيدُ بِالصُّرَعَةِ، إِنَّمَا الشَّدِيدُ الَّذِى يَمْلِكُ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ.

"Güçlü kimse, insanları güreşte yenen değil, bilâkis öfke anında kendisine hâkim olandır."[252]

---

248 Buhârî, "Cenâiz", 31 (No. 1283); Müslim, "Cenâiz", 15 (2140).

249 Müslim, "Zekât", 124 (No. 2424).

250 Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye Deylemî, *el-Firdevs bime'sûri'l-hitâb*, thk. Saîd b. Besyuni Zaglul (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 1/111 (No. 378).

251 İbn Mâce, "Fiten", 23 (No. 4032).

252 Müslim, "Birr ve sıla", 107 (No. 6643); Buhârî, "Edeb", 76 (No. 6114).

Dünya hayatı, bir taraftan oyun ve eğlenceyle donatılmış diğer taraftan sıkıntı ve musibetlerle dolu bir imtihandır. İnsanın Allah'ın emirlerine itaat edip meşru olmayan davranışlardan uzaklaşması kadar sıkıntılarla karşılaşması da bu imtihanın bir gereğidir. Bu sıkıntıları aşmak noktasında anahtar kavram İslâm ahlâkının temelini oluşturan sabırdır.

Sabır, kelime olarak "engellemek, hapsetmek, alıkoymak, bir darlık içerisinde tutmak, güçlü ve dirençli olmak" gibi anlamları içerir. Dini terminolojide ise insanın, hayatı boyunca başına gelen her türlü sıkıntılı durum karşısında takdire rıza gösterip dik durmasını, direnç göstermesini ve metanetli olmasını ifade eder.[253]

Tasavvuf tarihinde sabra dair çok sayıda tanım yapılmıştır. Söz gelimi Zünnûn-ı Mısrî (ö. 245/859) "Sabır Allah'ın emirlerine karşı olan davranışlardan uzaklaşma, boğazda düğümlenip kalan musibet lokmasını yutma esnasında sükûneti muhafaza etme ve geçim konusunda fakir olunsa bile zengin görünmektir." diyerek sabrın çeşitli yönlerine işaret eder.[254] Buna göre Allah'a her konuda itaat etmek, musibetler karşısında isyan etmemek ve her türlü olumsuz şartta dahi kanaatkârlık üzere olmak sabrın temelini oluşturur.

Dünyada sabır gösterilecek alanlardan ilki insanın irâdesi dışında çeşitli nedenlerle başına gelen belâ ve musibetlerdir. Diğer bir deyişle sabır, belâ ve musibetlere karşı direnç göstermek anlamına gelir. Mutasavvıflar öncelikle sabrın bu anlamına vurgu yaparlar. Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö. 283/896) "Sabır, Allahu Teâlâ'nın sıkıntıyı gidermesini beklemektir."[255] derken Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) "Sabır, yüzü buruşturmadan acı bir şeyi yutmaktır."[256] tanımıyla Allah'tan gelmesi dolayısıy-

---

[253] Bk. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 273; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, I-XL/12/271.
[254] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 220.
[255] Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 110.
[256] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 219.

la musibet karşısında isyan etmeden dayanıklılık sergilemenin önemini vurgular. Benzer bir şekilde Ruveym (ö. 303/915) "Sabır, şikâyet etmeyi terk etmektir." der. İbn Ata (ö. 309/922) "Sabır, musibetler karşısında hüsn-i edeple durmaktır."[257] diyerek kulun Rabbinden gelen her türlü durum karşısında edebini muhafaza etmesi gerektiğinin üzerinde durur. Herevî (ö. 481/1089) ise "Sabır nefsi şikâyet etmekten alıkoyarak gizli bir kaygı içerisinde tutmaktır."[258] tanımıyla kaygı içerisinde de olunsa hiçbir durumda şikâyet edilmemesi gerektiğini belirtir.

Dünya hayatı bir imtihan yeridir. Allah kullarını korku, açlık, ölüm, iflas, yoksulluk, doğal afetler gibi durumlarla sınar. Kur'an-ı Kerîm'de "*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltmayla deneriz. Ey Peygamber! Sabredenleri müjdele!*"[259] buyurularak bu sınamalar karşısında mü'mine düşenin sabretmek olduğu vurgulanır. İmtihanda Allah'a edeple teslimiyet gösterenler ebedî saadeti elde ederler. Onlara rahmet ve merhametle muamele edilecektir.

Belâ ve musibetler, her ne kadar insanın hoşuna gitmese de bir imtihan vesilesi olduğu, imtihan edenin ise Rabbimiz olduğu şuuruyla şikâyet ve isyandan kaçınılması gerektiği Peygamber Efendimiz'in de üzerinde önemle durduğu bir konudur. Rivayet edildiğine göre Efendimiz bir gün kabrin başında ağlamakta olan bir kadına rastlar ve "*Allah'tan kork ve sabret.*" buyurur. Kadın çektiği acının da etkisiyle karşısındakini tanımayarak, "Git başımdan, başıma gelen musibeti sen yaşamadın!" diye sert bir cevap verir. Kendisine daha sonra, onun Peygamber Efendimiz olduğu söylendiğinde kadın hemen Efendimiz'in kapısına gider. Kapıda bekleyen herhangi bir görevli de yoktur. Yanına gi-

---

[257] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 220.
[258] Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 49.
[259] Bakara 2/155.

rer ve "Seni tanıyamadım." der. Efendimiz de "*Sabır, ancak musibetin ilk başa geldiği anda olmalıdır*."[260] buyurur.

Musibet esnasında onun Allah'tan geldiği ve bir imtihan olduğu şuuruyla hareket eden kul isyan etmeden onu karşılayabilirse imtihanı başarmış demektir. Sıkıntılı durumlarda ölçülü bir şekilde üzülmek ve kederlenmek elbette ki insanın tabiatında bulunur. Burada esas olan Allah'a isyan etmemektir. Feryâd ve figân içerisinde etrafa saldırarak, başına gelenlerden hareketle kadere ve dolayısıyla Allah'a karşı saygısızlık etmek imtihanı kaybetmeye sebep olacaktır. Lokman'ın (as) evladına verdiği öğütlerden birinde de musibetlerle kader arasındaki ilişki vurgulanır. "*Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir*."[261] Bu bağlamda Hz. Eyyûb, sabrın en güzel örneğidir. O, başına gelen musibetler karşısında, "*Başıma bu dert geldi. Sen, merhametlilerin en merhametlisisin.*"[262] diye Rabbine niyaz etmiştir. Bir taraftan uğradığı belâya müptela olduğundan söz ederken diğer taraftan da Allah'a olan güvenini dile getirir. O, Rabbine yakarırken edebini muhafaza ederek ağır bir imtihana tabi tutulsa da hiçbir durumda Rabbine karşı hoşnutsuzluk içeren bir yaklaşım ve şikâyet edip sızlanma gibi bir davranış sergilemez.

Peygamber Efendimiz ve ashâbı da yaşamları boyunca bazı sıkıntılarla karşılaşırlar. Rivayete göre ensardan bazı kimseler Efendimiz'e gelip bir şeyler isterler. O da verir. Sonra tekrar isterler. Efendimiz de yanındakiler bitinceye kadar verir. Sonunda şöyle buyurur: "*...Kim sabrederse, Allah ona dayanma gücü verir. Kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir ikram verilmemiştir*."[263] Efendimiz'in sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla sabırla iman arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Gerçek mânâda Allah'a

---

[260] Buhârî, "Cenâiz", 31 (No. 1283); Müslim, "Cenâiz", 15 (2140).
[261] Lokman, 31/17.
[262] Enbiyâ 21/83.
[263] Müslim, "Zekât", 124 (No. 2424).

iman eden, Rabbinin kendisini daima görüp gözettiği şuurunda olan kimse hayatı boyunca sabırla hareket edecek, karşılaştığı hâdiseler karşısında imtihana tâbi tutulduğu şuuruyla metanetle hareket edebilecektir. Peygamber Efendimiz'in "İman nedir?" sorusuna "*Sabırlı ve hoşgörülü olmak*" buyurarak cevap vermesi de bu hususa işaret eder.[264] "*İmanın yarısı sabır, diğer yarısı da şükürden oluşur*."[265] rivayetiyle sabrın "imanın yarısı" olarak algılanması da bundan dolayı olmalıdır.[266]

Sabrın en güzel örneği Peygamber Efendimiz'in yaşamında görülür. Onun hayatı, musibetler ve belâlar karşısında sabretmekle geçmiştir. Henüz küçük yaşlarda annesizliğin ve babasızlığın acısını tatmış olan Efendimiz, evlatlarını toprağa verme durumunu yaşamış, tebliğ sürecinde inkarcıların işkence, taciz ve öldürme girişimlerine sabırla katlanmış, Rabbine duyduğu güven ve rıza duygusu ile tüm zorlukların üstesinden gelmiştir. O, her an düşünceli ve devamlı sûrette hüzünlü olmuştur.[267] Onu örnek alan mutasavvıflar hüznü mânevî bir makam olarak yorumlamış, insanın başına gelen musibetleri ise günahlarına keffaret olarak yorumlamıştır. Nitekim Peygamber Efendimiz "*Mü'mine isabet eden ve onu üzen hastalık, sıkıntı, hüzün ve elem gibi musibetlere karşılık Allahu Teâlâ kulunun günahlarını siler. Musibetler günahlara kefaret olur*."[268]

O, kral peygamber değil kul peygamber olmayı tercih etmiş, kuru ekmekle günlerini geçirmeye razı olmuş, lüks ve şatafata hiçbir zaman meyletmemiştir. O bu yaklaşımıyla, hayatın her alanında olduğu gibi sabır konusunda da en güzel örnektir. Bu, Peygamber Efendimiz'e özgü bir durum da değildir. Tarih boyunca en şiddetli belâ ve musibetler, Allah'ın en sevgili kulları-

---

264 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/386 (No. 19655).
265 Deylemî, *el-Firdevs*, 1/111 (No. 378).
266 Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, 4/1374 (2/446, No. 3666).
267 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 22/155 (No. 414).
268 Buhârî, "Merdâ", 1 (No. 5317, 5318).

na gelmiştir. Elbette ki Allah'ın sevgili kullarının başında peygamberler gelmektedir. Rabbimizin "*(Ey Muhammed!) O halde, yüksek azim sahibi peygamberlerin sabretmesi gibi sabret*."[269] ifadesinden de anlaşıldığı gibi sabır, peygamberlerin en önemli vasıflarındandır. Kurban edileceği zaman Hz. İsmail'in sabır ve teslimiyeti, biricik oğlunu kendi elleriyle feda etmek durumunda kalan Hz. İbrahim'in sabrı,[270] oğlunu kaybeden Hz. Yakub'un sabr-ı cemili (güzel sabrı),[271] Hz. Eyyûb'un uzun yıllar müptela kaldığı hastalık karşısında gösterdiği sabır[272] hepimiz için örneklik teşkil eder. Yalnızca peygamberler değil, Allah'ın veli kulları da en şiddetli sıkıntıları çekmişlerdir. Bu anlamda sıkıntıları bir imtihan vesilesi görmek ve Allah'ın kulunun derecesini yükseltmek için çeşitli musibetlerle sınadığını akıldan çıkartmamak bunların üstesinden gelmek için en güzel yoldur. Öte yandan "Firavunun başı bile ağrımamıştır." sözü, Allah'ın sevgili kulları çeşitli şekillerde imtihan edilirken küfür ve isyan üzere yaşayan kulların ise rahat ve müreffeh bir hayat geçirdiğini vurgulamaktadır. Bunun için kulun kendi hayatını bir muhasebeye çekip sorgulaması önem arz eder. Acaba rahat bir yaşantı mı yoksa sıkıntılı bir süreç mi söz konusudur? Bu bağlamda kulun, sıkıntıların insanın mânevî mertebesiyle de ilişkili olduğunu göz ardı etmeden yaşantısına çeki düzen vermesi önemlidir.

İnsanın işlerinin yolunda gittiği ve sağlıklı olduğu durumlarda Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmesi, bazen musibetlere sabretmekten daha zor bir hal de alabilmektedir.[273] Üstelik darlık zamanında gösterilen iman ve teslimiyet, bolluk zamanında ortadan kalkabilmektedir. Sahip olunan dünyevî menfaatler, kişiye Allah'ı ve yaratılma gayesini unutturabilmekte-

---

[269] Ahkâf, 46/35.
[270] Sâffât, 37/102.
[271] Yûsuf, 12/18.
[272] Sâd 38/41.
[273] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/82.

dir. Peygamber Efendimiz'in ashâbından Abdurrahman b. Avf "Rasûlüllah (sas) ile beraber zorluklarla imtihan edildik ve sabrettik. Peygamberden (sas) sonra ise bollukla imtihan edildik, fakat sabredemedik."[274] diyerek zenginlikle imtihanın, fakirlik ve zorlukla olandan daha zor olduğunu vurgulamaktadır. Bu imtihan yalnızca mal ile sınırlı da kalmamaktadır. Dünyada kişiyi meşgul eden bazen en yakınları dahi olabilmektedir. Yüce Rabbimiz "*Ey iman edenler! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Kim bunu yaparsa işte onlar ziyana uğrayanlardır.*"[275] buyurarak Allah'ı anmaktan alıkoyacak şeyler karşısında kullarını uyarmaktadır.

Sabır yalnızca musibetler karşısında değil, Allah'ın emirlerini yerine getirirken ve yasaklarından uzak dururken de gösterilmesi gereken bir ahlâkî erdemdir. Nitekim dinin gereklerini yerine getirmek birtakım zorluk ve sıkıntıları da barındıran bir süreçtir. Bunun için sabırla ilgili yapılan tanımlarda bu hususa dikkat çekildiği görülür. Söz gelimi mutasavvıflardan İbrâhim el-Havvâs (ö. 291/904), sabrı "Kitap ve sünnetin ahkâmına karşı gösterilen sebattır."[276] sözleriyle tanımlarken Gazzâlî ise "Sabır, şehvet karşısında dinin emirlerini yerine getirme çabasıdır."[277] der. Peygamber Efendimiz'in, orucun sabrın yarısı olduğunu vurgulaması ve Ramazan'ı Sabır Ayı olarak nitelemesi sabrın bu yönünden kaynaklanır.[278] Namazların gereklerine riayet edilerek kılınması, yapılan dualardaki dileklerin gerçekleşmesinde aceleci davranılmayıp beklenilmesinin tavsiye edilmesi,[279] haccın insanları kırmadan kurallarına uygun gerçekleştirilmesi gibi hususlar, ibadetlerin yerine getirilmesinde

---

[274] Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 30 (No. 2464).
[275] Münâfikûn 63/9.
[276] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 220.
[277] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/82.
[278] Tirmizî, "Deavât", 86 (No. 3519); 2428 Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 54 (No. 228).
[279] Buhârî, "Deavât", 22 (No. 6340).

sabrın önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Yapılan ibadetlerde yalnızca Allah'ın rızasını gözetmek, ibadetleri ihlâsla yerine getirmek ve riyadan kaçınmak konusunda kişinin kendisini tutması özel bir çaba gerektirir. Bunu gerçekleştirmek için kulun üzerine düşen sabırla hareket etmektir.

Sabır her şeyden önce bedenen gösterilen bir dirençtir. Kişinin karşılaştığı sıkıntılara öncelikle tüm gayretiyle sabır göstermesi gerekir. Kişiye ağır gelen ibadetlerle meşgul olmanın yanında ağır işlerle çalışmak yahut hastalık gibi durumlarda sabır göstermesi bu kapsamdadır. Buna mukabil asıl zor olan sabır, nefsin arzuları karşısında gösterilen mukavemettir. Nefis, insanı dünyalık zevk ve eğlence peşinde koşma yönüne sevk eder. Meşru olmayan, keyif verici ama Allah'ın rızası yolundan uzaklaştırıcı istekler karşısında kulun üzerine düşen sabrederek nefse muhalefet etmesidir.

Sabırla doğrudan veya dolaylı olarak ilişkilendirilebilecek bazı erdemler de bulunmaktadır. Bunlardan, düşmana karşı sabır göstermek *şecâat* (cesurluk), cinsel isteklere karşı sabır göstermek *iffet*, öfke karşısında sabır *hilm* (yumuşak huyluluk), görüp duyduğu bir şeyi gizleme konusunda gösterilen sabır *sır tutma*, dünyalık menfaatler karşısındaki sabır *zühd*, aza sabretmek *kanaat* olarak adlandırılır.[280] Bunlar gibi diğer pek çok erdeme sahip olmak sabırlı bir kişiliğe sahip olmaktan geçmektedir. Esasında pek çok mutasavvıfa göre adeta güzel ahlâk sahibi olmakla insanlardan gelen her türlü eziyet ve sıkıntı karşısında sabretmek özdeşleşmiştir. Söz gelimi Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896) "Güzel ahlâkın en aşağı derecesi (halktan gelen sıkıntılara) katlanmak ve (kötülüğe) karşılık vermemek, zâlime merhamet edip onun için istiğfâr etmek ve ona şefkat göstermektir." demiştir.[281] Hâtem el-Esam'a (ö. 237/851)

---

[280] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/79.
[281] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 3/70.

"Kişi herkese tahammül etmeli midir?" denildiğinde, o, "Evet, nefsi dışında herkese." diye cevap vermiştir.[282] Dolayısıyla güzel ahlâka giden yol, insanlarla olan ilişkinin sabır ve hoşgörüye dayanmasından geçmektedir. Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922) halktan gelecek eziyetlere sabretmeyi, kişinin Rabbiyle olan yakınlığıyla ilişkilendirir. Ona göre güzel ahlâk "Hakk'ı tanıdıktan sonra halkın eziyetine aldırış etmemektir."[283]

Mutasavvıflar insanlardan gelen kötülüklere sabretme konusunda hiç şüphesiz Peygamber Efendimiz'in hadislerini kendilerine rehber edinmişlerdir. Peygamber Efendimiz "*İnsanlarla bir arada yaşayan ve onların eziyetlerine sabreden mü'min, insanlarla bir arada yaşamayan ve onların eziyetlerine sabretmeyen mü'minden daha büyük ecre nail olur.*"[284] buyurarak bu konudaki sabrın önemine işarete eder. Yine kendisinden tavsiye isteyen bir sahâbîye, onun zayıf yönünü de dikkate alarak Efendimiz "Öfkelenme!" buyurur. İnsanlardan gelen sıkıntılar o sahabeyi o kadar kızdırmaktadır ki adam defalarca aynı soruyu sormuş, ne var ki Peygamber Efendimiz her defasında aynı cevabı vermiştir: "Öfkelenme!"[285] Nitekim Efendimiz bir hadisinde "*Güçlü kimse, insanları güreşte yenen değil, bilâkis öfke anında kendisine hâkim olandır.*"[286] buyurmuştur. Elbette ki insanın kendisine hâkim olarak sabretmesi, öfkelenmekten çok daha zor bir davranıştır. Bununla birlikte sabır, haksızlık ve zulmü mazur görmek ve göz yummak olarak algılanmamalıdır. Bir kötülük görüldüğünde bunun elle yahut dille düzeltilmesi buna güç yetirilemiyorsa kalben razı olunmaması Peygamber Efendimiz'in tavsiyesidir.[287] Bu gibi durumlara düşmemek için baştan ted-

---

282 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 277.
283 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 275.
284 İbn Mâce, "Fiten", 23 (No. 4032).
285 Buhârî, "Edeb", 76 (No. 6116).
286 Müslim, "Birr ve sıla", 107 (No. 6643); Buhârî, "Edeb", 76 (No. 6114).
287 Müslim, "Îmân", 78 (No. 177).

bir almak en önemli vazifedir. Ama zulüm kaçınılmaz olduğunda artık onunla mücadele etmek bir zorunluluk haline gelir. Şu durumda zalimle mücadelede direnç göstermek, yılmadan haksızlık karşısında dik duruş sergilemek sabrın bir çeşidi olacaktır. Peygamber Efendimiz, *"Ey insanlar! düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin ve Allah'tan afiyet isteyin. Eğer onlarla karşılaşırsanız sabredin..."*[288] buyurarak düşmanla mücadelenin sıkıntılarına karşı sabrı tavsiye etmiştir. Sabırla mücadele edildiğinde Allah'ın yardımı mü'minlerin yanında olacaktır.[289] Rabbimizin müjdesiyle sabredenler ise daima kazançlı çıkacaktır: *"Sabredenlere mükâfatları elbette hesapsız olarak verilir."*[290]

---

[288] Müslim, "Cihâd ve siyer", 20 (No. 4542).
[289] Âl-i İmrân 3/125.
[290] Zümer, 39/10.

2.6. Minnetin İfadesi: Şükür

مَنْ أُبْلِيَ بَلاَءً فَذَكَرَهُ فَقَدْ شَكَرَهُ وَإِنْ كَتَمَهُ فَقَدْ كَفَرَهُ.

"Bir kimseye bir nimet verilir de onu (hayırla yâd ederek) dile getirirse, onun şükrünü yerine getirmiş olur. Eğer onu (kimseye söylemeyerek) gizlerse ona nankörlük etmiş olur."[291]

مَنْ لاَ يَشْكُرِ النَّاسَ لاَ يَشْكُرِ اللَّهَ.

"İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a da şükretmez."[292]

مَنْ أُعْطِيَ عَطَاءً فَوَجَدَ فَلْيَجْزِ بِهِ فَإِنْ لَمْ يَجِدْ فَلْيُثْنِ بِهِ فَمَنْ أَثْنَى بِهِ فَقَدْ شَكَرَهُ وَمَنْ كَتَمَهُ فَقَدْ كَفَرَهُ.

"Kendisine bir ikramda bulunulan kişi, imkân bulduğu takdirde karşılığını versin. Bulamazsa (o iyiliği yapana) övgüde bulunsun. Çünkü (bir iyiliği) öven, şükran borcunu yerine getirmiş olur. İyiliği gizleyen ise nankörlük etmiş olur."[293]

مَنْ صُنِعَ إِلَيْهِ مَعْرُوفٌ فَقَالَ لِفَاعِلِهِ جَزَاكَ اللَّهُ خَيْرًا فَقَدْ أَبْلَغَ فِى الثَّنَاءِ.

"Kendisine bir iyilik yapılan kimse, iyiliği yapana, 'Allah seni hayırla mükâfatlandırsın!' derse, en güzel övgüde bulunmuş olur."[294]

---

291 Ebû Dâvûd, "Edeb", 11 (No. 4814).
292 Tirmizî, "Birr ve sıla", 35 (No. 1954).
293 Ebû Dâvûd, "Edeb", 11 (No. 4813); Tirmizî, "Birr ve sıla", 87 (No. 2034).
294 Tirmizî, "Birr ve sıla", 88 (2035).

إِنِّى سَأَلْتُ رَبِّى وَشَفَعْتُ لأُمَّتِى فَأَعْطَانِى ثُلُثَ أُمَّتِى فَخَرَرْتُ سَاجِدًا شُكْرًا لِرَبِّى ثُمَّ رَفَعْتُ رَأْسِى فَسَأَلْتُ رَبِّى لأُمَّتِى فَأَعْطَانِى ثُلُثَ أُمَّتِى فَخَرَرْتُ سَاجِدًا لِرَبِّى شُكْرًا ثُمَّ رَفَعْتُ رَأْسِى فَسَأَلْتُ رَبِّى لأُمَّتِى فَأَعْطَانِى الثُّلُثَ الآخَرَ فَخَرَرْتُ سَاجِدًا لِرَبِّى.

"Rabbimden ümmetim için şefaat niyaz ettim. O da ümmetimin üçte birini bana bağışladı. Ben de Rabbime şükretmek için secdeye kapandım. Sonra tekrar başımı kaldırıp Rabbimden ümmetim için (bağışlanma) diledim. O da ümmetimin üçte birini bana bağışladı. Ben de bunun üzerine Rabbime secdeye kapandım. Sonra tekrar başımı kaldırıp Rabbimden ümmetim için (bağışlanma) diledim. O da bana ümmetimin geri kalan üçte birini bağışladı. Ben de Rabbime şükretmek üzere secdeye kapandım."[295]

Şükür, Allahu Teâlâ'ya duyulan minnetin bir ifadesidir. Bundan dolayıdır ki Peygamber Efendimiz (sas), peygamberlik yıllarını Rabbine şükrederek geçirmiştir. Bu şükür, dil ile olduğu kadar hal ve ibadetlerle de gerçekleşmektedir. Mü'minlerin annesi Hz. Aişe, onun şükür dolu yaşamından ibretlik bir kesiti bizlere nakleder. Tâbiînin ileri gelen fakihlerinden Atâ b. Ebû Rebâh ile Ubeyd b. Umeyr de bir gün Hz. Aişe'nin yanına gelip "Anneciğim! Rasûl-i Ekrem'de gördüğün en hayret verici davranışı bize anlatır mısın?" derler. Nitekim Hz. Aişe, hanımı olması itibariyle Peygamberimizi yakından tanıyan ve onun en özel anlarına şahitlik eden bahtiyar bir kimsedir. Bu hususu çok iyi bilen sahabe ve tâbiînden bazı kimseler zaman zaman onun yanına gelip Hz. Peygamber hakkında sorular sormaktadır. Bu soru karşısında Hz. Âişe, bir müddet susarak düşündükten sonra şöyle cevap verir:

"Bir gece bana, '*Ey Âişe! İzin verirsen kalkıp bu gece Rabbime iba-*

---

295 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 162 (No. 2775).

det edeyim.' dedi. Ben de 'Vallahi, ben sana yakın olmayı da seni sevindirecek şeyi de severim' dedim. Kalkıp abdest aldı. Sonra namaza başladı. Namazda ağladı ve gözyaşları göğsüne, sakalına ve secde ettiği yere damladı. Daha sonra Bilâl-i Habeşî sabah ezanını okumaya geldi. Allah Rasûlü'nün ağladığını görünce, 'Yâ Rasûlallah! Yüce Allah geçmiş ve gelecek bütün günahlarını affettiği halde niçin ağlıyorsun?' dedi. Allah Rasûlü ona şu cevabı verdi: '*Ben Allah'a şükreden bir kul olmayayım mı?*'"[296]

Peygamber Efendimiz, geceleri ayakları şişinceye kadar ibadet edip verdiği nimetler karşısında Rabbine şükrediyordu.[297] Zira o, Rabbinin kendisine bahşettiği nimetlerin farkındaydı. Bunun için O'na güzel kulluk sergileyerek minnettarlığını ifade ediyordu. Efendimiz'in bu davranışı tüm ümmeti için bir örnekti. O böylece Allahu Teâlâ'nın "*Eğer şükrederseniz elbette (nimetimi) artırırım.*"[298] sırrının gereğini yerine getiriyordu.

Peygamber Efendimiz'i örnek alan ümmetin de şükrettiği müddetçe kendisine verilen nimetlerin artması karşısında şükretmeye devam etmesi beklenmektedir. Bunun gerçekleşmesi için kulun öncelikle kendisine verilen nimetlerin farkında olması gerekecektir. Nitekim şükredebilmek kişinin kendisine yapılan iyilikleri, güzellikleri ve ikramları bilmekten geçmektedir. Zengin fakir her insana Allah'ın takdir ettiği miktarda verilen nimetlerin kanaat ölçüsünde değerlendirilmesi gerekir. Görmekten yürüyebilmeye, işitmekten konuşabilmeye kadar bedenen insana verilen yeteneklerin her birinin başlı başına birer nimet olduğu düşünüldüğünde hayatın her anının nimetlerle donandığı anlaşılacaktır. İnsan bedenen ulaştığı nimetlerin yanında çevresine ibret gözüyle baktığında daha nice lütuf ve ikramın kendisine verildiğinin şuuruna erecektir. İşte bu bilince sahip olmak, şükrün

---

[296] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertîbi İbn Balabân*, thk. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 2/386 No. 620.

[297] Buhârî, "Teheccüd", 6 (No. 1130).

[298] İbrâhim, 14/7.

ilk aşamasıdır. Mutasavvıflardan Herevî de şükrü, nimeti bilmek ve itiraf etmek olarak anlamlandırmakta ve şükrün üç şekli olduğunu belirtmektedir: Nimeti bilmek, nimeti kabul etmek, nimeti övmek...[299] Nitekim şükür, kelime olarak "yapılan iyiliği ve güzelliği bilmek; onu açığa çıkarmak; iyilik edeni, iyiliği ile övmek" gibi anlamlara gelmektedir.[300] Sözlük anlamından hareketle nimeti görmenin şükrün temeli olduğu anlaşılmaktadır.

Şükür, bir ahlâk ve tasavvuf terimi olarak ise insanın hoşuna giden, devamının gelmesini ve artmasını istediği nimetlerden dolayı Allahu Teâlâ'ya minnettarlığını ifade etmesidir. Diğer bir tarife göre "Şükür Allah'ın verdiği nimeti, ona boyun eğerek itiraf etmektir."[301] Şu durumda nimeti görmenin ardından nimeti verenin kim olduğunun farkına varmak, şükrün ikinci ve en önemli aşamasını oluşturmaktadır. Esasında günlük hayatta dahi kişi kendisine iyilikte bulunan kimseye teşekkür etmeyi ihmal etmemektedir. İnsanlara yapılan bu övgü dolu teşekkür ifadesinin Allahu Teâlâ'ya karşı minnettarlık söz konusu olduğunda aldığı şekil "şükür"dür. İyiliğin kim tarafından yapıldığını bilmek, minnetin muhatabını belirleyecektir. Esasında âlemde her şeyin Allah'ın takdiri ile gerçekleştiği düşünüldüğünde hakiki anlamda şükrün Allah'a yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Cümle işler Hâlık'ındır, kul eliyle işlenir.
Hakk'ın emri olmaz ise, sanma bir çöp deprenir.

Şairin dediği gibi Cenâb-ı Hakk'ın dileği olmasa yerden bir saman tanesinin dahi kımıldaması mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla her ne kadar kullar vasıta olsa da esasında hayatta yaşanılan tüm hâdiseler Allah'ın irâdesi ve takdiri neticesinde gerçekleşmektedir. Bunun için şükrün esas yapılacağı merci de Allahu Teâlâ'dır. Bu bağlamda Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890) şük-

---

[299] Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 53.
[300] Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 265; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 25/2305.
[301] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 210.

rü "Nimeti vereni tanımak ve O'nun Rablığını ikrar etmektir." ifadesiyle tanımlamaktadır.[302]

Gazzâlî'ye göre şükrün ilim, hal ve amel boyutları bulunmaktadır: Nimeti vereni bilmek, ona sevgi ve hürmet beslemek, son olarak da bunun gereğiyle amel etmek şükrün tam anlamıyla yerine getirilebilmesi için gereklidir.[303] Buna göre şükretmek için öncelikle nimetleri verenin Allahu Teâlâ olduğunun şuurunda olunması gerekir. Şiblî'nin, "Şükür nimeti değil nimeti vereni görmektir." sözü de nimetten çok onun arkasındaki Rabbin farkında olunmasının önemini vurgulamaktadır. Gazzâlî'ye göre nimetleri ve onları ihsân edeni tanıyan kulun gönlünde bir ferahlama, Rabbine karşı sevgi ve hürmet hissi uyanır. Şu durumda artık şükür fiiliyata geçecek bir seviyeye ulaşmış olur. Şükrün fiilî boyutu gönülden şükretmek, hayırlı işleri yapmaya niyetlenmek ve bu niyeti gizlemekle gerçekleşir. Her organın bir şükrü vardır. Gözün şükrü, insanların kusurlarını görmemekle; kulağın şükrü ayıpları duymazdan gelmekle; dilin şükrü, Allah'a sıkça hamd etmekle olur.[304] Bu kapsamda "Elhamdü lillah", "Allah'a hamd olsun", "Çok şükür", "Şükürler olsun" ve "Hamd olsun" gibi cümlelerle ifade edilen şükür, Allah'a gönülden duyulan minnet hissinin sözlere dökülen halidir. Peygamber Efendimiz (sas) şükranlığın dille ifade dilmesini de tavsiye ederek şöyle buyurmuştur: "*Bir kimseye bir nimet verilir de onu (hayırla yâd ederek) dile getirirse, onun şükrünü yerine getirmiş olur. Eğer onu (kimseye söylemeyerek) gizlerse ona nankörlük etmiş olur.*"[305] Bu hadisten hareketle Fudayl b. İyâz da "Nimeti dile getirmemiz, nimete şükürdendir."[306] diyerek bu hususa işaret etmiştir.

Her türlü nimet esas itibariyle Allahu Teâlâ'nın takdiri neti-

[302] Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 117.
[303] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/81.
[304] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 3/84.
[305] Ebû Dâvûd, "Edeb", 11 (No. 4814).
[306] Sülemî, *Tabakât*, 6.

cesinde ortaya çıkmakla birlikte yine Allah'ın irâdesi doğrultusunda bunun hayata geçirilmesinde birtakım vesileler bulunmaktadır. Bu kapsamda insanlara edilen teşekkür, Allah'a duyulan şükranlığın ifadesinde önemli bir adım olarak da görülmüştür. İnsanın somut hâdiselerden soyuta doğru daha rahat gidiş sergileyebilen bir yapısı olduğu düşünüldüğünde, günlük hâdiselerde teşekküre alışan kul, Rabbine karşı minnettarlığını ifade etmeye daha meyilli bir hale gelecektir. Bunun için olmalı ki Peygamber Efendimiz (sas) *"İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a da şükretmez."*[307] buyurarak insanlara teşekkür etmeyi teşvik etmiştir. Elbette ki Bunun da ötesine geçerek onlara dua etmek daha güzel bir davranış olacaktır. Nitekim Efendimiz *"Kendisine bir iyilik yapılan kimse, iyiliği yapana, 'Allah seni hayırla mükâfatlandırsın!' derse, en güzel övgüde bulunmuş olur."*[308] buyurmuştur. Kim olursa olsun yapılan iyilik karşısında teşekkür etmek temel bir ahlâkî ilkedir. Çarşıda, pazarda, günlük faaliyetlerde, büyüğünden küçüğüne herkese teşekkür edebilmek aslında kişinin kendi olgunluğunun bir göstergesidir.

Nimetleri görmezden gelip şükretmemek ise nankörlük ya da küfrân-ı nimet olarak adlandırılır. Nimetleri görmemek, Kur'an-ı Kerim'de yasaklanmış bir fiildir. Nitekim Yüce Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: *"Öyleyse beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin."*[309] Allahu Teâlâ gönderdiği peygamberler vasıtasıyla insanoğluna doğru yolu göstermiştir. Şükrederek bu yolda yürümek ya da O'ndan gelen nimetlere nankörlük etmek insanın irâdesine bırakılmıştır. Yüce Rabbimiz de *"Eğer şükrederseniz elbette size (nimetimi) artırırım. Eğer nankörlük ederseniz gerçekten azabım çok şiddetlidir!"*[310] buyurarak bu konuda bizleri uyarmaktadır. Diğer taraftan şükür, bizatihi insanın

---

[307] Tirmizî, "Birr ve sıla", 35 (No. 1954).
[308] Tirmizî, "Birr ve sıla", 88 (2035).
[309] Bakara 2/152.
[310] İbrahim 14/7.

kendi menfaatine olan bir davranıştır. Yoksa Allah'ın buna ihtiyacının olmadığı açıktır. "*Kim şükrederse ancak kendisi için şükretmiş olur. Kim de nankörlük ederse (bilsin ki) Rabbim her bakımdan sınırsız zengindir, cömerttir.*"[311] Ne var ki insanoğlu bunun şuurunda değildir. İnsan, "*Andolsun, size yeryüzünde imkân ve iktidar verdik. Sizin için orada birçok geçim imkânları da yarattık. Ama siz ne kadar az şükrediyorsunuz!*"[312] âyetinde ifade edildiği gibi ya çok az şükreder ya da "*İçinde dinlenesiniz diye geceyi, görmeniz için de gündüzü yaratan Allah'tır. Şüphesiz Allah, insanlara karşı lütufkârdır. Fakat insanların çoğu şükretmezler.*"[313] âyetindeki gibi hiç şükretmez. Buradan kulun sahip olduğu nimetlerin de bir imtihan vesilesi olduğu anlaşılmaktadır.

Dünya, bir imtihan yeridir. Burada kiminin imtihanı bollukla olacaktır. Bolluk içerisinde Allah'ın kendisine nasip ettiği imkânlarla gününü refah içerisinde geçiren kulun imtihanı, bu nimetleri Rabbinin rızası yolunda kullanması ölçüsünde başarılı olacakken, Rabbini unuttuğu nispette hüsranla son bulacaktır. Peygamber Efendimiz'e hangi malın hayırlı olduğunu soran Hz. Ömer'e, Efendimiz "*şükreden bir kalp, zikreden bir dil ve âhiret hususunda yardımcı olacak imanlı bir eş*" [314] cevabını verirken Allah'a şükrün her türlü mal varlığından daha üstün olduğuna işaret etmiştir. Yine Peygamber Efendimiz (sas) "*Yiyip şükreden kimse sabrederek oruç tutan kimse gibidir.*"[315] buyurarak şükrün aynı zamanda ibadet gibi sevap kazandıran bir davranış olduğunu belirtmiştir. Kendisi de dilinden şükrü eksik etmezken bir taraftan da Allah'ın ona bahşettiği nimetler karşısında secdeye kapanarak memnuniyetini arz etmiştir.[316]

---

[311] Neml 27/40.
[312] A'râf 7/10.
[313] Mü'min 40/61.
[314] İbn Mâce, "Nikâh", 5 (No. 1856); Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'an, 9 (No. 3094).
[315] Tirmizî, "Sıfâtü'l-kıyâme", 43 (No. 2486); İbn Mâce, "Sıyâm", 55 (No. 1764).
[316] Ebû Dâvûd, "Cihâd", 162 (No. 2774); Tirmizî, Siyer, 25 (No. 1578)

Bir seferinde Peygamber Efendimiz (sas) Medine'ye gitmek için Mekke'den yola çıkmış, giderken Azverâ mevkiine yaklaşınca bineğinden inerek ellerini kaldırıp Allah'a bir müddet dua etmiştir. Duanın ardandan secdeye kapanan Efendimiz, uzun bir süre secdede kalmış, sonra kalkıp tekrar dua etmiştir. Sonrasında tekrar secdeye varıp uzun uzun secde yapmış, ardından kalkıp dua etmiş, duadan sonra yine secde etmiştir. Efendimiz bu hâdiseden sonra şöyle bir açıklama yapmıştır: "*Rabbimden ümmetim için şefaat niyaz ettim. O da ümmetimin üçte birini bana bağışladı. Ben de Rabbime şükretmek için secdeye kapandım. Sonra tekrar başımı kaldırıp Rabbimden ümmetim için (bağışlanma) diledim. O da ümmetimin üçte birini bana bağışladı. Ben de bunun üzerine Rabbime secdeye kapandım. Sonra tekrar başımı kaldırıp Rabbimden ümmetim için (bağışlanma) diledim. O da bana ümmetimin geri kalan üçte birini bağışladı. Ben de Rabbime şükretmek üzere secdeye kapandım.*"[317] Peygamber Efendimiz'in bu uygulaması, sıkıntılardan kurtuluş, güzel haber alma, önemli hâdiseler ve başarılar için şükür secdesi yapma sünnetini oluşturmuştur. Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Davud ve Hz. Süleyman gibi peygamberlerin Kur'an-ı Kerîm'de övülürken hamd ve şükretme[318] vasıflarının vurgulanması da şükreden bir kul olmanın ne kadar önemli bir nitelik olduğunu göstermektedir. Buna mukabil kullarını, şükretmelerinden dolayı mükâfatlandırması dolayısıyla Allah'ın bir ismi de Şekûr'dur.[319] Bu yönüyle Rabbimiz, kullarının amellerine fazlasıyla karşılık verendir.

Nimetlere olduğu kadar belâlar karşısında da mü'minin hoşnutsuzluk sergilemesi edebe aykırı bir tutumdur. Nitekim nimetlerde olduğu gibi belâları da imtihan için kullarına musallat eden Allahu Teâlâ'dır. Bu hususu göz önünde bulunduran

---

317 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 162 (No. 2775).
318 İsrâ 17/3; Nahl, 16/121; Neml, 27/15.
319 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 210.

mutasavvıflar "Lütfun da hoş kahrın da!" diyerek rıza hali üzere olmayı kendilerine prensip edinmişlerdir. Ebû Bekir b. Ebû Sa'dân, "Şükür, kişinin nimetlere şükrettiği gibi belâ ve musibetlere de şükredebilmesidir."[320] derken belâların arkasındaki müsebbibi göz önünde bulundurmuş olmalıdır. Yine mutasavvıflardan Sehl b. Abdullah, kendisine evine hırsız girdiğini ve her şeyini alıp götürdüğünü haber veren bir kimseye "Allah'a şükret. Hırsız (şeytan) kalbine girip imanını alt üst etseydi ne yapardın?" diyerek teselli etmiş, yaşanan hâdiselere olumlu tarafından bakmayı öğütlemiştir. Olumsuz durumların ardından hamd edilmesinin daha uygun olduğu da dile getirilmektedir. Nitekim hamd ile şükür dilimizde eş anlamlı iki kavram olarak kullanılsa da hamd, şükürden daha geniş bir anlam alanına sahiptir. Şükür kişinin kendisine yapılan iyilik karşısında övgüde bulunması iken hamd ise bu anlamı içermekle birlikte iyilik söz konusu olmadan övmeyi de içermektedir. Bu yönüyle şükürden kapsamlıdır.[321] Bundan dolayı belâ ve musibetler defedildiğinde hamd etmek, görülen bir iyiliğin karşılığında ise şükretmek gerektiği tavsiye edilmiştir.[322] Elbette ki başa gelen belâ ve musibetler insana birtakım sıkıntılı anlar ve haller yaşatacaktır. Ama bunların üstesinden gelmenin yolu, teselli bulacak yönlerini görmekten geçmektedir. Şu durumda kulun üzerine düşen "*el-Hamdü lillâhi alâ külli hâl*" diyerek her durumda Allah'a hamd etmek olacaktır.

---

[320] Sülemî, *Tabakât*, 269.
[321] Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 265.
[322] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 214.

2.7. Vesilelerin En Yücesine Sarılmak: Tevekkül

لَوْ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَوَكَّلُونَ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ لَرُزِقْتُمْ كَمَا تُرْزَقُ الطَّيْرُ تَغْدُو خِمَاصًا وَتَرُوحُ بِطَانًا.

"Eğer siz gereği gibi Allah'a tevekkül etmiş olsaydınız, tıpkı sabahleyin kursakları boş olarak çıkıp (akşam) doymuş bir şekilde dönen kuşların rızıklandırıldığı gibi sizler de rızıklandırılırdınız.'"[323]

إِذَا خَرَجَ الرَّجُلُ مِنْ بَيْتِهِ فَقَالَ: بِسْمِ اللَّهِ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ لاَ حَوْلَ وَلاَ قُوَّةَ إِلاَّ بِاللَّهِ. قَالَ: يُقَالُ: حِينَئِذٍ هُدِيتَ وَكُفِيتَ وَوُقِيتَ...

"Kişi evinden çıkacağı zaman, 'Bismillâh, tevekkeltü alâllah, lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh' (Allah'ın adıyla. Allah'a tevekkül ettim. Her türlü güç ve kuvvetin kaynağı sadece Allah'tır.) dediğinde (ona) şöyle denilir: '(İşte şimdi) sana rehberlik edilir, ihtiyaçların karşılanır ve korunursun...'"[324]

اللَّهُمَّ أَسْلَمْتُ نَفْسِى إِلَيْكَ ، وَفَوَّضْتُ أَمْرِى إِلَيْكَ ، وَأَلْجَأْتُ ظَهْرِى إِلَيْكَ ، رَهْبَةً وَرَغْبَةً إِلَيْكَ ، لاَ مَلْجَأَ وَلاَ مَنْجَا مِنْكَ إِلاَّ إِلَيْكَ ، آمَنْتُ بِكِتَابِكَ الَّذِى أَنْزَلْتَ ، وَبِنَبِيِّكَ الَّذِى أَرْسَلْتَ . فَإِنْ مُتَّ مُتَّ عَلَى الْفِطْرَةِ ، فَاجْعَلْهُنَّ آخِرَ مَا تَقُولُ.

"Allah'ım! Kendimi sana teslim ettim. İşimi sana havale ettim. Azabından korkup, sevabını umup sırtımı sana dayadım. Senden (azabından) korunmanın ve güvende olmanın tek yolu,

323 Tirmizî, "Zühd", 33 (No. 2344); İbn Mâce, "Zühd", 14 (No. 4164).
324 Ebû Dâvûd, "Edeb", 102-103 (No. 5095)

ancak sana (rahmetine) sığınmaktır. İndirdiğin kitabına ve gönderdiğin Nebî'ye inandım. Beni öldürürsen (bozulmamış) fıtrat üzere öldür. Bu kelimeleri son sözlerim eyle."[325]

Allah'a (cc) güvenmek, O'na sığınmak ve O'nun, kulunun her işinde yanı başında bulunduğu, ona yardım ettiği bilincine varmak Allah'a (cc) olan imanın boyutunu gösteren en önemli emarelerdendir. Kul, Rabbini tanıyıp O'na yakınlaştığında, O'na karşı duyduğu güveni artmakta, nihayetinde her işinde O'na mutlak surette güven duyabilecek bir imana ulaşmaktadır. Bu imanla ortaya çıkan güven hali, literatürde *tevekkül* kavramıyla ifade edilmektedir. Kelime olarak başka birisini vekil edinmek anlamına gelen[326] *tevekkül*, terim anlamıyla kişinin rızkında ve her türlü işinde Allah'ın (cc), kendisi için kefil olduğunu bilip sadece O'na güvenmesi, O'na dayanması ve işlerini O'na havale etmesi anlamına gelmektedir.[327]

Allah'a (cc) tevekkül etmek, her şeyden önce O'nu tanıyıp O'na gönülden iman etmekle gerçekleşmektedir. Allah'ın (cc) her şeye gücü ve kuvvetinin yettiğini, lütuf ve ihsânlarının daima kullarının üzerinde olduğunu bilmek kulun Rabbine karşı güven duymasını sağlamaktadır. Allah'ın (cc) kudreti bilindiğinde, kul artık ne kendisine ne de başka bir beşerin kudretine güvenecektir. Böylece her işin gerçek failinin Allahu Teâlâ olduğu, onun zihin dünyasındaki yerini alacaktır.

Cümle işler Hâlık'ındır, kul eliyle işlenir;
Hakk'ın emri olmaz ise sanma bir çöp deprenir!

Âlemde cereyan eden tüm hâdiseler Allah'ın (cc) dilemesi ile meydana gelmektedir. O müsaade etmese bir çöp parçası-

---

325 Buhârî, "Deavât", 6 (No. 6311).
326 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 265; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 54/4910.
327 Cürcânî, *Ta'rîfât*, 63; Firûzâbâdî, *Besâir zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, 2/313.

na varıncaya kadar hiçbir mahlukun yerinden kımıldaması dahi mümkün değildir. Güç ve kudret mutlak anlamda yalnızca Allah'ındır. Bunun için Ruveym b. Ahmed tevekkülü "vasıtaları görmeyip vesilelerin en yücesine sarılmaktır."[328] sözleriyle tanımlayarak Allahu Teâlâ'nın mutlak fail olduğunu vurgulamaktadır. Bu şuura ermiş kulun Allah'a (cc) tevekkül etmesi gayet tâbiîdir. Tevekkülün temeli de Allahu Teâlâ'ya karşı sahip olunan imana dayanmaktadır. Kişi Allah'ı (cc) tanıdığı ve ona inandığı ölçüde O'na güvenip tevekkül edebilecektir. Bunun için (*Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh*) "Her türlü güç ve kuvvetin kaynağı sadece Allah'tır." sözü dillerden düşmeyen bir zikir haline gelmiştir. *Havkale* kelimesi ile de ifade edilen bu söz, âlemde olup biten her şeyin ilâhî irâde ve güce bağlı olarak gerçekleştiğini bildirmektedir. Mahlukata güç ve kudreti yalnızca Rableri vermiştir. Bundan dolayı onlar tüm işlerinde Allah'a (cc) muhtaçtırlar. Yaratan, öldüren, var eden, dirilten, yok eden, ikram eden, mahrum bırakan, gizli saklı her şeyi bilen yalnızca Allah'tır. Bu şuurla hareket eden kulun Rabbine güvenmesi, işlerini O'na havale edip O'na sığınması tevekkülün temelini oluşturur. Bunun için Kur'an'da "*Sen, o ölümsüz ve daima diri olana (Allah'a) tevekkül et. O'nu her türlü övgüyle yücelterek tesbih et. Kullarının günahlarından hakkıyla haberdar olarak O yeter!*"[329] âyetiyle bir taraftan Allah'ın (cc) kudretine vurgu yapılırken diğer taraftan da O'na tevekkül edilmesi istenmektedir. Zira Allah vekil olarak yetecektir.[330] "*Allah bize yeter. O ne güzel vekîldir!*"[331] diyerek hareket eden kulun dünyası da ahireti de mamur olacaktır. "*Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsân eder ve ona beklemediği yerden rızık verir. Kim Allah'a güvenirse O, ona yeter.*"[332]

---

328 Sülemî, *Tabakât*, 102.
329 Furkân 25/58.
330 Ahzâb 33/3.
331 Âl-i İmrân 3/173.
332 Talâk 65/2-3.

Rabbini gerektiği şekilde tanıyıp iman eden kul, O'nun kudreti karşısında teslim olur ve onun kendisi için bir vekil olduğu şuuruyla O'na güven duyar. Böylece dünyevî meşgaleler konusunda endişeye düşmeden kendisini Rabbinin irâdesine bırakır. Bunun için mutasavvıflar tevekkülün Allah'a (cc) itimat edip her konuda O'na güvenmek demek olduğu üzerinde durmuşlardır. Hamdûn el-Kassâr (ö. 271/884) tevekkül için "Allah'a sımsıkı sarılmak"[333], Ebû Osman el-Hîrî (ö. 298/910), "Allah'a itimat etmek ve Allah'ın her konuda kendisine yeteceğini bilmek"[334] Herevî ise "işi tamamıyla mâlikine havale edip vekillik hususunda yalnız ona güvenmek"[335] tanımını yapmıştır. Gazzâlî tevekkülü üç aşamada ele alarak öncelikle imanla ilişkilendirmiş ve tevekkülün aslının tevhid olduğunu belirtmiştir.[336] Daha sonra tevekkülün kulun, Allah'ı (cc) kendisine vekil bilmesi ve ona itimat etmesi olduğuna işaret etmiş[337] son olarak tevekkülün şuurlu olmayı kapsadığını vurgulamıştır.[338] Buradan iman, itimat ve şuurla hareket edildiğinde Allah'ın (cc), kulunun işlerine ve rızkına kâfi olduğu anlaşılmaktadır.

Tevekkül, her şeyden önce kulun Rabbine olan inancının bir neticesidir. Allah'ın (cc) varlığına, güç ve kudretine inanmak, O'na güvenmeyi de beraberinde getirir. Kur'an'da "*Eğer mü'minler iseniz, yalnızca Allah'a tevekkül edin.*"[339] ve "*Öyleyse mü'minler, yalnız Allah'a tevekkül etsinler.*"[340] âyetleri tevekkülün imanın bir gereği olduğuna işaret etmektedir. Yine "*Mü'minler ancak o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O'nun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rableri-*

---

[333] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 200.
[334] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 203.
[335] Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 43.
[336] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/326.
[337] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/345.
[338] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/353.
[339] Mâide, 5/23.
[340] Tevbe 9/51.

ne tevekkül ederler."[341] âyetinde tevekkülün mü'minlerin bir vasfı olduğu vurgulanmaktadır. Nitekim iman, Allah'a güvenmeyi ve O'nun kulunun hayrına olan şeyleri kulundan daha iyi bildiği şuuruna ermeyi beraberinde getirmektedir.

Serrâc, tevekkülün üç boyutundan bahsetmektedir. Bunlardan ilki temel düzeyde her mü'minin sahip olması gereken tevekkül halidir. Allah'ın (cc), kendilerine ihsân ettiğinde şükretmeleri, vermediğinde ise kadere rıza göstererek sabretmeleri bu tevekkül halinin bir neticesidir. İkinci olarak mü'minlerden seçkin kimselerin tevekkülü ise hiçbir menfaat beklemeksizin yalnız Allah'ın (cc) emrini yerine getirmek için yapılan tevekküldür. Böyle bir tevekkülü prensip edinmiş kimselerin nefisleri ölüye benzetilmiştir. Onlar artık dünya ve ahirete yönelik arzu ve isteklerden arınmış, tamamıyla Allah'a (cc) teslim olmuşlardır. Üçüncü olarak en seçkin kimselerin tevekkülü ise her türlü varlığın hakikatte yalnızca Allah'ın (cc) olduğu anlayışına dayanmaktadır. Bu bilince sahip olan kulun Allah'tan (cc) başka kimseye güvenmesi söz konusu olmayacaktır.[342] Buradan tevekkülde esas unsurun kulun muhtaç olduğu şuuruna ermesi, bununla birlikte bu muhtaçlığın ancak Allah'ın (cc) izni ve yardımıyla ortadan kalkabileceğinin farkında olunması gerektiği anlaşılmaktadır. "*Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter.*"[343] âyeti de Serrâc'a göre buna işaret etmektedir. Allah o kuluna her durumda kâfi gelecek, kendisinden başkasına muhtaç etmeyecektir.[344] Bu şuura erip Rabbine güvenen kulun diğer insanlardan ve canlılardan bir şey beklemesi söz konusu olmayacaktır.

Yalnız Allah'a (cc) dayanıp ona tevekkül etmek, dünyalık beklentilerden ve dünya sevgisinden uzaklaşmaktan da geçmektedir. Dünyanın geçiciliği ve asıl olanın âhiret olduğu bilinciy-

---

341 Enfâl, 8/2.
342 Serrâc, *el-Lüma'*, 49, 50.
343 Talak, 65/3.
344 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/3.

le hareket ederek insanların elinde bulunanlardan ümidi kesip yalnızca Allah'tan (cc) istemek tevekkülün ön şartlarındandır. Zünnûn el-Mısrî "İbadetin anahtarı tefekkür, hevânın alâmeti arzuların peşinden koşmak, tevekkülün alâmeti ise tamah edilen şeylerden kurtulmaktır."[345] derken tevekkülün dünyevî arzulardan kurtulmakla ilişkisine dikkat çekmektedir. Ebü'l-Hüseyin el-Verrâk ise "Tevekkül, varlıkta da yoklukta da halin aynı kalması ve nefsin, kaderin cilveleri karşısında sükûnetini muhafaza etmesidir."[346] diyerek tevekkül ile kader ilişkisini vurgulamaktadır. Kadere rıza ve teslimiyet Allah'a (cc) duyulan güvenin bir gereğidir. Bunun için Hasan-ı Basrî, "Tevekkül rızadan ibarettir"[347] diyerek bu hususu vurgulamaktadır.

İnsanın dünyada başına gelen iyi veya kötü her türlü hâdisenin esas itibariyle Allah'ın (cc) irâdesinden bağımsız gerçekleşmediğini bilip kadere rıza göstermesi, neticede yaşadıklarının kendi hayrına olduğu şuurunda olması ve bu bilinçle Allah'a (cc) tevekkül edip neticeyi beklemesi kulun Rabbinin rızasını kazanma yolunda atabileceği en önemli adımdır. Peygamber Efendimiz (sas), "*Eğer siz gereği gibi Allah'a tevekkül etmiş olsaydınız, tıpkı sabahleyin kursakları boş olarak çıkıp (akşam) doymuş bir şekilde dönen kuşların rızıklandırıldığı gibi sizler de rızıklandırılırdınız.*'"[348] buyurarak bu şekilde tevekkül duygusu üzere olanların rızıklarının Allahu Teâlâ'nın güvencesi altında olduğuna işaret etmektedir. Bundan dolayıdır ki mutasavvıflardan İbrahim el-Kassâr "Fakirlerin rızık güvencesi tevekkülleridir."[349] diyerek rızık konusunda Allah'a (cc) güvenmenin önemine vurgu yapmıştır. Tabii bu durum çalışmanın ve kazanmanın lüzumsuz olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim Enes b. Mâlik'in ri-

---

345 Sülemî, *Tabakât*, 10.
346 Sülemî, *Tabakât*, 182.
347 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/8.
348 Tirmizî, "Zühd", 33 (No. 2344); İbn Mâce, "Zühd", 14 (No. 4164).
349 Sülemî, *Tabakât*, 196.

vayet ettiğine göre bir sahâbî Peygamber Efendimiz'e (sas) gelip "Ey Allah'ın Rasûlü! Devemi bağlayıp da mı Allah'a tevekkül edeyim, yoksa bağlamadan mı tevekkül edeyim?' diye sormuş Efendimiz (sas) de cevaben "*Önce onu bağla, sonra Allah'a tevekkül et!*" buyurmuştur.[350] Yine bir gün Hz. Ömer, Yemen halkından bazı kimselerle karşılaşmış, onlara, "Siz kimsiniz?" diye sormuş, onlar da "Biz tevekkül edenler(*mütevekkiller*)iz." cevabını vermişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer onlara, "Aksine siz hazır yiyiciler (*müteekkiller*)siniz. (Gerçek anlamda) tevekkül eden, tohumunu yere atıp (sonra) Allah'a (cc) tevekkül edendir." buyurmuştur.[351] Bu rivayetlerden, kulun bir taraftan tevekkül ederken diğer taraftan da çalışmayı kendisi için bir ilke edinmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Çalışmanın neticesinde kazanç elde etmek Allah'ın (cc) takdirindedir. Kimisi karşılığını fazlasıyla alırken kimisi ise ne kadar çabalasa da sonuç elde edememektedir. Şu durumda tevekkül eden Allah'ın (cc) rızasını kazanma yolunda önemli bir adım atmış olmaktadır. Çalıştığının karşılığını da er ya da geç alacaktır. Nitekim herkes için ancak çalıştığının karşılığı bulunmaktadır.

İslâm tarihinde tevekkül ettiğini öne sürerek çalışıp kazanmaktan uzak duranlar yahut tedbir almaksızın yolculuğa çıkanlar olduğu gibi bu hususta gerekli tedbirleri almanın önemini vurgulayan tasavvuf büyükleri de bulunmaktadır. Bunlardan İbrahim el-Havvâs, tevekkülde öne çıkmış sûfîlerden olmakla birlikte yaptığı seyahatlerde iğne, iplik, matara ve makası yanından ayırmadığı nakledilmektedir. Kendisine bu aletleri neden taşıdığı sorulduğunda bunların, eski elbiseler giymeyi adet edinmiş fakirler için zaruri eşyalar olduğunu söyleyerek bu gibi tedbirlerin tevekküle aykırı olmayacağını dile getirir.[352] Sehl

---

350 Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 60 (No. 2517).

351 Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb, *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr (Kahire: Dâru's-Selâm, 2004), 1/441.

352 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 203.

et-Tüsterî de "Tevekkül Peygamber'in hali, çalışıp kazanmak da (kesb) sünnetidir; onun halini yaşamak isteyen sünnetini terk etmez"[353] diyerek kişinin kazanç peşinde olmasının tevekküle aykırı olmadığını vurgulamıştır.

Tevekkül imanın bir gereği olduğu için bunun mükâfâtı da âhirette büyük olacaktır. Nitekim Peygamber Efendimiz (sas) bir gün "*Ümmetimden yetmiş bin kişi hesaba çekilmeden cennete girecektir.*" dediğinde, orada bulunanlar "Onlar kim ey Allah'ın Rasûlü!" dediklerinde Efendimiz (sas), "*Onlar, (vücutlarını kızgın demirle) dağlamayanlar, üfürükçülük yapmayanlar ve Rablerine tevekkül edenlerdir.*"[354] buyurmuştur. Buradan Allah'a (cc) tevekkül eden bazı sâlih kulların hesaba çekilmeden cennete gireceklerі anlaşılmaktadır. Yine Enes b. Mâlik'in naklettiğine göre, Hz. Peygamber "*Kişi evinden çıkacağı zaman, 'Bismillâh, tevekkeltü alâllah, lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh' (Allah'ın adıyla. Allah'a tevekkül ettim. Her türlü güç ve kuvvetin kaynağı sadece Allah'tır.) dediğinde (ona) şöyle denilir: '(İşte şimdi) sana rehberlik edilir, ihtiyaçların karşılanır ve korunursun...'*"[355] buyurarak Allah'a (cc) tevekkül eden kulların O'nun yardımına mazhar olacağını vurgulamıştır. Efendimiz (sas) yalnızca evden çıkarken değil günün her anında Allah'a (cc) tevekkül etmeyi önemli görmüş, bu kapsamda yatağa giderken okumayı tavsiye ettiği dua da tevekkülü içermesi bakımından mânidârdır: "*Allah'ım! Kendimi sana teslim ettim. İşimi sana havale ettim. Azabından korkup, sevabını umup sırtımı sana dayadım. Senden (azabından) korunmanın ve güvende olmanın tek yolu, ancak sana (rahmetine) sığınmaktır. İndirdiğin kitabına ve gönderdiğin Nebî'ye inandım. Beni öldürürsen (bozulmamış) fıtrat üzere öldür. Bu kelimeleri son sözlerim eyle.*"[356]

---

353 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 471.
354 Müslim, "Îmân", 371 (No. 524).
355 Ebû Dâvûd, "Edeb", 102-103 (No. 5095)
356 Buhârî, "Deavât", 6 (No. 6311).

2.8. Gönlün Rabbine Olan Meyli: Muhabbet

إِنَّ اللَّهَ تَعالى قَالَ: مَنْ عَادَى لِى وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ، وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِى بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُه عَلَيْهِ، وَمَا زَالَ عَبْدِى يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَحْبَبْتُهُ، فَكُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِى يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِى يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِى يَبْطُشُ بِهَا وَرِجْلَهُ الَّتِى يَمْشِى بِهَا، وَإِنْ سَأَلَنِى لَأُعْطِيَنَّهُ، وَلَئِنِ اسْتَعَاذَنِى لأُعِيذَنَّهُ...

"Yüce Allah şöyle buyurur: 'Kim benim bir veli kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığınırsa muhakkak onu korur ve kollarım.'"[357]

إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا حَمَاهُ الدُّنْيَا كَمَا يَظَلُّ أَحَدُكُمْ يَحْمِى سَقِيمَهُ الْمَاءَ.

"Allah bir insanı sevdiği zaman birinizin hastasını (soğuk) su içmekten koruduğu gibi onu dünyanın (kötülüklerinden) korur."[358]

ثَلاَثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ حَلاَوَةَ الإِيمَانِ أَنْ يَكُونَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا ، وَأَنْ يُحِبَّ الْمَرْءَ لاَ يُحِبُّهُ إِلاَّ لِلَّهِ ، وَأَنْ يَكْرَهَ أَنْ يَعُودَ فِى الْكُفْرِ كَمَا يَكْرَهُ أَنْ يُقْذَفَ فِى النَّارِ.

---

[357] Buhârî, "Rikâk", 38 (No. 6502).
[358] Tirmizî, "Tıb", 1 (No. 2036).

"Şu üç özellik kimde bulunursa o kişi imanın tadına erer: Allah ve Rasûlü'nü herkesten çok sevmek, sevdiği kişiyi sadece Allah için sevmek, imandan sonra küfre dönmekten, ateşe atılmaktan çekindiği gibi çekinmek."[359]

أَحِبُّوا اللَّهَ لِمَا يَغْذُوكُمْ مِنْ نِعَمِهِ وَأَحِبُّونِى بِحُبِّ اللَّهِ وَأَحِبُّوا أَهْلَ بَيْتِى لِحُبِّى.

"Size verdiği nimetlerden ötürü Allah'ı sevin. Allah'ı sevdiğim için beni sevin; beni sevdiğiniz için de ailemi sevin"[360]

الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ.

"Kişi sevdiğiyle beraberdir."[361]

Tasavvuf, nefsi terbiye ederek Allah'a ulaşmayı gaye edinen bir ilimdir. Bu amaç doğrultusunda mutasavvıflarca geliştirilen çeşitli metotlarla *seyr ü sülûk* adı verilen mânevî olgunlaşma eğitimi uygulanmıştır. Bu yolculukta bazıları nafile ibadete yoğunlaşırken bazıları riyâzet ve mücâhedeye ağırlık vermiştir. Bunların yanı sıra bazı mutasavvıflar ise ilâhî aşk ve muhabbet merkezli bir tasavvufî terbiye sürecini benimsemişlerdir. Allah sevgisi, ibadetlerin, kulluğun ve mânevî ilerlemenin temeli olmuştur. Tasavvufta *muhabbet* ya da *muhabbetullah* olarak adlandırılan ilâhî sevgi, kulun mâsivâyı (Allah'tan başka her şeyi) zihninden çıkararak Allah'a yönelmesiyle oluşan halin adıdır.

Muhabbet, kelime olarak "kişinin hayırlı gördüğü şeyi istemesi, ona meyletmesi, onu sevmesi" anlamına gelmektedir.[362] Muhabbetin, Arapçada "arazide toprağa atılan tohum" anlamındaki *habbe* kelimesinden türetildiği düşünülmüş, tohumun bitkinin aslı olduğu gibi sevginin de hayatın özü olduğu vurgulan-

359 Buhârî, "Îmân", 9 (No. 16).
360 Tirmizî, "Menâkıb", 31 (No. 3789).
361 Buhârî, "Edeb", 96 (No. 6168).
362 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 105; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9/742.

mıştır. Bunun yanında kelime kökünün "testi" anlamını da taşıdığı ifade edilmiştir. Tamamı su ile dolup hiçbir şeyi sızdırmayan testi, kalbe benzetilmiş, testiye su doldurulduğu gibi gönle de dost yerleştirilmiştir.[363] Testinin içinde sudan başka bir sıvıya yer bulunmadığı gibi gönülde de sevgiliden başka bir varlığa yer kalmaması muhabbet kelimesinin böyle bir anlam kazanmasında etkili olmuştur. Bu mânâların yanında muhabbet kelimesinin kökünde bulunan "temizlik" ve "saflık" anlamından hareketle sevginin katıksız olması gerektiği vurgulanmıştır.[364] Buradan muhabbetin, hayatın özünü oluşturan, saf ve temiz bir sevme hali olduğu anlaşılmaktadır. Muhabbet, beğenilen ve iyi olduğu düşünülen bir varlığa kaşı duyulan meyil ve yönelmedir. Gönlün, bir zorlama olmaksızın meylettiği varlıklar içerisinde elbette ki en değerli ve sevgiye layık olanı Allahu Teâlâ'dır. Mutasavvıflar bunu, *muhabbetullah* "Allah sevgisi" olarak ifade etmekte, kulda bulunması gereken en yüce haslet olduğunu vurgulayarak ona sahip olmayı teşvik etmektedirler.[365]

Muhabbet tasavvufta sâlikin elde ettiği makamlardan biri olarak görülür. Allah rızası yolunda hareket ederek bin bir gayretle tevbe, sabır ve zühd gibi makamları aşan sâlikin sonraki aşamada ulaştığı muhabbet makamı, kendisinden sonraki şevk, üns ve rıza gibi makamların da temelini oluşturmaktadır.[366] Bununla birlikte muhabbet, yalnızca bir makam olarak değerlendirilmemiş, tasavvufî eğitimin tümünde bulunması gereken bir duygu olarak da düşünülmüştür. Bu duyguyu elde edebilmek ise öncelikle Allah'ın (cc) kulunu sevmesine bağlıdır. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de "*Ey Mü'minler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah böylelerinin yerine öyle kimseleri getirir ki Allah*

---

363 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 367, 368.
364 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 349.
365 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 128.
366 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/389.

onları sever, onlar da Allah'ı severler." buyurulmaktadır.[367] Mutasavvıflardan Serrâc'ın da ifade ettiği gibi bu âyette Allah'ın kuluna olan sevgisinin öncelikle zikredilmesi, sevgide önceliğin Cenâb-ı Hak'ta olduğuna bir işarettir. Allahu Teâlâ kulunu sevdiğinde kul da O'na karşı sevgi hissi besleyebilecektir. Diğer bir deyişle kulun Rabbini sevmesi, Allah'ın (cc) da onu sevdiği anlamına gelmektedir.[368]

Allah'ın kulunu sevmesi, kulun öncelikle Rabbine iman etmesi ve bunun gereğini yerine getirmesine bağlıdır. Kur'an-ı Kerîm'de "*(Ey Peygamber!) de ki: Allah'ı gerçekten seviyorsanız, gelin bana uyun ki Allah da sizi sevsin, günahlarınızı affetsin.*"[369] buyurulması, gerçek anlamda Allah'ı sevmenin, Rasûlüllah'a (sas) uymaktan geçtiğini göstermektedir. Peygamber Efendimiz'e uymak, Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmekle mümkündür. Dolayısıyla kulun Kur'an ve sünnete bağlılığı nispetinde Allah'ın kendisini sevmesi söz konusu olmaktadır. Yine Kur'an'da ifade edildiği şekliyle Allah takvâ sahiplerini, temizliğe önem verenleri, iyilik yapanları, tevbe edenleri, kendisine tevekkül edenleri, sabırlıları ve adil olanları sevmektedir.[370] Buna mukabil, kâfirleri, hainleri, kötü söz söyleyenleri, bozguncuları, haddini aşanları, israf edenleri, kendini beğenmişleri, zalimleri sevmemektedir.[371] Buradan Allah'ın sevgisini arzulayan kimsenin öncelikle kendi halini düzeltmesi, kendisini O'nun rızasını kazanacak güzel amellere sevk etmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Allah'ın bir kulunu sevmesi, kulunun O'na güzel kulluk etmesiyle gerçekleşmektedir. Peygamber Efendimiz'in (sas) "*Yüce Allah şöyle buyurur: 'Kim benim bir veli kuluma (dostuma) düşman-*

---

367 Mâide 5/54.
368 Serrâc, *el-Lüma'*, 54.
369 Âl-i İmrân 3/31.
370 Bk. Âl-i İmrân 3/76, 134, 146, 159; Nisâ 4/36; Tevbe 9/7, 108; Hücurât 49/9; Bakara 2/222.
371 Bk. Âl-i İmrân 3/32; Nisa 4/36, 107, 148; Mâide 5/64, 87; A'râf 7/31, 55; Kasas 28/76, Lokman 31/18.

lık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığınırsa muhakkak onu korur ve kollarım.'"[372] buyurması da Allah'ın sevgisini kazanmanın ibadetler ve güzel bir yaşantıyla Allah'a yaklaşmaktan geçtiğini göstermektedir. Peygamber Efendimiz (sas) diğer bir hadisinde ise Allah'a yakınlaşmanın yolunu şöyle tarif etmektedir: "*Yüce Allah şöyle buyurur: 'Ben, kulumun benim hakkımdaki zannı ne ise öyleyim. Beni andığında onunla beraberim. O beni kendi başına anarsa, ben de onu kendi başıma anarım. O beni bir topluluk içinde anarsa, ben de onu o topluluktan daha hayırlı bir topluluk içinde anarım. O bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşırım. O bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşırım. O bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak gelirim!'"*[373] Efendimiz'in sözlerinden de anlaşıldığı gibi Allah'ın kulunu sevmesi, kulun Rabbine olan itaati ve yakınlaşmasına bağlıdır. Kul ne kadar güzel kulluk sergilerse Allahu Teâlâ onu o kadar çok sevmektedir.

Allah (cc) kulunu sevdiğinde ona yüce haller nasip etmekte ve çeşitli nimetleriyle onu lütuflandırmaktadır. Peygamber Efendimiz (sas) hadislerinde bu hususu sıklıkla dile getirmektedir. Örneğin bir seferinde "*Allah bir insanı sevdiği zaman birinizin hastasını (soğuk) su içmekten koruduğu gibi onu dünyanın (kötülüklerinden) korur.*"[374] buyurarak sevdiği kulunu himaye edeceğini müjdelemektedir. Allah'ın (cc) kuluna karşı muhabbeti, bunun yanında farklı şekillerde de tezahür edebilir. Söz gelimi kuluna nimetlerini ihsân etmesi, cehennemden onu koruması, hatalarını affetmesi, günahlardan sakındırması, nefsânî arzu ve isteklerden arındır-

---

[372] Buhârî, "Rikâk", 38 (No. 6502).
[373] Buhârî, "Tevhîd", 15 (No. 7405); Müslim, "Zikir", 21 (No. 6832).
[374] Tirmizî, "Tıb", 1 (No. 2036).

ması, yüksek makamlar vermesi, yardım etmesi, rızası yolunda amel etmesini kolaylaştırması ve müşâhedeyi nasip etmesi gibi şekillerde gerçekleştiğini söylemek mümkündür.[375]

Allah'ın (cc) kulunu sevmesi aynı zamanda kulun da Rabbine olan sevgisini doğurmaktadır. Kur'an'da mü'minler hakkında *"Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler."*[376] buyurulması, Allah'ın sevgisinin akabinde kulun da Rabbine karşı sevgi besleyeceğini göstermektedir. Peygamber Efendimiz (sas) bu sevgiden imanın tadına varmanın bir göstergesi olarak bahsetmekte ve *"Şu üç özellik kimde bulunursa o kişi imanın tadına erer: Allah ve Rasûlü'nü herkesten çok sevmek, sevdiği kişiyi sadece Allah için sevmek, imandan sonra küfre dönmekten, ateşe atılmaktan çekindiği gibi çekinmek."*[377] buyurmaktadır. Buradan imanın kemâlinin muhabbetullah ile mümkün olduğu anlaşılmaktadır.

Serrâc'a göre kulun Allah'ı sevmesi, üç şekilde gerçekleşir. Öncelikle kulun Allah'ın (cc) kendisine bahşettiği nimetleri görmesi, O'nu sevmesi için bir sebeptir. Peygamber Efendimiz de *"Size verdiği nimetlerden ötürü Allah'ı sevin. Allah'ı sevdiğim için beni sevin; beni sevdiğiniz için de ailemi sevin"*[378] buyurarak bu hususa işaret etmektedir. Allah'ın kuluna verdiği her türlü imkânın ve ihsânın farkına varan kul, Rabbini içtenlikle sevecektir. Bu, her mü'minin içinde barındırması gereken sevgidir. Kulun Rabbini sevmesindeki ikinci etken Allah'ın (cc), kulunu daima koruyup himaye ettiğini kalbiyle müşâhede etmesidir. Bu müşâhedeyi yaşamak, sâdık ve hakikate eren mü'minlere nasip olan bir haldir. Sevginin son şekli ise yakînî bir imanla Allah'ın kuluna bahşettiği hidayet ve sevginin farkına varmaktır. Böyle bir sevgi de âriflerin ve sıddîklerin muhabbeti olarak adlandırılmaktadır. Bu son aşamada artık her şey Allah için-

---

[375] Bk. Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 370.
[376] Mâide 5/54.
[377] Buhârî, "Îmân", 9 (No. 16).
[378] Tirmizî, "Menâkıb", 31 (No. 3789).

dir. Sevginin kendisi dahi görülmeyip kulun yalnızca Rabbini anması söz konusudur. Şu durumda onun gören gözü, işiten kulağı, tutan eli ancak Rabbi olacaktır.[379]

Seyr ü sülûk sürecinde, Allah sevgisi, zamanla insanı dünyadan ve nefsânî arzulardan uzaklaştırmaya başlayan bir duyguya dönüşmelidir. Sâlik, belirli bir olgunluğa eriştiğinde Rabbine duyduğu sevgi kendisini tamamen kuşatır ve o artık dünyadan zevk alamaz bir hale gelir. Daima O'nu anar, anmakla mutlu olur. Ebû Abdullah en-Nebâcî, "Yaratılmışlara karşı muhabbet zevk verirken Hâlık karşısındaki muhabbet insanı mahveder."[380] sözleriyle bu hale işaret eder. Yüce Yaratıcı karşısındaki muhabbet insanı benliğinden uzaklaştırır. İnsanda, dünyalık karşısında hiçbir haz ve zevk kalmaz. Zira Allahu Teâlâ, kulunu sevdiğinde başka hiçbir şeyle meşgul olamayacak şekilde kendisine bağlar. Kelâbâzî'ye göre "*Seni kendim için seçtim/yetiştirdim.*"[381] âyeti de buna işaret eder. Sâlik artık Rabbinden başkasını düşünemeyecek bir hale gelir.[382] Peygamber Efendimiz (sas) "*Bir şeyi sevmen seni kör ve sağır eder.*"[383] buyurarak bu haldeki kimsenin sevgiliden başkasını göremeyeceğine işaret etmiştir. Allah'ı seven kimse sevgide ilerledikçe kendisine ait tüm sıfatlardan fâni olur, geriye yalnızca Rabbi kalır. Ebû Kâsım el-Kuşeyrî "Muhabbet, sevenin sıfatlarıyla mahvolması ve mahbubu zatı ile ispat etmesidir."[384] diyerek bu sevginin yerleşmiş olduğu kimsenin dünyasında yalnızca gerçek sevgili olan Cenâb-ı Hakk'ın kalacağını vurgular.

Gazzâlî de muhabbetin kuvvet kazanması için mâsivânın gönülden çıkarılması gerektiğini vurgulamaktadır. Nasıl ki içinde

---

379 Serrâc, *el-Lüma'*, 53.
380 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 128.
381 Tâha 20/41.
382 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 129.
383 Ebû Dâvûd, "Edeb", 115-116 (No. 5130).
384 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 374.

su bulunan bir kaba sirke konulamazsa Allah sevgisinin kapladığı bir gönülde de mâsivânın yeri olamayacaktır. Nitekim Kur'an'da "*Allah hiçbir insanın göğsünde iki kalp yaratmamıştır.*"[385] buyurulmaktadır. Buradan, muhabbetin kemâlinin ancak kişinin tüm kalbiyle Rabbini sevmesiyle gerçekleşeceği anlaşılmaktadır.[386] Buna mukabil dünyalığa olan düşkünlük ve sevgi ise muhabbetullahı azaltmaktadır. Kul, dünyalığı gönlüne yerleştirdiği nispette Allah sevgisinden uzaklaşacaktır. Bunun için gönülden dünyalık arzu ve istekleri çıkarmak tasavvufî terbiyenin temel bir gayesi olmuştur. Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden Şemseddin Sivâsî (ö. 1006/1597) bunu şu beyitle ifade etmektedir:

Sür çıkar ağyârı dilden tâ tecellî ede Hak
Padişah konmaz saraya, hâne mamûr olmadan

Allahu Teâlâ'nın gönle tecelli edebilmesi için Allah'tan başka her şeyin buradan çıkarılması gerekir. Tıpkı padişahın mamur edilmemiş bir saraya yerleşmeyeceği gibi mâsivânın bulunduğu gönle de Cenâb-ı Hakk'ın tecellisi olmayacaktır. Allah sevgisinin gönle yerleşmesi, gönlün saflaştırılmasıyla ilişkilidir. Bunun için de birtakım fedakarlıklar yapılması gereklidir. Nitekim muhabbet bir nevi îsâr olarak yorumlanarak "Muhabbet, sevdiğini kendine tercih edebilmendir."[387] denilmiştir. Kul, Asıl Sevgili uğruna sevdiklerinden geçebildiğinde hakiki sevgi ortaya çıkmaktadır.

Gönlü imar etmek Allah'ı sevmeyi sağladığı gibi mârifet olarak adlandırılan ilâhî bilginin de yolunu açacaktır. Mârifet, kalp vasıtasıyla elde edilen bir bilgidir. Bu bilgiye ulaşmak için kalbin önündeki perdelerin açılması gereklidir. Bunun yolu ise Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmekten geçmektedir. Esasında bazı mutasavvıflara göre muhabbet "Allah'ın emir ve yasaklarına uy-

---

385 Ahzâb 33/4.
386 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/417.
387 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 128.

gun bir hayat sürmek ve takdirine rıza göstermektir."[388] Allah'ın rızasına uygun bir yaşam sergileyen kul, yapacağı nafile ibadetlerle birlikte O'na yakınlaşacak, bir taraftan da kalbinin önündeki engelleri temizleyebilecektir. Böylece paslanmış ve katılaşmış kalbin saflaştırılarak tekrar işlev kazanması ve Allah'ı tanımaya başlaması mümkün olacaktır. Zira Allah'ı sevmek, O'nu tanımaktan geçmektedir.[389] Bunun için mârifet kabilinden bilgi sahibi olan sâlik Allah'ı gönülden sevecektir.

Kul, Rabbini sevdiğinde ise O'na kavuşmayı arzu edecektir. Peygamber Efendimiz (sas), "*Kim Allah'a kavuşmayı arzu ederse, Allah da o kimseye kavuşmayı arzu eder.*"[390] buyurarak Allah'a ulaşmayı istemenin mükâfatını bildirir. Allah'ı seven O'nu hatırından çıkarmaz, daima O'nun yanı başında olduğu bilinciyle hareket eder. Kul Allah'ı sevince, Allah'ın sevdiklerini de sever, sevmediklerinden sakınır; Allah'a yakınlaştıran vesileler olması dolayısıyla ibadet etmeyi gönülden arzular; sevdiğini kırmamak için yasaklanan fiillerden mümkün olduğunca uzak durur;[391] O'nun rızası yolunda hareket eder; O'nu görmek için sabırsızlanır; mâsivâ ile huzur bulamaz; O'nu hatırından çıkarmaz;[392] O'ndan ayrı kalmaya dayanamaz, insanların içerisinde de olsa kalbiyle daima O'nu anmaya devam eder.[393] Peygamber Efendimiz'in bildirdiği gibi "*Kişi sevdiğiyle beraberdir.*"[394] Allah'ı seven kul da daima O'nunla beraber olur. Sevdiğini Allah için sever, kızdığına Allah için kızar. Zira "*Amellerin en faziletlisi Allah için sevmek ve Allah için nefret etmektir.*"[395]

---

388 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 128.

389 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/392.

390 Buhârî, "Rikâk", 41 (No. 6507); Müslim, "Zikir ve dua ve tevbe ve istiğfar", 14 (No. 6820).

391 Bk. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/434.

392 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 370.

393 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 349.

394 Buhârî, "Edeb", 96 (No. 6168).

395 Ebû Dâvûd, "Sünnet", 2 (No. 4599).

Kul Rabbini sevip itaat ettikçe Allah onu daha çok sevecek, Allah'ın rızasını gözettikçe o daha fazla sevgiye nail olacaktır. "*Sen Allah'ı hoşnut etmek için o adamı sevdiğinden dolayı, Allah da seni seviyor.*"[396] hadisi, sevgideki bu karşılıklı ilişkiye işaret etmektedir. Allah kulunu sevdiğinde, yalnız kendisinin değil, diğer canlıların da onu sevmesini sağlamaktadır. Nitekim Peygamber Efendimiz (sas) "*Allah bir kulu sevdiği zaman Cebrail'e, 'Allah falan kulu seviyor, sen de onu sev!' diye seslenir. Cebrail de o kulu sever. Sonra Cebrail gök halkı içinde, 'Allah falanı seviyor, onu sizler de sevin!' diye nida eder. Bunun üzerine o kulu gök ehli de sever. Sonra yeryüzündeki insanların gönlüne o kimsenin sevgisi yerleştirilir.*"[397] buyurarak sevginin kapsamının ne kadar genişlediğini bildirmektedir. Yine bazı mutasavvıflar Allah'a müştâk olana her şeyin iştiyâk duyacağını ifade etmektedir. Peygamber Efendimiz'in "Cennet üç kişiyi özlemiştir: Ali, Ammâr ve Selman."[398] hadisi de Allah'a şevk duyan üç sahâbîyi cennetin şevk ile bekleyeceğini ifade etmektedir. Tasavvufta şevk Allah'a kavuşma özlemi olarak tanımlanır.[399] Rabbini gönülden seven, ona ulaşma arzusuyla yanar. Onun içindeki bu ateş, diğer varlıkların da onu sevmesini sağlar. Bunun için Peygamber Efendimiz dualarında muhabbetullahı Rabbinden talep etmektedir. Bir hadiste Efendimiz, Davud Peygamberin (as) duasını bizlere öğreterek Allah'tan muhabbet istemeyi tavsiye etmiştir: "*Allah'ım, senden seni sevmeyi, seni seven kişiyi sevmeyi, senin sevgine ulaştıran ameli isterim. Allah'ım, senin sevgini bana kendimden, ailemden ve soğuk sudan daha sevimli eyle!*"[400]

---

396 Müslim, "Birr ve sıla", 38 (No. 6549).
397 Buhârî, "Edeb", 41 (No. 6040).
398 Tirmizî, Menâkıb, 32 (No. 3797).
399 Serrâc, *el-Lüma'*, 59; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 358.
400 Tirmizî, "Deavât", 72 (No. 3490).

2.9. Yalnız Allah'ın Rızasını Arzulamak: İhlâs

إِنَّ أَخْوَفَ مَا أَتَخَوَّفُ عَلَى أُمَّتِى الإِشْرَاكُ بِاللَّهِ أَمَا إِنِّى لَسْتُ أَقُولُ يَعْبُدُونَ شَمْسًا وَلاَ قَمَرًا وَلاَ وَثَنًا وَلَكِنْ أَعْمَالاً لِغَيْرِ اللَّهِ وَشَهْوَةً خَفِيَّةً.

"Ümmetim hakkında en çok korktuğum şey, Allah'a ortak koşmalarıdır. Bilmiş olunuz ki onlar, güneşe, aya veya puta tapacaklar diyecek değilim. Fakat onlar birtakım ibadetleri Allah'tan başkası için işleyecekler ve gizli bir şehvet arzulayacaklar."[401]

إِنَّ اللَّهَ لاَ يَقْبَلُ مِنَ الْعَمَلِ إِلاَّ مَا كَانَ لَهُ خَالِصًا وَابْتُغِيَ بِهِ وَجْهُهُ.

"Allah, ancak samimiyetle sadece kendisi için ve rızası gözetilerek yapılan ameli kabul eder."[402]

مَنْ فَارَقَ الدُّنْيَا عَلَى الإِخْلاَصِ لِلَّهِ وَحْدَهُ وَعِبَادَتِهِ لاَ شَرِيكَ لَهُ وَإِقَامِ الصَّلاَةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ مَاتَ وَاللَّهُ عَنْهُ رَاضٍ.

"Kim hiçbir ortağı olmayan, tek olan Allah'a ihlâsla ibadet ederek, namazı dosdoğru kılarak, zekâtı vererek dünyadan ayrılırsa, Allah kendisinden razı olduğu halde ölmüş olur."[403]

اللَّهُمَّ! رَبَّنَا وَرَبَّ كُلِّ شَيْءٍ، اجْعَلْنِى مُخْلِصًا لَكَ وَأَهْلِى فِى كُلِّ سَاعَةٍ فِى الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ، يَا ذَا الْجَلاَلِ وَالإِكْرَامِ...

"Allah'ım! Ey Rabbimiz ve her şeyin Rabbi! Beni ve ailemi dünya ve âhirette her an sana ihlâsla bağlı kıl. Ey yücelik ve ikram sahibi!"[404]

---

401 İbn Mâce, "Zühd", 21 (No. 4205).
402 Nesâî, "Cihâd", 24 (No. 3142).
403 İbn Mâce, "Sünnet", 9 (No. 70).
404 Ebû Dâvûd, "Tefrîu ebvâbi'l-vitr", 25 (No. 1508).

Allahu Teâlâ, eşi benzeri olmayan, kudret sahibi, her varlığın kendisine muhtaç olduğu, kâinâtın tüm işlerini idare eden yegâne varlıktır. Âlemde ona denk, ortak veya eş olabilecek hiçbir varlık yoktur. Bu, insanın zihninden çıkarmaması gereken bir hakikattir. Elbette ki gerçek mânâda iman etmiş bir kimsenin ibadetlerinde ve kulluğunda Allah'tan (cc) başkasını rab yerine koyması yahut ona ortak koşması söz konusu olamaz. Ama bununla birlikte insanın farkında olarak yahut olmayarak amellerini Allah'tan (cc) başka bir varlığı da dikkate alarak yerine getirdiği anlar olabilmektedir. Çoğu zaman çıkış noktası Allah rızası olmakla birlikte niyetlere aynı zamanda farklı menfaatler elde etme arzusunun da karışmasıyla birlikte fiillerdeki saflık bozulmaktadır. Buna mukabil eylemlere hiçbir şekilde Allah rızasından başka bir düşüncenin dahil olmaması ise literatürde *ihlâs* kavramı ile ifade edilmektedir.

Kelime olarak "arı duru olmak, kurtulmak, saf olmak, temiz olmak, karışmış olmamak ve ortaklıktan uzak olmak" gibi anlamlara gelen *ihlâs*,[405] terim olarak "amelleri riyâdan ve çeşitli menfaatlerden arındırıp yalnızca Allah rızası için yapmak" anlamına gelmektedir.[406] İhlâs, davranışlarda, sözlerde ve düşüncede Allah'tan (cc) başka bir varlığı dikkate almamak, her türlü çıkar ve gösteriş duygusundan arınıp saf bir niyet ile Allah (cc) için hareket etmektir. İhlâs, yapılan ameli yalnızca Allah'ın (cc) görmesini, bilmesini ve takdir etmesini istemektir. İhlâs, her işte mâsivâyı (Allah'tan başka her şeyi) aradan tümüyle çıkarmaktır. Dünyevî yahut uhrevî hangi alanda olursa olsun yapılan eylemlerde öncelikle Allahu Teâlâ'yı hoşnut etmeyi arzula-

---

[405] Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 154; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 14/1227; Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Yusuf b. İbrâhim (Abdiddâim) el-Mısrî Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/520.

[406] Bk. Cürcânî, *Ta'rîfât*, 14; Ebü'l-Beka, *el-Külliyyât*, 64; Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/122.

mak, bunu yaparken de araya başka niyetleri ve çıkar ilişkilerini dahil etmemek ihlâsın özünü teşkil etmektedir.

İhlâsın gerçekleşmesi için kalbi Allah'tan (cc) başka her şeyden temizlemek esastır. Nitekim ihlâs, kelime olarak saf ve duru olmakla ilişkilidir. Kur'an-ı Kerîm'de "*(Koyun, keçi, deve, sığır gibi) hayvanlarda da ibret alacağınız şeyler var. Nitekim biz size bu hayvanların karınlarındaki besin artıklarıyla kan arasından süzülüp gelen ve içenlerin boğazından kolayca geçen hâlis bir süt içiririz.*"[407] buyurulurken *hâlis* kelimesi kullanılmıştır. Burada sütün hâlis olması, içerisine karışması muhtemel besin artığı, dışkı ve kan gibi maddelerden arınmış olmasını ifade etmektedir. Tıpkı sütün pisliklerden temizlendiği gibi ihlâs da kalbin her türlü şirk unsurundan arınmış olması anlamına gelmektedir. "*Hâlis din yalnız Allah'ındır.*"[408] âyetinde de dinin yalnız Allah'a (cc) has olduğunun vurgulanması da ihlâsın, kulluğun tamamına şâmil olması gerektiğine işaret etmektedir. Diğer bir deyişle ibadetlerin ve her türü itaat içeren fiilin yalnızca Allah (cc) için yerine getirilmesi ihlâsın özüdür.[409]

İhlâsın zıddı ise *işrâk* olup şirk/ortak koşma anlamına gelmektedir. Allah'tan (cc) başkasına ilâh muamelesi yapıp onu memnun etmeyi arzulayan kimse, amellerinde şirke düşmüş demektir. Bu şekilde fiillerini ihlâsla yapmayanlar literatürde müşrik olarak adlandırılmaktadır.[410] Şirk, her zaman için doğrudan başka varlıkları ilâh edinmekle gerçekleşen bir durum da değildir. Bazı durumlarda insanın farkında olmadan şirke düşmesi söz konusu olabilmektedir. Peygamber Efendi-

---

[407] Nahl 16/66.

[408] Zümer 39/3.

[409] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil bin Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 3/669; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/156; Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 3/669.

[410] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/500.

miz (sas) bu konuda ümmetini uyararak şöyle buyurmuştur: *"Ümmetim hakkında en çok korktuğum şey, Allah'a ortak koşmalarıdır. Bilmiş olunuz ki onlar, güneşe, aya veya puta tapacaklar diyecek değilim. Fakat onlar birtakım ibadetleri Allah'tan başkası için işleyecekler ve gizli bir şehvet arzulayacaklar."*[411]

Efendimiz'in uyarısından niyetin her türlü çıkar ilişkisinden arındırılması gerektiği anlaşılmaktadır. Söz gelimi ibadetleri başkaları görürken daha özenli yerine getirerek riya ile yapmak, niyete Allah rızasının yanında başkalarının da dahil olması anlamına gelmektedir. Böyle bir ibadet ise yalnızca Allah'ın rızası gözetilerek yapılmadığı için kişiyi gizli şirke götürecektir. Peygamber Efendimiz (sas), Hz. Ebû Bekir'e hitaben, *"Bu canı bu tende tutan Allah'a yemin ederim ki gerçekten şirk, karıncanın deprenişinden daha gizlidir. Sana, söylediğin zaman şirkin azını ve çoğunu senden giderecek bir şey söyleyeyim mi? Şöyle de: 'Allah'ım! Bildiğim halde şirk koşmaktan sana sığınırım, bilmeden şirk koştuysam senden mağfiret dilerim.'"*[412] Buradan anlaşıldığı kadarıyla amelleri yalnızca Allah (cc) için yapmaya gayret ettikten sonra şirk konusunda Allah'a (cc) sığınmak, O'ndan af dilemek Efendimiz'in bir tavsiyesidir.

Namaz kılan bir kimsenin namazını bir başkası beğensin diye itina ile kılması bir nevi riyadır. Çoğu zaman şeytanın bu şekilde aldatmasının farkına bile varılmaz ve namazlar ihlâs olmadan eda edilmeye devam eder. Kimi zamansa şeytanın bu oyunu fark edilir ve ona karşı konularak her türlü gösteriş duygusundan uzaklaşmak başarılabilir. Fakat şu durumda dahi şeytan namazın ne kadar güzel ve kusursuz kılındığı yönünde telkinler vererek namaz kılan kimsenin kendi amelinin güzelliğine odaklanmasını sağlar. O zaman namaz kılan kimse namazını kendi kendine beğenmeye başlayarak ibadeti başkalarına örnek

---

411 İbn Mâce, "Zühd", 21 (No. 4205).
412 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 250 (No. 716).

olmak için güzel yapmayı amaçlar. Diğer bir deyişle kişinin kendi namazını beğenmesi, ihlâsın kaybolmasına yol açar. Bundan dolayı mutasavvıflar "İhlâs, yaptığın işi görmemendir."[413] diyerek bu gibi hallere karşı uyarıda bulunmuşlardır. Dolayısıyla amellerde ihlâs üzere olmak, bazen güzel bir fiili yerine getirmekten daha zor bir hal almaktadır.

Ameller, Allah rızasını gözetmenin yanında farkında olunmadan dünyada elde edilecek bazı menfaatlerle de karıştırılabilmektedir. Oruç tutan kimsenin aynı zamanda kilo vermeyi, hacının aynı zamanda turistlik bir seyahat yapmayı, âlimin dünyalık menfaatler uğruna ilim tahsil etmeyi ve vaizin şöhret arzusuyla konuşma yapmayı amaçlaması gibi haller yapılan iyi ameli ihlâstan uzaklaştırmaktadır. Benzer bir şekilde hastalandığında ziyaret edilmek amacıyla hasta olan yakınlarını ziyaret etmek ve konaklayacak yeri olmayan kimsenin sırf geceyi geçirmek gayesiyle camide itikâfa girmesi gibi dünyevî menfaatler için ibadet edildiğinde, yapılan hayırdaki ihlâs ortadan kalmaktadır. Bundan dolayı Cüneyd-i Bağdâdî, ihlâsı "Hangi iş olursa olsun Allah'ın razısının istenmesidir."[414] şeklinde tanımlayarak Allah'tan (cc) başkasının rızası doğrultusunda ya da başka menfaatler elde etmek amacıyla yerine getirilen amellerin ihlâssız yapılmış olduğunu vurgulamıştır.

Şöhret, mevki, makam ve servet sahibi olmak gibi gayelerle işlenen hayırların ve yapılan ibadetlerin de ihlâslı yapılmaması dolayısıyla âhirette karşılığı olmayacaktır. Nitekim sahabeden birisi Peygamber Efendimiz'e (sas) gelerek, "Şöhret ve kazanç (ganimet) elde etmek arzusuyla savaşan kimse hakkında ne dersin?" diye sorduğunda Efendimiz, "*Onun için hiçbir şey yoktur.*" buyurmuştur. Cevabı yeterli bulmayıp sorusunu üç defa tekrarlayan sahâbîye Efendimiz her defasında, "*Onun için hiçbir*

---

413 Sülemî, *Tabakât*, 102.
414 Bk. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 117.

şey yoktur." buyurmuş ve böyle bir kimsenin mükâfat elde edemeyeceğini belirtmiştir. Daha sonra Efendimiz sözlerini şöylece tamamlamıştır: "*Allah, ancak samimiyetle sadece kendisi için ve rızası gözetilerek yapılan ameli kabul eder*."[415]

Allah'tan başkasının rızasını gözetmek, çoğu zaman insanın farkında olmayarak yaptığı bir davranıştır. Bazen insan çok ihlâslı olarak ibadet ettiğini düşünür fakat bilmeden de olsa araya başka niyetleri katarak fiillerini çeşitli gayelerle gerçekleştirir. Tasavvuf kaynaklarında anlatılan bir hâdise, bunun çarpıcı bir örneğidir. Hikâyeye göre otuz yıl namazlarını cemaatle caminin ilk safında kılan bir âbid, sonradan fark ettiği bir hatası sebebiyle namazlarını iade etmek durumunda kalır. Bunun sebebi namazındaki ihlâsın eksikliğini anlamasıdır. Nitekim bir seferinde mazereti sebebiyle cemaatin ilk safına yetişememiş ancak ikinci safta namazını kılabilmiştir. Namazını bitirdikten sonra cemaatin onun ikinci safta olduğunu görmelerinden utanmıştır. Bu duygu onun daha önce hiç düşünmediği bir kusurunu anlamasına vesile olmuştur: O, etrafındakilerin kendisini ilk safta görmesinden hoşlanmaktadır. İbadetleri yalnızca Allah rızası için yapmamış, bunun yanında çevresindekilerin de takdirini gözetmiştir. Bundan dolayı daha önce kıldığı namazlarını iade etmeye başlamıştır.[416]

İnsanın yaptığı iyi ve güzel bir iş ile anılmasını arzu etmemesi, bunun karşılığını yalnızca Rabbinden beklemesi ihlâsının bir göstergesidir. İnsanların övgüsünü, takdirini ve iltifatlarını elde etmek için yapılan yapmacık fiiller ve bu kapsamda kişinin bir makamı elde etmek düşüncesiyle olduğundan farklı bir şekilde dindar görünmesi, samimiyetsizliğinin bir göstergesidir. Bundan dolayı Kuşeyrî, **"**İhlâs, fiilleri halkın mülahazalarından

---

415 Nesâî, "Cihâd", 24 (No. 3142).
416 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/500.

arındırmaktır."[417] vurgusunu yapmaktadır. İhlâs kulun Allah ile olan ilişkisine başka bir varlığı karıştırmaması; yalnızca Rabbinin bilmesi ve takdir etmesi gereken kulluğunu insanların önünde ifşa etmemesidir. Dolayısıyla amellerin gizli bir şekilde insanların bilmeyeceği, hissetmeyeceği, sağ elin verdiğini sol elin dahi görmeyeceği bir tarzda yerine getirilmesi önem arz etmektedir. Bu şekilde, yapılan iyiliği yalnızca Allah'ın bilmesi sağlanacaktır. Bu hassasiyet amellerin ihlâsla yerine getirilmesi ve neticede Allah'ın razı olması için önemli görülmektedir.

Allah'ın rızası gözetilerek ihlâsla yerine getirilen ameller aynı zamanda Allah'ın kulundan hoşnut ve razı olması için bir vesiledir. Peygamber Efendimiz (sas) "*Kim hiçbir ortağı olmayan, tek olan Allah'a ihlâsla ibadet ederek, namazı dosdoğru kılarak, zekâtı vererek dünyadan ayrılırsa, Allah kendisinden razı olduğu halde ölmüş olur.*"[418] buyurarak bu hususa işaret etmektedir. Rabbinin rızasını kazanmak insanın bu dünyada elde edebileceği en büyük kazanımdır.

Bazı mutasavvıflar ihlâsta "Allah'ın rızasını arzulamak" ilkesinden hareketle "Amelde ihlâs, dünyada ve ahirette bir karşılık beklememektir."[419] tanımını yapmışlardır. Onlara göre kulluğun, dünyalık nimetler veya âhirette elde edilecek menfaatler için değil yalnızca Allah rızası uğruna yerine getirilmesi gerekir. Bu şuuru kazanmak arzusuyla mutasavvıflar (*İlâhî ente maksûdî ve rıdàke matlûbî*) "Yâ Rabbi, benim maksudum sensin; ben senin rızanı kazanmak istiyorum." diyerek yapılan her işin Allah rızası için yapıldığı fikrini zihinlerine yerleştirmeye çalışmışlardır. Özellikle yapılan zikirlerde belirli aralıklarla bu cümlenin tekrarlanması, zikrin ve genel olarak kulluğun başkası için değil yalnızca Allah için yapıldığının bilinciyle hareket edilmesini sağlamıştır. Nitekim riyâ duygusu amelleri boşa çıkaracaktır.

---

417 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 242.
418 İbn Mâce, "Sünnet", 9 (No. 70).
419 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/500.

Riyâ, yapılan sâlih amelleri övünme, takdir görme ve çıkar elde etme amacıyla bir başkasına göstermektir. Riyânın bir çeşiti de *süm'a*dır. *Süm'a* iyiliklerin başkaları tarafından işitilmesini sağlamaktır. Bunlar ihlâsın önündeki en büyük engellerdir. İhlâs ise kalbi riyâ ve süm'a gibi duygu ve hallerden arındırmak, tertemiz kılarak saf hale getirmektir. Nitekim "*Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar.*"[420] hadis-i şerifinde de vurgulandığı gibi esas olan, şekil değil özdür. Allahu Teâlâ ne kadar çok ibadet edildiğini değil o ibadetin niteliğini dikkate almaktadır. Öyle ki Peygamber Efendimiz (sas) niyet hâlis olduktan sonra bir mazeret sebebiyle yerine getirilemese bile niyet edilen amelin sevabından mahrum olunmayacağını bildirmektedir. Efendimiz'in "*Her kim şehit olmayı Allah'tan samimiyetle isterse, yatağında ölse bile Allah onu şehitlerin derecesine ulaştırır.*"[421] hadis-i şerifinde müjdelendiği gibi Rabbimiz kulunun samimiyetini önemsemektedir. Buna mukabil niyet halis olmadığında ise yapılan ameller boşa gitmektedir. Bunun için insanların övgüsünü kazanma düşüncesiyle yapılan yapmacık amellerden uzak durmak, halkın methini arzulamamak ve Allah'a (cc) yaklaşmanın dışında herhangi bir gayeyle amelde bulunmamak ihlâsın bir gereğidir.

Sağlam dallar ancak ve ancak sağlam köklerden çıkacaktır. Dolayısıyla fiillerinin sünnet üzere doğru olmasını isteyen, önce kalbinde ihlâsın olmasına dikkat etmelidir. Amellerin şeklen de düzeltilmesi, kalpteki ihlâsa bağlıdır.[422] Bunun içindir ki Peygamber Efendimiz (sas) namazlarının ardından şöyle dua etmiştir: "*Allah'ım! Ey Rabbimiz ve her şeyin Rabbi! Beni ve ailemi dünya ve âhirette her an sana ihlâsla bağlı kıl. Ey yücelik ve ikram sahibi!*"[423]

---

420 Müslim, "Birr ve sıla", 34 (No. 6543).
421 Müslim, İmâre, 157 (No. 4930).
422 Sülemî, *Tabakât*, 228.
423 Ebû Dâvûd, "Tefrîu ebvâbi'l-vitr", 25 (No. 1508).

2.10. Kulun Gönlüne Sahip Olması: Murakabe

الإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ.

"İhsân, Allah'ı görür gibi kulluk/ibadet etmendir. Sen onu görmüyor olsan da O seni görmektedir..."[424]

يَا غُلَامُ إِنِّي مُعَلِّمُكَ كَلِمَاتٍ: احْفَظْ اللَّهَ يَحْفَظْكَ، احْفَظِ اللَّهَ تَجِدْهُ تُجَاهَكَ...

"Delikanlı! Sana bazı şeyler öğreteceğim. Allah'ı gözet ki Allah da seni gözetsin. Allah'ı gözet ki Allah'ı daima yanında bulasın..."[425]

الْكَيِّسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ وَالْعَاجِزُ مَنْ أَتْبَعَ نَفْسَهُ هَوَاهَا وَتَمَنَّى عَلَى اللَّهِ.

"Akıllı kişi, nefsini küçük gören (kendini hesaba çeken) ve ölümden sonrası için çalışandır. Aciz kişi ise, nefsinin arzularına uyan ve (bu haline bakmadan bir de) Allah'tan (bağışlanma ve cennet) isteyen kimsedir."[426]

Allahu Teâlâ kulunun her halini görüp gözeten, sınırsız ilmi ve kudretiyle onun her işine kefil olan yüce varlıktır. O'nun *er-Rakîb* (gözetleyip kontrol eden), *el-Basîr* (gören), *eş-Şehîd* (şahid

---

424 Buhârî, "Tefsîr, Lokman", 31 (No. 4777).
425 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/293 (No. 2669). Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 59 (No. 2516).
426 Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 25 (No. 2459).

olan), *es-Semî'* (işiten), *el-Habîr* (haberdar olan), *el-Muhsî* (sayıp ayrıntılarıyla tesbit eden) ve *el-Alîm* (bilen) gibi isimleri, âlemde olup biten her hâdiseden haberdar olduğunu ve her şeyi görüp bildiğini vurgular. Yüce Rabbimizin sonsuz ilmiyle kulunun her davranışına ve gönlünden geçenlere vâkıf olması tasavvufta *murakabe* kavramıyla ifade edilmektedir.

Murakabe kelime olarak "denetlemek, gözlemek, korumak ve kontrol etmek" gibi mânâları taşımaktadır.[427] Tasavvufta ise murakabe, bir taraftan Allahu Teâlâ'nın kulunu daima görüp gözetmesini[428] diğer taraftan da kulun bu bilinçle davranışlarını ve düşüncelerini kontrol altına almasını ifade etmektedir. Allah'ın kulunu, kulun da kendi iç dünyasını denetim altında tutması mânâsıyla murakabenin kulun mânevî yaşantısında önemli bir fonksiyonu bulunmaktadır.

Allahu Teâlâ, sonsuz ilmiyle kulundan haberdar olup görünen davranışlarının yanında gönlünde saklı tuttuğu duygu ve düşüncelerini de bilmektedir. Bu durum O'nun kulunun üzerinde bir Murakıb olduğu anlamına gelmektedir. Cenâb-ı Hakk'ın kuluna bu derece yakın olduğunu bilmek, kişinin kötü davranışlardan uzaklaşması ve istikamet üzere yaşaması için önemli bir faktördür. Bunun için tasavvufta murakabe kavramı üzerinde önemle durulmuştur. Serrâc murakabeyi "kulun kalbinde ve gönlünde olanlara Allah'ın muttali olduğunu kesin bir şekilde bilmesi"[429] sözleriyle açıklarken Kuşeyrî ise aynı doğrultuda "kulun, Rabbinin gözetimi altında olduğunun bilincinde olması"[430] tanımını yapmaktadır. "*Şüphesiz Allah, her şeyi murakabe edendir.*"[431] âyetinde Allah'ın kulunu daima gördüğünün ve her haline muttali olduğunun vurgulanması kavramın bu muh-

---

427 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 19/1701; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, I-XL/2/516.
428 Cürcânî, *Ta'rîfât*, 176.
429 Serrâc, *el-Lüma'*, 51.
430 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 225.
431 Ahzâb 33/52.

tevayı kazanmasına kaynaklık etmiştir.[432] Diğer bir âyette ise "*Peki, onlar bilmezler mi ki Allah onların tüm sırlarını, gizli-kapaklı konuşmalarını bilir. Yine onlar bilmezler mi ki Allah gizli olan her şeyi en iyi şekilde bilir.*"[433] buyurularak Allah'ın her şeyi kuşatan bilgisine işaret edilmiştir.

Yüce Rabbimiz her şeyi görüp bildiği gibi aynı zamanda vazifelendirdiği melekler vasıtasıyla bunları kayıt altına da aldırmaktadır. Kur'an-ı Kerîm'de "*Evet, insan ne zaman bir söz söylese yanında mutlaka onu kaydeden bir melek hazır bulunur.*"[434] buyurularak kulun yaptığı her fiilin kayda geçirildiği ve bir gün mutlaka karşısına çıkacağı vurgulanmıştır. Böylece âhirette hiçbir şeyin göz ardı edilmeyeceği, kimsenin hakkının yenilmeyeceği, hak sahibinin hakkını mutlaka alacağı, haksızlığın söz konusu olmayacağı, dünyada işlenen amellerle ve haksızlıklarla yüzleşileceği ifade edilmiştir.[435] Kul, daima Allah'ın (cc) gözetimi altında olduğunun şuuruna erip O'nun huzurunda bulunduğunu kesin olarak özümsediğinde murakabenin bu ilk mânâsı hayata geçecektir.

Allahu Teâlâ'nın insanın her haline vâkıf olduğu tasavvuf kaynaklarında şöyle bir örnekle de anlatılmaktadır. Rivayet edildiğine göre bir şeyhin müridleri arasında diğer müridlerine nispetle daha fazla itibar edip sevgi gösterdiği bir kimse vardır. Bir gün müridler şeyhlerine gelip bu müride olan ilgisinin sebebini sorarlar. Şeyh Efendi de "Size bunun sebebini göstereceğim." der. Daha sonra her birine bir kuş vererek kimsenin görmediği bir yerde onu kesip getirmelerini ister. Her biri elindekini kesip getirir fakat o mürid kuşu kesemeden olduğu gibi getirir. Se-

---

432 Bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 51; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 223; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/524.

433 Tevbe 9/78.

434 Kaf 50/18.

435 Enbiyâ 21/47; Kehf 18/49; Mücâdile 58/6; Zilzâl 99/6-8; Bakara 2/281; Âl-i İmrân 3/30; Ra'd 13/33; Alak 96/14; Meâric 70/32, 33.

bebi sorulduğunda kimsenin görmediği bir yer bulamadığını, her yerde Allah'ın (cc) kendisini gördüğünü söyler. Bu durum karşısında şeyh diğer müridlere dönerek "İşte ben bu hassasiyetinden dolayı ona özel bir itina gösteririm." der.[436] Mürid, Allah'ın daima kendisini gördüğü şuuruyla hareket ettiği için haline ve tavırlarına dikkat edip edeple hareket etmektedir. Bu davranışıyla şeyhinin de takdirini kazanmaktadır.

Murakabe ile ilgili âyetlerden ve yapılan tanımlardan hareketle bu kavramın aynı zamanda ihsân ile yakın bir ilişki içinde olduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim Peygamber Efendimiz "*İhsân, Allah'ı görür gibi kulluk/ibadet etmendir. Sen onu görmüyor olsan da O seni görmektedir...*"[437] buyurarak bir taraftan Allah'ın kulunu murakabe ettiğini vurgularken bunu göz önünde bulundurarak güzel kulluk etmeyi ise ihsân olarak adlandırmaktadır. Allah'ın ilmi karşısında hiçbir şeyin gizli kalamayacağı hakikatinin şuuruna varan kullar O'nun rızasını kazanmak için kendi hallerine, düşüncelerine ve davranışlarına çeki düzen vermek durumundadırlar. Kulun amellerine ve gönlüne sahip çıkması ise murakabenin ikinci bir yönünü teşkil etmektedir. Bu kapsamda kulun fiillerinin ve düşüncelerinin Allah'ın rızası doğrultusunda olması için çaba sarf etmesi murakabenin kula dönük yüzü olarak ortaya çıkmaktadır. Murakabenin ilk yönünün Allahu Teâlâ'nın görüp gözetmesiyle gerçekleştiği düşünüldüğünde bu ikinci veçhesinde aktif rol oynayanın kul olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Herevî murakabeyi, "maksudu gözlemeye devam etmektir" şeklinde tanımlarken murakabeyi "Allah'ın rızasını gözetmek" olarak yorumladığı görülmektedir.[438] Bu bağlamda Peygamber Efendimiz çevresindekileri her fırsatta uyarmaktadır. Bir gün Abdullah b. Abbâs, Efendimiz'in arkasına

---

436 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 226.
437 Buhârî, "Tefsîr, Lokman", 31 (No. 4777).
438 Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 38.

binmiş, aynı binek üzerinde yolculuk yapıyorlardı. Efendimiz ona hitaben: *"Delikanlı! Sana bazı şeyler öğreteceğim. Allah'ı gözet ki Allah da seni gözetsin. Allah'ı gözet ki Allah'ı daima yanında bulasın. Bir şey istediğinde Allah'tan iste! Yardıma muhtaç olduğunda Allah'tan yardım dile! Şunu bil ki bütün insanlar sana fayda vermek için toplansa Allah'ın takdiri dışında sana faydalı olamazlar. Ayrıca bütün insanlar sana zarar vermek için toplansa Allah'ın takdiri dışında sana hiçbir şeyde zarar veremezler. Bu konuda kalemler kaldırılmış, sayfalar(daki yazılar) kurumuştur."* buyurmuştu.[439]

Kulun tüm dikkatiyle kendine dönerek gönlünden geçen duyguları kontrol altına alması, daima Rabbini ve O'nun rızasını düşünerek hareket etmesi murakabenin kulun şahsında gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Bunu hayata geçiren kul, bir anlamda gönlünden mâsivâyı çıkarmayı başarabilecektir. Böylece bir taraftan kulun iç dünyası şekillenirken diğer taraftan da dışı Allah'ın rızasına uygun amellerle donanacaktır. Muhâsibî "Bâtınını murakabe ve ihlâsla düzeltenin zâhirini Allah mücâhede ve sünnete tâbî olmakla süsler."[440] diyerek amellerin güzelleşmesinin yolunun gönlün düzelmesinden geçtiğini vurgulamaktadır. İnsanın, duygu ve düşüncelerini daima gözetim altında bulundurması, samimiyetle Allah rızasını gözetecek doğrultuda niyetine ve amellerine şekil vermesi güzel kulluğun ilk adımını teşkil etmektedir. Sonrasında ise mücâhede ile nefsin arzuları dizginlenecektir. Nefsin isteklerinin meşru çerçevede sınırlandırılmasıyla Peygamber Efendimiz'in (sas) yaşam tarzı olan sünnetin rehberliğinde hayatın düzene girmesi gerçekleşecektir. Şu durumda murakabenin Allahu Teâlâ'nın gözetimi ve himâyesiyle bâtından zâhire yansıyan bir dönüşümü gerçekleştirmesi söz konusu olmaktadır.

Murakabe kavramını çok yönlü olarak ele alan mutasavvıflar

---

[439] İbn Hanbel, 1/293 (No. 2669); Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 59 (No. 2516).
[440] Sülemî, *Tabakât*, 30.

bir taraftan murakabenin Allah'a (cc) ve kula dönük yönlerinden söz ederken diğer taraftan da kendilerine özgü tasniflerle murakabenin farklı boyutlarına işaret etmişlerdir. Söz gelimi Serrâc murakabenin üç şeklinden söz etmektedir. Ona göre murakabenin ilk şekli; "Allah'ın gönüllerdekini de bildiğine iman eden kulun iç dünyasını her türlü kötülükten korumasıdır." Serrâc'ın bu tanımı, Allah'ın (cc) ilmi ve kulun şuuruna işaret etmektedir. İkincisi, "Hz. Peygamber'in âdâbı, fiilleri ve ahlâkına tabi olarak Hakk'ın dışındaki her şeyden fani olmakla gerçekleşmektedir." Bu ikinci şekilde Hz. Peygamber'in rehberliğinde mâsivâ (Allah'tan gayrısı) aradan tamamıyla çıkarılmaktadır. Mâsivâyı terk etmek ise insanın mânevî anlamda olgunlaşmasıyla doğru orantılı olarak hayata geçmektedir. Murakabenin üçüncü şeklinde ise Allah'ın gözetimini ve himayesini arzu etmek üzerinde durulmaktadır. Burada Allah'tan (cc) kendisini gözetip korumasını talep eden kuldur. Bu idrak sevisine erişen kul kendi irâdesiyle O'nun kudretine sığınmaktadır. "*O sâlihleri yönetir.*"[441] âyetinde de görüldüğü üzere Allahu Teâlâ, has kulları arasına aldığı kimselerin işlerini bizzat yöneteceğini bildirmektedir. Bunun farkında olan kimseler de sâlih kulların arasına katılıp Rablerinin, işlerine kefil olmasını arzu etmektedirler. Bu istekleriyle onlar murakabeyi farklı bir boyutuyla hayatlarına geçirmektedirler.

Kulun kendi düşünce ve davranışlarını kontrol etmesi murakabe olarak adlandırılırken işlediği amellerinin ardından halini değerlendirmesi ise *muhasebe* kavramıyla ifade edilmektedir. Nefsini muhasebe etmesiyle tanınmış mutasavvıf Hâris b. Esed el-Muhâsibî, muhasebe kavramını "Allah'ın sevdiği ve hoşlanmadığı şeyleri ayrıma tabi tutarak düşünüp hesaplaşmak" sözleriyle tanımlamaktadır.[442] Akşam olunca gün içerisinde ya-

---

441 A'râf 7/196.

442 Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *er-Riâye li-hukûkillah* (Kahire: Şeriketü'l-Kuds, ts.), 30.

pılanlar ve ihmal edilip yerine getirilmeyen ameller konusunda kişinin kendisini hesaba çekip gözden geçirmesi mutasavvıflarca prensip edinilmiştir. Bu muhasebe sonucunda hata ve kusurlar üzerinde düşünülüp pişmanlık duymak ve bu davranışları tekrar etmemek için önlem almak, yaşamın Allah rızası doğrultusunda istikamet üzere düzenlenmesi için önemli görülmüştür.

Gazzâlî kulun kendi amellerini muhasebe etmesini, ticari hayattaki muhasebeye benzetmektedir. Tıpkı ticaret ortaklarının elde ettikleri kâr ve zararı hesaplayıp ticaretlerine yön verdikleri gibi kul da âhireti için faydalı ve zararlı olan amellerini hesaplayarak bu yolda kazançlı çıkmanın yollarını aramalıdır. Zira Kur'an-ı Kerîm'de "*Nefsini arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklere gömen de ziyan etmiştir.*" buyurulmaktadır.[443] Bu bağlamda nefsin kurtuluşa ermesi sâlih ameller yapmaktan geçmektedir. Bunun için kişi, nefsiyle adeta pazarlık içerisinde olmalı, her sabah gün içerisinde nasıl iyi ameller işleneceği üzerinde tefekkür edip kararlar almalıdır. Bu kapsamda adeta nefsini karşısına alarak gözüyle harama bakmamak, midesiyle haram yememek, diliyle kırıcı söz söylememek, ayaklarıyla Allah'ın razı olmadığı adımları atmamak gibi konularda anlaşmalıdır. Bu anlaşma kişinin kendi kendine kararlılık göstermesi suretiyle gerçekleşecektir. Böylece amelleri işlemeden önce nefisle muhasebe yapmak kötülüklerin önüne geçmek adına uygun bir davranış olacaktır. Akşam da günün muhasebesini yaparak hedeflerine ne ölçüde ulaştığının tefekkür edilmesi kaçırılan fırsatlar için pişmanlık duyulması kişiyi bir sonraki gün daha yararlı işler yapması için teşvik edecektir. Ayrıca kulun tevbe etmesinin de bu muhasebenin ardından hissedilen pişmanlık duygusuyla ortaya çıktığı düşünüldüğünde muhasebenin mânevî yaşantıya yön veren ne kadar önemli bir uygulama olduğu anlaşılacaktır.

---

[443] Şems 91/9-10

Kur'an-ı Kerîm'de "*Ey Mü'minler! Allah'a itaatsizlikten sakının. Herkes âhiret için ne hazırladığına baksın.*"[444] âyetinde olduğu gibi farklı yerlerde âhirete yönelik yapılacak hazırlığa vurgu yapılması muhasebenin günlük hayatta ihmal edilmemesi gerektiğini göstermektedir. Muhasebede bir taraftan geçmişte işlenmiş amellerin değerlendirilmesi diğer taraftan da duyulan pişmanlıklarla geleceğe yön verilmesi söz konusudur. Peygamber Efendimiz (sas) de "*Akıllı kişi, nefsini küçük gören (kendini hesaba çeken) ve ölümden sonrası için çalışandır. Aciz kişi ise, nefsinin arzularına uyan ve (bu haline bakmadan bir de) Allah'tan (bağışlanma ve cennet) isteyen kimsedir.*"[445] buyurarak kendisini ölümden sonrası için hazırlayan kimseyi övmektedir. Kişinin hayatı boyunca yapıp ettiklerinin âhirette yararına olup kendisini cennete mi götüreceği yoksa Allah'ın gazabına sebep olacak hataları mı içerdiğinin sorgulaması nefis muhasebesinin temellerini oluşturmaktadır.

Muhasebe, kişinin kendisini kontrol etmesi için temel bir etkendir. Nitekim yapılan muhasebelerle kusurlarının farkında olunması neticesinde kişinin davranışlarını kontrol etmesi mümkün olmaktadır. Muhasebe ve murakabeyi iki ayrı makam olarak değerlendiren Kuşeyrî'ye göre murakabe makamına ancak muhasebeden sonra ulaşılabilir. Kul geçmişini muhasebe ederek halini düzeltip Hak yolda ilerlediğinde murakabe makamına erişebilecektir.[446] Kulun kendisini murakabe etmesinde sahip olduğu bilgi birikiminin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Allah'ın gizli yahut açıktan işlenen her amel ve düşünceden haberdar olduğu bilincinde olmak murakabe anlayışını doğurmaktadır. Bu kapsamda "*Nerede olursanız olun, Allah sizinle beraberdir.*"[447] ve "*Göklerdeki ve yerdeki her şeyi Allah'ın bildiği-*

---

444 Haşr, 59/18. Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 16.
445 Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 25 (No. 2459).
446 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 225.
447 Hadîd 57/4.

ni görmüyor musun?"[448] gibi bu gerçeği ifade eden âyetleri düşünmek bu şuuru kazanma konusunda göz önünde bulundurulması gereken temel ilkeleri içermektedir. Bunun için kulun öncelikle Allah'ın kudreti hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir. Buradan Allah'a güzel kulluk sergileyebilmenin ön şartının Allah'ı tanımak olduğu anlaşılmaktadır.

Murakabe, öncelikle Hakiki Murakıb olan Allahu Teâlâ'yı düşünerek daima onunla meşgul olmakla gerçekleşmektedir. Bunun için öncelikle Allah'ı yakından tanıyıp O'nun yüceliğini ve kudretini bilmek önem taşımaktadır. Allah'ın gönüllerden geçenlere muttali olduğunu, kulunun tüm yaptıklarını bildiğinin farkında olan kul yaptığı amelleri yalnızca Allah'ın rızasını gözeterek yerine getirmeli, lüzumsuz uğraşları ise terk etmelidir. Allah'ın kendisini gördüğü şuuruyla hareket eden kul yaptığı sâlih amelleri en güzel şekilde yerine getirecek, oturuşundan yemesine, giyiminden konuşmasına kadar hassasiyet içerisinde hareket ederek Rabbinin rızasını gözetecektir. Böylece ahirette hesaba çekilmeden önce kendisini hesaba çekerek büyük hesap günü için hazır olacaktır. İşte bu gerçekleştiğinde murakabe maksadına ulaşacaktır.

Öte yandan hayatın anlamı, yaratılışın gayesi ve kul ile Rab arasındaki ilişkinin mahiyeti gibi insanın yaşamına dair zihinlerde problem oluşturabilecek meseleleri çözümlemek *tefekkür* (düşünme) fiiliyle gerçekleşir. Kendisine verilen nimetleri, âlemleri ve mahlukatın varoluşundaki incelikleri düşünen insan, bir zaman sonra Rabbinin yüceliğini tasavvur etmeye başlar. Böylece yaratılış gayesinin şuuruna ererek her ânını onun rızası doğrultusunda geçirmeye gayret eder. Bunun için mutasavvıflar tefekkürü, nefis terbiyesinde önemli bir metot olarak görürler. Kur'an-ı Kerîm'in anlamı, varlığın hikmeti, ilâhî ve ezelî hakikatler ve dünyanın geçiciliği gibi konular üzerinde düşünmek dünyanın oyun

---

[448] Mücâdele 58/7.

ve eğlencesine kapılıp Allah'ın razı olmayacağı bir yola girmekten alıkoyacaktır. Bu anlamdaki bir tefekkür, dünya ile ilgili konularda olduğu gibi âhirete yönelik meselelerde de insanın hayatında önemli bir konumda yer almaktadır.

Tefekkür, Arapçada farklı kavramlarla ifade edilen bir düşünme sürecidir. Bunlardan *nazar*, *tedebbür* ve *tezekkür* gibi kavramlar genel olarak düşünmeyi özelde ise düşünmenin farklı şekillerini anlatmaları itibariyle hem Kur'an-ı Kerîm'de hem de dinî literatürde yerini almıştır. Tasavvufta da üzerinde önemle durulan kavramlardan biri olan *tefekkür* en genel anlamda "düşünmek" mânâsına gelir.[449] Buna mukabil kelime olarak "hatırlamak, anmak, yâd etmek, hatırda tutmak ve akla getirmek" anlamlarını taşıyan *tezekkür* ise geçmişe yönelik bir düşünme faaliyetini içerir.[450] Öte yandan *nazar*, kalp gözüyle bakıp düşünmeyi, *tedebbür* ise bir işin sonucunu hesap edip gerekli tedbirleri almayı ifade eder.

Tasavvufta bu kavramlardan tezekkür ve tefekkür üzerinde bazen bir makam olarak bazen de insanın rûhî gelişiminde önemli bir yöntem olarak durulmaktadır. Söz gelimi mutasavvıflardan Herevî'ye göre tefekkür ve tezekkür, tasavvufta iki ayrı makamdır. Tefekkür, "arananı bulmak için basiretin çaba sarf etmesidir." Bunun için yaratmanın inceliklerini ve işlenen amelleri düşünmek, Allah'ın rızasını bulmak için bir vesile olarak görülür. Bu yönüyle tefekkür isteme ve çaba sarf etme makamıdır. Bunun bir üst seviyesi ise tezekkür makamı olarak adlandırılmaktadır. Tezekkürde aramanın bir sonraki aşaması olan arananı bulmak söz konusudur. Tezekkür, üç esasa dayanmaktadır; vaaz ve nasihatlerden öğüt alıp istifade etmek, her şeye ibret gözüyle bakmak ve tefekkürün meyvesiyle sonuca ulaş-

---

[449] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 3/334; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 4/346; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 384.

[450] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/73; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 2/358; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 179.

mak.[451] Bunun için öncelikle kulun Rabbine içtenlikle yönelmesi, onun emir ve yasaklarını hayata tatbik etmeye hazır hale gelmesi önemlidir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de "*Size âyetlerini gösteren, sizin için gökten rızık indiren O'dur. Allah'a yönelenden başkası ibret almaz.*"[452] buyurulmakta, Allah'a yönelmekten geri duran müşriklerin iman etmedikleri vurgulanmaktadır.

Gazzâlî'ye göre tefekkür iki tür bilgiden bir üçüncü bilgiyi elde etmektir. Örneğin kişinin âhiretin dünyadan daha tercihe şayan olduğuna dair edindiği ve tahkik etme imkânı bulamadığı kulaktan dolma bilgiler bunlardan ilki kapsamındadır. İkinci bilgi çeşidi ise âhiretin bâkî olduğu ve dünyadan daha hayırlı olduğuna dair daha kesin ve güvenilir bir bilgidir. Bu iki çeşit bilgiden üçüncü bir bilgi doğacaktır ki, bu da âhiretin dünyadan daha hayırlı ve tercih edilmesi gerekli bir yer olduğu bilgisidir. Bu bilgiye ancak ilk iki bilginin kalpte olgunlaşması ile varılabilir. Bu olgunlaşma süreci ise tefekkür, tezekkür, itibar, nazar, teemmül ve tedebbür gibi kavramlarla ifade edilir. Tefekkür bilginin çoğalıp yeni bilgilere ulaşmayı sağlaması açısından önemlidir. Tefekkür, zikri de içine alan genel bir kavram olduğu için tüm amellerden daha faziletli görülmüştür.[453]

Düşünmek, insanın en tabiî kabiliyetidir. Hayatını sürdürebilmek için elbette düşünmek zaruridir. Fakat dinî literatürde düşünmek, yalnızca dünyevî menfaatler elde etmek konusunda sergilenen bir eylem değil bundan çok daha önemli olan âhireti kazanma ve Allah'ın rızasını elde etmede gerekli bir faaliyettir. Tefekkür, ibadetlerin gereği gibi yapılmasından âhiret saadetini elde edecek amellere kadar kulluğun her aşamasında önemi olan bir davranıştır. Bunun için Zünnûn el-Mısrî "İbadetin anahtarı tefekkür, hevânın alâmeti arzuların peşinden koşmak,

---

451 Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 19.
452 Mü'min 40/13.
453 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 5/9.

tevekkülün alâmeti ise tamah edilen şeylerden kurtulmaktır."[454] derken Hasan-ı Basrî "Bir saat tefekkür bir gece ibadetten daha hayırlıdır."[455] sözüyle bu hususa işaret etmektedir. Buradan günün belirli bir bölümünde Allah, kâinât ve ameller gibi hususlarda tefekkür etmenin hayatın anlam kazanması ve kişinin amellerine düzen verebilmesi için gerekli bir uğraş olduğu anlaşılmaktadır. Esasında tefekkür gece ibadetine alternatif değildir. Gecenin karanlığında herkes uykudayken dünyalık hiçbir kaygı bulunmaksızın yapılan ibadetler tefekkür için bir vesiledir. Kur'an-ı Kerîm'de Peygamber Efendimiz'e (sas) hitaben "*Gecenin bir kısmında da uyanarak sana mahsus fazla bir ibadet olmak üzere teheccüd namazı kıl ki, Rabbin seni Makâm-ı Mahmûd'a (övgüye değer bir makama) ulaştırsın.*"[456] âyeti teheccüd namazının yanında geceyi tefekkür ve tezekkürle geçirmeyi de teşvik etmektedir.

Tefekkür yalnızca gecelere mahsus da değildir. Hayatın her anında fırsat buldukça tefekkür üzere yaşamak mü'minin şiarı olmalıdır. Ebû Bekir el-Verrâk "Mü'minin dört belirtisi vardır: Sözü zikir, susması tefekkür, nazarı ibret, ameli iyiliktir." [457] sözüyle mü'minin sustuğunda dahi tefekkür etmesi yönüyle kazançlı olduğunu vurgulamaktadır.

Tefekkür, temelde insanın belirli konular üzerinde düşünmesidir. Bu düşünce insanı hayra ve güzelliklere sevk ettiğinde anlam kazanmaktadır. Bunun için kaynaklarda tefekkür edilmesi gereken mevzulardan söz edilmektedir. Mutasavvıflardan Muhammed b. Hâmid tefekkürün beş çeşidini şöyle saymaktadır: "Allah'ın âyetlerini ve alâmetlerini tefekkür ki bu, marifeti meydana getirir. Lütuf ve ihsânlarını tefekkür ki bu, muhabbeti doğurur. Vaadini ve sevabını tefekkür ki bundan tâat ve emir ve yasaklara uyma hususunda arzu doğar. Vaîdini ve cezasını te-

---

454 Sülemî, *Tabakât*, 11.
455 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 5/5.
456 İsrâ 17/79.
457 Sülemî, *Tabakât*, 133.

fekkür ki bundan emir ve yasaklara uymamaktan ötürü bir korku peyda olur. Hakk'ın lütuf ve ihsânına mukabil, nefsin itaatsizliğini tefekkür ki bundan da geçmişin muhasebesi ve şanı yüce Allah'tan haya etme duygusu ortaya çıkar."[458]

Buradan da anlaşıldığı gibi tefekkür edilecek en temel konu Kur'an-ı Kerîm'dir. Kur'an, bizlere hidayet rehberi olarak gönderilmiştir. Bundan dolayı doğru yolu bulmak Kur'an'ı okuyup üzerinde tefekkür etmekten geçmektedir. Nitekim Kur'an'ın, akıl sahipleri öğüt ve ibret alsınlar diye indirildiği "*(Ey Peygamber! Bu Kur'an, insanlar) âyetlerini düşünsün, aklıselim sahipleri tezekkür etsin diye sana indirdiğimiz mübârek bir kitaptır.*"[459] âyetinde açıkça ifade edilmiştir. Diğer bir âyet-i kerîmede ise "*Kendileri için indirilen şeyin ne olduğunu insanlara açıklayasın diye bu Kur'an'ı indirdik. Belki böylece tefekkür ederler.*"[460] buyurulmaktadır. Buradan Kur'an'ın, üzerinde düşünüp ibret alınması için gönderildiği anlaşılmaktadır. "*Onlar Kur'an'ı tefekkür etmiyorlar mı? Yoksa kalpleri üzerinde kilitler mi var?*"[461] âyetinde ise Kur'an üzerinde tefekkür edip onu anlayamayanların kalplerinin kilitli olduğu vurgulanmaktadır.

Ebû Osman el-Mağribî "İnsanlara dair tefekkürün ibret almak için, nefsine dair tefekkürün öğüt vermek için, Kur'an'a dair tefekkürün ise hakikat ve mükâşefe için olsun. Allahu Teâlâ 'Kur'an'ı düşünmüyorlar mı?' buyurarak, seni kelâmını okumaya teşvik etmektedir. Aksi halde diller Kur'an'ın tilaveti hususunda bezginlik gösterirdi."[462] sözleriyle tefekkürün ibret, öğüt verme, hakikat ve mükâşefeye ulaşmak için bir vasıta olduğunu dile getirmektedir.

"*Bu bir mübarek kitaptır ki onu sana, insanlar âyetleri üzerinde*

---

458 Sülemî, *Tabakât*, 168.
459 Sâd 38/29.
460 Nahl 16/44.
461 Muhammed 47/24.
462 Sülemî, *Tabakât*, 313.

iyice düşünsünler, akıl iz'an sahipleri ondan dersler, öğütler alsınlar diye indirdik."[463] âyeti de kurtuluş yolunun Kur'an'ı anlamak ve onunla hayata yön vermekten geçtiğini göstermektedir.

Kur'an-ı Kerîm'i tefekkür etmek, insanı Allahu Teâlâ'yı düşünmeye sevk edecektir. Allah'ı tefekkür, O'nun sıfatlarını, isimlerini ve fiillerini düşünmek suretiyle gerçekleşir. Allah'ın zâtı hakkında düşünmek ise uygun görülmemiştir. Zira Allah'ın zâtını düşünmek konusunda insan aciz olup onu kavramaya güç yetirememektedir. Bunun için Allah'ın sıfatlarının eserleri üzerinde tefekkür etmek tavsiye edilmiştir. Yeryüzündeki varlıkların her biri Allah'ın kudretinin bir eseri olup O'nun büyüklüğüne ve kudretine delâlet etmektedir.

Allah'ın yüceliği, kudreti, azameti üzerine tefekkür etmek insanı hata ve günahlardan uzaklaştıracaktır. Hâtem el-Esam "İbretle bakmaktan ilim, zikirden sevgi, tefekkürden korku artar."[464] diyerek bu hususa işaret etmektedir. Allah'ın kulunu daima görüp gözettiği, her yaptığı fiilden ve zihninden geçenlerden haberdar olduğu şuuru, kulda bir mahcubiyet uyandırmakta ve her türlü kötü düşünce ve davranıştan kendisini sakındırması konusunda teşvik edici bir saik haline gelmektedir.

İnsanın üzerinde tefekkür edeceği alanlardan biri de göklerin ve yerin yaratılışıdır. Kur'an-ı Kerîm'de "*Onlar kâh ayakta iken, kâh oturur vaziyette iken, kâh yatar halde iken Allah'ı zikrederler, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında tefekkür ederler ve 'Rabbimiz! Sen (bu kâinatı) boş yere yaratmadın.' derler."*[465] buyurulması yaratılanlara bakarak insanın Allah'ın büyüklüğüne ve kudretine dair derin düşüncelere dalmasını sağlayacaktır. Peygamber Efendimiz (sas) de zaman zaman gökyüzüne bakarak derin bir tefekküre dalmaktaydı. Nitekim böyle bir sefer "*Yıldızlar, gök-*

---

463 Sâd 38/29.
464 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 5/5.
465 Âl-i İmrân 3/191.

yüzünün güvenceleridir. Yıldızlar gitti mi, gökyüzüne vaad edilen (kıyamet) gelir."[466] buyurmuştur.

Yaratılan tüm varlıklar; âlemler, insanlar, cinler, melekler, yeryüzü, gökyüzü ve bunların arasındaki varlıklar ibret almak için bir vesiledir. "*Allah o su ile size; ekin, zeytin, hurma ağaçları, üzümler ve her türlü meyvelerden bitirir. Elbette bunda düşünen bir kavim için bir ibret vardır.*"[467] buyurarak bu hakikate işaret eder. İnsan, Rabbinin kendisine bahşettiği lütuf ve ihsânları gördüğünde şükür ve hayranlıkla ona daha güzel kulluk edecektir. Bunun için tefekkür, Allah'a kullukta önemli bir motivasyon kaynağıdır.

Kulun tefekkür etmesi gereken alanlardan birisi de amelleridir. Nitekim kulun günlük olarak amellerini muhasebe ederek eksiklerini ve kusurlarını düşünmesi tefekkürün önemli bir aşamasıdır. Fudayl b. İyâz "Tefekkür senin aynandır, iyilikleri ve kötülükleri sana gösterir." [468] sözüyle insanın ancak yapıp ettiklerini düşündüğünde kendisine çeki düzen verebileceğine işaret etmektedir. Yine İbn Abbas "Hayrı düşünmek, onu işlemeye davet eder. Kötülüğe pişmanlık duymak onu terk etmeye davet eder."[469] diyerek bu hakikate işaret eder.

Kulun işlediği amelleri muhasebe etmesi, taatlarını ve güzel huylarını düşünüp bunları arttırmanın gayreti içerisinde olması, günahlarını ve kötü sıfatlarını düşünüp bunlardan kaçınmanın çarelerini araması kulun hayatını düzenli olarak Hakk'ın rızası doğrultusuna çevirmesinde etkili olacaktır. Bu bağlamda amellerle ilgili olarak; yapıp ettiklerinin Allah katında mekruh olup olmadığını, Allah'ın hoşnut olmayacağı davranışlardan kaçınmanın çarelerini, Allah'a isyan içeren fiilleri; dil vasıtasıyla işlenen yalan, gıybet, iftira, alay etme, boş sözlerle meşgul olma gibi davranışları düşünmek, bunun yanında dilin in-

---

466 Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 207 (No. 6466).
467 Nahl 16/11.
468 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 5/5.
469 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 5/5.

sanların gönlünü almak, yoksulların halini sormak, insanları sevindirmek gibi güzel amaçlar için kullanılıp kullanılmadığının tefekkür edilmesi amelleri kontrol etmek için önem arz etmektedir. Ayrıca kulakla işitilen boş sözler, yalan, dedikodu ve nemime gibi günah fiilleri; yeme içmede Allah'a isyan olup olmadığını, kazancın helal olup olmadığını; gözün âleme ibret nazarıyla bakıp bakmadığını düşünmek nefis muhasebesi kapsamında önemli görülmektedir. Bunların yanında kalbi öfke, kibir, hased, gurur, cimrilik ve çeşitli kötü arzulardan arındırmanın yollarını düşünmek; Ahiret hallerini, mahşer meydanını, sura üfürülmesini, kabir azabını, hesabın zorluğunu, cenneti, cehennemi, günahları, bunların neticesinde ahirette maruz kalınacak azapları düşünmek, pişman olmak ve nihayetinde tevbe edip tekrar aynı hatalara dönmemek kul için tefekkürün başarıya ulaştığının göstergesidir.

Âlemi ve insanı düşünme şeklindeki tefekkür insanı kalp gözüyle görme ve tefekkür etmeye götüren bir adımdır. Diğer bir deyişle tefekkür müşâhedenin elde edilmesi için temel bir basamaktır. Tasavvuf yolunun ileriki aşamalarında ise Allah'tan başkasını düşünme veya görme eyleminden uzaklaşılması, gönülden mâsivânın çıkması ve geriye yalnızca Cenâb-ı Hakk'ın kalması temel gayedir.

2.11. Öz ile Sözün Bir Olması: Sıdk[470]

دَعْ مَا يَرِيبُكَ إِلَى مَا لاَ يَرِيبُكَ فَإِنَّ الصِّدْقَ طُمَأْنِينَةٌ وَإِنَّ الْكَذِبَ رِيبَةٌ.

"Seni şüphelendireni bırak, şüphelendirmeyene bak. Çünkü doğruluk, kalbin (tereddütsüz biçimde) huzura ermesidir. Yalan ise şüpheden ibarettir."[471]

لَا يُؤمِنُ بِاللهِ وَلَا بِاليَوْمِ الآخِرِ مَنْ إِذَا حَدَثَ كَذبَ.

"Konuştuğu zaman yalan söyleyen kimse, Allah'a ve âhiret gününe (tam mânâsıyla) inanmamıştır."[472]

كَفَى بِالْمَرْءِ إِثْمًا أَنْ يُحَدِّثَ بِكُلِّ مَا سَمِعَ.

"Her duyduğunu söylemesi kişiye yalan olarak yeter!"[473]

الْبَيِّعَانِ بِالْخِيَارِ مَا لَمْ يَفْتَرِقَا فَإِنْ صَدَقَا وَبَيَّنَا بُورِكَ فِى بَيْعِهِمَا وَإِنْ كَذَبَا وَكَتَمَا مُحِقَ بَرَكَةُ بَيْعِهِمَا.

"Eğer bir satıcı, doğru söyler ve gerekli açıklamalarda bulunursa, alışverişi bereketlendirilir. Eğer yalan söyler ve kusurları gizlerse, alışverişinin bereketi kaçar."[474]

---

470 Bu başlık, daha önce *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara: 2022, 83-92) kitabında yayınladığımız bölümün gözden geçirilerek ilgili hadisler çerçevesinde yeniden ele alınmış halidir.

471 Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 60 (No. 2518).

472 Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 3/874 (No. 8993).

473 Ebû Dâvûd, "Edeb", 80 (No. 4992).

474 Nesâî, "Büyû'", 4 (No. 4462); Dârimî, "Büyû'", 15 (No. 2575).

إِنَّ الصَّدَقَةَ لَتُطْفِئُ غَضَبَ الرَّبِّ وَتَدْفَعُ مِيتَةَ السُّوءِ.

"Kuşkusuz sadaka, Rabbin hoşnutsuzluğunu giderir ve kötü bir şekilde ölmeyi önler."[475]

İnsanın biri zâhir diğeri bâtın iki yönü bulunur. Zâhir, dış görünüşü ifade eder. Bâtın ise kimi zaman gönül olarak da adlandırdığımız insanın iç dünyası; mânevî, rûhî ve derûnî kişiliğidir. İnsanın içinde bulunan gerçeği dışarıya çarpıtmadan ve içerisine yalan karıştırmadan aktarması literatürde sıdk kavramıyla ifade edilir. *Sıdk*, sözlükte "doğruluk, güvenilirlik, olguya uygun yargı verme veya gerçeği haber verme" anlamlarına gelir. Terim olarak ise insanın aklında ve fikrinde yer alan bilgi ve haberin doğru bir şekilde ifade edilmesidir. Diğer bir deyişle söz ve eylemlerin nesnel gerçekliğe uygun olmasıdır.[476]

Sıdk kelimesiyle aynı kökten türetilmiş olan *sâdık* da fiil ve sözlerinde doğruluk bulunan kişidir. Sâdık kelimesinin mübalağa ifade eden şekli ise *sıddîk* olup "çok doğru olma"yı ifade etmekle birlikte tüm söz ve davranışlarında doğru olan kimseye verilen bir sıfat olmuştur.[477] Bu sıfatla anılan kimseler arasında Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk başta gelmektedir.[478] Yine hanımlar için kullanılan *sıddîka* ifadesi ise mü'minlerin annesi Hz. Aişe es-Sıddîka'yı[479] hatırlatmaktadır. Kur'an-ı Kerîm'de, Hz. İbrahim, Hz. İdris, Hz. Yusuf gibi peygamberlerin sıddîk olduklarıözellikle vurgulanmıştır.[480]

---

475 Tirmizî, "Zekât", 28 (No. 664).

476 Bk. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 277; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 113; Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1070.

477 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 239.

478 Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafâ es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1955), 2/244.

479 Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 10/66 (No. 10893).

480 Bk. Meryem 19/41, 56; Yûsuf 12/46.

Kur'an'da, Allah'a ve Peygamberine iman edip onların dinine yardım eden, Allah yolunda cihad eden, ibadetlerini yerine getiren, etrafındakilere maddi yardımda bulunan, ahdine riayet eden, Allah'a karşı gelmekten sakınan ve sâlih amelleri işleyen kimselerin *sâdık* olarak anılması, doğruluğun yalnızca sözde kalmayıp hayatın tüm alanına etki eden bir yaşantı biçimi olduğunu gösterir.[481]

Doğruluk, insanın içiyle dışının, özüyle sözünün bir olmasıdır. İnsanın iç dünyasında bildiği, zihninden geçirdiği ve hissettiklerini doğru ve gerçeğe uygun bir şekilde söz ve fiilleriyle ifade etmesi durumunda doğruluk ortaya çıkar. Doğruluğun ifadesi, aslında kalbin tereddüt duymamasıyla ilişkilidir. Peygamber Efendimiz "*Seni şüphelendireni bırak, şüphelendirmeyene bak. Çünkü doğruluk kalbin (tereddütsüz biçimde) huzura ermesidir. Yalan ise şüpheden ibarettir.*"[482] buyururken bu hususa işaret eder. İnsanın gönlünün rahatsızlık duyması, söz ve fiillerde doğruluktan uzaklaşıldığının da bir alâmetidir. Bunun içindir ki Efendimiz "*Bir kişinin kalbinde aynı anda iman ile küfür, doğruluk ile yalancılık, hıyanet ile emanet bir arada bulunmaz.*" buyurmaktadır.[483] Allah'a gerçek mânâda iman eden ve imanında tereddütler barındırmayan bir mü'minin Allah'ın huzurunda yalan söyleme ihtimali de zayıflayacaktır. Peygamber Efendimiz, "*Konuştuğu zaman yalan söyleyen kimse, Allah'a ve âhiret gününe (tam mânâsıyla) inanmamıştır.*"[484] buyurarak doğruluğun imandan geldiğini vurgulamaktadır. Doğru bir inanca sahip olmak için kulun Allah'a olan imanında hiçbir şüphenin bulunmaması, Peygamberinin getirdiklerine gönülden inanması, sözlerini ve düşüncelerini şirk unsurlarından arındırması gerekir. Bundan dolayıdır ki yalan söyleme esnasında mü'minin vicdanı rahatsız olmaktadır. Sıd-

---

481 Bk. Hücurât 49/15; Hadîd 57/18; Bakara 2/177.
482 Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 60 (No. 2518).
483 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/349 (No. 8577).
484 Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 3/874 (No. 8993).

kın karşıtı olan yalan, bir şeyi olduğundan farklı göstermektir. Düşmanla mücadele, eşlerin arasını düzeltmek, husumetleri gidermek yahut zulümden kaçınmak gibi bazı istisnaların dışında yalandan uzak durmak esastır.

Yalana yaklaşmamak için öncelikle gereksiz konuşmalardan kaçınmak önemli görülmüştür. Peygamber Efendimiz, "*Her duyduğunu söylemesi kişiye yalan olarak yeter!*"[485] buyurarak çok konuşmanın mahzurlarına işaret etmiştir. İçerisinde yalan olan konuşmalar ise kesinlikle yasaklanmıştır. Bu kapsamda şaka da olsa yalan içeren sözler Efendimiz'in sakındırdığı alanların başında gelmektedir. Efendimiz, "*Yalancılıktan kaçının. Çünkü ister ciddi olsun, isterse şaka yollu olsun yalan söylemek müslümana yakışmaz.*"[486] sözleriyle eğlenmek için bile olsa doğruluktan uzaklaşmayı yasaklamıştır. Bir annenin evladını çağırarak "Gel sana bir şey vereceğim." demesi üzerine anneye, "Ona ne vereceksin?" diye sormuş, "Kuru hurma." deyince "*Dikkatli ol, ona bir şey vermemiş olsaydın, bu, senin için bir yalan olarak yazılacaktı.*" [487] buyurarak basit bir şakalaşma olarak algılanabilecek bir ilişkide dahi doğruluğu elden bırakmamanın önemini vurgulamıştır. Çünkü küçük bir yalan, insanı büyük kötülüklere alıştıracaktır. Bunun için Peygamber Efendimiz "*Doğruluktan ayrılmayın. Çünkü doğruluk (insanı) iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Kişi devamlı doğru söyler ve doğruluktan ayrılmazsa Allah katında 'doğru/sıddîk' olarak tescillenir. Yalandan sakının! Çünkü yalan (insanı) kötülüğe, kötülük de cehenneme götürür. Kişi devamlı yalan söyler, yalan peşinde koşarsa Allah katında 'yalancı/kezzâb' olarak tescillenir.*" buyurmaktadır.[488]

İnsanın çevresindekilerle olan iletişiminde yalandan uzak durması kadar Rabbi ile olan ilişkisinde doğru olması da sıdk

---

485 Ebû Dâvûd, "Edeb", 80 (No. 4992).
486 İbn Mâce, "Sünnet", 7 (No. 46).
487 Ebû Dâvûd, "Edeb", 80 (No. 4991).
488 Müslim, "Birr ve sıla", 105 (No. 6639).

kapsamında değerlendirilir.[489] Söz gelimi "Ben yönümü Allah'a çevirdim." derken diğer taraftan dünyalık çıkar peşinde koşturan kimse aslında doğruyu söylemiyor demektir. Yahut "Yalnız Allah'a kulluk ediyorum." derken bir taraftan nefsinin eseri olup adeta nefsine kulluk eden kimse, Allah'a karşı sâdık bir kul olamayacaktır. "*Altın, gümüş, ziynet ve süslü elbiselerin kulu olanlar helâk olmuştur.*"[490] hadisi de buna işaret etmektedir. İnsan kendisini neye kaptırmışsa adeta ona kulluk edecek bir hale gelmektedir. Gerçek mânâda Allah'a kulluk eden ise kendisini ihtiraslarının boyunduruğundan kurtarıp hürriyeti elde eden kimsedir.

Öte yandan doğru sözlü olmak, Allah'a verilen sözlere de sâdık kalmakla mümkün olur. İnsanların kendisini göremeyeceği yerde, toplum içerisinde, günlük yaşantıda, Allah ile baş başa kalınan zamanlarda... özetle hayatın her anında Allah'ın kişinin yanı başında olduğunun ve O'nun her şeyi bilip kulunu gözettiğinin şuurunda olmak insanın Rabbinin rızasına aykırı iş yapmasını engelleyecektir. Peygamber Efendimiz bunu ihsân kavramıyla ifade etmektedir. "*İhsân, Allah'ı görüyormuşsun gibi kulluk etmendir. Çünkü sen O'nu görmesen de O seni görmektedir.*"[491] Kulun daima ihsânla, Allah'ı görüyormuş gibi hareket etmesi, onu doğruluk sahibi bir kimse haline getirecektir.

Sıdkın bir çeşidi de niyetlerde doğru olmak, diğer bir deyişle ihlâs sahibi olmaktır.[492] İhlâs, fiillerin yalnızca Allah'ın rızası gözetilerek yerine getirilmesidir. Niyetinde sâdık olan kul, amellerini başkalarının duyması, görmesi ve bilmesi için yapmaz. Tam aksine her işinde Allah'ı razı etmeyi umar. Kur'an'da niyetleri doğru olmayan münafıkların yalancılar oldukları vurgulanır. "*Münafıklar sana geldiklerinde: Şahitlik ederiz ki sen Allah'ın*

---

[489] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/511.
[490] Buhârî, "Rikâk", 10 (No. 6335).
[491] Müslim, "Îman", 1 (No. 93).
[492] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/511.

Peygamberisin, derler. Allah da bilir ki sen elbette, O'nun Peygamberisin. Allah, münafıkların kesinlikle yalancı olduklarını bilmektedir."[493] Her ne kadar dilleriyle Peygamber Efendimiz'in peygamber olduğunu söyleseler de kalpleriyle bunu inkâr ederler. Bunun için onlar sıdk sahibi değillerdir. Bu açıdan doğruluğun öz ile sözün bir olmasından geçtiği anlaşılmaktadır.

Doğruluğun bir türü de ahde vefâdır. Verilen sözü yerine getirmek de kişinin sadakatinin bir göstergesidir. İnsan pek çok söz verir. Fakat sözlerini tutmaya gelince karşısına birçok engel çıkar. Bu engellerin üstesinden gelerek sözü tutmak övülen bir davranıştır. Kur'an-ı Kerîm'de "*Mü'minler arasında öyle yiğitler var ki onlar (Peygamber'in yanında canla başla savaşacaklarına dair) Allah'a verdikleri sözü tuttular. Nitekim sözünün eri olan o mü'minlerden bazıları Allah yolunda can verdiler; bazıları da can verip şehit olmak için fırsat beklemekteler. Onlar verdikleri sözden asla dönmemişlerdir*."[494] buyurularak sözlerinde duran kimseler takdir edilmektedir. Bu bağlamda sıdk, güzel kulluk ederek Allah'a verilen ahde vefâ göstermeyi ifade etmektedir. Ahde vefa göstermemek ise münafıkların bir karakteri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'an'da ifade edildiğine göre bazı münafıklar "Allah bize lütfedip malmülk verirse, o maldan mutlaka hayırlı işlerde harcayıp faziletli kullar olacağız." diyerek Allah'a söz verirler. Ne var ki kendilerine geniş nimetler lütfedildiğinde cimrilik ederek Allah'a verdikleri sözden dönerler. Bundan dolayı da Allah onlara ölünceye kadar kurtulamayacakları nifak illetini musallat kılar.[495] Nifak ise doğruluğun karşısında en büyük engeldir.

Kulun doğruluğunun bir yansıması da davranışlar alanındadır. Amellerde doğruluk, kişinin eylemlerinin, gönlünde olanla örtüşmesidir. Diğer bir deyişle hiçbir durumda münafıklık et-

---

493 Münâfikûn 63/1.
494 Ahzâb 33/23.
495 Tevbe 9/75-77.

memesidir. İçi başka, dışı başka olmamak, doğruluğun bir gereğidir. Peygamber Efendimiz'in "*Münafığın alâmeti üçtür: Söz söylediği zaman yalan söyler, vadettiği vakit sözünde durmaz, kendisine bir şey emanet edildiği zaman hıyanet eder.*"[496] hadisi de doğruluğu terk etmenin nifak alâmeti olduğunu vurgular. Efendimiz'in ifadesine göre yalanı terk etmeyenin orucunun bile aç ve susuz kalmaktan ibaret kaldığı[497] düşünüldüğünde, aslında doğruluğun kulun Rabbi karşısındaki vazifelerini tam olarak yerine getirmesi için önemli bir ölçüt olduğu anlaşılacaktır.

Doğruluk ile riyâ arasında da ince bir ilişki vardır. Riyâ, kulun amellerini gösteriş olsun diye yapmasıdır. Kişinin dış görünüşü içine uymuyorsa iki ihtimal söz konusudur. Öncelikle bu kişi kasıtlı olarak dış görünüşünü başkalarının hoşlanacağı şekilde içindekinden farklılaştırıyorsa bu riyâ olarak adlandırılır. İkinci olarak kişi eğer gönlünden geçeni dışarıya farklı bir şekilde sunuyorsa ve bunu kasıtlı olarak yapmıyorsa bu durumda o sadakatsiz olur. Böyle bir kimsenin riyâ kastı olmadan yaptığı ibadetten gafil olması söz konusudur. Dış görünüş itibariyle huşû ile namaz kıldığı zannedilir. Ne var ki bu kimse namaz esnasında zihnen farklı alemlerde olabilir. Şu durumda o riyâkar olmasa da yaptığı ibadetin gereklerini yerine getirmemesi itibariyle sadakatsiz bir kimse durumundadır.[498] Bunun için insanın iç dünyasıyla dile getirdiklerinin ve davranışlarının örtüşmesi önem arz eder. Hatta Peygamber Efendimiz'in "*Allah'ım içimi dış görünüşümden daha hayırlı eyle.*"[499] duası, bunun bir adım öteye götürülmesi gerektiğini vurgular. Buna göre insanın başkalarına karşı hissettiklerinin, dile getirdiklerinden çok daha iyi ve samimi olması teşvik edilmektedir.

Samimiyet, en başta tabii ki kulun Yaratıcısına karşı olmalı-

---

[496] Buhârî, "Edeb", 69 (No. 6095).
[497] Buhârî, "Savm", 8 (No. 1903).
[498] Bk. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/511.
[499] Tirmizî, "Deavât", 123 (No. 3586).

dır. Nitekim Peygamber Efendimiz, *"Din samimiyettir."* buyurduğunda ashâbı "Kime karşı (samimiyet)?" dediğinde, Efendimiz de *"Allah'a, Kitabı'na, Rasûlüne, müslümanların idarecilerine ve bütün müslümanlara."*[500] cevabını vermiştir. Böylece o, samimiyet ve içtenliğin Yüce Rabbimizden başlayıp toplumun her kesimine karşı olması gerektiğini vurgulamıştır. Allah'ın daima kendisini gördüğü ve zihninden geçenleri bildiği bilincine sahip olan kul elbette ki davranışlarında daima Rabbini düşünecek ve kendisine çeki düzen verebilecektir. Böylece kulun samimiyeti Rabbine karşı sadakat sahibi bir kul olmasını sağlayacaktır. Allah'ın emir ve yasaklarına riayeti, onun sadakatinin izdüşümüdür. Dünyalık zevk ve eğlenceler karşısında dinin gereklerini yerine getirmek ve İslâm dairesinin dışına çıkmayacak bir hayat tarzını benimsemek ise kişinin dinine olan sadakatinin göstergesi olacaktır.

"Allah'a ve peygamberlerine yürekten inananlar var ya, işte onlar Rablerinin katında, özü sözüne uyan sıddîkler ve hakikatin şahidi olan kimseler mertebesindedirler. Onların hem mükâfatları vardır hem de (önlerini ve yanlarını aydınlatan) nurları."[501] âyeti de iman ile sıdkın birbirinden ayrılmayacak iki vasıf olduğunu vurgular. Allah'ın varlığını ve birliğini kabul eden kulun ona sâdık kalması, imanının bir gereğidir. Yaratıcısına olan sadakatinin gereği de onun dilediği doğrultuda bir hayat sergilemektir. Bunun karşılığında Allah katından büyük mükâfatlar verilecektir. Nitekim Kur'an'da bu husus şöyle ifade edilmektedir: *"Allah sözlerine sadakat gösterenleri sadakatlerinden dolayı mükâfatlandıracak, münafıkları ise dilediği takdirde cezalandıracak ya da tövbe etmeleri halinde tövbelerini kabul edip bağışlayacaktır."*[502]

Kişinin yalnızca âhirete yönelik amellerinde değil dünya

---

500 Müslim, "Îmân", 95 (No. 196).
501 Hadîd 57/19.
502 Ahzâb 33/24.

hayatında toplum düzeninin sağlıklı bir şekilde kurulabilmesi için de doğru ve dürüst bir yaşantı sergilemesi önemlidir. Aksi takdirde toplum içerisinde yalanın yayılmasına, düşmanlıklara ve zamanla toplum huzurunun bozulmasına neden olacaktır. *"Bir konuda seni tasdik ettiği (sana inandığı) halde kardeşine yalan söylemen ne kadar büyük bir ihanettir!"*[503] hadisi de topluma karşı olan sadakatin kişinin yakın çevresinden itibaren gerekli olduğuna işaret etmektedir. Eşlerin birbirlerine karşı sadakat sahibi olması, evliliklerin uzun soluklu olabilmesi için önemlidir. İşçi işveren münasebetlerinin karşılıklı sorumlulukları yerine getirecek şekilde devam etmesi de sadakatin devreye girdiği bir alandır. Bunun yanında kişinin diğer gündelik işlerinde dürüstlüğü elden bırakmaması üzerinde durulan önemli bir konu olmuştur. *"Eğer bir satıcı, doğru söyler ve gerekli açıklamalarda bulunursa, alışverişi bereketlendirilir. Eğer yalan söyler ve kusurları gizlerse, alışverişinin bereketi kaçar."*[504] buyuran Peygamber Efendimiz yalan yere yemin ederek malını pazarlayan esnafı kıyamet günü Allah'ın kendisiyle konuşmayacağı üç grup insandan biri olarak sayarak ticarette dürüstlüğün öneminden bahsetmiştir.[505] Bunun için sağlıklı bir toplum ancak sadakat sahibi güvenilir bireylerden oluşur. Sâdık bir kimse, ahdine vefalı, emanete riâyetkâr, dürüst, içi dışı bir, yalan konuşmayan, insanlara güven veren bir kişiliğe sahiptir. Bu vasıflara sahip bireylerden oluşan toplumlar büyük medeniyetlerin oluşmasında öncülük edecektir.

Kişinin sadakatini gösteren emarelerden birisi de sadakadır. Sadaka da sıdk kökünden türemiş bir kavramdır. Sadaka, terim olarak ihtiyaç sahiplerine gönüllü olarak yapılan maddî yardımın yanında insanlara karşı duyulan samimiyetten kay-

---

503 Ebû Dâvûd, "Edeb", 71 (No. 4971).
504 Nesâî, "Büyû'", 4 (No. 4462); Dârimî, "Büyû'", 15 (No. 2575).
505 Müslim, "Îmân", 171 (No. 293).

naklanan her türlü iyiliği de kapsayan bir anlam alanına sahiptir. Diğer bir deyişle sadaka Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olacak samimi ve dürüst bir şekilde yapılmış her türlü güzel söz ve davranıştır. Nitekim Peygamber Efendimiz de "*Kuşkusuz sadaka, Rabbin hoşnutsuzluğunu giderir ve kötü bir şekilde ölmeyi önler.*"[506] buyurarak sadakanın bu yönüne işaret eder. Bu bağlamda sadaka, kulun Allah'a olan imanının ve sadakatinin bir göstergesidir.

---

506 Tirmizî, "Zekât", 28 (No. 664).

2.12. Sırât-ı Müstakîm Üzere Olmak: İstikamet

...أَلاَ وَإِنَّ فِى الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلاَ وَهِىَ الْقَلْبُ.

"...Bilin ki, vücutta öyle bir organ vardır ki o sağlıklıysa tüm vücut sağlıklı demektir. Fakat o hastaysa tüm vücut hasta olur. Bu organ kalptir."[507]

اسْتَقِيمُوا وَلَنْ تُحْصُوا، وَاعْلَمُوا أَنَّ خَيْرَ أَعْمَالِكُمْ الصَّلاَةَ، وَلَا يُحَافِظُ عَلَى الْوُضُوءِ إِلَّا مُؤْمِنٌ.

"İstikamet üzere olunuz. Elbette ki bunu tam olarak yerine getiremeyeceksiniz. Biliniz ki sizin en hayırlı ameliniz namazdır. Mü'minden başkası abdesti muhafaza edemez."[508]

قُلْ آمَنْتُ بِاللَّهِ فَاسْتَقِمْ.

"Allah'a iman ettim de sonra dosdoğru ol."[509]

Peygamber Efendimiz (sas) İslâm'ın hayata nasıl aktarılacağını bizzat yaşayarak gösteren en güzel örnektir. Onun dinin gerekleri doğrultusunda oluşturduğu yaşam tarzı, aşırılıklardan uzak, insanın tabiatını ve kabiliyetlerini göz önünde bulunduran hayatı anlamlı ve Allah'ın rızasına uygun hale getiren bir

507 Müslim, "Müsâkât", 107 (No. 4094).
508 İbn Mâce, "Tahâret", 4, (No. 277).
509 Müslim, "Îmân", 62 (No. 159).

hayat modelidir. Efendimiz'in sergilediği bu hayat tarzı dinî literatürde *istikamet* kavramıyla ifade edilmektedir.

İstikamet, sözlükte doğruluk, sebat, dengelilik, dürüstlük, itidal ve sadakat anlamlarını taşır.[510] Bir dinî terim olarak ise aşırılıklardan uzaklaşarak orta yolda dinî ve ahlâkî hükümlere uygun bir yaşam sürmeyi ifade eder.[511] Kulun Peygamber Efendimiz'in (sas) rehberlik ettiği yolda ilerleyerek irâdesini Allah'ın istediği doğrultuya sevk etmesi istikamet üzere hareket etmesi anlamına gelir. Bu yol, Kurân-ı Kerîm'de sırât-ı müstakîm (dosdoğru yol) olarak adlandırılır.

İstikamet, kişinin düşüncesi ve fiillerinin Allah'ın rızası doğrultusunda olmasıdır. Bazen Allah rızasına uygun bazen de nefsin istek ve arzuları doğrultusunda O'na isyan ederek hareket eden kimse tam anlamıyla istikameti bulamamış demektir. Böyleleri Kur'an-ı Kerîm'deki "*İpliğini iyice eğirip büktükten sonra (tekrar) çözüp bozan kadın*"ın[512] haline benzemektedir. Halinde, davranışlarında istikrarlı olmayan kimsenin ise bulunduğu mânevî makamdan yükselmesi mümkün olmayacaktır.[513]

İstikamet üzere olmanın ilk adımı, her türlü şüphe ve şirkten arınmış bir imana sahip olmaktan geçmektedir. Kur'an-ı Kerîm'de "*Şüphesiz 'Rabbimiz Allah'tır' deyip de sonra istikamet üzere olanlar var ya, onların üzerine akın akın melekler iner ve 'Korkmayın, üzülmeyin, size (dünyada iken) va'dedilmekte olan cennetle sevinin!' derler.*"[514] buyurularak kulun öncelikle Rabbinin Allah olduğu şuuruna ermesi gerektiği bildirilmiştir. Burada vurgulanan istikamet üzere olmak, Allah'a hiçbir surette şirk koşmamayı gerektirmektedir.[515]

---

510 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 42/3782.
511 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 418; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 19; Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/171.
512 Nahl 16/92.
513 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 240.
514 Fussilet 41/30.
515 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/423.

Sağlam bir imana sahip olan kimse artık bu yolda yalpalamadan ilerleyecektir. Hz. Ömer, istikamet üzere olanları "tilkiler gibi yalpalayarak gitmeyenler" şeklinde açıklamaktadır.[516] Dolayısıyla Hak yolunda dosdoğru ilerleyip bu yoldan dönmeden, herhangi bir tökezlemede bulunmadan ilerleyen kimseler hakîkî anlamda istikamet üzere hareket etmiş olurlar. Bu kararlılık hali hem özel anlamıyla tevhid konusunda hem de genel mânâsıyla kişinin her halinin Kur'an'a ve sünnete uygunluk arz etmesi anlamıyla söz konusudur.

Bazı müfessirler istikamet üzere olmayı, âyetteki "*Rabbimiz Allah'tır*" ifadesi ile ilişkilendirip "Allah'ı bilme konusunda istikamet üzere olmak" yorumunu yapmaktadır.[517] Allahu Teâlâ'yı tanımak, bir taraftan O'nun isimlerini ve sıfatlarını bilmekten geçerken diğer taraftan da kalbin tasfiyesi ile gönlü ilhama açık hale getirmekle mümkün olmaktadır. Mutasavvıflara göre Allah'ı bilmek kalp vasıtasıyla gerçekleşir. Bunun için kalbin ilhama hazır hale getirilmesi esastır. Her türlü günahlardan arınmak ve Allah'ı zikretmek suretiyle gerçekleşen bu tasfiyeyle kalp Allah'ı tanımak için hazır hale gelir. Allah'ı tanıyan kalp O'na itaat edip O'nun istekleri doğrultusunda hareket edecektir. Dolayısıyla kulun istikamet üzere olabilmesi kalbini tasfiye etmesi, onu her türlü kötülükten arındırmasıyla kemâle ulaşmaktadır. Diğer bir ifade ile kalbin istikamet sahibi olması, nefsin terbiye edilip mutmain olmasıyla, kalbin temizliği ise daima Allah'ı anmak ve murakabe etmekle gerçekleşmektedir.

Öte yandan kalp doğru olduğunda vücut da doğrulacaktır. Peygamber Efendimiz'in "*Bilin ki, her hükümdarın bir koruluğu vardır. Allah'ın koruluğu, yapılmamasını istediği haramlardır. Bilin ki, vücutta öyle bir organ vardır ki o sağlıklıysa tüm vücut sağlıklı*

---

[516] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/425.
[517] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil bin Süleymân*, 3/742, 4/19.

demektir. Fakat o hastaysa tüm vücut hasta olur. Bu organ kalptir."[518] hadisi bu hususa işaret etmektedir. Ebû Hüreyre de bu hadisi izah eder mahiyette "Kalp sultandır ve onun orduları vardır. Sultan iyi olursa askerleri de iyi olur. Sultan kötü olursa orduları da kötü olur. Kulaklar bu sultanın habercileridir. Gözler bekçileridir. Dil sultanın tercümanıdır. Eller kanatlarıdır. Ayaklar postacılarıdır. Ciğer şefkat ve merhamet kaynağıdır. Dalak ve böbrekler (kendisine yönelen tehlikeleri bertaraf eden) tuzaklarıdır. Akciğer (hayatın kaynağı) nefestir. Sultan iyi olursa askerleri de iyi olur, sultan kötü olursa askerleri de kötü olur."[519] demektedir.

Allah'ı tanımak, hakîkî anlamda gönülden mâsivâyı (Allah' tan başka her şeyi) çıkarmakla sağlanır. İstikamet sahipleri de gönüllerinde yalnızca Allah'a yer vererek bu hali korurlar.[520] Mutasavvıflardan Herevî'ye göre de istikamet gönülde yalnız Allah'ın olması ile gerçekleşir. Nitekim Kur'an'da "*Yalnız ona yönelin.*" buyurulması da[521] ona göre gönülde yalnızca Allah'ın yer alması gerektiğine işaret etmektedir.[522]

Allah'ı tanıyan kalp, O'nun daima kulunu görüp gözettiği şuurunda olur. Bu anlamda istikametin sağlanması ihsân ile mümkün olur. Rabbinin kendisini gördüğü şuurunda olan kul, devamlı surette Allah'a itaat edip O'nun emir ve yasakları konusunda titizlik gösterir.[523] Kur'an-ı Kerîm'de istikamet üzere olmanın Allah'ın emirlerine uyup günahlardan uzak durmayı gerektirdiği, sırât-ı müstakîm tanımlanarak şöylece anlatılmaktadır:

"De ki: Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O'na

---

518 Müslim, "Müsâkât", 107 (No. 4094).
519 Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 11/221 (No. 20375).
520 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 240.
521 Fussilet 41/6.
522 Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 42.
523 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/425.

hiçbir şeyi ortak koşmayın, ana-babaya iyilik edin, fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin -sizin de onların da rızkını biz veririz-. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın ve Allah'ın yasakladığı cana haksız yere kıymayın! İşte bunlar Allah'ın size emrettikleridir. Umulur ki düşünüp anlarsınız. Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti. Şüphesiz bu, sırat-ı müstakîm, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır. İşte sakınmanız için Allah size bunları emretti."[524]

Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmek, ahlâkı güzelleştirmeyi de gerektirir. İstikamet üzere olmak güzel ahlâklı olmak demektir. İstikamet, dillerden yalan, gıybet ve iftira gibi kötülükleri uzaklaştırmayı, eylemlerden bidatları, haksızlıkları ve zulmü yok etmeyi, Allah'ın razı olacağı amelleri arttırmayı gerektirir. Bunun için bazı mutasavvıflar, sûfîlerin istikamet dışında hiçbir şeye ihtiyaçları olmadığını belirtmiştir. Onlara göre istikamet ile tüm güzellikler kemale erecektir. O olmadığında ise yerini kötülükler ve çirkinlikler alacaktır.[525]

İstikamet söz, fiil ve düşüncede dosdoğru olmaktır. Ebû Abdullah el-Basri "Kişinin kusurlarını aklı, hilmi ve cömertliği örter. Doğruluk ise onu her halinde istikamet üzere tutar."[526] diyerek istikametin doğrulukla var olacağını vurgular. Doğruluğun yanında istikametin gereklerinden birisi de sabırdır. Allah'ın emir ve yasaklarına riayet konusundaki sabır başta olmak üzere belâ ve musibetler karşısında metîn olup sabredildiğinde istikamet üzere kalmak mümkün olacaktır.

---

[524] En'âm 6/151-3.
[525] Serrâc, *el-Lüma'*, 35.
[526] Sülemî, *Tabakât*, 265.

İstikamet üzere olmak başta Peygamber Efendimiz'in (sas) örnekliğinde tüm mü'minlere emredilmiştir. Kur'an-ı Kerîm'de "*Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru (istikamet üzere) ol. Beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar. Hak ve adalet ölçülerini aşmayın. Şüphesiz O, yaptıklarınızı hakkıyla görür.*"[527] buyurulması istikamet üzere olmanın mü'minin hayatında en çok önemsemesi gereken davranış olduğunu göstermektedir. Bunun için Allahu Teâlâ'ya samimiyet ve sadakatle kulluk edilmesi önem arz etmektedir.

Kulun hayatının tamamını Rabbine olan sadakati doğrultusunda düzenlemesi, onun istikamet üzere bir yaşam sürdüğünü gösterir. İstikamet, kişinin dosdoğru yol üzerinde sapmadan ilerlemesidir.[528] İstikamet üzere olanlar, her türlü aşırılıktan uzaklaşan ve doğru yolda olan kimselerdir. Yeme-içmeden giyinmeye, aile hayatından ticarete kadar her türlü işinde dinin koymuş olduğu sınırları gözeterek ifrat ve tefrite kapılmadan Peygamber Efendimiz'in (sas) örnek yaşantısını rehber edinerek kulluk vazifelerini yerine getirmek, istikamet üzere hareket etmenin bir gereğidir.

İstikamet üzere bir yaşam sergilemek her müslümanın aslî vazifesi olsa da kulun bunu tam mânâsıyla gerçekleştirmesi her zaman için mümkün olmamaktadır. Hayatın her ânında, her durumda istikamet çizgisinden sapmadan hareket etmenin güçlüğü Peygamber Efendimiz (sas) tarafından da ifade edilmiştir. O şöyle buyurmaktadır: "*İstikamet üzere olunuz. Elbette ki bunu tam olarak yerine getiremeyeceksiniz. Biliniz ki sizin en hayırlı ameliniz namazdır. Mü'minden başkası abdesti muhafaza edemez.*"[529] Beşer elbette ki dünyevî oyun ve eğlencelerin cazibesine kapılıp zaman zaman âhiret yolunu ihmal edebilmektedir. Bundan dola-

---

527 Hûd 11/112.

528 Bk. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 418; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 19; Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/171.

529 İbn Mâce, "Tahâret", 4, (No. 277).

yı istikamet üzere her zaman hareket edemeyebilir. Her ne kadar tam olarak gerçekleşmese de mü'mine düşen hayatını gücü nispetinde buna göre düzenlemek olacaktır.

İstikamet üzere olmak, hatalardan, isyandan, günahlardan, alışkanlıklardan ve nefse hoş gelen bazı davranışlardan uzaklaşmayı gerektirir. Bunun için imkân ölçüsünde günahlardan uzak durarak istikamet çizgisinde hayatı sürdürmek esastır. Namazlarda "*Bizi doğru yola (sırât-ı müstakime) ilet...*" duasının yer aldığı Fâtiha sûresinin okunması da bu hakikate işaret etmektedir. Bunun için istikamet üzere olmak ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür. İstikamet üzere hareket etmenin karşılığı ise elbette ki "*(İnsanlar ve cinler) eğer (Allah'ın gösterdiği) yolda istikamet üzere olsalardı, biz onlara bolca yağmur (bolca nimet) ihsân ederdik.*"[530] âyetinde ifade edildiği gibi bolca nimetler olacaktır. Ayrıca "*Şüphesiz, Rabbimiz Allah'tır deyip, sonra dosdoğru yolda yürüyenlerin üzerine melekler iner. Onlara: Korkmayın, üzülmeyin, size vâdolunan cennetle sevinin! derler.*"[531] âyetinde ise Allah'a olan sadakatin gereklerini yerine getiren kimseler cennetle müjdelenmektedir. Bu yolda emin adımlarla ilerlemek ise sâdıklarla beraber olmaya bağlıdır: "*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.*"[532]

İstikamet üzere olmak Peygamber Efendimiz'in (sas) ashâbına her fırsatta öğütlediği bir haslettir. Ashaptan Süfyân b. Abdullah bir gün Efendimiz'in yanına gelerek "Ey Allah'ın Rasûlü, bana İslâm ile ilgili, hakkında başka kimseye soru sormama gerek kalmayacak bir şey söyle." dediğinde ona "*Allah'a iman ettim de sonra dosdoğru ol.*" şeklinde cevap vermiştir.[533] Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de ifade edildiği şekliyle "*Şüphesiz 'Rabbimiz*

---

530 Cin, 72/16.
531 Fussilet 41/30.
532 Tevbe 9/119.
533 Müslim, "Îmân", 62 (No. 159).

Allah'tır' deyip sonra da dosdoğru olanlara hiçbir korku yoktur, onlar üzülmeyecekler de."[534]

İstikamet üzere olan kul hem dünya da hem de âhirette birtakım nimetlere nail olacaktır. Kur'an-ı Kerîm'de "*(İnsanlar ve cinler) eğer (Allah'ın gösterdiği) yolda istikamet üzere olsalardı, biz onlara bolca yağmur (bolca nimet) ihsân ederdik.*"[535] buyurularak istikamet üzere olan kullara verilecek mükafâtlar müjdelenmektedir. Keramet olarak da tezahür eden bu ikramlar zaman zaman kişinin mânevi derecesini gösteren birer emare olarak da yorumlanmaktadır. Bununla birlikte mutasavvıflar kerametleri değil istikamet üzere olmanın önemine vurgu yapmışlardır. Mutasavvıflardan Ebû Ali el-Cûzcânî "Keramet derdine düşme, istikamet sahibi olmaya çalış, zira nefsin keramet isterken Rabbin istikamet istemektedir." demiştir.[536] Asıl keramet elbette ki istikamettir.

---

534 Ahkâf 46/13.
535 Cin 72/16.
536 Ferîdüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 510.

2.13. Kalbin Mutmain Olması: Huşû

...اللَّهُمَّ إِنِّى أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لاَ يَنْفَعُ وَمِنْ قَلْبٍ لاَ يَخْشَعُ وَمِنْ نَفْسٍ لاَ تَشْبَعُ وَمِنْ دَعْوَةٍ لاَ يُسْتَجَابُ لَهَا.

"...Allah'ım, fayda vermeyen ilimden, huşû duymayan kalpten, doymayan nefisten ve kabul olunmayan duadan sana sığınırım..."[537]

اللَّهُمَّ لَكَ رَكَعْتُ وَبِكَ آمَنْتُ وَلَكَ أَسْلَمْتُ خَشَعَ لَكَ سَمْعِى وَبَصَرِى وَمُخِّى وَعِظَامِى وَعَصَبِى.

"Allah'ım, yalnız senin önünde eğildim, yalnız sana inandım, yalnız sana teslim oldum. Kulağım, gözüm, iliklerim, kemiklerim ve sinirlerim yalnız sana karşı huşû halindedir."[538]

وَالَّذِى نَفْسِى بِيَدِهِ إِنْ لَوْ تَدُومُونَ عَلَى مَا تَكُونُونَ عِنْدِى وَفِى الذِّكْرِ لَصَافَحَتْكُمُ الْمَلاَئِكَةُ عَلَى فُرُشِكُمْ وَفِى طُرُقِكُمْ وَلَكِنْ يَا حَنْظَلَةُ سَاعَةً وَسَاعَةً.

"Bu canı bu tende tutan Allah'a yemin ederim ki, benim yanımdaki ve ibadet ederken ki haliniz sürekli devam edecek olsaydı, melekler evlerinizde, yollarınızda karşınıza çıkıp sizinle selâmlaşır, elinizi sıkarlardı. Gel gör ki, yâ Hanzala! (İnsan bu!) Bazen öyle, bazen böyle!"[539]

---

537 Müslim, "Zikir ve dua ve tevbe ve istiğfar", 73 (No. 6906).
538 Tirmizî, "Deavât", 32 (No. 3421).
539 Müslim, "Tevbe", 12 (No. 6966).

إِذَا نُودِىَ بِالصَّلاَةِ أَدْبَرَ الشَّيْطَانُ وَلَهُ ضُرَاطٌ ، فَإِذَا قُضِىَ أَقْبَلَ ، فَإِذَا ثُوِّبَ بِهَا أَدْبَرَ ، فَإِذَا قُضِىَ أَقْبَلَ ، حَتَّى يَخْطِرَ بَيْنَ الإِنْسَانِ وَقَلْبِهِ ، فَيَقُولُ اذْكُرْ كَذَا وَكَذَا . حَتَّى لاَ يَدْرِى أَثَلاَثًا صَلَّى أَمْ أَرْبَعًا فَإِذَا لَمْ يَدْرِ ثَلاَثًا صَلَّى أَوْ أَرْبَعًا سَجَدَ سَجْدَتَىِ السَّهْوِ

"Ezan okunduğunda şeytan (bu sesi işitmemek için) hızlı bir şekilde yellenerek kaçar. Ezan bittikten sonra geri gelir. Kamet getirilmeye başlayınca tekrar kaçar. Kamet bitirilince tekrar geri döner. Namaz kılan insan ile kalbi arasına girmeye (ona vesvese vermeye) çalışır. 'Şu meseleyi de hatırla, bu meseleyi de hatırla...' der. Sonunda namaz kılan üç rekât mı kıldı, dört mü, bilemez hale gelir. Kişi üç rekât mı yoksa dört mü kıldığını bilemediğinde sehiv secdesi yapsın."[540]

Gökleri, yeri ve tüm mahlûkatı yaratan Allahu Teâlâ'nın kudretine kıyasen insan, aciz bir varlıktır. Rabbinin kendisini daima görüp gözettiğini, âlemde olup biten her şeyin O'nun izni ve takdiriyle gerçekleştiğini düşünmesi ve nihayetinde O'nun yüceliğini idrak etmesi beraberinde insanın Yaratanına karşı saygı ve tazim duymasını sağlar. Dini terminolojide bu durum *huşû* kavramıyla ifade edilir.

Kelime olarak "hor, hakir ve zelil olmak, tevazu sahibi olmak, sesiz ve sakin olmak anlamlarını taşıyan" *huşû*, tasavvufta "kulun Yaratanı karşısında kendisini hakir ve değersiz görerek Hakk'a hürmet ile boyun eğmesi ve O'nun emirlerine tam anlamıyla teslim olup itaat etmesi"ni ifade eder. Hasan-ı Basrî, huşû kavramı için "kalp için gerekli olan daimî korku halidir."[541] tanımını yapmıştır. Bu korku tabii ki Allah'ın azametini müşâhededen doğmaktadır. Kulun kendi acziyetini idrak edip âlemi yaratan

540 Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 11 (No. 3285).
541 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 181.

Allah'ın büyüklüğünü kabul ettiğinde, O'na karşı en küçük bir saygısızlık yapma ihtimaline karşı tedirgin olacak ve edep dairesinin dışına çıkmaktan korkacaktır. Bu yönüyle huşû, kulun Allahu Teâlâ karşısında kendisini murakabe edip daima O'nun razı olacağı fiilleri yerine getirmek konusunda gayret sarf etmesidir. Bundan dolayı huşû sahibi olan kimse şeytanın oyunlarına aldanmaz. Zira o, Rabbinin karşısında kendisinden ve nefsinin arzularından geçer. Cüneyd-i Bağdâdî "Huşû, kalbin Allâmü'l-guyûb'a (gaybleri bilen Allah'a) karşı zillet (horluk ve değersizlik) içerisinde olmasıdır."[542] diyerek kulun Cenâb-ı Hak karşısındaki bu durumuna işaret eder. Kul, Yüce Rabbi karşısında tamamen siner ve yatışır. Bu haldeyken artık o, dünyevî arzulardan geçerek yalnızca Rabbi ile meşgul olur.

Huşû hali insanın öncelikle kalbinin mutmain olmasıyla başlar. Diğer bir deyişle huşû, kalpteki huzur ve sükûnet ile Allahu Teâlâ'ya teslim olmanın adıdır. Peygamber Efendimiz (sas) "*Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar.*"[543] buyurarak bir anlamda huşûnun mahallinin kalp olduğunu vurgulamış olur. Yine Efendimiz'in "*... Allah'ım, fayda vermeyen ilimden, huşû duymayan kalpten, doymayan nefisten ve kabul olunmayan duadan sana sığınırım...*" duasında huşûnun kalpte olduğu belirtilir.[544]

Allahu Teâlâ karşısında kulun huşû halini kuşanmasının alâmetlerinden biri de kalplerdeki hareketlenmelerdir. Kur'an-ı Kerîm'de "*İman edenlerin Allah'ı anma ve O'ndan inen Kur'an sebebiyle kalplerinin ürpermesi zamanı daha gelmedi mi? Onlar daha önce kendilerine kitap verilenler gibi olmasınlar. Onların üzerinden uzun zaman geçti de kalpleri katılaştı. Onlardan birçoğu yoldan çıkmış kimselerdir.*"[545] buyurularak kalplerin ürperdiğine

---

542 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 182.
543 Müslim, "Birr", 34 (No. 6543).
544 Müslim, "Zikir ve dua ve tevbe ve istiğfar", 73 (No. 6906).
545 Hadîd 57/16.

işaret edilmiştir. Bunun yanında mü'minin tanımı yapılırken "*Mü'minler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir.*"[546] buyurularak da kalplerin titremesi vurgulanmıştır. Yine "*Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkılmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi. Rablerinden korkanların, bu Kitab'ın etkisinden tüyleri ürperir, derken hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah'ın zikrine ısınıp yumuşar. İşte bu Kitap, Allah'ın, dilediğini kendisiyle doğru yola ilettiği hidayet rehberidir. Allah kimi de saptırırsa artık ona yol gösteren olmaz.*"[547] âyetinde ise tüylerin ürperip kalplerin yumuşamasından bahsedilmiştir. Kur'an-ı Kerim'deki bunun gibi ifadeler huşûnun kalbe olan etkisini göstermektedir. Allahu Teâlâ kalpte tecellî ettiğinde huşû oraya yerleşmiş olur. Nitekim Peygamber Efendimiz "*Allahu Teâlâ mahlukatından bir şeye tecellî edince o şey kendisine boyun eğer.*"[548] Buyurarak *tecellî* ile huşûyu ilişkilendirmiştir.

Öte yandan huşû, kalpte başlamakla birlikte tüm bedeni tesiri altında bırakır. Huşû sahibi mü'minin konuşmasından yürüyüşüne kadar tüm hal ve hareketleri Allah'ın rızasına uygun bir hale gelir. İnsanın dış görünüşündeki edebi de içindeki huşûnun bir göstergesidir. İnsanın kalbi huşû içerisinde olduğunda organları da buna uyum sağlar. Aksi takdirde, iç dünyasında huşû olmadan hareketlerini edepli gibi göstermeye çalışması durumunda riya ortaya çıkar, münafıklık yapmış olur. İçi başka, dışı başka olan kimselerin hakiki anlamda huşû sahibi olmadıkları anlaşılmaktadır. Gerçek mânâda huşû ise kalpteki alçakgönüllülüğün organlara yansımasıdır.[549] Huşûnun kökleri kalpte, dalları ise bedendedir. Allah'ın büyüklüğü kar-

---

546 Enfâl 8/2.
547 Zümer 39/23.
548 Nesâî, "Küsûf", 16 (No. 1487); İbn Mâce, "İkâmetü's-salevât", 152 (No. 1262).
549 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 148; Ebü'l-Beka, *el-Külliyyât*, 430.

şısında samimiyetle saygı ve ta'zim ile hareket etmesi, organlarının da buna uyarak sükûnet ve vakar içerisinde davranış sergilemesini sağlayacaktır.

Diğer taraftan huşûnun sağlanması için kulun da çaba sarf etmesi gerekir. Öncelikle Allah'ın yasakladığı fiillerden uzak durmak insanın gönlünü temizleyerek huşû için hazır hale gelmesini sağlayacaktır. Bunun için söz gelimi gözleri Allah'ın hoşnut olmayacağı her türlü varlıktan alıkoymak, dil ile yalan, dedikodu veya hakaret etme gibi fiillerden uzak durup diğer organları hata ve günahlardan arındırıp Allah'ın rızası yolunda kullanmak önem arz eder.

Kalpte olan huşûnun organlara yansımasıyla birlikte insanın hali ve davranışları etrafından anlaşılacak şekilde değişir. Peygamber Efendimiz (sas) rükû esnasındaki değişimi şu sözleriyle ifade etmektedir: "*Allah'ım, yalnız senin önünde eğildim, yalnız sana inandım, yalnız sana teslim oldum. Kulağım, gözüm, iliklerim, kemiklerim ve sinirlerim yalnız sana karşı huşû halindedir.*"[550] Kulun Rabbi karşısındaki huşûsu bazen de kılık kıyafetin mütevazı olmasıyla tezahür eder. Söz gelimi Peygamber Efendimiz (sas) "*Rabbinize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez.*"[551] ilâhî hitabı gereğince yağmur duasına çıktığında gösterişsiz elbiseler giyerek dua ve niyazda bulunur,[552] Rabbi karşısındaki aczini ifade ederdi. Bu uygulama, huşûnun maddî bir tezahürünün de olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Allah'a kulluk için yapılan tüm fiiller ve ibadetler huşû ve ihlâs ile yapıldığında anlam kazanır. Ebû Süleyman ed-Dârânî "Her şeyin bir süsü vardır, doğruluğun süsü huşûdur."[553] derken doğruluk gibi takdir gören bir fiilin dahi huşû ile yapıldı-

---

550 Tirmizî, "Deavât", 32 (No. 3421).
551 A'râf 7/55.
552 Tirmizî, "Cum'a", 43 (No. 558).
553 Sülemî, *Tabakât*, 42.

ğında daha güzel olduğuna işaret eder. Bundan dolayı huşû Allah'a gerçek mânâda iman etmenin bir gereği olarak karşımıza çıkar. Bu imanın hale yansıması ile huşû duyguya, düşünceye ve nihayetinde amellere etki eder. Bunun sağlanması için elbette Allahu Teâlâ'yı daha yakından tanımak, onun indirmiş olduğu ilâhî kitaba sıkı sıkıya sarılmak ve hayatı O'nun yolunda şekillendirmek esastır. Kur'an-ı Kerîm'i okuyup anlamak bizatihi insanın huşûsunu arttıracaktır. Kur'an-ı Kerîm'de *"De ki: Siz ona ister inanın ister inanmayın; şu bir gerçek ki, bundan önce kendilerine ilim verilen kimselere o (Kur'an) okununca, derhal yüz üstü secdeye kapanırlar. Ve derlerdi ki: 'Rabbimizi tesbih ederiz. Rabbimizin vâdi mutlaka yerine getirilir.' Ağlayarak yüz üstü yere kapanırlar. (Kur'an okumak) onların huşûlarını artırır."*[554] buyurulması da bu hususa işaret etmektedir.

Allah'a güvenip yönelen kimseler Kur'an-ı Kerîm'i okudukça daha çok bağlanır, duydukları huşû ile ibadetlerinde ve günlük yaşantılarında sükûna ve huzura ererler. Bununla birlikte insan, tabiatı gereği yaşamı boyunca içinde bulunduğu şartların da etkisiyle duygu ve halinde değişime maruz kalır. Bunun tabii bir neticesi olarak onun her zaman huşû halini muhafaza etmesi de mümkün olmaz. Zira insan yaşamını idame ettirmek, çevresindekilerle birlikte hayat sürmek durumundadır. Dünyevî meşgaleler onu oyalamakta, ibadet ederken veya bir âlimin huzurunda olduğunda hissettiği duyguları devam ettiremeyebilir. Bu durum yalnızca günümüz insanı için söz konusu da değildir. Hadislerden anlaşıldığı kadarıyla sahâbîler de bu durumun farkındadır. Nitekim vahiy kâtiplerinden Hanzala el-Üseyyidî ile Hz. Ebû Bekir arasında geçen bir konuşma bunun canlı bir örneğidir.

Hz. Hanzala bir gün Hz. Ebû Bekir ile karşılaşır ve ona "Hanzala münafık oldu!" diyerek içinde bulunduğu hali arz eder. Bu

---

[554] İsrâ 17/109.

söz karşısında Hz. Ebû Bekir, "Fesübhânallâh! Ne diyorsun!" deyince Hanzala duygu ve düşüncelerini açığa vurarak "Allah Rasûlü'nün yanındayken, o bize cenneti, cehennemi o kadar canlı bir şekilde hatırlatıyor ki sanki gözlerimizle görmüş gibi oluyoruz. Efendimiz'in yanından ayrıldıktan sonra hanımlarla, çocuklarla, iş güçle uğraşmaktan (onun anlattıklarını) unutuveriyoruz." der. Ardından Hz. Ebû Bekir şu sözleriyle ona katılır "Allah biliyor ya, biz de bu durumu yaşıyoruz."

Her iki sahibi de Peygamber Efendimiz'in (sas) yanında yaşadıkları sükûn ve huzur halini daima muhafaza etmek istemektedir. Ne var ki bu istekleri daimî olarak gerçekleşmemektedir. Durumu Peygamber Efendimiz'e arz etmeye karar verirler. Huzuruna geldiklerinde Hz. Hanzala "Münafık oldum." der. Peygamber Efendimiz (sas), "Bu da ne demek oluyor?" diye sorunca Hz. Hanzala, Hz. Ebû Bekir'e söylediklerini bir kez daha tekrarlayarak "Ey Allah'ın Rasûlü! Senin yanındayken bize cennet ve cehennemi öyle anlatıyorsun ki sanki gözümüzle görüyoruz. Yanından ayrılınca hanımlarla, çocuklarla, iş güçle uğraşmaktan (anlattıklarını) unutuveriyoruz." Bunun üzerine Efendimiz "*Bu canı bu tende tutan Allah'a yemin ederim ki, benim yanımdaki ve ibadet ederken ki haliniz sürekli devam edecek olsaydı, melekler evlerinizde, yollarınızda karşınıza çıkıp sizinle selâmlaşır, elinizi sıkarlardı. Gel gör ki, yâ Hanzala! (İnsan bu!) Bazen öyle, bazen böyle!*"[555]

Sahâbîler Peygamber Efendimiz'in yanındayken huşû ve huzur içerisinde eşsiz ve tarifsiz duygularla özel anlar yaşıyorlardı. Öyle huşû içerisinde oluyorlardı ki adeta başlarında ürkütmekten korktukları bir kuş var gibi oluyordu.[556] Tabiatıyla onun yanından ayrıldıklarında bu durum devam etmiyor, günlük meşgalelerine dönüyorlardı. Bununla birlikte Allah'a karşı duydukları huşû özellikle ibadetler esnasında zirveye ulaşıyor-

---

[555] Müslim, "Tevbe", 12 (No. 6966).
[556] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/279 (No. 18644).

du. Kur'an-ı Kerîm'de *"Hiç şüphesiz mü'minler kurtuluşa ermişlerdir. Çünkü onlar salâtlarında (namaz yahut Allah'a olan iman ve itaatlerinde) huşû içindedirler."*[557] buyurularak bu huşû halinin özellikle namazdaki önemine vurgu yapılıyordu.

Huşû, ilâhî hakikatlerin tecellisi esnasında kalbin ürpermesi ve adeta erimesidir. Namaz da bunun için en önemli fırsat anıdır. Güzel bir ezan nidâsıyla başlayan bu hal, namazın huzur içerisinde yerine getirilmesiyle sağlanmakta böylece adeta dünya ile olan bağ namaz müddetince koparılmaktadır. Peygamber Efendimiz'in (sas) *"Namazlar ikişer ikişer kılınır. Her iki rekâtta teşehhüd (tahiyyât) okursun, huşû içinde davranırsın, yakarırsın, boyun bükersin..."*[558] sözleriyle ifade ettiği gibi huşû içerisinde Rabbine boyun büken kul, namazı hatalarından arınarak tamamlar. Ne var ki her zaman için bunu başaramaz. Nitekim bir taraftan da şeytan onun huzurunu kaçırmak için çaba sarf eder. Peygamber Efendimiz bu durumu şöyle izah etmektedir: *"Ezan okunduğunda şeytan (bu sesi işitmemek için) hızlı bir şekilde yellenerek kaçar. Ezan bittikten sonra geri gelir. Kamet getirilmeye başlayınca tekrar kaçar. Kamet bitirilince tekrar geri döner. Namaz kılan insan ile kalbi arasına girmeye (ona vesvese vermeye) çalışır. 'Şu meseleyi de hatırla, bu meseleyi de hatırla...' der. Sonunda namaz kılan üç rekât mı kıldı, dört mü, bilemez hale gelir. Kişi üç rekât mı yoksa dört mü kıldığını bilemediğinde sehiv secdesi yapsın."*[559]

Şeytanın vesveselerine karşı namazda kulun daha dikkatli ve uyanık olması gerekir. Namaz kılan kimse, Allahu Teâlâ'nın huzurunda olduğunun şuuruyla gönlünü ondan başka hiçbir varlığa yöneltmemeli O'na karşı boyun eğmiş bir vaziyette kendisini muhafaza etmelidir. Bundan dolayı namazda huşunun şartı kişinin sağında ve solunda kimin olduğunu görmemesi ve bil-

---

557 Müminûn 23/1-2.
558 Tirmizî, "Salât", 166 (No. 385).
559 Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 11 (No. 3285).

memesi olduğu ifade edilmektedir.[560] Huşû insanın Rabbinden başkası ile meşgul olmamasının yanında genel anlamda gafil olmamayı da gerektirir. *"Beni anmak için namaz kıl."*[561] âyeti namazın Allah'ı anmak için bir vesile olduğunu vurgulamaktadır. Gaflet içerisinde kılınan namazda ise huşûdan eser kalmayacaktır. Huşû dolu bir namaz ise Allah'a yakınlaşmak için bir vesiledir. Zünnûn-ı Mısrî'nin ifadesiyle "Arif her gün daha fazla huşû içindedir, zira her an [Hakk'a] daha yakındır."[562] Huşû içerisinde kılınan namaz Allah'a yakınlaşmanın en güzel vesilesi olacaktır.

---

560 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 181.
561 Tâhâ 20/14.
562 Sülemî, *Tabakât*, 12.

2.14. Allah'ın Yüceliğinin İdraki: Tevazu

بِحَسْبِ امْرِئٍ مِنَ الشَّرِّ أَنْ يَحْقِرَ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ.

"...Müslüman kardeşini küçük görmesi, kişiye kötülük olarak yeter..."[563]

مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَمْثُلَ لَهُ الرِّجَالُ قِيَامًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ.

"İnsanların kendisi için ayağa kalkmasından hoşlanan kimse cehennemdeki yerine hazırlansın."[564]

آكُلُ كَمَا يَأْكُلُ العَبْدُ ، وأَجْلِسُ كَما يَجلِسُ العَبْدُ ، فَإِنَّمَا أَنَا عَبْد.

"Ben bir kulun yediği gibi yer ve oturduğu gibi otururum."[565]

لاَ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِى قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ كِبْرٍ.

"Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse cennete giremez."[566]

إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ الْكِبْرُ بَطَرُ الْحَقِّ وَغَمْطُ النَّاسِ.

"Allah güzeldir, güzelliği sever. Kibir ise hakikati inkâr etmek ve insanları küçük görmektir."[567]

---

563 Müslim, "Birr ve sıla", 32 (No. 6541).
564 Ebû Dâvûd, "Edeb", 151-152 (No. 5229).
565 Abdürrezzâk, *Musannef*, 10/415 (No. 19543).
566 Müslim, "Îmân", 147 (No. 265).
567 Müslim, "Îmân", 147 (No. 265).

İslâm ahlâkı ve tasavvuf düşüncesinin temel kavramlarından birisi de tevazudur. *Tevazu*, kişinin kendisinin düşük bir seviyede olduğunu düşünerek başkalarına karşı kibir ve aşağılama davranışlarından uzak durmasını ifade eder. Tevazu sahibi kimseler mütevazı olarak adlandırılır. Mütevazı insanlar üstünlüklerini övünmek ve böbürlenmek için kullanmaz; toplum içerisinde giyimlerine ve davranışlarına dikkat eder, alçakgönüllülüğü kendilerine şiar edinirler.

Tevazunun özü, âlemde kula verilen nimetlerin hakiki sahibinin Allah olduğu bilincidir. Bu yönüyle kulun tevazusu öncelikle Yaratanına karşıdır. Zira hakiki anlamda büyüklük ve yücelik Allah'a mahsustur. "*Göklerde ve yerde azamet yalnız O'nundur. O, azîzdir, hakîmdir.*"[568] Dolayısıyla kulun kendi acziyetini bilerek Rabbine karşı boyun eğmesi, tevazunun başlangıcıdır. Bu, dini literatürde *huşû* kavramıyla da ifade edilir. Huşû yahut tevazu sahibi olmak ise Allah'ı tanımaktan geçmektedir. Allahu Teâlâ'nın azametini, kullarına verdiği nimetleri, kulun O'ndan gelip O'na döneceğini tahayyül etmesi ve Rabbi karşısındaki konumunu idrak ederek kulluk sergilemesi kulu tevazu sahibi yapacaktır. Zünnûn-ı Mısrî bu hususu şöyle ifade etmektedir: "Tevazu sahibi olmak isteyen Allah'ın azametini düşünsün. Çünkü ilahî azamet nefsi eritir ve tasfiye eder. Allah'ın sultanlığına bakanın, nefsinin sultanlığı gider. Zira nefisler O'nun heybeti karşısında tamamen fakirdir."[569]

Yüce Rabbimizin büyüklüğünün şuuruna eren kul O'nun karşısında kendisine değer atfetmez. Bağdatlı mutasavvıf Ruveym (ö. 303/915) "Tevazu, gaybı çok iyi bilen Allah karşısında kalbin zelil olmasıdır."[570] derken Allahu Teâlâ karşısında kulun ne kadar aşağılarda olduğunu idrak ettiğinde tevazu sahibi olabileceğini vurgular. Diğer taraftan mutasavvıflardan Şiblî'ye

---

568 Câsiye 45/37.
569 Sülemî, *Tabakât*, 8.
570 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 184.

"Sen nesin?" diye sorulduğunda verdiği "Bâ harfinin altındaki noktayım."[571] cevabıyla bir taraftan tevazu gösterirken diğer taraftan da noktanın harfi işaret ettiği gibi kendisinin de onu yaratan Allahu Teâlâ'ya delâlet ettiğini ifade etmektedir. Bu şuura eren kul Rabbinden gelen her türlü hal karşısında tam bir teslimiyet gösterip itiraz etmemekle yükümlüdür.

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896) "Zikrullahın kemâli müşâhede, tevazunun kemâli ise rızadır."[572] diyerek Allah'a karşı tevazunun göstergesinin rıza olduğunu ifade eder. Kulun rızasının karşılığı elbette Allah'ın rızası olacaktır. Böylece kişinin Rabbi karşısındaki konumu kulun zihninde belirgin hale gelecektir. Ebû Osman el-Hîrî de "Kalbin selameti şu dört hasletledir: Allah için tevazu göstermek, Allah'a muhtaç olmak, Allah'tan korkmak ve Allah'tan ümitvar olmak."[573] sözüyle kalbin ancak tevazu ile selamet bulacağını belirtmiştir.

Tevazunun ikinci boyutu ise insanlar arası ilişkilerde ortaya çıkar. Rabbinin yüceliğini idrak eden kul, hakikatte kendi benliğinin ne kadar aşağı seviyelerde olduğunun şuuruna ermiştir. Böyle bir durumdayken başkalarına karşı kibir ve gösteriş içerisinde olmak artık anlamsız olacaktır. Bunun için kişinin kendisini kimseden üstün görmemesi insanlarla olan ilişkilerde kibrin önüne geçecektir. Hamdûn el-Kassâr (ö. 271/884) "Tevazu, bu dünyada ya da âhirette hiçbir kimseyi sana muhtaç görmemendir."[574] sözüyle tevazu sahibi olmadaki temel ilkeyi hatırlatmıştır. Kul kimseyi kendisine muhtaç görmezse onlara karşı büyüklenme duygusu içerisine girmeyecektir. Bunun neticesinde muhataplarının seviyesine inip onlara hoşgörü ve sevgi ile muamele edebilecektir. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) "Tevazu, şefkat kanatlarını gerip halka yumuşak

---

571 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 185.
572 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 114.
573 Sülemî, *Tabakât*, 95.
574 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 187.

davranmaktır."[575] diyerek buna işaret etmiştir. Tevazunun neticesinde insanlarla iyi geçinme gerçekleşecektir.

Tevazunun olmadığı yerde ise kibir ortaya çıkar. Kibir insanın kendisini başkalarından büyük görmesi, diğer bir deyişle başkalarını küçük görmesidir. Peygamber Efendimiz (sas) *"...Müslüman kardeşini küçük görmesi, kişiye kötülük olarak yeter..."*[576] buyurarak kibri büyük bir kötülük olarak tanımlamıştır. Kişinin kendisini büyük görmesi yürüyüşü ve düşüncesi başta olmak üzere insanlarla olan tüm davranışlarında kendisini gösterir. Kur'an-ı Kerîm'de *"Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü sen yeri asla yaramazsın, boyca da dağlara asla erişemezsin."*[577] ilâhî kelâmıyla bu davranışların hatalı olduğuna dikkat çekilir. İnsan ne kadar imkâna sahip olsa da bunların tamamını kendisine veren Allahu Teâlâ bir gün tekrar elinden alabilecektir. Dolayısıyla böbürlenmenin hiçbir mânâsı bulunmamaktadır. Bu husus gözden kaçırıldığında insanın içinde bulunduğu sosyal statü ve zenginlik sebebiyle kibirlenmesi kaçınılmaz bir hale gelmektedir.

Peygamber Efendimiz bu durumdaki kimseleri şöylece uyarmaktadır: *"İnsanların kendisi için ayağa kalkmasından hoşlanan kimse cehennemdeki yerine hazırlansın."*[578] Peygamber Efendimiz'in bu uyarısı, kibir ve büyüklük taslayarak insanların kendi huzurunda eğilmesini isteyen, hatta buna mecbur kılan kimselerle ilgili olmalıdır. Zira âlimlerin, velîlerin veya aile büyüklerinin bir mekâna girmesiyle birlikte bu kimselerin ilmine, yaşına veya ahlâkına hürmeten ayağa kalkmak adaptandır. Esas itibariyle böyle kimseler önlerinde ayağa kalkılmasından hoşlanmayacak bir ahlâkî olgunluğa da sahiptirler. Ama hak etmediği halde böyle bir saygı bekleyen kimselerin ise Peygamber Efendimiz'in uyarısının kapsamına girmesi söz konusudur. Böyle kimseler

---

[575] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 187.
[576] Müslim, "Birr ve sıla", 32 (No. 6541).
[577] İsrâ 17/37.
[578] Ebû Dâvûd, "Edeb", 151-152 (No. 5229).

toplumdaki zulmün ve mobbingin de temel kaynağıdır. Bunun içindir ki mutasavvıflardan Yûsuf b. Hüseyin er-Râzî tevazuyu bir anahtara benzeterek şöyle söylemiştir: "Bütün iyilikler bir evdedir, bu evin anahtarı da tevazudur. Aynı şekilde bütün kötülükler de bir evde toplanmıştır, bu evin anahtarı da kibirdir. Bunun delili, Âdem'in (as) günahından dolayı tevazu göstermesiyle affa ve ikrama kavuşması, İblis'in ise kibirlenmesinin kendisine hiçbir fayda vermemesidir."[579]

Dünyadaki makamı ne olursa olsun emrinde çalışan yahut idaresi altında bulunan kimselere samimiyet ve tevazu ile yaklaşabilen yöneticiler ise ahirette büyük mükâfatlara mazhar olacaklardır. Nitekim Peygamber Efendimiz'in ifadesiyle "*Allah için tevazu gösteren kişiyi Allah ancak yüceltir*."[580]

Peygamber Efendimiz ashâbına tevazuyu tavsiye ederken kendisi de bir peygamber veya bir devlet başkanı olması itibariyle toplumun en üst seviyesindeyken dahi tevazuyu elden bırakmamıştır. O, herkes gibi yaşamayı tercih etmiş, toplumdan ayrı mekanlarda lüks içerisinde yaşamaktan uzak durmuştur. Herkes gibi yerde oturmuş, sofrası yere kurulmuş, kaba kumaştan elbiseler giymiş, eşeğe binmiş ve bindiği hayvanın terkisine başkalarını da almıştır.[581] Yeri geldiğinde merkebine ot vermiş, evinin işlerini yapmış, ayakkabısını onarmış, elbisesini yamamış, koyun sağmış, etrafında kendisine hizmet edenlerle beraber yemek yemiş, hizmetçilere yardım etmiş, alışveriş yapmış, eşya taşımış, mütevazı bir davet de olsa icabet etmiş, zengin fakir ayırt etmeden herkesle ilgilenmiş, savaş zamanı herkesle birlikte ağır işlerde çalışmıştır.[582] O, giyimiyle, oturup kalkmasıyla sıradan bir sa-

---

579 Sülemî, *Tabakât*, 106.
580 Müslim, "Birr ve sıla", 69 (No. 6592).
581 Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 10/418 (No. 19555).
582 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 183. Müslim, "Mesâcid ve mevziu's-salât", 286 (No. 1525); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 5/140 (No. 4882). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/256 (No. 26724).

habeden farklı davranmamıştır. Yemek esnasında herkes gibi sofraya oturduğunda, hayretle neden böyle yaptığı sorulduğunda "*Ben bir kulun yediği gibi yer ve oturduğu gibi otururum.*"[583] buyurmuş ve "*Şüphesiz ki Allah beni mütevazı bir kul olarak yarattı, zorba ve inatçı biri olarak değil!*"[584] cevabını vermiştir. Hz. Aişe, Peygamber Efendimiz vefat ettiğinde yalnızca yün elbisesinin bulunduğunu belirtmiştir.[585] Hz. Musa da Tur-i Sinâ'da Rabbi ile konuştuğunda üzerinde yün kıyafetler bulunmaktaydı.[586] Yün elbise tevazuyu temsil ettiği için sûfîlerin de kıyafeti olmuştur.

Mekke'nin fethinde İslâm'a girmek üzere heyecandan titreyerek yanına gelen bir Mekkeliye, "*Sakin ol! Ben bir kral değilim. (Güneşte) kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum.*"[587] diyerek rahatlamasını sağlamıştı. Kendisi için ayağa kalkılmasını hoş görmemiş, fakir fukara ile çekinmeden oturup yemek yemiş ve ayrım gözetmeden herkese selam vermiştir.[588] Hz. Âişe'ye Peygamber Efendimiz'in (sas) evinde olduğu zamanlarda neler yaptığı sorulduğunda "O, herkes gibi bir insandı. Elbisesini temizler, koyununu sağar ve kendi ihtiyaçlarını kendisi görürdü."[589] cevabını vermiştir.

Peygamber Efendimiz (sas), etrafındakilerin kendisini aşırı şekilde övmesine izin vermezdi. Bir defasında huzuruna gelen bir kimse ona "Ey Muhammed! Ey Efendimiz, Efendimiz'in oğlu, bizim en hayırlımız ve en hayırlımızın oğlu!" şeklinde hitap etmesi kendisini rahatsız etmiş ve "*Ey insanlar! Aman takvanıza sahip çıkın! Sakın şeytan sizi aldatmasın! Ben, Muhammed b. Abdullah'ım. Allah'ın kulu ve Rasûlü'yüm. Vallahi ben, sizin beni,*

---

583 Abdürrezzâk, *Musannef*, 10/415 (No. 19543).
584 Ebû Dâvûd, "Et'ıme", 17(No. 3773).
585 Tirmizî, "Libâs", 10 (No. 1733)
586 Tirmizî, "Libâs", 10 (No. 1730)
587 İbn Mâce, "Et'ıme", 30 (No. 3312).
588 Tirmizî, "Edeb", 13 (No. 2754); İbn Hanbel, 3/132 (No. 12370); Buhârî, "Rikâk", 17 (No. 6452); Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 145 (No. 6378).
589 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/256 (No. 26724).

Yüce Allah'ın bana verdiği makamın üstüne çıkarmanızı istemem!"[590] buyurarak tevazunun en güzel örneğini sergilemişti.

Peygamber Efendimiz (sas) giyimiyle, davranışlarıyla o kadar sıradan bir kimse gibi görünürdü ki onu tanımayanlar kendisini diğer sahâbîlerden ayırt edemez, "Hanginiz Muhammed?" diye sorma ihtiyacı hissederdi.[591] Bunun bir örneği de hicret esnasında gerçekleşmişti. Medine yakınlarında istirahat etmek üzere Hz. Ebû Bekir ile Kubâ'da mola veren Peygamber Efendimiz'i karşılamaya gelenler onu tanıyamamış ancak Hz. Ebû Bekir'in kendi elbisesiyle gölge yapması üzerine onun peygamber olduğunu fark edebilmişlerdi.[592]

Peygamber Efendimiz'den sonra onun yolundan giden yöneticiler de tevazu konusuna ihtimam göstermiş, lüks ve şatafat içerisinde kibirlice yaşamayı uygun bulmamışlardır. Adil halifelerden Ömer b. Abdülaziz'in hali, tevazunun güzel bir örneğidir. O, bir gece evinde bir şeyler yazmaktadır. Yanında misafiri de vardır. Bu esnada feneri, içinde yağ kalmadığı için, neredeyse sönecektir. Misafiri hemen lambayı düzeltmek için kendisinden izin istemiş fakat o, "Misafire iş yaptırmak kereme sığmaz." cevabını vererek bunu reddetmiştir. Bunun üzerine misafir, "O halde hizmetçiyi uyandırayım." teklifini yapmış o ise "Hayır, o uykusunun henüz başında." diyerek onu rahatsız etmek istememiştir. Bunun üzerine kendisi kalkıp lambaya yağı doldurmuştur. Bunu gören misafir "Ey mü'minlerin emiri, nasıl olur da bu işi kendin yaparsın?" deyince Ömer b. Abdülaziz "Ömer olarak gittim, Ömer olarak döndüm." cevabını vermiştir.[593] O, tevazu içerisinde kendi işini kendisi görebilmiştir.

Tevazu, sadece idarecilerin ve servet sahibi olan kimselerin uyması gereken bir erdem değildir. Toplum içerisinde han-

---

590 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/154 (No. 12579).
591 Buhârî, "İlim", 6 (No. 63).
592 Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 45 (No. 3906).
593 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 183.

gi konumda bulunulursa bulunulsun tevazu içerisinde hareket etmek temel bir ilkedir. Herkesin içinde bulunduğu durumdan daha aşağıda olan mutlaka bulunur. Onların yanındayken kişinin tevazu içerisinde hareket etmesi sağlıklı ilişkilerin tesisi için önem arz etmektedir. Tevazunun şekli de muhatabın durumuna göre değişebilmektedir. Nitekim Abdullah b. Mübârek, durumu çok daha iyi olsa da kişinin fakir fukaranın yanında kendisini daha aşağı göstermesi; kendisinden daha zengin olanların yanında ise olduğundan daha zengin görünmesini tevazunun bir gereği olarak yorumlamıştır. [594] Ebû Osman el-Hîrî ise "Zenginlerle birlikte iken izzetli ol, fakirlerle iken tevazu göster. Zira zenginlere karşı izzetli davranman alçakgönüllülük, fakirlere karşı tevazu göstermen ise şereftir."[595] sözleriyle muhataba göre hareket edilmesinin önemine vurgu yapmıştır.

Ayrıca kişinin niyeti, davranışlarının kibir yahut tevazu kapsamında olmasını değiştirebilmektedir. Peygamber Efendimiz bir gün "*Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse cennete giremez.*" buyurmuş, bunu duyan bir sahâbî, "Ama insan elbisesinin ve ayakkabısının güzel olmasından hoşlanır!" deyince, Allah Rasûlü, "*Allah güzeldir, güzelliği sever. Kibir ise hakikati inkâr etmek ve insanları küçük görmektir.*"[596] buyurmuştur. Buradan anlaşıldığı gibi güzel giyinmek her zaman için kibir alameti değildir. İnsanın niyetine göre bu davranışın kibir olması söz konusu olabilmektedir. Nitekim Allahu Teâlâ nimetini kulunun üzerinde görmek ister. Çok pejmürde giyinmek de tevazu alameti olmayabilir. Tevazu insanın kalbinde olan bir duygudur. Dolayısıyla Allah'ın rızasına uygun giyinmek fakat kibirli davranmamak temel ilkedir. Diğer bir deyişle tevazu, toplum içerisinde zelil olmayacak kadar sade, kibirli görünmeyecek kadar da güzel giyinmeyi gerektirir. Tevazu kibir ile zillet arasındaki orta yol-

---

[594] Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 3/439.
[595] Sülemî, *Tabakât*, 97.
[596] Müslim, "Îmân", 147 (No. 265).

dur. Hz. Ebû Bekr, "Keremi takvâda, zenginliği yakînde, şerefi ise tevazuda bulduk."[597] derken kişinin şerefinin kibirde değil tevazuda olduğunu vurgulamıştır.

Tevazu bir taraftan kişinin makamı yahut varlıklı bir kimse olmasıyla diğer insanlardan üstün olduğu halde onlarla bir aradayken onların seviyesine inebilmek şeklinde gerçekleşirken diğer taraftan da hakkı duyduğunda kimden geldiğine bakmaksızın onu kabul edebilmekle tahakkuk eder. Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) bunu "Tevazu, ister cahil bir kimseden isterse bir çocuktan olsun fark etmeksizin hakkı duyduğun zaman ona boyun büküp kabul etmek ve ona sarılmaktır." [598] sözleriyle ifade etmektedir. Kimin söylediğine bakmaksızın hakkı kabul[599] etmek bir ilim adamı için en büyük erdemdir. Bunun aksi ise kibirdir. Peygamber Efendimiz (sas) "*Kibir, hakikati inkâr etmek ve insanları küçük görmektir.*"[600] buyurarak bu hususa işaret etmiştir.

Bazı mutasavvıflar kişinin tevazu gösterdiğini düşünmesini mahzurlu görmüşlerdir. Hatta Cüneyd-i Bağdâdî, "Tevhid ehli nazarında tevczu kibirdir." demiştir. Zira mütevazı olmak için kişinin öncelikle kendisinde bir varlık görmesi gerekmektedir. Gerçek muvahhidler ise hiçbir zaman kendisinde bir varlık görmemiş, daima alçak gönüllülük ile hareket etmişlerdir. Dolayısıyla kendisine değer vermeyen bir kimsenin tevazu gösterebilmesi söz konusu değildir.[601]

Tevazu sahibi olanların vasıfları Kur'an-ı Kerîm'de şöylece özetlenmektedir: "*Tevazu sahiplerini müjdele! Onlar, Allah anıldığı zaman kalpleri ürperen, başlarına gelen(musibet)lere sabreden, namazı dosdoğru kılan ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda harcayan kimselerdir.*"[602]

---

597 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 3/441.
598 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 184.
599 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 185.
600 Müslim, "Îmân", 147 (No. 265).
601 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 3/440.
602 Hac 22/34-35.

2.15. Kınanma Korkusu: Hayâ

الإِيمَانُ بِضْعٌ وَسَبْعُونَ شُعْبَةً وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الإِيمَانِ.

"İman yetmiş küsur parçadır. Hayâ da imandan bir parçadır."[603]

إِنَّ مِمَّا أَدْرَكَ النَّاسُ مِنْ كَلاَمِ النُّبُوَّةِ الأُولَى إِذَا لَمْ تَسْتَحِى فَاصْنَعْ مَا شِئْتَ.

"İnsanlık, ilk günden beri bütün peygamberlerin üzerinde ittifak ettikleri bir söz bilir; şayet utanmıyorsan, dilediğini yap!"[604]

الْحَيَاءُ مِنَ الإِيمَانِ وَالإِيمَانُ فِى الْجَنَّةِ وَالْبَذَاءُ مِنَ الْجَفَاءِ وَالْجَفَاءُ فِى النَّارِ.

"Hayâ imandan neş'et eder, (ehl-i) iman da cennete gider. Çirkin söz ve davranış ise kabalıktan ve kötü ahlâktan neş'et eder. Kötü ahlâk (sahibi olanlar) da cehenneme gider."[605]

إِنَّ لِكُلِّ دِينٍ خُلُقًا وَخُلُقُ الإِسْلاَمِ الْحَيَاءُ.

"Her dinin (kendine özgü) bir ahlâkı vardır; İslâm ahlâkının (özü) de hayâdır."[606]

الْحَيَاءُ خَيْرٌ كُلُّهُ.

"Hayâ sadece iyilik getirir."[607]

---

603 Müslim, "Îmân", 57 (No. 152).
604 Buhârî, "Edeb", 78 (No. 6120).
605 Tirmizî, "Birr ve sıla", 65 (No. 2009).
606 İbn Mâce, "Zühd", 17 (No. 4181).
607 Müslim, "Îmân", 61 (No. 157).

Hayâ, her insanda bulunan tabiî bir duygudur. Bir eksiklik ve bu kusurun fark edilmesiyle maruz kalınacak kınanma veya küçük görülme endişesi utanç duygusunu ortaya çıkarmaktadır. Utanma duygusu, dinî ve ahlâkî kurallar söz konusu olduğunda ise hayâ adını almaktadır. Hayâ, kelime olarak çekinmeyi ve utanmayı ifade eden bir kavram olup kişinin kınanma korkusuyla dinen ve örfen çirkin görülen fiilleri terk etmesidir.[608] Hayâ, bir taraftan Allah'tan korkarak veya toplumun kınamasından çekinerek dinen, aklen ve örfen çirkin görülen davranışlardan uzaklaşmayı sağlarken diğer taraftan da yapılan hatanın sonucunda duyulan pişmanlık ile kişiyi tevbeye yöneltmesi açısından insanın hayatında önemli bir işleve sahiptir.

Hayâ, her şeyden önce insanın çirkin davranışlardan uzak durmasını sağlayan bir duygudur. Yapılması hoş görülmeyen davranışlar sergilendiğinde insanda utanma duygusu ortaya çıkar. Bu duygu, benzer hataların tekrar edilmemesi için bir kalkan gibidir. İrâdesi kuvvetli kimseler sonunda utanç olan bir işten uzak durmayı prensip edinirler. İşin sonunda utanmaya sebep olacak davranışlar aynı zamanda dinen ve örfen kötü olarak addedilen davranışlardır. Başkalarından utanıp çekinen kimsenin kendisini kötü davranışlardan uzak tutmasıyla otokontrol mekanizması oluşmuş olur. Bunun yanında Allah'ın nimetleri karşısında kulun kendi hatalarını görmesi de onda utanma duygusunu canlandırır. Böylece hayâ sahibi bir kul, düşünce ve davranışlarında kınanma konusu olmayacak bir yaşam sürmeyi karakter haline getirir.

Hayâ, kişinin Allah'a olan imanı ile doğrudan ilişkilidir. Peygamber Efendimiz (sas) "*İman yetmiş küsur parçadır. Hayâ da imandan bir parçadır*."[609] buyurarak bu hususa işaret eder. Allah'a kar-

---

608 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 270; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 83; Ebü'l-Beka, *el-Külliyyât*, 1/440.

609 Müslim, "Îmân", 57 (No. 152).

şı utanma duygusunun oluşabilmesi elbette ki öncelikle Allah'a inanmanın tam anlamıyla kemal bulmasıyla gerçekleşir. Allah'ın kulunu daima görüp gözettiğinin şuuruna varmak, gizlide ve açıkta her hale muttalî olduğunu bilmek insanda utanma duygusunu ortaya çıkaracaktır. Bunun yanında Allah'ın emir ve yasakları karşısında yapılan ihlaller neticesinde müslüman toplum içerisinde duyulan utanç duygusu da imanın bir gereğidir. *"İnsanlık, ilk günden beri bütün peygamberlerin üzerinde ittifak ettikleri bir söz bilir; şayet utanmıyorsan, dilediğini yap!"*[610] hadisi de neticesinde insanı utandıracak davranışlardan uzak durmayı öğütler. Bunun temelinde dini konulardaki hatalı davranışlardan kaçınma yatmaktadır.

İnsanın iç dünyasında gerçekleşen bir duygu olsa da bunun dışa yansıması bazen yüz kızarması, bazen de başın öne eğilmesi gibi şekillerde gerçekleşir. İnsanda otaya çıkan şeklî emareler kişinin içindeki imanın bir belirtisidir. Peygamber Efendimiz (sas), utanması dolayısıyla kardeşini şiddetle uyaran birisini görünce, *"Onu (kendi haline) bırak. Çünkü hayâ, imandandır."*[611] buyurarak bu halin gayet tabiî olduğunu vurgulamıştır. Diğer bir seferinde ise Peygamber Efendimiz *"Hayâ imandan neş'et eder, (ehl-i) iman da cennete gider. Çirkin söz ve davranış ise kabalıktan ve kötü ahlâktan neş'et eder. Kötü ahlâk (sahibi olanlar) da cehenneme gider."*[612] buyurarak hayânın ahlâk ile olan ilişkisine işaret etmiştir.

Utanma, Allah'a karşı hoş olmayan bir davranış sergilemekten kaynaklandığında değerlidir. Bunun dışında insanın günlük olarak hayatını etkileyen, sorumluluklarını yerine getirmesini engelleyen, sosyal yaşantıda hakkını almaktan veya iyilik yapmaktan alıkoyan bir utanma, hayâ anlayışına aykırıdır. Bu şekildeki bir utangaçlık insanın kendisine zarar vermesi itibariy-

---

610 Buhârî, "Edeb", 78 (No. 6120).
611 Buhârî, "Edeb", 77 (No. 6118).
612 Tirmizî, "Birr ve sıla", 65 (No. 2009).

le hayâ düşüncesiyle bağdaşmayacaktır. Hayâ, aynı zamanda sosyal etkileşimleri besleyen temel bir faktördür. Toplum içerisinde hoş görülmeyen davranışlardan uzaklaşmak insanı diğer insanların da sevdiği bir konuma çıkaracaktır. Nitekim güzel ahlâkın hayâ ile doğrudan ilişkisi bulunmaktadır.

Hayâ sahibi olmak güzel ahlâkın temel bir şartıdır. Peygamber Efendimiz'in (sas) ifadesiyle "*Her dinin (kendine özgü) bir ahlâkı vardır; İslâm ahlâkının (özü) de hayâdır.*"[613] Hayâ, insanı kötülüklerden uzaklaştırmakta, utanmamayı ve her türlü kötülüğü (fuhşiyâtı) ifade eden hayâsızlık ise insanı toplum içerisinde kınanıp dışlanan bir hale bürümektedir. Peygamber Efendimiz (sas) "*Arsızlık nerede ve kimde olursa olsun çirkinleştirir; hayâ ise nerede ve kimde olursa olsun zarifleştirir*"[614] buyurarak hayâ sahibinin kibar ve zarif kişiliğine de vurgu yapmıştır. Hz. Şuayb'ın (as) kızının Hz. Musa (as) ile görüşmesi bu kibarlığın en güzel örneklerindendir. Kur'an-ı Kerim'de ifade edildiği üzere "*Nihâyet kızlardan biri utana utana yürüyerek ona gelip, 'Bizim için koyunlarımızı sulamanın ücretini vermek üzere babam seni çağırıyor.' der.*"[615] İmanın vermiş olduğu bu asalet ve hayâ duygusuyla elbisesini yüzüne kapatarak[616] görüşmesi, hayânın gözle görülür halidir. Bu bağlamda Muhâsibî, "Hayâ, Allah'ın razı olmadığı bütün kötü huyları terk etmektir."[617] derken hayânın ahlâkı güzelleştiren bu yönüne vurgu yapmaktadır.

Güzel ahlâk sahibi olmak aynı zamanda "Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanmak" ilkesinden hareketle Allah'ın isim ve sıfatlarını da hayata geçirmekle olur. Allah hayâ sahibidir, kullarının da hayâ sahibi olmasını ister. Nitekim bir hadis-i şerifte Efendimiz, "*Şüphesiz Yüce Rabbiniz hayâ sahibi ve cömerttir. Kulu (dua et-*

---

613 İbn Mâce, "Zühd", 17 (No. 4181).
614 Tirmizî, "Birr ve sıla", 47 (No. 1974).
615 Kasas 28/25.
616 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/218.
617 Ferîdüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 261.

mek için) O'na ellerini kaldırdığı zaman, o elleri boş çevirmekten hayâ eder."[618] buyurarak Rabbimizin de hayâ sahibi olduğunu vurgulamaktadır. Hiç şüphesiz Allahu Teâlâ'nın kullarınki gibi bir utanma duygusu içerisinde olması söz konusu değildir. O'nun hayâsının, kötü ve çirkin fiilleri kendi zâtı için uygun görmemesi şeklinde anlaşılması uygun olacaktır.

Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanan kulların başında elbette ki Peygamber Efendimiz (sas) gelmektedir. Ashâbından Ebû Saîd el-Hudrî Peygamber Efendimiz'in ahlâkını şöyle anlatmaktadır: "Peygamber, köşesine çekilmiş genç bir kızdan daha hayâlı idi. Hoşlanmadığı bir şey gördüğünde biz onu yüzünden anlardık."[619] Efendimiz haliyle ve davranışlarıyla hayâ sahibi olmanın en güzel örneği olduğu gibi hadislerinde de ashâbına hayâyı tavsiye etmekte, bir taraftan hayânın imanın vazgeçilmez bir parçası olduğunu vurgularken diğer taraftan da "*Hayâ sadece iyilik getirir.*"[620] buyurarak hayânın insanın her zaman menfaatine olacağına işaret etmekteydi. Ayrıca Efendimiz, hayânın yalnızca kendisinin değil diğer peygamberlerin de teşvik ettiği bir değer olduğunu vurgulamakta ve şöyle buyurmaktaydı: "*Dört haslet peygamberlerin sünnetindendir: Hayâ, güzel koku sürünmek, misvak kullanmak ve evlenmek.*"[621].

Hz. Peygamber'in bu tavsiyelerini hayatlarına aktarmakta gecikmeyen sahabe arasında da hayâsı ile öne çıkanlar bulunuyordu. Hz. Osman hayâ sahibi ashâbdan ilk hatıra gelenidir. Peygamber Efendimiz sahâbîlerinin faziletlerinden bahsettiği bir konuşmasında Hz. Osman'ı "*ashâbın en hayâlısı*" olarak tanımlamıştır.[622] Bundan dolayı Hz. Osman'a karşı özel bir muamalede bulunma ihtiyacı hisseden Peygamber Efendimiz, ken-

---

618 Ebû Dâvûd, "Tefrîu ebvâbi'l-vitr", 23 (No. 1488).
619 Buhârî, "Edeb", 72 (No. 6102).
620 Buhârî, "Edeb", 77 (No. 6117).
621 Tirmizî, "Nikâḥ", 1 (No. 1080).
622 Tirmizî, "Menâkıb", 32 (No. 3791).

disini ziyarete geldiğinde diğer sahâbîlere karşı uygulamadığı kadar titiz davranarak derlenip toparlanmaktadır. Kendisine bu durum sorulduğunda *"Meleklerin bile hayâ ettiği insandan benim hayâ etmemem doğru olmaz."* cevabını vermiştir.[623]

Yine bir gün ashâbına, *"Allah'tan gereği gibi, hakkıyla hayâ edin!"* buyurunca onlar, "Ey Allah'ın Rasûlü! Elhamdülillâh biz Allah'tan hayâ ediyoruz." demişlerdi. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz sözlerini şöylece açıklamıştı: *"Bu, sizin anladığınız gibi değildir! Allah'tan hakkıyla hayâ etmek, baş ve başta bulunan organlarla, karın ve karnın içine aldığı organları (her türlü günah ve haramdan) korumak, ölümü ve (toprak altında) çürümeyi daima hatırlamaktır. Âhireti arzu eden, dünyanın süsünü terk eder. Kim bu şekilde davranırsa Allah'tan gereği gibi hayâ etmiş olur."*[624] Efendimiz'in sözlerinden de anlaşıldığı gibi Allah'ın emir ve yasaklarına riâyet etmede gösterilen titizlik hayâ duygusunu şekillendiren temel etmendir. Allah'ın rızasına uygun bir kulluk sergileyerek zühd ve takvâ sahibi olmak kulun Rabbine karşı beslediği hayâ duygusunun bir göstergesidir. Sûfîlerden Serî es-Sakatî "Hayâ ve üns kalbin kapısına iner, eğer bir kalpte zühd ve takva varsa oraya konarlar, yoksa geri dönüp giderler."[625] sözüyle bu hakikate işaret etmiştir.

Yahyâ b. Muâz ise "Bir kimse taat halindeyken ulu ve yüce Allah'tan hayâ ederse O da kerem hayâsıyla hayâ edip işlediği günahtan dolayı kula azap etmez. Kul itaat halindeyken Allah'tan hayâ ederse, isyan halindeyken de Allah ondan hayâ eder. Ancak kulun hayâsı nedamet hayâsı, Allah'ın hayâsı kerem hayâsıdır."[626] diyerek hayânın esas itibariyle karşılıklı olduğunu vurgular. Kul Allah'tan hayâ ederse, Allahu Teâlâ da kulunu cezalandırmaktan hayâ eder. Aynı zamanda hayâ duy-

---

623 Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 26 (No. 6209).
624 Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 24 (No. 2458).
625 Ferîdüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 317.
626 Ferîdüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 342.

gusu insanı çeşitli hata ve günahlardan koruyan bir kalkan haline gelir. Serî es-Sakatî'nin "Günahı terk etmenin üç yolu vardır: Cehennem korkusu, cennet arzusu, ulu ve yüce Allah'tan hayâ etme duygusu."[627] sözü de dindarlığın temelinde hayâ duygusunun yer aldığını gösterir.

Hayânın ortaya çıkmasında tefekkürün de önemli bir yeri bulunmaktadır. Cenâb-ı Hakk'ın insana olan nimetlerini, lütuf ve ihsânlarını düşünmek, buna mukabil nefsin itaatsiz halini ve kusurlarını muhasebe etmek insanı pişmanlığa ve Allah'tan utanmaya sevk eder. Allah'ın daima kendisini gördüğünün şuuruna ermek, açıktan günah işlemekten çekinen kulun gizlide de utanıp sıkılmasını sağlayacaktır. "*O Allah'ın, her şeyi gördüğünü bilmiyor mu?*" âyeti[628] de bir anlamda hayâyı teşvik etmektedir. Burada adeta "Allah'ın, her şeyi gördüğünü bilmiyor musun, hayâ et!" denilmektedir. Allah'tan gizlenmek, ondan habersiz bir fiili yerine getirmek mümkün değildir. Bu bilinçle hareket eden kulun Allah'tan hayâ ederek günahlardan uzaklaşması, her zaman ve her mekânda takvâyı esas alan bir hayat sürmesini sağlayacaktır. "*Ey Âdemoğulları! Size avret yerlerinizi örtecek giysi ve süslenecek elbise verdik. Takva elbisesi var ya, işte o daha hayırlıdır.*"[629] âyetindeki takvâ elbisesi kulun daima Allah'ın rızasına uygun hareket etmesini sağlayacak hayâ giysisidir.[630] Hayâ da Allah'a olan imanın tabiî bir neticesidir. Allah'a karşı sevgi temelli bir tazimin neticesi elbette hayâ olacaktır.

Allah'a karşı duyulan sevgi ve onu dost olarak görme, insanda hayâ duygusunu geliştirmektedir. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî: "Hayâ korkudan daha üstündür. Çünkü hayâ has dostlara, korku âlimlere mahsustur."[631] sözüyle hayâ duygusunun

---

[627] Ferîdüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 319.
[628] Alak 96/14.
[629] A'râf 7/26
[630] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/366.
[631] Ferîdüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 300.

ortaya çıkışında Allah'a karşı duyulan sevginin önemine işaret etmektedir. Bunun için sûfîler de yalnızca gerçek Sevgili ile ilgilenmeyi her şeyin üstünde tutmaktadır. Sûfilerden Yusuf b. Hüseyin bu hususu şöyle ifade etmektedir: "Sûfîler, Allah'ın kendilerini gördüğünü bilirler. Cenâb-ı Hakk'ın onları kendisinden başka bir şeyle ilgilendiklerini görmesinden dolayı da hayâ ederler."[632] Buradaki hayâ, tasavvufta kulluğun en üst boyutudur. Nitekim burada kişiyi meşgul eden mâsivânın (Allah'tan başka her şeyin) aradan çıkarılması ve sûfînin dünyasında yalnızca Allah'ın kalması esastır. Bu mertebedeki kul, halkın içerisindeyken, günlük vazifeleri yerine getirirken dahi gönlünde Allah'la baş başa kalmayı başarabilir. Bu hali ortaya çıkaran temel duygu da yine hayâdır.

Utanma duygusuyla, Allahu Teâlâ'nın azameti ve daima kulunu gözetmesi karşısında mahcup bir halde olup günahlardan kaçınan ve ar damarı çatlamamış olan kullar hayâ sahibidir. Hayâ sahibi olanlar ise hem âhirette büyük ikramlara mazhar olacaklar hem de bu dünyada dürüst, güvenilir, nazik ve güzel ahlâklı bireyler olarak toplum içerisinde itibar göreceklerdir. Elbette ki kulun hayâ sahibi olmaktan muradı insanların kendisini takdir etmesi değildir. Fakat hayâ sahibi olmak insana çok yönlü faydalar sağlayacaktır. Allah karşısındaki makamının yanında dünyada da huzur ve sükûn dolu bir yaşantıya sahip olunması, hayânın insanın yaşantısındaki somut neticelerindendir. Hayâ sahibi olmak insana çok hayırlar getirecektir. Nitekim Peygamber Efendimiz (sas) bu hususu veciz bir şekilde ifade etmiştir: "*Hayâ sadece iyilik getirir*."[633]

---

632 Sülemî, *Tabakât*, 104.
633 Müslim, "Îmân", 61 (No. 157).

2.16. Allah'a İtaatsizlik Etmekten Korkmak: Takvâ[634]

لاَ تَحَاسَدُوا وَلاَ تَنَاجَشُوا وَلاَ تَبَاغَضُوا وَلاَ تَدَابَرُوا وَلاَ يَبِعْ بَعْضُكُمْ عَلَى بَيْعِ بَعْضٍ وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا. الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ لاَ يَظْلِمُهُ وَلاَ يَخْذُلُهُ وَلاَ يَحْقِرُهُ . التَّقْوَى هَا هُنَا.

"Birbirinize haset etmeyin! (Fiyatı yükseltmek için) müşteri kızıştırmayın! Birbirinize buğz etmeyin! Birbirinize sırt çevirmeyin! Hiçbiriniz diğerinin (gerçekleştirdiği) satış üzerine (ikinci bir) satış yapmasın! Kardeş olun ey Allah'ın kulları! Müslüman müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez, onu yardımsız bırakmaz, onu küçük görmez. [Dedikten sonra Efendimiz göğsüne işaret ederek üç defa şöyle buyurur:] Takvâ işte buradadır."[635]

الْحَسَبُ الْمَالُ وَالْكَرَمُ التَّقْوَى.

"Haseb (kişiyi halk nazarında yücelten nitelik) maldır, kerem (kişiyi Allah katında yücelten nitelik) ise takvâdır."[636]

إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِي الْمُتَّقُونَ مَنْ كَانُوا وَحَيْثُ كَانُوا.

"İnsanların benim gözümde en üstün olanları, kim olur-

634 Bu başlık, daha önce *Tasavvuf ve Hayat* (Fecir Yayınları, Ankara: 2021, 155-164) kitabında yayınladığımız bölümün gözden geçirilerek ilgili hadisler çerçevesinde yeniden ele alınmış halidir.

635 Müslim, "Birr ve sıla", 32 (No. 6541).

636 Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'an", 49 (No. 3271); İbn Mâce, "Zühd", 24 (No. 4219)

larsa olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar, takvâ sahibi olanlarıdır."[637]

أُوصِيكَ بِتَقْوَى اللَّهِ فِي سِرِّ أَمْرِكَ وَعَلَانِيَتِهِ وَإِذَا أَسَأْتَ فَأَحْسِنْ وَلَا تَسْأَلَنَّ أَحَدًا شَيْئًا وَإِنْ سَقَطَ سَوْطُكَ وَلَا تَقْبِضْ أَمَانَةً وَلَا تَقْضِ بَيْنَ اثْنَيْنِ.

"Gizli ve açık işlerinde Allah'tan korkmanı, bir kötülük yaptığında hemen bir iyilik yapmanı, değneğin yere düşse bile kimseden bir şey istememeni, herhangi bir emaneti alıkoymamanı ve iki kişi arasında hüküm vermemeni tavsiye ederim."[638]

اللَّهُمَّ إِنِّى أَسْأَلُكَ الْهُدَى وَالتُّقَى وَالْعَفَافَ وَالْغِنَى.

"Allah'ım, senden hidâyet, takvâ, iffet ve gönül zenginliği istiyorum."[639]

İnsanın en aslî vazifesi Rabbini tanımak ve ona güzel kulluk sergilemektir. Cenâb-ı Hakk'ın istediği doğrultuda kulluk, birtakım mahzurlu düşünce ve davranışlardan sakınmak ve korunmakla mümkün olur. İşte bu Allah'a karşı itaatsizlik etme durumundan sakınma hali takvâ olarak adlandırılır.

Bir gün Übey b. Ka'b adlı sahâbî Hz. Ömer'e takvânın ne olduğunu sorar. Hz. Ömer ona dönerek "Sen hiç dikenli bir yolda yürüdün mü?" diyerek ona soruyla karşılık verir. "Evet, yürüdüm." deyince "Peki yolda nasıl yürüdün?" sorusunu yöneltir. Ka'b "Elbisemi yukarı topladım, dikkatli bir şekilde dikenlere batmadan yürümeye çalıştım." cevabını verir. Bunun üzerine Hz. Ömer, "İşte takvâ budur." buyurur.[640] Takvâ, diken-

---

637 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/236 (No. 22402).

638 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/181 (No. 21906).

639 Müslim, "Zikir, dua, tevbe ve istiğfar", 72 (No. 6904)

640 Ebü'l-Fidâ İsmâ'îl b. Ömer ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l- 'Azîm*, thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000), 1/263.

li bir yolda insanın dikenlerden sakındığı gibi hayatı boyunca Allah'ın razı olmayacağı her türlü davranış ve günahtan sakınması ve uzak durmasıdır.

Takvâ, kelime olarak "korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak ve çekinmek" anlamlarına gelir.[641] Terim olarak ise kişinin başta şirk olmak üzere kendisini günahlara karşı korumasıdır.[642] Diğer bir deyişle kulun Allah'a itaat ederek gelecek olan azaptan sakınmasıdır. Bu da âhirette cezayı gerektiren davranışlardan nefsi korumak suretiyle gerçekleşir.[643]

Takvânın anlamlarından birisi de "Allah'tan korkmak"tır. Buradaki korku, karşıdakinin korkunç olmasından dolayı oluşan bir ürkme hali yahut ceza verileceğinden dolayı korkmak değildir. Takvâ, Allah'a karşı saygısızlık edip onu incitme ihtimalinden ötürü duyulan korkudur. Diğer bir deyişle Rabbinin rızasına aykırı hareket etme düşüncesinin insanı tedirgin ve rahatsız etmesidir.

Öte yandan takvâ Allah'a karşı itaatsizlik durumundan sakınmaktır. "*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekiyorsa, öylece sakının*!"[644] âyet-i kerîmesi bu hususa işaret eder. Mutasavvıflardan Kuşeyrî, bu âyetteki Allah'a karşı gelmekten sakınma halini, "Allah'a itaat etmek, isyan etmemek; O'nu zikretmek, unutmamak; şükretmek, küfrân-ı nimette bulunmamaktır." sözleriyle açıklar.[645]

Kuşeyrî'ye göre takvâ, hayırlı işlerin başı olup Allah'a itaat etmek suretiyle azaptan korunmaktır. Nitekim takvâ kelimesi Arapçada "Falanca kalkanıyla korundu." cümlesinde oldu-

---

641 Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/394; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 530; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 54/4901.
642 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 531.
643 Cürcânî, *Ta'rîfât*, 58.
644 Âl-i İmrân 3/102.
645 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 142.

ğu gibi bir araçla korunmak/sakınmak anlamında da kullanılır. Kuşeyrî'ye göre takvânın aslı önce şirkten, sonra günahlardan daha sonra şüphelilerden sakınmak ve son olarak da bu bağlamda faydasız işlerin tamamını terk etmektir.[646]

Allah'a giden yolda sakınılması gereken hususlar çeşit çeşittir. Kuşeyrî'ye göre "Avamın takvâsı şirkten, havâssın (özel ve seçkin kulların) takvâsı isyandan, evliyanın takvâsı amelleri vesile bilmekten, peygamberlerin takvâsı fiilleri Allah'a değil de kendilerine nispet etmekten sakınmak şeklinde gerçekleşir."[647] Bu bağlamda kişinin hayatı boyunca sakınması gereken hususların başında imanını koruması gelmektedir. Her türlü şirk ve inkâr içeren düşünce ve fiillerden uzak durmak esasında müslüman olmanın gereğidir. Her müslüman takvâ üzere yaşamak mecburiyetindedir.

Takvâ, günahları ve Allah'ın razı olmayacağı her türlü fiilden uzaklaşmayı gerektirir. Kulunun günah işlemesi Allahu Teâlâ'nın hoşnut olmayacağı bir durumdur. Peygamber Efendimiz "*Allahu Teâlâ'dan daha kıskanç kimse yoktur. Onun kıskanması (gayretullah), mü'min kulun açık veya gizli haramları işlemesinden dolayıdır.*"[648] buyurarak Rabbimizin sevdiği kulları kıskanacağını bildirmiştir.

İlk dönem sûfîlerinden Muhâsibî takvâyı "Allah'ın hoş görmediği şeyden uzaklaşarak sakınmaktır." şeklinde tanımlarken[649] takvâ ile Allah'ın rızasının ilişkisine işaret eder. Allah'ın rızasını kazanmak ise O'nun yasakladıklarından yüz çevirmekten geçmektedir. Sehl b. Abdullah: "Takvâsının sağlam olmasını dileyen kimse günahları tamamıyla terk etsin."[650] diyerek bu hususu vurgular. Zünnûn-ı Mısrî, "Muttakî, dışını günah-

---

646 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 142.
647 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 145.
648 Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, *el-Müsned*, 9/59 (No. 5123).
649 Muhâsibî, *er-Riâye li-hukûkillah*, 25.
650 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 142.

larla, içini de şüphelilerle kirletmeyen ve daima Allah'ın rızası doğrultusunda hareket edendir."[651] sözüyle daha da ileri giderek yalnızca günahlar değil şüphelilerden de sakınmak gerektiğini vurgular.

Sûfîlerin hayat hikâyelerine bakıldığında insanlarla ve diğer canlılarla ilişkilerinde şüphelilerden dahi sakınarak çok hassas davrandıkları görülür. Örneğin kaynaklarda ifade edildiğine göre İbn Yezid, bir gün Hemedan'dan bir tohum satın alır. Bistam'a vardığında tohumların içerisinde iki tane karıncanın da yer aldığını fark eder. Karıncaları yurdundan etmemesi gerektiğini düşünür. Hemen geri döner ve onları aldığı yere bırakır. Bu hâdise bir karıncanın hakkına dahi nasıl riayet edildiğine dair güzel bir örnektir.

Diğer bir rivayete göre Bayezid-i Bistâmî bir gün camiye gider. İçeri gireceği esnada asasını yere koyar. Fakat istemeden de olsa asası bir anda devriliverir ve orada bulunan bir ihtiyarın asasını yere düşürür. Namaz sonrasında ihtiyar güçlükle eğilerek bastonunu alır ve evine döner. Durumu öğrenen Bayezid ihtiyarın peşinden gider ve ondan hakkını helal etmesini ister. İhtiyarın, bastonunu almak için zahmet çekmesinin sorumlusu olarak kendisini görmektedir.[652]

Sûfîlerin çevreleriyle olan ilişkilerinde ne kadar hassas davrandıklarına dair daha nice örnekler kaynaklarda zikredilmiştir. Bu örnekler tasavvuf büyüklerinin Yaratandan ötürü yaratılana ne kadar değer verdiğinin bir göstergesidir. Onlar, yalnızca haramlardan uzak durmakla yetinmemiş mahlûkatı incitecek her türlü davranıştan sakınmayı da takvâ kapsamında değerlendirmişlerdir.

Takvâ üzere bir yaşam sergilemekle zahidlik arasında da sıkı bir ilişki vardır. Dünyanın tüm aldatıcı güzelliklerine karşı kişi-

651 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 143.
652 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 144.

nin gönlünü kaptırmaması, takvâsı ile doğru orantılıdır. Yalnızca haramlardan uzak durmak değil insanı rehavete ve tembelliğe sevk edecek şekilde ihtiyaçtan fazla tüketmekten kaçınmak da takvâ kapsamında değerlendirilmiştir. Sûfîlerden biri "Allah, takvâ üzere olan kimsenin kalbine dünyaya yüz çevirmeyi kolaylaştırır."[653] diyerek bu hususa işaret etmiştir. Kuşeyrî de "*Allah katında en değerli olanınız, en çok takvâ üzere olanlarınızdır.*"[654] âyetinde ifade edilen takvâyı nefsin haz ve tamahından hürleşmek olarak açıklamaktadır. "En çok takvâ üzerinde olma" ifadesini ise "nefsinden en uzak ve buna karşın Allah'a en yakın olanınız" şeklinde açıklamaktadır.[655]

Nefsinin arzularına karşı koyabilen kimsenin hedefi ise âhiret olur. Takvâ ehli olanlar elbette ki âhirete gitmek için özlem duyarlar. Bundan dolayı Nasrabâzî, "Takvâya sarılan dünyayı terk etmenin özlemini duyar. Çünkü Allahu Teâlâ 'Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir. Elbette ki âhiret yurdu Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır.' buyurur." diyerek muttakilerin daha hayırlı bir yaşam olan âhireti arzuladıklarını belirtir. [656]

Günahlardan ve Allah'a isyan etmekten uzaklaşmak takvânın bir boyutudur. Bazı sûfîler bunu zâhirî takvâ olarak değerlendirmiştir. İbnü'l-Atâ "Takvânın bir zâhiri bir de bâtını vardır. Zâhiri dinin sınırlarına riâyet etmek, bâtını ise niyet ve ihlâstır."[657] sözü ile kişinin ihlâslı olmasının da takvâ ile olan ilişkisine temas etmiştir.

Bazı sûfîler takvâya "Allah'tan gayrısını terk etme" anlamı da yüklemişlerdir. Kelâbâzî'nin aktardığına göre Muhammed b. Sencân, bu kanaatini "Takvâ, Allah'tan başkasını terk etmektir."

---

653 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 142.
654 Hucurât, 49/13.
655 Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 6/12.
656 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 142.
657 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 143.

tanımıyla dile getirmiştir.[658] Bu hal, takvânın tasavvuftaki en ileri derecesidir. Benzer bir şekilde Nasrâbâzî de takvânın, kulun, Allah'tan başka her şeyden sakınması olduğunu belirtmektedir. Ebû Abdullah Ruzbârî ise "Takvâ, seni Allah'tan uzaklaştıran şeyden uzak durmandır."[659] demektedir.

Tasavvufta temel gaye Allah'a ulaşmaktır. Allah'a ulaşınca kul, Rabbinin büyüklüğünü idrak ederek O'ndan başkasını görmeyecektir. Bu mertebeye ulaşmak ise Allah'tan gayrısından sakınmakla doğrudan ilgilidir. Bu bağlamda takvâya giden yol, kişinin, Rabbiyle arasına giren her şeyden uzaklaşmasından geçmektedir.

Sûfî müfessir Sehl b. Abdullah et-Tüsterî de bu anlamı bazı âyetlerde geçen takvâ kelimesine yüklemektedir. Nitekim "*O halde, Allah'a karşı takvâ üzere olma hususunda elinizden gelen gayreti gösterin.*"[660] âyetindeki takvâ üzere olmayı "yoksulluğunuzu ve ihtiyaçlarınızı elinizden geldiğince Allah'a arz edin" şeklinde açıklamıştır.[661] Böylece o, Allah'tan başkasından bir şey istememeyi takvâ kapsamında değerlendirmiştir. Ayrıca "*(Bilin ki kurban olarak kestiğiniz hayvanların) etleri de kanları da Allah'a ulaşmaz. Ona ulaşacak olan, sadece sizin takvânızdır.*" âyetinin[662] ihlâslı olmayı ifade ettiğini belirtmiştir.[663]

İhlâs, kişinin kulluğunda yalnızca Allah'ın rızasını gözetmesi, Allah'tan başka hiçbir şeyi niyetine ortak etmemesidir. Bu anlamda takvâ da kişinin gönülden gerçekleştirdiği ve hakikatini yalnızca Allah'ın bilebileceği bir haldir. Bundan dolayı Peygamber Efendimiz, "*İslâm açıktan, iman ise kalpte (gizli) olur.*" bu-

---

658 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 116.
659 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 142.
660 Tegâbun, 64/16.
661 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 116.
662 Hac, 22/37.
663 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 116.

yurduktan sonra eliyle göğsüne işaret ederek üç kere, "*İşte takvâ buradadır. İşte takvâ buradadır.*" sözlerini sarf eder.[664]

Diğer bir rivayette ise Efendimiz "*Birbirinize haset etmeyin! (Fiyatı yükseltmek için) müşteri kızıştırmayın! Birbirinize buğz etmeyin! Birbirinize sırt çevirmeyin! Hiçbiriniz diğerinin (gerçekleştirdiği) satış üzerine (ikinci bir) satış yapmasın! Kardeş olun ey Allah'ın kulları! Müslüman müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez, onu yardımsız bırakmaz, onu küçük görmez. Takvâ işte buradadır.*" diyerek üç defa göğsüne işaret eder. Sonra "*Kişiye müslüman kardeşini küçük görmesi kötülük olarak yeter. Her müslümanın kanı, malı ve ırzı (diğer) bir müslümana haramdır.*" buyurur. Böylece Efendimiz takvânın gönülde olmakla birlikte davranışlara da yansıması gerektiğini vurgular.[665]

Takvâ konusu Kur'an-ı Kerîm'de çok vurgulanan bir husustur. "*Allah katında en değerliler en fazla takvâ sahibi olanlardır.*"[666], "*Allah muttakiler ve güzel iş yapanlarla beraberdir.*"[667], "*Allah muttakilerin dostudur.*"[668], "*Allah muttakileri sever.*"[669], "*Cennet ve nimetleri muttakiler içindir.*"[670] ve "*İyilik ve takvâ üzere yardımlaşın; günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın.*"[671] gibi daha nice âyetler takvâ sahibi olmanın değerini açıkça göstermektedir.

Peygamber Efendimiz de takvâya büyük önem atfeder. Hadis-i şeriflerde de bu hususa dikkat çektiği görülür. O bir seferinde şöyle buyurmuştur: "*Haseb (kişiyi halk nazarında yücelten nitelik) maldır, kerem (kişiyi Allah katında yücelten nitelik) ise takvâdır.*"[672] Diğer bir seferinde "*Öyle bir âyet biliyorum ki, eğer*

---

664 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/134 (No. 12408).
665 Müslim, "Birr ve sıla", 32 (No. 6541).
666 Hucurât, 49/13.
667 Nahl, 16/128.
668 Câsiye, 45/19.
669 Tevbe 9/4, 7.
670 Ra'd, 13/35.
671 Mâide, 5/2.
672 Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'an", 49 (No. 3271); İbn Mâce, "Zühd", 24 (No. 4219)

insanların hepsi ona sarılsalar onlara yeter." buyurduktan sonra, "*Kim Allah'a karşı takvâ bilinci içerisinde olursa Allah ona bir çıkış yolu ihsân eder.*"[673] âyetini okur.[674] Bu rivayet insanın sıkıntılı hallerinde de takvâ üzerinde bulunmasını, Allah'ın yardımının mutlaka ona erişeceğini vurgular.

Peygamber Efendimiz, "*Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır. İşte takvâya ulaşmanız için Allah size bunları tavsiye etti.*" âyetini[675] ashâbına açıklarken, yere bir çizgi çizer. Sonra "*Bu, Azîz ve Celîl olan Allah'ın yoludur.*" buyurur. Daha sonra sağına ve soluna ikişer çizgi daha çizerek, "*Bunlar da şeytanın yoludur.*" der. Sonra elini ortadaki çizginin üzerine koyar ve yukarıdaki âyeti okur.[676] Böylece Efendimiz takvâya giden yolun bizlere rehberlik ettiği yol olduğunu vurgular. Takvâ yolu Peygamber Efendimiz'in bizlere sergilemiş olduğu örnek yaşantıda görülebilecek yoldur. Bu anlamda takvâya ulaşmak, Efendimiz'in sünnetine tâbî olmaktan geçmektedir.

Peygamber Efendimiz insanların cennete girmesine en çok vesile olan amelin ne olduğu kendisine sorulduğunda "*Allah'a karşı takvâ üzere olmak ve güzel ahlâk.*" buyurur.[677] Yine başka bir seferinde "*İnsanların benim gözümde en üstün olanları, kim olurlarsa olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar, takvâ sahibi olanlarıdır.*" buyurarak takvâ sahibi olmanın önemine işaret eder.[678]

Ashâbına da daima takvâ üzere olmayı tavsiye eder. Bir seferinde "*Nerede olursan ol, Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde ol! Kötülüğün peşinden iyi bir şey yap ki onu yok etsin. İnsanlara da güzel ahlâka uygun biçimde davran!*"[679] buyururken Ebû Zer

---

673 Talâk, 65/2
674 Dârimî, "Rikâk", 16 (No. 2753); İbn Mâce, "Zühd", 24 (No. 4220)
675 En'am, 6/153.
676 İbn Mâce, "Sünnet", 1 (No. 11); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/398 (No. 15351).
677 Tirmizî, "Birr ve sıla", 62 (No. 2004).
678 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/236 (No. 22402).
679 Tirmizî, "Birr ve sıla", 55 (No. 1987)

el-Gıfârî'ye ise "*Gizli ve açık işlerinde Allah'tan korkmanı, bir kötülük yaptığında hemen bir iyilik yapmanı, değneğin yere düşse bile kimseden bir şey istememeni, herhangi bir emaneti alıkoymamanı ve iki kişi arasında hüküm vermemeni tavsiye ederim*." buyurmuştur.[680] Efendimiz dualarında da takvâ sahibi olma isteğini Rabbine arz etmektedir. Rivayet edildiğine göre dualarından şu sözleri eksik etmemiştir: "*Allah'ım, senden hidâyet, takvâ, iffet ve gönül zenginliği istiyorum.*"[681]

680 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/181 (No. 21906).
681 Müslim, "Zikir, dua, tevbe ve istiğfar", 72 (No. 6904)

2.17. Şüphelilerden Kaçınmak: Vera‘

مِنْ حُسْنِ إِسْلاَمِ الْمَرْءِ تَرْكُهُ مَا لاَ يَعْنِيهِ.

"Mâlâyâniyi terk etmesi, kişinin iyi müslüman oluşundandır."[682]

الْبِرُّ حُسْنُ الْخُلُقِ وَالإِثْمُ مَا حَاكَ فِى نَفْسِكَ وَكَرِهْتَ أَنْ يَطَّلِعَ عَلَيْهِ النَّاسُ.

"İyilik, güzel ahlâktır; kötülük ise, vicdanını rahatsız eden ve insanların bilmesini istemediğin şeydir."[683]

وَمِلاكُ الدِّينِ الْوَرَعُ.

"Dinin başı vera‘dır."[684]

يَا أَبَا هُرَيْرَةَ كُنْ وَرِعًا تَكُنْ أَعْبَدَ النَّاسِ وَكُنْ قَنِعًا تَكُنْ أَشْكَرَ النَّاسِ وَأَحِبَّ لِلنَّاسِ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ تَكُنْ مُؤْمِنًا وَأَحْسِنْ جِوَارَ مَنْ جَاوَرَكَ تَكُنْ مُسْلِمًا وَأَقِلَّ الضَّحِكَ فَإِنَّ كَثْرَةَ الضَّحِكِ تُمِيتُ الْقَلْبَ.

"Ey Ebû Hüreyre! Vera‘ sahibi ol ki insanların en âbidi olasın. Kanaat sahibi ol ki insanların en çok şükredeni olasın. Kendin için istediğin bir şeyi diğer insanlar için de iste ki mü'min olasın. Komşuluğunu güzel yap ki müslüman olasın. Gülmeyi azalt. Nitekim çok gülmek kalbi öldürür."[685]

---

682 Tirmizî, "Zühd", 11 (No. 2317); Muvatta', "Hüsnü'l-hulk", 1 (No. 1638).
683 Müslim, "Birr", 15 (No. 6517).
684 Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-kebîr*, 11/32 (No. 10969).
685 İbn Mâce, "Zühd", 24 (No. 4217).

إِنَّ الْحَلاَلَ بَيِّنٌ وَإِنَّ الْحَرَامَ بَيِّنٌ وَبَيْنَهُمَا مُشْتَبِهَاتٌ لاَ يَعْلَمُهُنَّ كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ، فَمَنِ اتَّقَى الشُّبُهَاتِ اسْتَبْرَأَ لِدِينِهِ وَعِرْضِهِ، وَمَنْ وَقَعَ فِى الشُّبُهَاتِ وَقَعَ فِى الْحَرَامِ...

"Helal bellidir; haram da bellidir. İkisinin arasında ise birtakım şüpheli şeyler vardır ki insanların çoğu bunları bilmezler. Kim şüpheli şeylerden sakınırsa, dinini ve ırzını (namus ve haysiyetini) korumuş olur. Kim de şüpheli şeylere düşerse, harama düşmüş olur..."[686]

İnsanın yaşamı boyunca karşılaştığı çeşitli durumlar ve nesnelerle ilgili hükümler Kur'an-ı Kerîm ve Peygamber Efendimiz'in (sas) hadislerinde belirlenmiş, kimisi haram kimisi ise helal kategorisinde ele alınmıştır. Helal ve haramları gözeterek yaşam sürmek her müslümanın yerine getirmesi gereken bir sorumluluktur. Bunun yanında bir de hakkında kesin hüküm verilmemiş, haram veya helal olduğu şüpheli olan bazı hususlar bulunmaktadır. Gerek Kur'an ve sünnette açık bir hüküm yer almaması gerekse fukahânın üzerinde ittifak edememiş olması dolayısıyla hükmü konusunda ihtilaf edilen meselelerde mü'minin tavrının nasıl olması gerektiği tartışılmıştır. Ayrıca asıl itibariyle helal olan bir nimetin elde ediliş şekli itibariyle şüpheli duruma düşmesi de söz konusudur. Helal olduğu konusunda şüpheler bulunan bir şeyi terk etmek dinî literatürde *vera'* kavramıyla ifade edilmektedir.

Vera', haram olup olmadığı konusunda kesin hüküm verilemeyen şeylerden uzak durmayı anlatan bir kavramdır. Sözlükte "sakınmak, kaçınmak, korkmak ve çekinmek" gibi anlamlara gelen *vera'* kelimesi[687] terim olarak ise "şüphelilerden Allah'a karşı

---

686 Müslim, "Müsâkât", 107 (No. 4094).

687 Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/364; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 6/100.

duyulan korku ve hürmet sebebiyle son derece sakınmak" anlamına gelmektedir.[688] Vera‘ sahibi olmak her şeyden önce farzları yerine getirip haramlardan uzak durmayı gerektirmektedir. Bundan dolayı Ebû Ali Dekkâk, "Haramı terk eden cehennemden kurtulur, (haramlığı) şüpheli olan şeyleri terk eden cennete gider, (helalin) fazlasını terk eden Allah'a erer." buyurmuştur.[689] Burada özetlendiği üzere vera‘da üç şekil söz konusudur. Haramları kesin surette terk etme, şüphelilerden kaçınma ve bazı durumlarda helalden feragat etme.

Tasavvuf tarihinde vera‘ kavramı farklı yönleriyle ele alınmış ve mutasavvıflarca muhtelif tanımlar yapılmıştır. Bu bağlamda Kuşeyrî "Vera‘, şüphelilerin terkidir."[690] tanımını yaparken İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778) vera‘yı, "Vera‘, mâlâyâniyi yani fuzûlî (faydasız ve lüzumsuz) olan her şeyi terk etmektir." sözleriyle tanımlamıştır.[691] O, bu tanımında Peygamber Efendimiz'in "*Mâlâyâniyi terk etmesi, kişinin iyi müslüman oluşundandır.*"[692] hadisini temel almıştır. Ona göre şüpheli işlerle meşgul olmak anlamsız olup onlardan uzak durmak her mü'minin temel vazifesidir. Diğer bir sûfî Ebû Süleyman ed-Dârânî'ye (ö. 215/830) göre ise vera‘, zühdün başlangıcıdır.[693] Haramlardan kaçınma konusunda hassasiyet sahibi olan kul, dünyaya karşı mesafeli olmaya da şüphelileri terk ederek başlamalıdır.[694]

Yahyâ b. Muâz er-Râzi'ye (ö. 258/872) göre vera‘nın zâhire (dışa) ve bâtına (içe) dönük iki yönü bulunmaktadır. Zâhirî yönü, kişiyi Allah'tan başka hiçbir şeyin harekete geçirmemesidir. Yapılan her iş mutlaka Allah'ın rızası için yapılmalı, mahlukatın takdiri beklenmemelidir. Bâtınî yönü ise kişinin kalbine Allah'tan

[688] Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 31.
[689] Ferîdüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 585.
[690] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 146.
[691] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 146.
[692] Tirmizî, "Zühd", 11 (No. 2317); Muvatta', "Hüsnü'l-hulk", 1 (No. 1638).
[693] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 147.
[694] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 146.

başka bir şeyin girmemesidir.[695] Gaye Allah'ın razısı olduğunda elbetteki kul şüpheli davranışlardan uzak duracaktır. Böylece gönülde Allah'tan başkası yer edinemeyecektir.

Serrâc, vera' sahiplerini üç gruba ayırmaktadır: Bunlardan ilki, helal ve haram olduğu kesin olarak bilinemeyen şüphelilerden sakınanlardır. İbn Sîrîn'in "bana vera'dan daha kolay gelen bir şey yoktur. Bir şey gönlüme şüphe veriyorsa hemen onu terk ederim." sözü bu hale işaret etmektedir. Bu şüphe zâhiren açıkça tahmin edilebilen bir şüphedir. İkinci gruptaki vera' sahipleri, eli bir şeye uzandığında gönlünde huzursuzluk duyan seçkin kimselerdir. Bunlar erbâb-ı kulûb (gönül ehli) olarak adlandırılır. Peygamber Efendimiz'in "*İyilik, güzel ahlâktır; kötülük ise, vicdanını rahatsız eden ve insanların bilmesini istemediğin şeydir.*"[696] hadisi buna delâlet eder. Bu huzursuzluk bazen organlara da yansır. Örneğin Hâris el-Muhâsibî'nin orta parmağındaki bir damarın, ne zaman elini şüpheli bir şeye uzatsa atmaya başladığı anlatılmaktadır. Bişr-i Hâfî, onun bir yemeğe çağırıldığında elini sofraya uzatmaya çalıştığına fakat buna muvaffak olamadığına şahit olduğunu dile getirir. Bu esnada onu tanıyan birisi "Onun eli içinde haram ve şüphe bulunan yemeğe asla uzanmaz." demiştir.[697]

Serrâc'a göre vera' sahiplerinin üçüncü grubu ise kendilerini Allah'tan alıkoyan her şeyden sakınanlardır.[698] Bu kimseler şüpheli de olsa, helal de olsa Allah ile arasına giriyorsa o şeyi terk etmeyi prensip edinmişlerdir. Ebû Süleyman ed-Dârânî "Seni Allah'tan alıkoyan her şey senin için uğursuzdur." derken kul ile Allah arasına girip kulu Rabbi ile meşguliyetten alıkoyan her şeyi terk etmeyi bu kapsamda ele almıştır. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî "Helal, içinde Allah'a isyan bulunmayan şeydir. Saf he-

---

695 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 147.
696 Müslim, "Birr", 15 (No. 6517).
697 Serrâc, *el-Lüma'*, 43.
698 Serrâc, *el-Lüma'*, 43.

lal ise Allah'ı unutmadan, gafletsiz olandır." Sözleriyle helali de ikiye ayırmış ve saf helalin Allah'ı unutturmama vasfına işaret etmiştir. Şiblî ise "Vera', göz açıp kapayıncaya kadar bile olsa, kalbinin Allah ile olan ilgisini dağıtan şeyden uzaklaşmaktır."[699] sözleriyle vera'nın bu en üstün şeklini benimsemiştir.

Mutasavvıfların eserlerinde farklı tanım ve derecelerle ele aldıkları vera'yı Peygamber Efendimiz (sas) çok önemsemiş ve "*Dinin başı vera'dır.*"[700] buyurarak vera'nın dindeki önemine işaret etmiştir. Efendimiz bir seferinde de sahabeden Ebû Hüreyre'ye hitaben "*Ey Ebû Hüreyre! Vera' sahibi ol ki insanların en âbidi olasın. Kanaat sahibi ol ki insanların en çok şükredeni olasın. Kendin için istediğin bir şeyi diğer insanlar için de iste ki mü'min olasın. Komşuluğunu güzel yap ki müslüman olasın. Gülmeyi azalt. Nitekim çok gülmek kalbi öldürür.*"[701] öğüdünde bulunmuştur. Bu hadisten anlaşıldığı kadarıyla vera' dinin olduğu kadar ibadetin de merkezinde yer almaktadır. Başka bir hadisinde Peygamber Efendimiz "*Helal bellidir; haram da bellidir. İkisinin arasında ise birtakım şüpheli şeyler vardır ki insanların çoğu bunları bilmezler. Kim şüpheli şeylerden sakınırsa, dinini ve ırzını (namus ve haysiyetini) korumuş olur. Kim de şüpheli şeylere düşerse, harama düşmüş olur...*"[702] buyurarak şüphelilerin kişiyi harama götüreceği konusunda ümmetini uyarmıştır.

Peygamber Efendimiz (sas) de hayatı boyunca şüphelilerden uzak durmuş ve ashâbına "*Seni şüphelendiren şeyleri bırak, şüphelendirmeyenlere bak!*" uyarısında bulunmuştur.[703] Peygamber Efendimiz'den sonra Hz. Ebû Bekir ve diğer sahâbîler de vera' sahibi olmanın en güzel örnekliğini teşkil etmişlerdir. Hz. Ebû Bekir, yediği yemeğin helal olması hususunda şüphe duyduğun-

---

699 Serrâc, *el-Lüma'*, 44.
700 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/32 (No. 10969).
701 İbn Mâce, "Zühd", 24 (No. 4217).
702 Müslim, "Müsâkât", 107 (No. 4094).
703 Nesâî, "Eşribe", 50 (No. 5714).

da hemen çıkarmış ve "Eğer bu lokma canım çıkmadan çıkmayacak olsa, yine de zorlardım. Çünkü ben Rasûlüllah'ı '*Haramla beslenen vücuda yakışan cehennemdir.*' derken işittim." demiştir.[704]

Peygamber Efendimiz bizleri yalnızca haramlardan değil, harama götürecek her türlü şüpheli davranıştan sakındırmaktadır. Zira şüphelilere yaklaşmakta sakınca görmeyen kimseler adım adım harama doğru yaklaşır ve sonunda haramdan kendisini alamayacak bir hale bürünür. Bundan dolayı helal olduğu konusunda gönlün tatmin olması önemli bir kıstastır. Efendimiz bu hususu kendisini ziyarete gelen Vâbisa b. Ma'bed ile arasında geçen bir diyalogda açıklamıştır: Vâbisa'ya dönerek "*İyilik ve kötülüğü(n ne olduğunu) sormaya mı geldin?*" diye sormuş, Vâbisa cevaben "Evet" demiştir. Hz. Peygamber bunun üzerine parmaklarını birleştirip göğsüne vurarak üç defa "*Kendine danış, kalbine danış ey Vâbisa!*" buyurmuş ve devam etmiştir: "*İyilik, gönlü huzura kavuşturan ve içe sinen şeydir. Kötülük ise insanlar sana fetva verseler (onaylasalar) bile, gönlü(nü) huzursuz eden ve iç(in)de bir kuşku bırakan şeydir.*"[705]

Bazı olaylar dışarıdan sakıncasız ve helal gibi görünse de araştırıldığında iç yüzü göründüğünden farklı olabilmektedir. Bunun için her şeyden önce işin iç yüzüne de bakılması gerektiği unutulmamalıdır. Fıkıh âlimleri hükümleri zâhire göre vermiştir. Fakat işin iç yüzü her zaman için zahirde göründüğü gibi olmayabilmektedir. Bunu fark etmek için basiret sahibi olunması gerekir. Kötülüklerden arındırılmış bir kalp, her ne kadar müftüler fetva verse de verilen hükümden rahatsızlık duyabilmektedir. Böyle bir durumda helal denilse de o fiili işlemekten geri durmak bazen daha hayırlı sonuçlar elde etmeyi sağlayacaktır. Nitekim mutasavvıflara göre helal, kalpte hiçbir şüphe bulun-

---

704 Tirmîzî, "Cum'a", 79.
705 Dârimî, Büyû", 2 (No. 2561)

mayan, kalbin huzur ve sükûn içinde kabul ettiği şeydir.[706] Bu bağlamda bazı tasavvuf büyüklerinin "Otuz senedir kalbimi tırmalayan ve gönlümü rahatsız eden ne olduysa onu terk ettim." ve "Kırk senedir yapıp yapmamakta şüphe ettiğim her şeyi terk ettim." [707] gibi ifadeleri bu yaklaşımın bir göstergesidir.

Vera' sahibi olmak aynı zamanda dünyalık beklentilerden uzak kalmayı da gerektirmektedir. Vera' sahibi bir velî, düşürdüğü altınını almak için yere eğildiğinde yerde iki tane altın bulmuş, ne var ki hangisinin kendisine ait olduğunu bilememiştir. Bunun üzerine hak geçmesin diye her ikisini de terk ederek dünyalığa meylinin olmadığını göstermiştir. Bu tavrı gösterebilmek, zahid olmanın temel şartıdır. Bunun için "Vera', zühdün kapısı, havfın anahtarı ve sıdkın hakikatidir."[708] denmiştir.

Benzer bir şekilde bazı vera' sahipleri, alacaklarını tam olarak değil, ihtiyaten biraz eksik almayı tercih etmişlerdir. Zira onlara göre tümüyle helallerle hareket eden kimse haramların etrafında dolanmış olur. Bunun için onlar harama düşmemek gayesiyle araya helallerden bir engel koymayı tercih ederler.[709] Bu hal, Peygamber Efendimiz'in bir misaline benzemektedir. Efendimiz bir gün ashâbına şöyle buyurmuştur: "*Sürüsünü koruluğun etrafında otlatan bir çobanın koyunlarını oraya kaçırması nasıl muhtemelse, şüphelere dalan bir kimsenin de harama düşmesi aynı şekilde muhtemeldir.*"[710] Daima şüphelilerle amel eden kul bir gün haramı da tevil ederek işleyebilecektir. Bu duruma düşmemek için ihtiyat sahibi olunması önemlidir. Sahabeden Ebü'd-Derdâ "Gerçek takvâ, bir kulun zerre kadar bir şeyde de olsa, harama düşme korkusuyla bir kısım helalleri terk etmesidir. Bunu kendisi ile haram arasına bir engel olması için yapar." söz-

---

[706] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/475.
[707] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/478.
[708] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/478.
[709] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/486.
[710] Buhârî, "Îmân", 39 (No. 52).

leriyle bu duruma işaret etmiştir. Hz. Ebû Bekir'in "Biz bir harama düşeriz korkusuyla yetmiş tane helali terk ederdik." itirafı bu anlayışın sahabenin önemsediği bir husus olduğunu göstermektedir.[711]

Bununla birlikte her şeyden şüphe duymak şeytanın vesveselerine kanmak olur ki bundan da sakınılması önemlidir. İfrat ile tefrit arasında orta yolu bulmak için fakihlerin ve tasavvuf büyüklerinin görüşlerine itibar edilmelidir. Bu bağlamda ruhsatlarla değil, azimetlerle amel etmek uygun olacaktır.

Vera', hayatın tümünü etkileyen, insanın yaşamına çeki düzen verdiren bir ahlâkî erdemdir. Bu erdeme sahip olan kişilerin kimsenin malına göz dikmek şöyle dursun, kul ve kamu hakkı konusunda çok büyük hassasiyet gösterirler. Tasavvuf klasiklerinde bunun pek çok örneği zikredilmiştir. Bunlardan birinde Ebû Sâlih Hamdûn bir gün ölmek üzere can çekişen bir arkadaşının yanına varır. Daha sonra adam ahirete irtihal eyler. Ebû Sâlih, hemen lambayı üfleyerek söndürür. Neden söndürdüğü kendisine sorulduğunda "Şimdiye kadar lambada bulunan yağ onundu. Artık mirasçıların malı oldu. Bundan başka yağ getirin ki lambayı yakabilelim."[712] der.

Diğer bir sûfî Yûsuf b. Esbât vera'nın belirtilerini on maddede özetlemiştir: "Şüphelilerle amel etmeyi adet edinenlerden geri durmak, şüphelilerden uzak durmak, alınan gıdaları teftiş etmek, karıştırmadan sakınmak, bola ve noksana dikkat etmek, Rahman'ın rızasını gözetmek; sır sefasıyla emanete sarılmak, afet bulunan yerlerden yüz çevirmek, belâlı yollardan uzaklaşmak, övünme sevdasına sırt dönmek."[713] Bu ilkelerden kişinin yalnızca şüphelilerden değil şüpheli şeylere götürecek amel ve yönelimlerden dahi uzak durması gerektiği an-

---

711 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/486.
712 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 149.
713 Ferîdüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 459.

laşılmaktadır. Özellikle Allah'tan başkasının rızasını gözetmek, amelleri ihlâstan uzaklaştırıp şüpheli hale getirmektedir. Hasan-ı Basrî'nin vera'nın şekillerini anlatırken üzerinde durduğu ilkeler de bu doğrultudadır: "Vera'nın üç makamı vardır: Birincisi, vera' sahibi ister öfkeli isterse sakin zamanlarında olsun ancak hak olanı söyler. İkincisi, organlarını Aziz ve Celil Allah'ın gazabına yol açan şeylerden korur. Üçüncüsü, yüce Allah'ın razı olduğu konuları gaye edinir."[714]

Öyleyse gerçek mü'min helal rızık peşinde koşmalı, haram ve şüpheli her şeyden uzak kalmak için gayret sarf etmelidir. İçine şüphe karışan her şeyi ailesinden ve evinden uzak tutmalıdır. Hakk'a götüren yol bundan geçmektedir. Allah'ın rızasını kazanmak da vera' sahibi olmakla mümkün olacaktır.

---

[714] Ferîdüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 76.

2.18. Cömertliğin Üç Şekli: Cûd, Sehâ ve Îsâr

مَا مِنْ يَوْمٍ يُصْبِحُ الْعِبَادُ فِيهِ إِلاَّ مَلَكَانِ يَنْزِلاَنِ فَيَقُولُ أَحَدُهُمَا: اللَّهُمَّ أَعْطِ مُنْفِقًا خَلَفًا، وَيَقُولُ الْآخَرُ: اللَّهُمَّ أَعْطِ مُمْسِكًا تَلَفًا.

"Kulların sabaha eriştiği her gün (yeryüzüne) iki melek iner. Bu iki melekten biri, 'Allah'ım, malını hayır yolunda harcayan kişiye (harcadığı malın yerine) yenisini ver.' der. Diğeri de 'Allah'ım, malını (hayır yollarında harcamayarak) elinde tutan (cimrilik eden) kişinin malını telef et.' der."[715]

اعْلَمُوا أَنَّهُ لَيْسَ مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ إِلاَّ مَالُ وَارِثِهِ أَحَبُّ إِلَيْهِ مِنْ مَالِهِ مَالُكَ مَا قَدَّمْتَ وَمَالُ وَارِثِكَ مَا أَخَّرْتَ.

"Şunu iyi bilin ki aranızda vârisinin malı, kendi malından daha çok hoşuna giden hiç kimse yoktur. (Çünkü) Senin malın (sadaka vererek) hayır yaparak önceden (âhirete) gönderdiğindir. Vârisinin malı ise (öldükten sonra) geride bıraktıklarındır."[716]

مَهْلاً يَا عَائِشَةُ لاَ تُحْصِى فَيُحْصِىَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَيْكِ.

"Ey Âişe, sayma ve sayarak verme! Yoksa Allah da sana sayarak verir."[717]

---

715 Buhârî, "Zekât", 27 (No. 1442).
716 Nesâî, "Vesâyâ", 1 (No. 3642; Buhârî, Rikâk, 12 (No. 6442).
717 Nesâî, "Zekât", 62 (No. 2550).

...لاَ يَجْتَمِعُ الشُّحُّ وَالْإِيمَانُ فِى قَلْبِ عَبْدٍ أَبَدًا.

"...Bir insanın kalbinde cimrilik ve iman asla bir arada bulunmaz."[718]

كُلُوا وَتَصَدَّقُوا وَالْبَسُوا فِى غَيْرِ إِسْرَافٍ وَلاَ مَخِيلَةٍ.

"İsraf ve savurganlığa kaçmadan, böbürlenmeden yiyiniz, içiniz, giyiniz ve sadaka veriniz."[719]

"Allah cömerttir, cömertliği sever"[720] Allah'ın isimlerinden biri de cömertliği ifade eden Cevâd'dır. Allahu Teâlâ tüm mahlûkata sayısız ve karşılıksız nimetler bahşeder. Bunun karşısında kulunun da kendisi gibi cömert olup bu nimetleri ihtiyaç sahipleriyle paylaşmasını murad eder. Bundan dolayı cömertlik İslâm ahlâkının temel erdemlerinden biridir. Tasavvufta da üzerinde önemle durulan bir huy olmuştur.

Cömertlik, tasavvufta *cûd*, *sehâ* ve *îsâr* kavramlarıyla tanımlanmaktadır. Kelime olarak cûd ve sehâ eş anlamlı olup "mal ve ilim gibi kazanımlardan başkalarına harcama", "bol bol verme", "cömert olma", "eli açık olma" ve "ihtiyacı olmayanın ihtiyacı olana karşılıksız vermesi" gibi anlamları taşımaktadır.[721] Îsâr ise "tafdîl/üstün görme" ve "takdîm/önceleme"yi ifade etmektedir.[722] Terim olarak ise cûd, sehâ ve îsâr cömertliğin üç derecesini ifade etmektedir. Cömertliğin ilk mertebesi olan sehâ, "kişinin imkânlarının çoğunu kendisine ayırarak az bir kısmını hayır yolunda sarf etmesi"dir. İkinci mertebede cûd kav-

---

718 Nesâî, "Cihâd", 8 (No. 3112).

719 Nesaî, "Zekât", 66 (No. 2560); İbn Mâce, "Libâs", 23 (No. 3605).

720 Tirmizî, "Edeb", 41 (No. 2799).

721 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 211; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9/720, 22/1967; Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, 1/357; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, I-XL/7/527.

722 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 62; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/26; Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, 1/59.

ramı bulunmaktadır. Cûd, "kişinin imkânlarının az bir kısmını kendisine ayırarak çoğunu başkaları için sarf etmesi" mânâsını taşımaktadır.[723]

Gazzâlî söz konusu iki kavramı açıklarken cimrilik ile savurganlık arasındaki orta yola vurgu yaparak "Mal ve mülk, insanın ihtiyaçlarını karşılaması için yaratılmıştır. Onu harcamak da biriktirmek de mümkündür. Fakat harcanması gereken yerde biriktirmek cimriliktir. Harcanmaması gereken yerde harcamak ise savurganlıktır. Bu ikisinin arasındaki itidal ise makbul bir davranış olan sehâ ve cûddur." demektedir.[724]

Sehâ ve cûdun ardından gelen cömertliğin en üstün derecesi ise îsârdır. Îsâr, "kişinin kendisi muhtaç olduğu halde başkalarını kendisine tercih etmesi"dir. Îsârda kişinin ihtiyaç duyması önemlidir. İhtiyaç duyulmayan bir şeyin başkasına verilmesi îsâr değil sehâ olarak adlandırılmaktadır.[725] Mutasavvıflardan Mârûf el-Kerhî îsârdaki ihtiyaç detayına vurgu yaparak "Cömertlik, zor ve sıkışık durumda iken ihtiyaç duyulanı bir başkasına verebilmektir."[726] tanımını yapmaktadır.

Kur'an-ı Kerîm'de "*Muhtaç durumda olsalar bile onları kendilerine tercih ederler.*"[727] ifadesiyle ihtiyaç duyulan bir şeyi başkasına verebilmenin büyük bir erdem olduğuna işaret edilmiştir. Kaynaklarda bu âyetin ensârın hicret sonrası tüm mal varlıklarını bırakıp Medine'ye gelmiş olan muhacirlere karşı yapmış oldukları fedakârlığı konu edindiği ifade edilmektedir.[728] Rivayete göre bir gün Peygamber Efendimiz'e bir adam gelerek, "Yâ Rasûlallah! Açlıktan bitap düştüm, halsiz kaldım." der. Efendimiz onun doyurulması için hanımlarına haber gönderir, fakat

---

723 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 3/334; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 37.
724 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 3/334.
725 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 3/331.
726 Sülemî, *Tabakât*, 46.
727 Haşr 59/9.
728 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/284.

evlerinde yiyecek hiçbir şey yoktur. Bunun üzerine Efendimiz, *"Bu gece şu adamı konuk edip yemek yedirerek Allah'ın merhametine nail olmak isteyen kimse yok mu?"* diye ashâbından onu doyurmalarını ister. Derhal ensardan bir zat ayağa kalkar ve "Ben varım, yâ Rasûlallah!" diye cevap verir. Daha sonra onu alıp evine götürür. Hanımına hitaben, "İşte bu kişi Allah Rasûlü'nün konuğudur. Evde ne varsa ona ikram edelim." der. Hanımı, "Vallahi evimizde çocuklarımızın yiyeceğinden başka hiçbir şey yok." diyerek karşılık verir. Bunun üzerine sahâbî hanımına dönerek "O halde çocuklar akşam yemek istedikleri vakit onları uyut. Sonra gel, kandili söndür. Biz bu gece karanlıkta karnımızı doyuruyormuş gibi yapalım ve geceyi aç geçirelim." der. Bu şekilde hareket eden sahâbî ve ailesi aç kalsalar da Peygamber Efendimiz'in misafirini doyururlar. Misafir, Peygamber Efendimiz'in huzuruna vardığında memnuniyeti yüzünden okunmaktadır. Bu durum karşısında Peygamber Efendimiz *"Bu gece Allah sizin yaptığınızdan hoşnut olmuştur."* buyurur.[729] Allahu Teâlâ da onların bu davranışını överek şöyle buyurmuştur:

"Muhacir mü'minlerden önce Medine'yi yurt edinip imanı kalplerine nakşetmiş kimseler (ensâr), yanlarına hicret eden mü'minleri severler. Onlara verilen ganimetler sebebiyle içlerinde kıskançlık duymazlar. Hatta muhtaç durumda bile olsalar onları (muhacirleri) kendilerine tercih ederler. (Bilin ki) nefsini tamahkârlık ve cimrilik duygusundan arındıranlar, kurtuluşa erip umduklarına kavuşacak kimselerdir."[730]

Cömertlik, insanın malından vermesi şeklinde gerçekleşebileceği gibi insanın hayatı boyunca yapacağı farklı türdeki fedakarlıklarla da ortaya çıkabilmektedir. Mutasavvıflardan Hücvîrî, îsârın iki şekilde gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Ona göre ilki, *yoldaşın hakları konusunda* îsâr olup "zorluğa ve sıkıntıya katlanmak" şeklinde gerçekleşir. İkincisi ise *muhabbette* îsâr olup,

---

729 Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 10 (No. 3798)
730 Haşr 59/9.

"zevk ve sefâyı paylaşma"yı ifade etmektedir.[731] Hacı Bektâş-ı Velî ise îsârı, "Kendi nefsinin haz/zevk almasındansa başkasının haz/zevk almasını istemektir."[732] sözleriyle tanımlamakta, cömertliğin ise dört türünün olduğundan söz etmektedir. İlki mal cömertliği olup zenginlerindir. İkincisi ten (beden) cömertliği olup bu da gazilerin (savaşa katılanların) cömertliğidir. Üçüncüsü can cömertliği olup aşıklarındır. Dördüncüsü gönül cömertliği olup âriflerindir.[733]

Cömertlik türlerinin her biri, paylaşmanın önemine işaret etmektedir. Burada yalnızca mal değil, kendi canı başta olmak üzere kişinin sahip olduğu sevgi, bilgi ve zaman gibi hazinelerini de başkalarıyla paylaşabilmesi cömertliğin bir gereğidir. Paylaşmak, nimeti verenin Allahu Teâlâ olduğunu bilerek onun hazinesinden hiçbir şeyin eksilmeyeceği ve yerine daha iyisini vereceği hakikatine vakıf olmakla gerçekleşmektedir. Nitekim Peygamber Efendimiz "*Kulların sabaha eriştiği her gün (yeryüzüne) iki melek iner. Bu iki melekten biri, 'Allah'ım, malını hayır yolunda harcayan kişiye (harcadığı malın yerine) yenisini ver.' der. Diğeri de 'Allah'ım, malını (hayır yollarında harcamayarak) elinde tutan (cimrilik eden) kişinin malını telef et.' der.*" buyurmaktadır.[734]

Peygamber Efendimiz, asıl kazancın ahirete yönelik harcanarak ölüm sonrası için yatırım yapılan mal olduğunu vurgulamaktadır: "*Şunu iyi bilin ki aranızda vârisinin malı, kendi malından daha çok hoşuna giden hiç kimse yoktur. (Çünkü) Senin malın (sadaka vererek) hayır yaparak önceden (âhirete) gönderdiğindir. Vârisinin malı ise (öldükten sonra) geride bıraktıklarındır.*"[735] Peygamber Efendimiz yaşamı boyunca bu hakikatin bilinciyle hareket etmiştir. Bir gün evinde bir koyun kesilmiş, Hz. Âişe koyunun ön kolu ha-

---

[731] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 254.
[732] Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 69.
[733] Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2021), 60.
[734] Buhârî, "Zekât", 27 (No. 1442).
[735] Nesâî, "Vesâyâ", 1 (N3642; Buhârî, Rikâk, 12 (No. 6442).

riç tamamını dağıtmıştır. Hz. Peygamber evine geldiğinde *"Koyundan ne kadar kaldı?"* diye sormuş, Hz. Âişe ise "Koyunun şu ön kolu hariç hiçbir şey kalmadı." demiştir. Efendimiz bunun karşılığında *"(Demek ki) ön kolu hariç tamamı kalmıştır!"* buyurarak âhirete yönelik sevap olarak koyunun büyük bir bölümünün kendilerine kaldığını vurgulamıştır.[736]

Cömertlik, verilenin karşılığının yalnızca Allah'tan beklenerek yapıldığı bir davranıştır. Mal, mülk, makam, şöhret ve mevki beklenerek yapılan iyilikler cömertlik olarak değerlendirilmez. Nitekim Peygamber Efendimiz cahiliye döneminde Arapların kendi cömertliklerini sergilemek için karşılıklı olarak deve kesme yarışını uygun görmemiş, bu niyetle kesilen develerden yenilmemesini istemişti.[737] Efendimiz gösteriş için cömertlik sergilemekle ilgili de şunları söylemiştir:

"Kıyamet günü huzur-ı ilâhîye zengin birisi getirilecek. Yüce Allah, ona verdiği nimetleri hatırlatacak. O da bu nimetlerin kendisine verildiğini kabul edecek. Sonra Cenâb-ı Hak soracak: 'Sana verdiğim bu nimetleri nasıl kullandın?' O kişi, 'Yâ Rabbi! Hiçbir eksik bırakmadan malımı nereye harcamamı istediysen oraya harcadım.' diye cevap verecek. Bunun üzerine o kişiye, 'Yalan söylüyorsun. Sen malını 'Ne cömert adam!' desinler diye harcadın. Gerçekten de sana 'Ne cömert adam!' denildi.' şeklinde hitap edilecek. Sonra emir verilecek ve o kişi yüzüstü sürüklenerek cehenneme atılacak."[738]

Cömertlik, kişinin paylaşırken çeşitli hesaplar içerisine girmemesini de gerektirmektedir. Peygamber Efendimiz, bir dilenciye yardım eden Hz. Âişe'ye şu öğütü vermiştir: *"Ey Âişe, sayma ve sayarak verme! Yoksa Allah da sana sayarak verir."*[739]

Peygamber Efendimiz kendisinden bir şey istendiğinde asla

---

736 Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 33 (No. 2470).
737 Ebû Dâvûd, "Dahâyâ", 13-14 (No. 2820).
738 Müslim, "İmâre", 152 (No. 4923).
739 Nesâî, "Zekât", 62 (No. 2550).

"hayır" dememiş,[740] sahâbîlerinin ifadesiyle cömertlikte rüzgâr gibi olmuştur.[741] Bir hanım sahâbînin Efendimiz için örüp hediye ettiği hırkayı giyerek ashâbının yanına gittiği bir gün ashâbdan birisi "Ne kadar da güzelmiş! Bunu bana verseniz." demiş, Peygamber Efendimiz hiç düşünmeden "Peki." deyip evine döndükten sonra kendisinden isteyen sahâbîye göndermiştir.[742]

Onun bu cömertliği ashâbı için örnek olmuş, İnsân sûresindeki bazı âyetler de bunun üzerine nazil olmuştur: "*Onlar, yiyeceği yoksula, yetime ve esire seve seve yedirirler. (Şöyle derler:) 'Biz size sırf Allah rızası için yediriyoruz; sizden bir karşılık ve bir teşekkür beklemiyoruz. Çünkü biz, asık suratlı, çetin bir günden (o günün azabından dolayı) Rabbimizden korkuyoruz.' Allah da onları o günün kötülüğünden korur, yüzlerine bir aydınlık ve içlerine bir sevinç verir.*"[743]

Peygamber Efendimiz ve ashâbında açıkça görülen bu cömertlik Allahu Teâlâ'nın sevgili kulu olmanın bir göstergesidir. Mutasavvıflardan Muhammed b. Ebü'l-Verd "Allah, velisinde şu üç şeyi arttırdığında, onda da şu üç şey artar: Mertebesi yükseldiğinde tevazusu; malı çoğaldığında cömertliği, ömrü arttığında da kulluktaki gayreti artar." diyerek bu hakikate işaret eder.[744] Nitekim Ebü'l-Hüseyin b. Hind El-Fârisî'nin de ifade ettiği gibi iyilik dört esasa dayanır: "Cömertlik, tevazu, zühd ve güzel ahlâk."[745] Bu dört haslet bir kimsede bulunmadığında ise cimrilik ortaya çıkar.

Peygamber Efendimiz cimri ile cömertçe hayır yapan kimseyi şöyle bir benzetmeyle anlatır: "*Cimri ile Allah yolunda harcama yapan kimsenin hali, üzerlerinde demirden birer zırh bulunan iki adamın haline benzer: Cömert olan, bir hayırda bulunmaya niyet ettiğinde*

---

740 Müslim, "Fedâil", 56 (No. 6018).
741 Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 1 (No. 6).
742 İbn Mâce, "Libâs", 1 (No. 3555).
743 İnsân, 76/8-11.
744 Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 151.
745 Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 252.

üzerindeki zırh öyle genişler ki (önceki dar halinden kalma) izler bile silinir gider. Cimri, bir hayırda bulunmak istediğinde ise (adeta) üzerindeki zırh büzüşür, elleri köprücük kemiklerine yapışacak gibi sıkışır ve zırhın her halkası yanındaki halkaya bitişir."[746]

Peygamber Efendimiz cimrilik ile iman arasında yakın bir ilişki görür. Nitekim nimeti verenin Allah olduğunu, O'nun hazinesinin bitmek tükenmek bilmeyeceğini idrak etmek, Allah'a duyulan güveni kuvvetlendirecektir. Bu imanın olmaması ise cimriliği doğuracaktır. Bunun için Peygamber Efendimiz "...*Bir insanın kalbinde cimrilik ve iman asla bir arada bulunmaz*." buyurmuştur.[747] Cömertlik ise kurtuluş vesilesi olacaktır. Kur'an'ın ifadesiyle "*Nefsini cimrilik duygusundan arındıranlar, kurtuluşa eren kimselerdir*."[748]

Allah'ın verdiği nimetleri hayırlı yollarda harcamamak ise savurganlık ve israfı doğuracaktır. Cömertlik, malı yerli yerince harcamaktır. Kur'an-ı Kerîm'de "*Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler. Bu ikisi arasında orta bir yol tutarlar*."[749] âyetiyle orta yolun cömertlik olduğuna işaret edilmiş, Peygamber Efendimiz de "*İsraf ve savurganlığa kaçmadan, böbürlenmeden yiyiniz, içiniz, giyiniz ve sadaka veriniz*."[750] buyurarak cömertlik içeren tutumluluğu teşvik etmiştir.

Öte yandan yapılan iyiliği kimseyi kırmadan, başa kakmadan ve açığa vurmadan yerine getirmek temel ilkedir. Mutasavvıflardan Ebû Hafs el-Haddâd: "Yaptığı iyiliği söyleyen veya bunu kalbinden geçiren cömertlik ismini hak etmemiştir."[751] sözüyle yapılan iyiliklerin gizli yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ebül-Kâsım el-Mukri ise "Verdiğini gören veya bundan bahseden kimse cömert değildir. Gerçek cömert verdiğin-

---

746 Müslim, "Zekât", 77 (No. 2361).
747 Nesâî, "Cihâd", 8 (No. 3112).
748 Tegâbûn 64/16.
749 Furkân, 25/67.
750 Nesaî, "Zekât", 66 (No. 2560); İbn Mâce, "Libâs", 23 (No. 3605).
751 Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 65.

de bundan haya eden, verdiğini yetersiz bulan ve ondan bahsetmekten kaçınan kimsedir."[752] sözleriyle kişinin amelleriyle aldanmaması gerektiğine işaret etmektedir. Bu şekilde sırf Allah rızası için yapılan cömertlik teşvik edilmektedir. Peygamber Efendimiz *"Yalnızca iki kişiye gıpta edilir: Allah tarafından kendisine mal verilip de malını hak yolunda harcayan kimseye, Allah tarafından kendisine ilim verilip de onunla hükmeden ve onu başkalarına öğreten kimseye."*[753] buyurarak cömertlerin özenilen kimseler olduklarını vurgulamaktadır. Cömertliğin mükâfatı ise cennet olacaktır. Peygamber Efendimiz cömertler için olan bu hususu şöyle açıklamaktadır: *"Cömert, Allah'a yakın, cennete yakın, insanlara yakın, ama cehennemden uzaktır. Cimri ise Allah'tan uzak, cennetten uzak, insanlardan uzak, ama cehenneme yakındır. Cömert cahil, Yüce Allah katında cimri âbidden daha sevimlidir."*[754]

---

[752] Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 335.
[753] Buhârî, "İlim", 15 (No. 73).
[754] Tirmizî, "Birr ve sıla", 40 (No. 1961).

2.19. Allah'ın Sevdiği Kuluna İkrâmı: Keramet

إِنَّ اللَّهَ تَعالى قَالَ: مَنْ عَادَى لِى وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ، وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِى بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُه عَلَيْهِ، وَمَا زَالَ عَبْدِى يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَحْبَبْتُهُ، فَكُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِى يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِى يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِى يَبْطُشُ بِهَا وَرِجْلَهُ الَّتِى يَمْشِى بِهَا، وَإِنْ سَأَلَنِى لَأُعْطِيَنَّهُ، وَلَئِنِ اسْتَعَاذَنِى لأُعِيذَنَّهُ...

"Yüce Allah şöyle buyurur: 'Kim benim bir veli kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığınırsa muhakkak onu korur ve kollarım.'"[755]

مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ الْعِبَادَةَ أَرْبَعِينَ يَوْمًا، ظَهَرَتْ يَنَابِيعُ الْحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ.

"Allah rızası için kırk gün ihlâs ile ibadet eden kimsenin kalbinden diline hikmet pınarları fışkırır."[756]

أُومِنُ بِذَلِكَ وَأَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ.

"Ben bu (hayvanların böyle konuştukları)na inanıyorum, Ebû Bekir ve Ömer b. Hattâb da."[757]

---

755 Buhârî, "Rikâk", 38 (No. 6502).

756 Abdullah b. Mübarek, *ez-Zühd ve'r-rekaik*, 359 (No. 1014); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/77 (No. 35485); Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 5/189.

757 Buhârî, "Fedâilü's-Sahâbe", 5 (No. 3463).

مَا مِنْ مُسْلِمٍ يُلَبِّي إِلَّا لَبَّى مَنْ عَنْ يَمِينِهِ، أَوْ عَنْ شِمَالِهِ مِنْ حَجَرٍ، أَوْ شَجَرٍ، أَوْ مَدَرٍ، حَتَّى تَنْقَطِعَ الأَرْضُ مِنْ هَاهُنَا وَهَاهُنَا.

"Bir müslüman telbiye getirdiğinde ('Lebbeyk Allahümme lebbeyk...' dediğinde) sağında ve solundaki taş, ağaç veya diken... (ne varsa) yer yarılıp hepsi oraya girinceye kadar telbiye getirir."[758]

Velîler, Allah'ın sevdiği, değer verdiği, razı olduğu, dost edindiği ve bununla birlikte dünyada olağanüstü sayılan bazı ikrâmlarla taltif ettiği kullarıdır. Peygamber Efendimiz bir hadîs-i kudsîde Allah'ın dostluğunun nasıl kazanılacağını şöyle anlatır: "*Yüce Allah şöyle buyurur: 'Kim benim bir veli kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığınırsa muhakkak onu korur ve kollarım.'"*[759] Farz ve nafile ibadetlerle Rablerine yakınlaşan, gündüzleri oruçla, geceleri kıyamda geçiren güzel ahlâklı kulları Allahu Teâlâ sever, sevince de birtakım ikrâmlarla onların gönüllerini hoş eder. Onların gören gözü olur; göremeyecekleri cisimleri ve hakikatleri onlara gösterir. Tutan elleri olur, olağanüstü şekilde varlıklara nüfuz ederler. Yürüyen ayakları olur, hârikulade sûrette mesafeleri kat eder, birden fazla yerde aynı anda görünebilirler. Onları görünen ve görünmeyen düşmanlara karşı da muhafaza eder. Tüm bunlar dinî literatürde keramet olarak adlandırılır.

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî "Kırk gün sıdk ve ihlâs ile dünya-

---

758 Tirmizî, "Hac", 14 (No. 828).
759 Buhârî, "Rikâk", 38 (No. 6502).

lığa rağbet etmeyen (zahid olan) kimsede Allahu Teâlâ'dan kerametler sâdır olmaya başlar."[760] diyerek mü'min kulun kırk günlük bir süre hatalardan ve günahlardan uzaklaşıp Allah'a güzel kulluk ettiğinde kerametlerin ortaya çıkacağını söylemektedir. Bundan dolayı kırk günlük erbain ve çile uygulamaları mânevî arınma için sistematize edilmiştir.

Peygamber Efendimiz de "*Allah rızası için kırk gün ihlâs ile ibadet eden kimsenin kalbinden diline hikmet pınarları fışkırır.*"[761] buyurarak mânevî arınmanın kırk günlük asgarî sınırına vurgu yapmıştır. Allah'a güzel kulluğun sonunda elbette ki kul O'nun yardımına mazhar olacak, birtakım olağanüstü hallerle desteklenecektir. Peygamber Efendimiz, Abdullah b. Abbas'a hitaben "*Ey delikanlı! Sana birkaç kelime öğreteceğim: Allah'ın emir ve yasaklarına iyi dikkat ederek yaşa ki Allah da seni gözetip kollasın. Allah'ı hiç hatırından çıkarma ki onu her an karşında bulasın. Dileyeceğinde Allah'tan dile, yardım isteyeceğinde Allah'tan yardım iste... Bilmiş ol ki tüm insanlar sana fayda vermek için bir araya gelseler ancak Allah'ın yazdığı kadarıyla sana faydalı olabilirler. Eğer tüm insanlar sana zarar vermek konusunda birleşip bir araya gelseler ancak Allah'ın sana yazdığı kadarıyla zarar verebilirler. Kader kalemleri kalkmış ve yazılan sahifeler kurumuştur.*"[762] buyurmuştur. Efendimiz'in bu öğütlerinde bir taraftan şer'î ilkelere sıkı sıkıya bağlılık ile Allah'tan başkasından yardım dilememe vurgusu bulunmakta diğer taraftan da Allah'ın kulu üzerindeki inâyeti üzerinde durulmaktadır.

Mânevî arınma sürecinin ardından yaşanan halin bazı hadislerde geçtiği kadarıyla sahâbîlerin yaşantılarında belirgin hale geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim Peygamber Efendimiz bir gün mescidde rastladığı Hârise isimli sahâbîye "*Nasıl sabahladın ey Hârise?*" diye sorar. Hârise, cevaben "Hakiki bir mü'min olarak

---

760 Serrâc, *el-Lüma'*, 273.

761 Abdullah b. Mübarek, *ez-Zühd ve'r-rekaik*, 359 (No. 1014); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/77 (No. 35485); Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 5/189.

762 Tirmizî, "Kıyâmet", 59 (No. 2516).

yâ Rasûlallah!" der. Bunun üzerine Peygamber "*Senin imanının hakikati nedir?*" buyurur. Hârise: "Dünyadan uzaklaştım. Geceleri uykusuz, gündüzleri susuz geçirdim. Artık Rabbimin arşına açıkça bakıyor, cennetliklerin nasıl nimetlendiklerini ve cehennemliklerin nasıl bağırıp çağırdıklarını görüyor gibiyim." der. Hârise'nin bu sözleri üzerine Peygamber: "*Allah'ın kalbini nurlandırdığı mü'min! Marifete erdin (bildin), onun gereğini yap.*" buyurur.[763] Hârise'nin kalbinin nurlandırılıp mârifete ulaşması, kulluk vazifelerini yerine getirmesi neticesinde bilgi türünden bir kerametin kendisine lütfedildiği anlamına gelmektedir.

Sözlükte "iyilik, cömertlik, şeref, itibar, ahlâklılık ve hürmet" anlamlarına gelen[764] *keramet* "Allah'ın velî kullarında ortaya çıkan olağanüstü haller" olarak tanımlanır. Bu olağanüstü haller peygamberlerde görüldüğünde *muzice* adını alır. Mahiyet olarak mucize ile keramet farklı değildir. Mucize, peygamberlerin doğru söylediklerinin bir delili mahiyetindedir. Keramet ise Allah'ın velî kulları için bir isbat vesilesidir. Bu harikulade hâdiseler nübüvvetten önce gerçekleşmişse bunlara *irhâs* adı verilir. Gayr-ı müslimlerde veya günahkâr kullarda görülen olağanüstü haller ise *istidrâc* olarak adlandırılır.

Kerametler, Allah'a güzel kulluk eden, velî kimselerin hallerinin doğruluğunu göstermek üzere zuhur eder.[765] Duaların kabulü, yiyeceklerin bereketlenmesi ve umulmadık bir zamanda Allah katından olağanüstü şekilde gelmesi, susuzlukta suya erişme, uzun mesafelerin kısa sürede katedilmesi, düşman eline düşen birisinin kurtarılması, bilinmeyen bir yerden ses işitilmesi gibi olağanüstü haller kerametlerin farklı türleridir.[766] Mu-

---

763 Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, 11/129 (No. 20114). Bk. Ebû Saîd el-Harrâz, *et-Tarîk ila'llah (Kitâbü's-Sıdk)*, haz. Abdülhalim Mahmud (Dâru'l-Maârif, ty.), s. 56, 57; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 17.

764 Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/24; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 5/171; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 428.

765 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 378.

766 Serrâc, *el-Lüma'*, 381.

cizeyi açıklamak peygamberler için bir gereklilik iken Allah'ın velî kulları için kerametin gizli tutulması esastır. Nitekim peygamberlikte nübüvvet iddiasının açıkça ilan edilmesi gereklidir. Velînin ise herhangi bir iddiası yoktur.[767]

Esasında kerametler Allah'ın kuluna bir ikrâmı olduğu için keramet göstermek kulun elinde olan olağanüstü bir kuvvet değildir. Kul darda kaldığında, Allahu Teâlâ onu sıkıntıdan kurtarmak, rahatlatmak, gönlünü hoş etmek için birtakım kanallardan yardım olarak kerametleri lütfeder. Bununla birlikte mutasavvıflar kerameti arzulamakta da değillerdir. Onlara göre olağanüstü haller, kulun halinin doğruluğuna delâlet edebileceği gibi perişanlığına da bir işaret olabilir. Nitekim istidrâc kabilinden olağanüstülükler adım adım insanı cehenneme götüren hallerdir. Kendi hallerinin de böyle olabileceği korkusuyla kerametlere iltifat etmemişler, esas kerametin insanın istikamet üzere kalabilmesi olduğunun şuuruyla hareket etmişlerdir. Sehl b. Abdullah "En büyük keramet, nefsin kötü huylarının iyi huylarla değiştirilmesidir."[768] derken insanın vazifesinin güzel bir kulluk sergilemek olması gerektiğini vurgulamıştır.

İbn Sâlim'e kendi irâdeleriyle zühdü tercih ederek dünyalığı terk etmiş kimselere neden keramet ihsân edildiği sorulduğunda onlara kerametin bunalıp daraldıkları bir zamanda bu sıkıntılarını izale etmek için verdiğini belirtir. Ona göre keramet verilmesi, bizatihi kerametin kıymetli olmasından dolayı değildir.[769] Kerametin değerli bir hal olmadığını diğer mutasavvıflar da çeşitli vesilelerle dile getirmişlerdir. Söz gelimi Bâyezid-i Bistâmî'ye, "Falan kişi bir gecede Mekke'ye gidiyor, diyorlar ne dersin?" diye sorulduğunda "Şeytan da Allah'ın lânetine uğramış bir varlık olduğu halde bir anda doğudan batıya ulaşıyor. Bundan şa-

---

767 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 378, 379.
768 Serrâc, *el-Lüma'*, 280.
769 Serrâc, *el-Lüma'*, 276.

şılacak ne var?" karşılığını vermiştir. "Falan suyun üzerinde yürüyor..." dediklerinde ise "Balık da suda yüzüyor, kuş havada uçuyor. Bundan büyük keramet var mı?" diyerek bu olağanüstü hâdiselerin övünülecek yanı olmadığını vurgulamıştır. Başka bir konuşmasında ise "Bir kimse suyun üzerine seccade serse, gökyüzünde bağdaş kurup otursa, şeriatın emir ve nehiylerine karşı tavrını görmedikçe ona aldanmayın."[770] sözüyle istikamet üzere kalabilmenin önemine işaret etmiştir.

Her ne kadar bir kimsenin mânevî mertebesinin büyüklüğü keramet göstermesini gerekli kılmasa da Allah'ın istikamet üzere giden sevgili kullarına birtakım ikrâmlarda bulunduğu bir gerçektir. Bunun örnekleri Kur'an-ı Kerîm'de ve hadis-i şerîflerde görülmektedir. Kur'an'da ifade edildiğine göre Hz. Süleyman, Belkıs gelmeden önce onun tahtının huzuruna getirilmesini istemiştir. Bunun üzerine Kur'an'da ifade edildiği şekliyle şöyle bir hâdise geçmiştir:

"Kitaptan (Allah tarafından verilmiş) bir ilmi olan kimse 'Sen gözünü açıp kapayıncaya kadar ben o tahtı huzuruna getirebilirim.' dedi. Süleyman tahtın o anda önüne gelmiş olduğunu görünce şöyle dedi: 'İşte bu bana Rabbimin bir lütfudur. Böylece Rabbim beni şükür mü yoksa nankörlük mü edeceğim konusunda sınıyor. Gerçek şu ki her kim Allah'a iman ve itaat üzere şükrederse kendi iyiliği için şükretmiş olur. Kim de nankörlük ederse (bilin ki) benim Rabbim kimsenin şükrüne muhtaç değildir. O, şükretmeyene bile bolca nimet verecek kadar cömerttir."[771]

Hz. Süleyman'ın huzurunda ilim sahibi bir kimsenin (Âsaf b. Berahyâ) getirebileceğini söyleyerek tahtı huzura çıkartması olağanüstü bir hâdise olup bir nevî keramet olarak değerlendirilmektedir.[772] Yine Kur'an'da ifade edildiğine göre

---

[770] Serrâc, *el-Lüma'*, 280.
[771] Neml 27/40.
[772] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 291.

Hz. Zekeriya, mabede her uğradığında Hz. Meryem'in yanında yiyecek bulunduğuna tanık olmaktadır. Bir defasında, "'*Meryem! Bu sana nereden geldi?' diye sormuş, o da 'Bu, Allah katından' diye cevap vermiştir. Şüphesiz Allah, dilediğine hesapsız rızık bahşeder.*"[773] Peygamber olmayan Hz. Meryem'in olağanüstü şekilde nimetlendirilmesi kendisine lütfedilmiş bir kerametti.

Yine Hz. Meryem'in hamileliği başladıktan sonra ıssız bir yere çekilmesinin ardından bir hurma ağacının altına oturduktan sonra kendisine "*Hurma ağacını kendine doğru silkele ki sana taze hurma dökülsün.*"[774] buyurulmasının ardından kurumuş hurma dallarını kendine doğru silkelemesiyle olağanüstü bir şekilde taze hurmaların dökülmesi onun kerametlerindendir.[775]

Hz. Musa Tur-i Sinâ'da iken "*Bulutları üzerinize gölgelik yapmıştık. Yine size kudret helvası ile bıldırcın eti indirmiştik.*"[776] âyetinde ifade edildiği üzere bulutların İsrâiloğullarını gölgelendirmesi, bunun yanında bıldırcın eti ve kudret helvası gibi nimetlerin olağanüstü şekilde verilmiş olması keramet olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Hücvîrî'ye göre Hz. Musa'nın o esnada yanlarında bulunmaması, bu hâdisenin mucize değil keramet olduğunu göstermektedir.[777]

Öte yandan ashâb-ı kehf kıssası da Kur'an'da zikredilen keramet örneklerindendir. "*Kendileri uykuda oldukları halde sen onları uyanık sanırdın. Biz onları bazen sağ bazen de sol taraflarına döndürüyorduk. Köpekleri de mağaranın girişinde ön ayaklarını uzatmış yatmakta idi. Eğer onların durumlarına muttali olsa idin dönüp onlardan kaçardın ve gördüklerin yüzünden için korku ile dolardı.*"[778] Âyette

---

773 Âl-i İmrân 3/37.
774 Meryem 19/25.
775 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/511.
776 Bakara 2/57.
777 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 290.
778 Kehf 18/18.

bahsedilen ashâb-ı kehfin, uzun bir müddet boyunca uyutulmuş olmaları keramet kapsamına girmektedir.[779]

Peygamber Efendimiz ashâbına zaman zaman geçmiş ümmetlerde yaşanan olağanüstü hâdiselerden bahsetmiştir. Onlardan birisi de beşikte konuşan üç bebeğe aittir. Henüz konuşma çağına ulaşmadan konuşan bebeklerden ilki Hz. İsa'dır. Yüce Rabbimizin, onun hakkında "*O, beşikte de yetişkin çağında da insanlarla konuşacak, sâlihlerden olacaktır.*"[780] buyurulan Hz. İsa, mucizevî bir şekilde babasız dünyaya gelmiştir. Annesi Hz. Meryem kendisini Allah yoluna adayarak hiç evlenmemiştir. Efendimiz'in "*(Kendi döneminin) en hayırlı hanımı Meryem'dir.*"[781] diyerek övdüğü Hz. Meryem, kendisini insanlardan tecrid edip ibadetle meşgul olduğu bir esnada Cebrâil (as) insan suretinde kendisine görünmüş ve "Ben sana tertemiz bir evlât bağışlamak üzere Rabbin tarafından gönderilmiş bir elçiyim.[782] Ey Meryem! Allah sana kendi kelimesi, yâni kendisinin 'Ol!' emriyle varlık kazanacak olan bir çocuk müjdeliyor. O, Meryem oğlu İsa Mesih diye anılacak, iki cihanda da itibar sahibi olacak ve Allah'a yakın kullar arasında yer alacaktır."[783] diyerek Hz. İsa'yı müjdelemiştir.

Hz. Meryem, kısa bir müddet içerisinde hamile kalır ve doğum vakti yaklaşınca insanlardan uzak bir mevki olan Beytü'l-lahm'e çekilir. İnsanların kendisine yönelttiği ithamlar onu derinden etkilemiştir. Bir hurma ağacının gölgesine oturur, sırtını ağaca yaslar. "Keşke bu iş başıma gelmeden önce ölseydim de adı sanı unutulup giden biri olsaydım." diye mırıldanır. Bu esnada bir ses gelir ve onun Allah katında şerefli birisi olduğunu söyleyerek teselli eder. Ayrıca hurma dalını kendine doğru çe-

---

779 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 387.
780 Âl-i İmrân 3/46.
781 Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 20 (No. 3815).
782 Meryem 19/19.
783 Âl-i İmrân 3/45.

kip silkelemesini, böylece üzerine taze hurmaların döküleceğini bildirir. Ardından herhangi biriyle karşılaşacak olursa ona o zamanlar adet olduğu üzere susma orucu tutuğunu, hiçbir kimseyle konuşmayacağını söylemesini tembih eder.[784]

Hz. Meryem, doğumun ardından bebeğiyle birlikte halkının yanına gider. Ancak kendisini görenler ona "Ey Meryem! Sen ne çirkin bir iş yaptın böyle? Ey Hârûn'un kız kardeşi! Senin baban kötü bir adam değildi, annen de iffetsiz bir kadın değildi. O halde, bu çocuk da neyin nesi?" diyerek çeşitli ithamlarda bulunurlar. Bu durum karşısında ne yapacağını bilemeyen Hz. Meryem çocuğu işaret ederek "Benimle değil, onunla konuşun" der. Onlar, "Biz beşikteki bir çocukla nasıl konuşabiliriz ki?" dediler. Bunun üzerine Hz. İsa konuşmaya başlar:

"Ben Allah'ın kuluyum. O beni vahye mazhar kılacak ve peygamberlikle görevlendirecek. Allah bana bulunduğum her yer ve konumda feyizli ve bereketli bir insan olmayı lütfetti. O bana yaşadığım sürece namaz kılmamı, zekât vermemi ve anama saygıda kusur etmememi emretti. O, beni merhametsiz, hayırsız bir insan yapmadı. Bunun içindir ki doğduğum gün ilâhî inâyet ve selamete mazhar oldum. Öleceğim gün de diriltileceğim gün de aynı mazhariyete nail olacağım."[785]

Peygamber Efendimiz'in (sas) bahsettiği beşikte konuşan bebeklerden ikincisi ise İsrâiloğullarından Cüreyc'in masumiyetine şahitlik edecek bir bebektir. Cüreyc, çok ibadet eden bir âbiddir. Kendisi için özel bir mekân (manastır) tesis edip insanlardan uzak bir vaziyette ibadetle meşgul olmayı adet edinir. Günlerden bir gün bu özel mekânında namaz kılarken annesi onu yanına çağırır. Bunun üzerine Cüreyc namazı ile annesi arasında bir tercih yapmak zorunda kalır ve neticede namazı bozmaması gerektiğine karar vererek annesinin çağrısına icabet edemez. Bu durum üç gün peş peşe tekrar yaşanır. O, ken-

784 Meryem 19/20-26.
785 Meryem 19/16-34.

disine seslenen annesinin isteğini namazda olduğu için karşılıksız bırakmıştır. Cüreyc'in, annesinin gönlünü almak için nafile ibadetini terk etmesi belki daha uygundur ama o, bunu yapmayarak annesini incitmiş ve böylece hata etmiştir. İhtiyacı olduğu her vakitte oğlunu namazda bulan anne ise sinirlenerek "Ey Allahım! Kötü kadınların yüzlerine bakmadıkça onun canını alma!" diye oğluna beddua eder.

Cüreyc'in şöhreti İsrâiloğulları arasında yayılır ve insanlar onun hakkında konuşmaya başlar. İçlerinden güzelliği ile tanınan bir kadın, onu yoldan çıkartabileceği düşüncesine kapılarak Cüreyc'in yanına gider. Fakat Cüreyc hiçbir surette ona iltifat etmez. Cüreyc'in kendisini reddetmesini gururuna yediremeyen kadın yakınlardaki bir çoban ile ilişkiye girerek hamile kalır. Doğumun gerçekleşmesinin ardından çocuğun Cüreyc'den olduğu iftirasını atar. Halk galeyana gelip Cüreyc'in namazgâhını yıkıp onu tartaklamaya başlar. Cüreyc ne dediyse masumiyeti konusunda onları ikna edemez. Fakat Allah, kendisine içtenlikle bağlanan sâlih kulunu yalnız bırakmayacak, konuşması ihtimal dâhilinde bile olmayan bir bebeğin sözleri ile onu kurtaracaktır. Cüreyc, bebeği yanına getirmelerini ister. Öncelikle abdest alıp namaz kılarak Allah'a yalvarıp yakarır. Sonra bebeğe dokunarak babasının kim olduğunu sorar. Bebek de dile gelir ve babasının bir çoban olduğunu söyler. Böylece Cüreyc kendisine isnad edilen suçtan aklanmış olur.

Peygamber Efendimiz'in anlattığına göre beşikte konuşan bebeklerden üçüncüsü de bu hâdisede olduğu gibi İsrâiloğullarındandır. Rivayete göre bir anne bebeğini emzirmekte, bir taraftan da bebeğinin tıpkı oradan geçmekte olan yakışıklı bir genç gibi olmasını arzu ederek Allah'a dua etmektedir. Bu duası karşısında bebek ise annesini emmeye ara vererek "Yâ Rabbi beni bunun gibi yapma!" der ve sonra hemen emmeye devam eder. Aradan biraz zaman geçtikten sonra, yanlarından, etrafındakilerin kendisini hırsızlık ve zina ile suçlayarak

hırpaladıkları bir cariye geçer. Kadın bu sefer "Allah'ım oğlumu bunun gibi yapma!" diye dua eder. Bebek ise yine emmeyi bırakıp "Allah'ım beni bunun gibi yap." der. Annesi neden böyle söylediğini sorduğunda ise bebek şu cevabı verir: "O atlı adam zalimin biriydi. 'Zina ettin, hırsızlık ettin' diyerek suçladıkları zavallı cariye ise ne zina yapmış ne de hırsızlık etmişti. O tüm suçlamalara rağmen (*Hasbünallah!*) 'Allah bana yeter!' demişti. Ben de 'Allahım beni bunun gibi yap!' dedim."[786]

Bu üç bebekten Hz. İsâ'nın konuşması irhâs, diğer bebeklerinki ise keramet kapsamında değerlendirilmektedir. Peygamber Efendimiz'in bu olağanüstü hâdiseleri anlatması ise ashâbının ibret alması içindir. Yine bu şekilde Efendimiz'in ashâbına anlattığı hâdiseler içerisinde mağara hadisinin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Efendimiz'in anlattığına göre üç kişi yolculuk yaparken gecelemek için sığınacak bir yer ararlar ve bir mağaraya sığınırlar. Fakat içeride oldukları bir esnada dağdan kopan bir kaya mağaranın ağzını kapatır ve içeride mahsur kalırlar. Mağaranın ağzını açmaya güç yetiremeyince çareyi Rablerine yalvarıp dua etmekte bulurlar. İçlerinden birisi "Bakın bakalım sırf Allah'ın rızasını kazanmak için yaptığınız amelleriniz var mı? Onları anmak suretiyle Allah'a dua edelim. Belki bu sayede Allah mağaranın kapısını açar." der. Bu teklif üzerine onlardan biri anlatmaya başlar:

"Allah'ım! Benim ihtiyar ana babam vardı ve çocuklarım küçüktü. Ben sürü otlatarak onları geçindirirdim. Akşamleyin otlaktan dönüp eve geldiğim zaman süt sağar, çocuklarımdan önce ana babama süt içirirdim. Bir gün uzakta bir otlağa gitmiştim. Akşam oluncaya kadar sürüyü getirememiştim. Geç vakit geldiğimde onları uyumuş halde bulmuştum. Her zamanki gibi sütleri sağdım ve kabıyla getirip başuçlarında dikildim. Onları uykularından uyandırmaya kıyamıyordum. Onlardan ön-

---

786 Buhârî, "Ehâdîsü'l-enbiyâ", 48, (No. 3445).

ce çocuklarıma süt içirmeyi de uygun görmedim. Çocuklar ise ayaklarımın dibinde açlıktan sızlanıyorlardı. Onlar uyurken, gün ağarana kadar bütün geceyi böyle dikilmekle geçirdim. Şüphesiz Allah'ım! Sen bilmektesin ki, ben bunu sırf senin rızanı kazanmak için yapmıştım. Bundan ötürü bizim için mağaranın ağzında bir gedik aç da oradan gün ışığını görelim!" Kaya biraz aralanır fakat çıkılacak gibi değildir. Daha sonra ikinci kişi duaya başlar:

"Allahım! Amcamın bir kızı vardı. Onu herkesten çok seviyordum. Ona sahip olmak istedim. Fakat o arzu etmedi. Bir yıl kıtlık olmuştu. Amcamın kızı çıkıp geldi. Kendisini bana teslim etmek şartıyla ona yüz altın verdim. Kabul etti. Ona sahip olacağım zaman dedi ki: Allah'tan kork! Dinin uygun görmediği bir yolla beni elde etme! En çok sevip arzu ettiğim o olduğu halde kendisinden uzaklaştım, verdiğim altınları da geri almadım. Allahım! Eğer ben bu işi senin rızanı kazanmak için yapmışsam, başımızdaki sıkıntıyı uzaklaştır..." Bu sözlerin üzerine kaya biraz daha açılır fakat yine çıkılacak gibi değildir. Bunun üzerine üçüncü kişi duaya başlar:

"Allah'ım, senin bildiğin üzere, bir zamanlar ben bir işçi çalıştırmıştım. Diğer işçilerin ücretlerini verdiğim gibi onun hakkını da ödemek istedim. Ancak o, verdiğim ücreti az bularak almadan gitti. Ona vermeyi düşündüğüm bir ölçek darıyı mevsimi geldiğinde tekrar tekrar ektim ve yeni mahsuller elde ettim. Kazandığım mahsullerle bir sığır sürüsü satın aldım ve bunların başına bir de çoban tuttum. Bir müddet sonra bu adam çıkageldi ve 'Allah'tan kork, hakkımı ver!' diyerek seneler önce almadığı ücretini istedi. Ben de 'Git şu görünen sığırları ve çobanı al, onlar senin!' dedim. Bunun üzerine adam kızgınlıkla, 'Allah'tan kork, benimle alay etme!' diye çıkıştı. Ben de 'Seninle alay etmiyorum. Sığırları ve çobanı al da git, onlar senin hakkın!' cevabını verdim. O da bunları alıp gitti. Allah'ım, şayet bunu sırf senin rızan için yaptığım sence malum ise bunun hatırı-

na kayayı kaldırıver de çıkalım..." Bu duadan sonra mağaranın girişi tamamen açılır.[787]

Peygamber Efendimiz'in hadislerinde geçen kerametlerden bazıları da hayvanların olağanüstü şekilde konuşmasıyla ilgilidir. Efendimiz bir seferinde şöyle anlatmıştır: "*Yolda sığırla birlikte giden bir adam, sığırın sırtına binmek istemiş, bunun üzerine hayvan kendisine 'Ey Allah'ın kulu! Biz binilmek için değil, çiftlikte koşulmak için yaratıldık.' demiştir.*"[788] Yine başka bir seferinde kurdun konuşmasından bahsetmiştir: "*Bir çoban, sürüsünün içinde bulunduğu sırada sürüye kurt saldırdı ve sürüden bir koyun kaptı. Çoban arkasından koştu. Derken kurt çobana döndü ve şöyle söyledi: 'Yırtıcı hayvanların sürüye saldıracağı o fitne gününde, koyun sürüsünün benden başka çobanı bulunmayacak o günde, koyunu kim kurtarır?' dedi.*" Peygamber Efendimiz bu olağanüstü kıssaları anlatınca çevresindekiler hayretler içerisinde "Sübhânallah!" derler. Bunun üzerine Efendimiz "*Ben bu (hayvanların böyle konuştukları)na inanıyorum, Ebû Bekir ve Ömer b. Hattâb da.*"[789] buyurur.

Peygamber Efendimiz'in anlattığı bazı kıssalarda ise gaibden gelen sesler bulunmaktadır. Söz gelimi bir hâdiseyi şöyle anlatmıştır: "*Bir adam boş bir arazide giderken bulut içinden gelen bir ses işitti: 'Falancanın bahçesini sula!' diyordu. O bulut uzaklaşarak suyunu bir kayalığa boşalttı. Derken oradaki sel yollarından biri bu suların tamamını akıtmaya başladı. Adam da suyun istikametini takiben yürüdü. Bir müddet sonra, suyu bahçesine çevirmek üzere elinde bir kürek, çalışan bir adam gördü. Ona: 'Ey Allah'ın kulu ismin ne?' diye sordu. 'Falan' dedi. Bu isim, adamın buluttan işittiği isimdi. Bu sefer o sordu: 'Ben sana şu suyu getiren buluttan bir ses işitmiştim, senin ismini söyleyerek 'Falanın bahçesini sula!' diyordu. Sen bahçede ne yapıyorsun?' 'Mademki sordun söyleyeyim. Ben bu bahçeden çı-*

---

787 Buhârî, "Büyû'", 98 (No. 2215); Buhârî, "İcâre", 10 (No. 2270); Müslim, "Rikâk", 100 (No. 6949).

788 Buhârî, "Enbiyâ", 52 (No. 3284).

789 Buhârî, "Fedâilü's-Sahâbe", 5 (No. 3463).

kan mahsule nezaret ederim. Ondan çıkan mahsulün, üçte birini tasadduk ederim. Üçte birini ben ve ailem yeriz, üçte birini de bahçeye iade ederim.' dedi."[790]

Nereden geldiği belirli olmayan bu gibi seslerin çoğunlukla insanı doğru yola iletmek için farklı kanallardan gelmesi söz konusudur. Sâlikin mânevî mertebesi yükselince çeşitli varlıkların zikirlerine de vâkıf olabilmektedir. Söz gelimi rivayete göre Ebu'd-Derdâ ve Selmân-ı Fârisî aynı kaptan yerler ve kabın tesbih ettiğini duyarlardı.[791] Nitekim Peygamber Efendimiz "*Bir müslüman telbiye getirdiğinde ('Lebbeyk Allahümme lebbeyk...' dediğinde) sağında ve solundaki taş, ağaç veya diken... (ne varsa) yer yarılıp hepsi oraya girinceye kadar telbiye getirir.*"[792] buyurarak insanın çevresinde bulunan varlıkların da Allah'ı tesbih ettiğini ifade etmektedir. İnsanın mânevî derecesi nispetinde bu tesbihe vâkıf olması söz konusu olacaktır.

İlâhî uyarılar bazen bir ses veya mahlukatın zikri şeklinde insana işittirildiği gibi bazen de doğrudan kulun gönlüne ilham olunmak suretiyle ulaştırılır. Ashâb arasında ilhâm alması muhtemel kişiler arasında Hz. Ömer'in olduğu bizzat Peygamber Efendimiz tarafından ifade edilmiştir. Efendimiz bir seferinde "*Sizden önceki geçmiş ümmetler içinde muhaddes (ilham alan) kimseler vardı. Eğer ümmetimden de böyle kimseler olacaksa muhakkak Ömer b. Hattâb onlardan biridir.*"[793] buyurmuştur. İlham, bilgiyle alakalı kerametlerden olup kalp vasıtasıyla elde edilmektedir. Hz. Ömer'in ilham yahut rüya ile bazı bilgilere vâkıf olduğu da yine kaynaklarda yer alır. Rivayete göre Hz. Ömer, Sâriye b. Züneym'i ordu komutanı olarak Fesâ ve Derâbcerd'e gönde-

---

[790] Müslim, "Zühd", 45 (No. 2984).

[791] Serrâc, *el-Lüma'*, 278; Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993), 1/210.

[792] Tirmizî, "Hac", 14 (No. 828).

[793] Buhârî, "Enbiyâ", 52 (No. 3282).

rır. Düşman ordularının bulunduğu mevkiye vardığında onları bir süre muhasara eder. Düşmanı karşısında gören yerel halk yardım isteyip asker toplar ve güçlenip onlar da müslümanların etrafını kuşatırlar. Bu esnada Medine'de hutbe okuyan Hz. Ömer, hutbeyi yarıda keser ve "Yâ Sâriye, el-cebel! el-Cebel!" diyerek Sâriye'yi dağa çekilmesi için uyarır. Sâriye ve yanındakiler bu sesi işitip dağa çekilirler ve bu hamleleri neticesinde düşmana karşı zafer elde ederler. Bir müddet sonra fethe katılan bir sahâbî Medine'ye gelerek olan biteni anlatır.[794]

Gayba dair bilgi alma yollarından biri de rüyadır. Ne var ki uyku halinde kulun kalbine doğan bilgi farklı kanallardan gelebilir. Şeytandan (*hulm*) ve nefisten (*hâcis*) kaynaklanan rüyalar insanı yanıltırken, melekten (*rüya-yı sâliha*) ve doğrudan Allahu Teâlâ'dan gelen bilgiler doğru rüya, bu rüyalarla gelen bilgi ise doğru bilgi olarak değerlendirilir. Peygamber Efendimiz, "*Sizden biri hoşlandığı bir rüya görürse, (bilsin ki) bu, Allah'tandır. O kişi bu rüyadan dolayı Allah'a hamd etsin ve onu anlatsın. Bunun dışında hoşuna gitmeyen bir rüya görürse, bu da şeytandandır. Rüyanın kötü etkisinden Allah'a sığınsın ve ondan kimseye söz etmesin. Böyle yaparsa, o rüya kendisine zarar vermez.*"[795] buyurarak rüyanın şeytânî mi yoksa Rahmânî mi olduğu konusunda dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Efendimiz rüyanın doğru olmasını doğru sözlü olmaya bağlamıştır: "*Rüyası en doğru olanınız, en doğru sözlü olanınızdır.*"[796]

Rüya Kur'an-ı Kerîm'de müjde olarak değerlendirilmiştir. Nitekim "*Dünya hayatında onlar için müjdeler vardır.*" Âyetindeki müjdenin mahiyeti sorulduğunda Peygamber Efendimiz "*mü'mi-*

---

794 Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/178; Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 4/1605.

795 Buhârî, "Ta'bîr", 3 (No. 6985).

796 Müslim, "Rü'yâ", 6 (No. 5905).

nin gördüğü ve onunla ilgili görülen rüya"[797] yorumunu yapmıştır. Rüya, vahiy ve ilham almanın yollarından biri olması itibariyle önemlidir. "Allah Rasûlü'nün (sas) ilk vahiy almaya başlaması uykuda doğru rüya (rüyâ-ı sâdıka) görmekle olmuştur. Onun istisnasız bütün rüyaları gün gibi gerçek çıkmıştır."[798] Bundan dolayı doğru bilgiyi içeren rüyanın bir nevî keramet olduğu ifade edilmiştir. Hadis kaynaklarında bazı sahâbîlerin rüyaları ile ilgili anekdotlar da yer almaktadır. Rivayete göre ensardan Selma, Ümmü Seleme'nin yanına girdiğinde ağlamakta olduğunu görür ve "Neden ağlıyorsun?" der. Şöyle anlatır: "Rüyamda Rasûlüllah'ı ağlarken gördüm. Başında ve sakalında toprak vardı. Ona 'Seni ağlatan nedir?' dedim. Rasûlüllah 'Az önce Hüseyin'in şehid edildiğini gördüm.' buyurdu."[799] Hakikaten de Hz. Hüseyin şehid edildi.[800]

Öte yandan ashâb-ı kirâmın günlük yaşantılarında olağanüstü bazı hâdiselerle de karşılaştıkları görülmektedir. Söz gelimi Üseyd b. Hudayr ve Abbâd b. Bişr'in başından geçen bir hâdise bunun güzel bir örneğidir. Bir akşam geç saatlere kadar Peygamber Efendimiz'in sohbetinde olan bu iki sahâbî, evlerine gitmek üzere yola çıkarlar. Ne var ki gecenin geç bir vakti olduğu için ortalık zifiri karanlıktır. Efendimiz'in yanından ayrılır ayrılmaz önlerinde kandil ışığına benzer iki ışıltı belirir. Bir süre bu aydınlıkla birlikte yürürler. Evleri ayrı yönlerde olduğu için yollarını ayıracakları sırada dahi ışıltılar birbirinden ayrılarak yollarını aydınlatmaya devam eder. Her ikisi de evlerine varıncaya kadar bu ışık demeti içinde yürürler.[801]

Olağanüstü ikrâmlara mazhar olan sahâbîlerden birisi de

---

797 Tirmizî, "Rü'yâ", 3 (No. 2275); İbn Mâce, "Ta'bîru'r-rü'yâ", 1 (No. 3898).
798 Buhârî, "Ta'bîr", 1 (No. 6982).
799 Tirmizî, "Menâkıb", 31 (No. 3771).
800 Eşref Ali Tânevî, *Hadislerle Tasavvuf*, çev. Zaferullah Dâvûdî - Ahmet Yıldırım (İstanbul: Umran, 1995), 194.
801 Buhârî, "Salât", 79 (No. 465).

Alâ' b. el-Hadramî'dir. Ebû Hüreyre yaşadıkları hâdiseyi şöyle anlatır: "Peygamberimiz (sas) Alâ' b. el-Hadramî'yi Bahreyn'e gönderdiğinde ben de ona tabi oldum. Onda üç özellik gördüm, hangisinin daha hayret verici olduğunu bilemiyorum: Denizin kıyısına vardığımızda, 'Binip geçin!' dedi. Biz de binip geçtik ve su sadece develerimizin ayaklarının alt kısımlarını ıslattı. Dönüşte birlikte bir tarlada iken yanımızda su yoktu ve şikâyet ettik. O da iki rekât namaz kıldıktan sonra dua etti. Derken kalkan gibi bir bulut belirdi ve sularını boşaltmaya başladı. Biz de doyasıya su içtik ve hayvanlarımızı suladık. Sonra vefat etti ve onu kuma gömdük. Çok uzaklaşmadan 'Bir vahşi hayvan gelip onu yer.' dedik ve geri döndük. Fakat onu bulamadık."[802]

Alâ' b. el-Hadramî ve yanındakilerin su üstünde yürümesi ve suya ihtiyaçları olduğu bir esnada yağmur bulutlarının toplanıp ihtiyaçlarını karşılaması gibi yaşanan olağanüstü hâdiseler bu sahâbînin Allah nezdindeki değerine işaret etmektedir. Allahu Teâlâ'nın ikramına mazhar olmak güzel kulluk, doğru inanç ve Allah'ın rızası yolunda ömür geçirmeye bağlıdır. Sevgisini kazandıktan sonra artık Allahu Teâlâ kulun tüm işlerinde inayetini esirgemeyip dua ettiğinde duasına mutlaka icâbet etmektedir. Peygamber Efendimiz'in ifadesiyle "*Üstü başı perişan, hor ve hakir görülen bazı insanlar vardır ki onlar yemin ederek, 'Allahım, şunu şöyle yap!' diye bir talepte bulunsalar talepleri gerçekleşecektir.*"[803]

---

[802] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 4/15 (No. 3495).
[803] Müslim, "Birr", 138, (No. 6682).

2.20. Rızka Rıza: Kanaat

إِنَّ هَذَا الْمَالَ خَضِرَةٌ حُلْوَةٌ ، فَمَنْ أَخَذَهُ بِسَخَاوَةِ نَفْسٍ بُورِكَ لَهُ فِيهِ ، وَمَنْ أَخَذَهُ بِإِشْرَافِ نَفْسٍ لَمْ يُبَارَكْ لَهُ فِيهِ كَالَّذِى يَأْكُلُ وَلاَ يَشْبَعُ.

"Bu dünya malı göz alıcı ve tatlıdır. Ne mutlu sahip olduğu maldan yoksullara, yetimlere ve yolda kalmışlara verenlere! Malını haksızlık yaparak kazanan ise bir türlü doymak bilmeyen obur kimse gibidir. Kıyamet gününde bu mal onun aleyhine şahit olacaktır."[804]

كُنْ وَرِعًا تَكُنْ أَعْبَدَ النَّاسِ وَكُنْ قَنِعًا تَكُنْ أَشْكَرَ النَّاسِ وَأَحِبَّ لِلنَّاسِ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ تَكُنْ مُؤْمِنًا وَأَحْسِنْ جِوَارَ مَنْ جَاوَرَكَ تَكُنْ مُسْلِمًا وَأَقِلَّ الضَّحِكَ فَإِنَّ كَثْرَةَ الضَّحِكِ تُمِيتُ الْقَلْبَ.

"Vera' sahibi ol, insanların en âbidi olasın. Kanaat sahibi ol, insanların en çok şükredeni olasın. Kendin için istediğini başkaları için de iste ki mü'min olasın. Çevrendekilerle komşuluğu güzel yap ki müslüman olasın. Gülmeyi azalt, çünkü çok gülmek kalbi öldürür."[805]

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ أَسْلَمَ وَرُزِقَ كَفَافًا وَقَنَّعَهُ اللَّهُ بِمَا آتَاهُ.

"Müslüman olan, kendisine yetecek kadar rızık verilen ve Allah'ın ona verdikleriyle kanaatkâr kıldığı kimse kurtuluşa ermiştir."[806]

---

804 Müslim, "Zekât", 123 (No. 2423).
805 İbn Mâce, "Zühd", 24, (No. 4217).
806 Müslim, "Zekât", 125 (No. 2426).

إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ يَا ابْنَ آدَمَ تَفَرَّغْ لِعِبَادَتِى أَمْلأْ صَدْرَكَ غِنًى وَأَسُدَّ فَقْرَكَ وَإِلاَّ تَفْعَلْ مَلأْتُ يَدَيْكَ شُغْلاً وَلَمْ أَسُدَّ فَقْرَكَ.

"Allahu Teâlâ şöyle buyuruyor: Ey âdemoğlu, her durumda kendini bana ibadete ver ki, gönlünü zenginlikle doldurup ihtiyacını gidereyim. Böyle yapmazsan ellerini meşguliyetle doldururum, ihtiyaçlarını da gidermem."[807]

Hayatta mutlu olmak her zaman için arzu edileni elde etmek değildir. Asıl mutluluk, tüm imkân ve sınırlılıkların Allah'ın takdiri olduğu şuuruyla hoşnutluk içerisinde yaşam sürerken elde edilen mutluluktur. İstediği her şeyi elde etmiş nice zengin vardır ki iç huzuru sağlayamamış daima bir arayış içerisindedir. Buna mukabil nice fakir insan da vardır ki yokluk ve sıkıntılar içerisinde dahi olsa yüzünden tebessüm eksik olmamıştır. O halde gerçek mutluluk mânevî anlamdaki bir tatminden ibarettir. Bu huzura ulaşamamış kimsenin mutlu olması her zaman için mümkün değildir. İnsanın mutluluğa ulaşmasındaki anahtar kavram ise *kanaat*tir.

Kanaat, sözlükte "razı olmak, az ile yetinmek ve taksime rıza göstermek" anlamlarına gelmektedir.[808] Dinî ve tasavvufî bir terim olarak ise *kanaat*, kulun, Allah'ın ona nasip ettiği imkânlarla yetinmesi ve elindekine razı olması anlamına gelmektedir. Kanaatkâr insan ihtiyaçlarını asgarî ölçüde karşıladığında tatmin olarak başkalarının elindekine göz dikmeyecek olgunluğa erişmiş kimsedir. Öte yandan aşırı kazanma hırsı ile olmadık işlere bulaşma, harama ve gayr-ı meşru yollara tevessül etme davranışı ise tamahkârlık olarak adlandırılmaktadır.

Tasavvuf kaynaklarında kanaatın farklı tanımları yapılmış-

807 Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 30 (No. 2466).
808 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 413; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 52/3753.

tır. Bunlardan bazılarında kanaatın rızanın başlangıcı olduğu ifade edilir. Söz gelimi Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) "Kanaat, nefsin, kendi payına düşen rızka razı olmasıdır." der. Allah'ın kulu için takdir ettiği rızkın karşılığında onun hoşnut olması için kanaatkâr olmak gerekir. Bazı sûfîler ise kanaatı, "Kulun me'lûfâtı (yani alışmış olduğu günlük ihtiyaçlarını) bulamadığında dahi sükûnet içerisinde olmasıdır." şeklinde tanımlayarak isyana götüren hiçbir davranışın kanaat ile bağdaşmayacağı vurgusunu yaparlar. Nitekim kanaatin zühd ile doğrudan ilişkisi bulunur. Dünyaya karşı mesafeli olmak, kanaatkâr olmanın en kesin yoludur. Mal, mülk ve diğer imkânlar konusunda tamahkâr olmayan kimse, Allah'ın kendisine nasip ettikleri ile yetinecek ve elinde olmayana göz dikmeyecektir. Bu minvalde mutasavvıflardan Ebû Abdullah Muhammed b. Hafîf (ö. 371/982) "Kanaat, elde bulunmayana karşı olan arzuyu terk etmek, mevcutlardan bile müstağni olmaktır." diyerek mü'minin yeri geldiğinde îsâr duygusu içerisinde elindekinden vazgeçebilmesinin önemine dikkat çekmiştir.[809]

Tasavvuf tarihinde tüm varlığını ve hükümranlığını geride bırakıp tasavvuf yoluna giren İbrahim b. Edhem ile ilgili anlatılan menkıbe bunun güzel bir örneğidir. İbrahim b. Edhem bir gün köşkünden etrafa bakarken köşkün kenarında bir fakir görür. Elinde bir parça ekmek vardır. Yer ve uyur. İbrahim b. Edhem, yanındakilerden onu huzuruna getirmelerini ister. Karşısına geldiğinde aralarında şöyle bir diyalog geçer:

–Ey adam! Ekmek yedin. Aç mıydın?"

–Evet.

–Peki doydun mu?

–Evet.

–Sonra da güzelce uyudun.

–Evet.

---

[809] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 197.

Bu konuşmanın ardından İbrahim b. Edhem kendi kendine "Bu kadarıyla da kanaat edebilecekken ben bunca dünyalığı ne yapayım?"[810] diyerek kendisini Allah yoluna adar. Bu yolda ilerlemek dünyalığa haddinden fazla değer vermemeyi gerektirir. Peygamber Efendimiz yaşamı boyunca bu şuurla hareket etmiştir. Hz. Âişe "Muhammed'in ailesi iki gün buğday ekmeğinden doya doya yememiştir. İki günün birinde mutlaka kuru hurma ile yetinmiştir."[811] sözleriyle bunu ifade eder. Peygamber Efendimiz de "*Allah'ım! Muhammed ailesinin rızkını, yaşantılarını sürdürebilecekleri kadar ver!*"[812] diye dua ederek aza kanaat edip çok mala sahip olmayı arzulamamıştır.

Peygamber Efendimiz bir gün ashâbına dünyanın aldatıcı zinetlerinden bahsederken içlerinden biri, "Hiç hayır (mal), şer getirir mi?" diye sorar. Bunun üzerine Efendimiz "*Elbette hayır (mal) ancak hayır getirir.*" karşılığını verir ve devam eder "*Bu dünya malı göz alıcı ve tatlıdır. Ne mutlu sahip olduğu maldan yoksullara, yetimlere ve yolda kalmışlara verenlere! Malını haksızlık yaparak kazanan ise bir türlü doymak bilmeyen obur kimse gibidir. Kıyamet gününde bu mal onun aleyhine şahit olacaktır.*"[813]

Efendimiz, bu sözleriyle, bir taraftan kişinin çalışıp helalinden kazanmasını teşvik ederken diğer taraftan da kazancın hayır ve hasenât için sarf edilmesini tavsiye eder. Elbette ki imkânları hayır yolunda harcayabilmek kanaatkâr olmakla mümkün olur. Zira daha fazla mala sahip olma hırsı insanı paylaşmaktan alıkoyacaktır. Mutasavvıflardan Ebû Yezîd'e "Bulunduğun makama nasıl ulaştın?" diye sorulduğunda "Dünyadaki sebepleri topladım, kanaat ipiyle bağladım, sıdk mancınığına koyup

---

810 Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013), 4/200.
811 Müslim, "Zühd ve rekâik", 25 (No. 7448).
812 Müslim, "Zekât", 126 (No. 2427).
813 Müslim, "Zekât", 123 (No. 2423).

ümitsizlik denizine attım. Huzura kavuştum."[814] cevabını vermesi de bu yolda ilerlemenin dünyalığa kapılmamaktan geçtiğini göstermektedir.

Kanaatkâr olmak aynı zamanda insanın bu dünyada ruhen kaygı ve sıkıntılardan uzak bir yaşam sürmesinin bir teminatıdır. "*Erkek olsun kadın olsun, kim mü'min olarak imanına yaraşır güzellikte işler yaparsa biz ona hoş/huzurlu bir hayat yaşatırız.*"[815] âyetindeki "hoş/huzurlu hayat" müfessirlere göre kanaatkârca sürdürülen bir yaşamı ifade etmektedir.[816] Elindekilerle kanaat eden, daha fazlasında gözü bulunmayan kimseler tüm arzu ve isteklerini elde etmiş demektir. Bunun için mutasavvıflardan Yahyâ b. Muâz "Rızka kanaat eden, âhireti kazanır, dünyada da hoş bir yaşam sürer." demiştir.[817] Az ile mutlu olmayı başarabilen dünyada, elindekini paylaşabilen de âhireti kazanmış, iki cihanda saadeti elde etmiş olur.

Hadis olarak da nakledilen "*Kanaat tükenmez bir hazinedir.*"[818] sözü kanaat edenin en büyük hazineyi bulacağı hakikatini vurgulamaktadır. Kanaatkâr insan Allah'ın kendisine lutfettikleriyle tatmin olur ve huzura kavuşur. Böylece kendisine bahşedilenler karşısında her haline şükreder. Peygamber Efendimiz'in ifadesiyle insanların en çok şükredeni haline gelir: "*Vera' sahibi ol, insanların en âbidi olasın. Kanaat sahibi ol, insanların en çok şükredeni olasın. Kendin için istediğini başkaları için de iste ki mü'min olasın. Çevrendekilerle komşuluğu güzel yap ki müslüman olasın. Gülmeyi azalt, çünkü çok gülmek kalbi öldürür.*"[819]

Kulun bu dünyada kendisine verilenlere kanaat etmesi, aç gözlülükten kurtulup gönül tokluğunu elde etmesiyle müm-

---

814 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 199.
815 Nahl, 16/97. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 196.
816 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/352; Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 3/275.
817 Şehabeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 193.
818 Rivayet meşhur olmakla birlikte hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Bk. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/120 (No. 1900).
819 İbn Mâce, "Zühd", 24, (No. 4217).

kün olur. Peygamber Efendimiz "*Zenginlik, mal çokluğu değil gönül tokluğudur*."[820] buyurarak insanın dünyalığa karşı doyum sağlamasının ancak ona meyletmeyerek gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Hâris el-Muhâsibî'nin de "Ne kadar aç olursa olsun kanaatkâr zengindir ve ne kadar servet sahibi olursa olsun tamahkâr da yoksuldur."[821] diyerek esas zenginliğin servetten ibaret olmadığını vurgular.

Kanaatkâr olunduğunda insanın elindeki nimetler bereketlenmektedir. Nitekim sahabeden Hakîm b. Hizâm, (ra) "Rasûlüllah'tan (sas) (Huneyn ganimetlerinden) istedim, bana ondan verdi. Sonra yine istedim, yine bana verdi. Sonra tekrar istedim bu defa da verdi. Sonra şöyle buyurdu: '*Ey Hakîm! Bu dünya malı göz alıcı ve tatlıdır. Kim bu mala tamah etmeden gönül zenginliği ile sahip olursa kendisi için malı bereketlenir. Ama kim de hırs ve tamah dolu bir kalple bu malı isterse, tıpkı yiyip de doymayan kimse gibi, onun için malın bereketi kaçar. Veren el, alan elden üstündür.*'"[822] Efendimiz bu hadisinde kanaatin bereket vesilesi olduğunu vurgulamaktadır.

Öte yandan kanaatkâr olmak kulun diğer insanlara olan muhtaçlığını da büyük oranda ortadan kaldırır. Kanaatkâr insan, başkalarının elindekilere göz dikmez, onlara minnet etmez ve yalnızca Allah'tan istemeyi prensip edinir. Tasavvuf kaynaklarında anlatıldığına göre bir kişi suyun başına oturmuş düşen baklaları yemektedir. Onu gören diğer bir kişi "Eğer sultana hizmet etseydin bunu yemeye ihtiyacın kalmazdı." der. O da "Eğer sen buna kanaat etseydin sultana muhtaç olmazdın."[823] cevabını verir.

İnsanın sağlıklı bir hayat sürmesi, kanaatkâr olması için en büyük sermayesidir. Peygamber Efendimiz, "*Sizden her kim ru-*

---

820 Buhârî, "Rikâk", 15 (No. 6446); Müslim, "Zekât", 120 (No. 2420).
821 Sülemî, *Tabakât*, 30.
822 Buhârî, "Zekât", 50 (No. 1472).
823 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 198.

hen ve bedenen sağlıklı olup, günlük yiyeceği de yanında olursa dünya onun olmuş gibidir."[824] buyurarak sıhhat nimetinin her türlü zenginlikten daha değerli olduğunu vurgulamıştır. Bunun yanında kanaat sahibi olmanın yolu insanın kendisinden daha aşağıda olanlara bakmasından da geçmektedir. Efendimiz "*Sizden (maddî yönden) daha aşağı olanlara bakın! Sizden yukarıda olanlara bakmayın! Bu, Allah'ın nimetini küçümsememeniz için daha uygundur*."[825] buyurarak Allah'ın nimetlerini görmenin yolunu göstermiştir.

Dünyalık elde etme endişesi insanı tamahkârlığa iten sebeplerin başındadır. Aslında kulun, kendisi için takdir edilen rızıktan daha fazlasını alma imkânı da yoktur. "Her kul için takdir edilmiş bir rızık vardır; bu rızık kesinlikle ona ulaşacaktır. Her kim ona kanaat eder ve rıza gösterirse o rızık kendisine bereketli kılınır. Her kim de rızkına kanaat etmez ve rıza göstermezse, rızkı kendisine bereketli kılınmaz ve genişlik sağlamaz."[826] Ne var ki insan, dünyalık elde etme hususunda çok aç gözlüdür. Peygamber Efendimiz: "*Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa üçüncü bir vadi daha arzu eder. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur. Allah tövbe eden kimsenin tövbesini kabul eder.*"[827] buyurarak insanın arzularının nihayetsiz olduğunu vurgular. Yine "*Âdemoğlu büyürken beraberinde şu iki şey de büyür: Mal sevgisi ve uzun ömür (dileği).*"[828] hadisiyle mal sevgisinin sürekli arttığını bildirir. Halbuki ne kadar çok arzulasa da insanın elde edebileceği dünyalık sınırlıdır. Peygamber Efendimiz "*Âdemoğlu 'Malım, malım!' der. Ey Âdemoğlu! Acaba yiyip tükettiğinden, giyip eskittiğinden ve sadaka verip (âhirette karşılığını almak üzere) önden*

---

824 Tirmizî, "Zühd", 34 (No. 2346).
825 Müslim, "Zühd ve rekâik", 9 (No. 7430).
826 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/12.
827 Müslim, "Zekât", 116 (No. 2415).
828 Buhârî, "Rikâk", 5 (No. 6421).

gönderdiğinden başkası senin malın mıdır?"[829] *"Kendisi ölür gider, malını insanlara bırakır."*[830] buyurarak dünyalığın geçici olduğunu vurgular.

Kur'an-ı Kerîm'de de dünya ile kıyaslandığında âhiretin çok daha değerli olduğu vurgusu ön plandadır. *"İman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapan kimseler için Allah'ın âhirette vereceği mükâfat çok daha değerlidir."*[831] Peygamber Efendimiz de dünya ile ahireti şöylece özetlemektedir: *"Vallahi, âhiretin yanında dünya(nın konumu), ancak birinizin şu (işaret) parmağını denize daldırması gibidir; (parmağının) ne (kadar su) ile döneceğine bir baksın!'"*[832] İnsanın kanaatkâr olması da Allah'a güzel kulluk sergilemesinden geçmektedir. Nitekim Yüce Rabbimiz bir kudsî hadiste şöyle buyurmaktadır: *"Ey âdemoğlu, her durumda kendini bana ibadete ver ki, gönlünü zenginlikle doldurup ihtiyacını gidereyim. Böyle yapmazsan ellerini meşguliyetle doldururum, ihtiyaçlarını da gidermem."*[833] Kul her halükârda Allah'a itaat edip O'nun rızası yolunda hareket ederse Allah onun gönlünü zenginleştirir, kanaat sahibi yapar. Aksi takdirde dünyada aç gözlü olur ve ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelir.

İnsan ahirette elde edeceği imkânların farkına varabilse bu dünyada ahirete yönelik hazırlıklarını arttırır. İnsanın âhirette elde edeceği nimetler düşünüldüğünde bu dünyanın faniliği daha rahat anlaşılacaktır. Şu durumda kul az da olsa Rabbinden gelen nimetlere kanaat edecektir. Nitekim Peygamber Efendimiz'in vurguladığı üzere kurtuluşun yolu kanaatten geçmektedir: *"Müslüman olan, kendisine yetecek kadar rızık verilen ve Allah'ın ona verdikleriyle kanaatkâr kıldığı kimse kurtuluşa ermiştir."*[834]

---

829 Müslim, "Zühd ve rekâik", 3 (No. 7420).
830 Müslim, "Zühd ve rekâik," 4 (No. 7422).
831 Kasas, 28/80.
832 Müslim, "Cennet ve sıfatu naîmihâ ve ehlihâ", 55 (No. 7197).
833 Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 30 (No. 2466).
834 Müslim, "Zekât", 125 (No. 2426).

2.21. Allah'ın Takdirini Sevinçle Karşılama: Rıza[835]

مِنْ سَعَادَةِ ابْنِ آدَمَ رِضَاهُ بِمَا قَضَى اللَّهُ لَهُ وَمِنْ شَقَاوَةِ ابْنِ آدَمَ تَرْكُهُ اسْتِخَارَةَ اللَّهِ وَمِنْ شَقَاوَةِ ابْنِ آدَمَ سَخَطُهُ بِمَا قَضَى اللَّهُ لَهُ.

"İnsanoğlu, Allah'ın kendisi için takdir ettiğine rıza gösterirse mutlu olur. Şayet, Allah'tan hayırlı olanı ummayı terk eder ve Allah'ın kendisi için takdir ettiğine kızıp, isyan ederse bedbaht olur."[836]

مَنْ أَحَبَّ لِلَّهِ وَأَبْغَضَ لِلَّهِ وَأَعْطَى لِلَّهِ وَمَنَعَ لِلَّهِ فَقَدِ اسْتَكْمَلَ الإِيمَانَ.

"Kim Allah için sever, Allah için nefret eder, Allah için verir, Allah için (bir kötülüğe) engel olursa, imanını kemale erdirmiş olur."[837]

إِنَّ اللَّهَ لاَ يَقْبَلُ مِنَ الْعَمَلِ إِلاَّ مَا كَانَ لَهُ خَالِصًا وَابْتُغِيَ بِهِ وَجْهُهُ.

"Allah ancak samimiyetle ve kendi rızası gözetilerek yapılan işleri kabul eder."[838]

إِذَا أَصَابَتْ أَحَدَكُمْ مُصِيبَةٌ فَلْيَقُلْ (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) اللَّهُمَّ عِنْدَكَ أَحْتَسِبُ مُصِيبَتِي فَآجِرْنِي فِيهَا وَأَبْدِلْ لِي خَيْرًا مِنْهَا.

---

835 Bu başlık, daha önce *Tasavvuf ve Hayat* (Fecir Yayınları, Ankara: 2021, 164-172) kitabında yayınladığımız bölümün gözden geçirilerek ilgili hadisler çerçevesinde yeniden ele alınmış halidir.

836 Tirmizî, "Kader", 15 (No. 2151).

837 Ebû Dâvûd, "Sünne", 15 (No. 4681).

838 Nesâî, "Cihâd", 24 (No. 3142).

"Birinizin başına bir musibet geldiği zaman 'Muhakkak biz, Allah'a aidiz ve mutlaka O'na döneceğiz. Allah'ım, bu başıma gelene gösterdiğim sabrın sevabını senden istiyorum. Bana bunun ecrini ver. Benim için onu hayırlı bir şey ile değiştir.' desin."[839]

Her kulun Allah tarafından takdir edilmiş bir hayatı, rızkı ve eceli vardır. Buna *kader*, *mukadderat* yahut *alın yazısı* adı verilir. Kader karşısında kulun yapabileceği en erdemli davranış buna rıza göstermektir. Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından nakledildiğine göre Peygamber Efendimiz: "*İnsanoğlu, Allah'ın kendisi için takdir ettiğine rıza gösterirse mutlu olur. Şayet, Allah'tan hayırlı olanı ummayı terk eder ve Allah'ın kendisi için takdir ettiğine kızıp, isyan ederse bedbaht olur."*[840] buyurmuştur.

Hadisin râvîsi Sa'd b. Ebû Vakkâs, ashâbın içerisinde duası makbul bir zât olarak tanınır. Ömrünün sonlarına doğru gözleri görmez olur. Bir gün kendisine "Herkes için dua ediyorsunuz. Peki, niçin gözlerinizin açılması için Rabbinize yalvarmıyorsunuz?" denildiğinde "Bana Rabbimin takdiri gözümden daha sevimlidir." buyurur.[841]

Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın bu düşüncesi, Peygamber Efendimiz' den rivayet ettiği hadisi nasıl benimseyip hayata geçirdiğinin bir göstergesidir. O, Allah'ın kendisi için takdir ettiği bu hastalık karşısında gayet metanetli bir şekilde hoşnutluğunu sergilemektedir. Rabbi bu hastalığı takdir etmiş, o ise gönlünde en ufak bir şüphe olmadan O'ndan gelene rıza göstermektedir.

Rıza, sözlükte "hoşnut ve memnun olmak, tasvip etmek, beğenmek ve itiraz etmemek" anlamlarına gelir.[842] Terim olarak

---

839 Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 17-18 (No. 3119); Müslim, "Cenâiz", 4 (No. 2127).
840 Tirmizî, "Kader", 15 (No. 2151).
841 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/525.
842 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 17/1663; Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn*

ise Allah'ın kuldan, kulun ise Allah'tan hoşnut olmasını ifade eder. Böylece rıza iki yönlü bir anlam alanına sahiptir. Hem Allah hem de kul ile ilgili yönü bulunur. Allah'ın kulundan razı olması, kulunun O'nun emirlerine itaat etmesi ve yasaklarından sakınması neticesinde gerçekleşir.[843] Allahu Teâlâ, kulundan razı olunca onu sevapla, dünyada ve âhirette lütfedeceği çeşitli nimetler ve kerâmetler gibi türlü türlü ikramlarla taltif edecektir.[844] Rabbinin rızasıyla birlikte kulun da Rabbinden razı olması söz konusu olur. Kulun razı olmasının alâmeti, Allah'ın takdirine hoşnutsuzluk göstermemesi ve kader karşısında teslim olmasıdır.

Bu bağlamda tasavvuf büyüklerinin rızaya dair muhtelif yorumlar yaptıkları görülmektedir. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) "Rıza, irâdenin ortadan kalkmasıdır."[845] derken, kulun Rabbinden gelen her türlü nimet ve külfet karşısında adeta kendi irâdesini aradan çıkartarak Rabbinin hükmüne rıza göstereceğini vurgulamaktadır. Aynı doğrultuda Ruveym (ö. 303/915) "Rıza, hükümleri sevinçle karşılamaktır."[846] sözüyle kulun, Rabbinin hükümleri karşısında müsebbibinin Allah olması dolayısıyla, hiçbir durumda sıkıntı duymamasına işaret etmiştir.

Yaşadıkları karşısında gönlünde herhangi bir itirazın bulunmaması, kulun Rabbinden razı olduğunun bir alâmetidir. İbn Hafîf (ö. 371/982) "Rıza, kalbin ahkâm karşısında sükûn bulması ve Allah'ın seçtiği ve razı olduğuna muvafakat etmesidir." sözüyle bunu ifade etmektedir. Ebû Bekir b. Tâhir ise "Rıza kalpte neşe ve sevinçten başka bir şey kalmayacak şekilde her türlü hoşnutsuzluğu çıkarıp atmaktır."[847] sözüyle kulun, her ne

ve'l-ulûm, 1/865.

843 Bk. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 197; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 96; Tehânevî, *Mevsûâtü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/866.

844 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 240.

845 Serrâc, *el-Lüma'*, 50; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 120; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 231.

846 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 231.

847 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 230.

olursa olsun, takdiri neşe ve sevinçle karşılaması gerektiğini vurgulamaktadır.

Rıza hali, kulun Rabbine olan tevekkülünün en son haddidir. Tevekkül, her işte Allah'a güvenip dayanmayı ifade eder. Diğer bir deyişle tevekkül, bir kimsenin kendini Allah'a teslim etmesi, rızkında ve işlerinde Allah'ı kefil bilip sadece ona güvenip dayanması ve insanların elindekilere tamah etmemesidir.[848] Rıza ise tüm varlığını Allah'a teslim eden kulun içinde beslediği güven duygusuyla Rabbinden gelecek her durum karşısında hoşnutluğunu ifade etmesi yönüyle tevekkülün nihaî boyutudur.[849]

Herevî, kulun Rabbine karşı göstermiş olduğu rızanın üç mertebesinden bahsetmektedir. İlki avamın rızasıdır ki Rab olarak Allah'la razı olmak ve ondan gayrısına kulluk etmemektir. İkincisi Allah'tan razı olmaktır ki kaza ve takdir olunan her şey karşısında hoşnut olmaktır. Üçüncüsü Allah'ın rızasından razı olmaktır. Bu da kulun benliğinde ne rıza ne de hoşnutsuzluk halini görmesidir.[850] Yani içinde bulunduğu halden hareketle herhangi bir kibir ve böbürlenme duygusuna kapılmaması, kendisine pay biçmemesidir.

Rıza iki yönlü bir kavramdır. Kur'an-ı Kerim'de "*Allah, onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır.*"[851] buyurularak Allah ile kullarının arasında karşılıklı olarak rıza halinin gerçekleştiği ifade edilmektedir. Serrâc bu âyetten hareketle rızanın üç derecesi olduğundan söz etmektedir. Ona göre rızanın ilk derecesi hoşa gitsin ya da gitmesin Allah'ın her türlü hükmüne rıza göstermektir. İkincisi rızanın öncelikle Allah'tan olduğu gerekçesiyle kulun kendi rızasına değer atfetmemesidir. Nitekim âyette Allah'ın rızası önce zikredilmiş, kulunkinden ise ikinci sırada bahsedilmiştir. Dolayısıyla âyette Allah'ın ku-

---

848 Cürcânî, *Ta'rîfât*, 63; Firûzâbâdî, *Besâir zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, 2/313.
849 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 239.
850 Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 51.
851 Mâide 5/119; Tevbe 9/100; Mücâdile 58/22; Beyyine 98/8.

lundan razı olmasına daha çok ihtimam gösterilmiştir. Üçüncü derece ise ne Allah'ın ne de kulun rızasını görmektir. Serrâc, Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin (ö. 215/830) konu ile ilgili açıklamalarının bunu desteklediğini belirtir. Dârânî'ye göre Allah'ı razı eden yahut kızdıran, kulun davranışları değildir. Allah bir kimseden razı olunca ona rızası doğrultusunda ameller yaptırır. Bir kuluna kızdığında ise ona, kendisinin hoşuna gitmeyecek ameller yaptırır. Dârânî'nin bu açıklamalarının ve Serrâc'ın tasnifinin esası, âyette Allah'ın rızasının önce zikredilmiş olmasına dayanmaktadır. Ona göre eğer Allah kulundan razı olmuşsa kul da ondan razı olabilir. Aksi ise mümkün değildir.[852]

Bu âyetle ilgili sûfîler tarafından yapılmış olan diğer bir yoruma göre ise Allah'ın razı olduğu kimseler, murakabe ile kendilerinin daima Allah'ın huzurunda olduklarını bilip, yapıp ettiklerini muhasebe edenler ve böylece âhiret için yatırım yapmış olan kimselerdir.[853]

Tasavvufta kulun Rabbinden razı olması söz konusu olduğunda üzerinde durulan esas mesele, kulun her ne şart altında olursa olsun Rabbinden razı olmasıdır. Esasında kul, Allah'ın kendisi için her şeyin en güzelini tercih edeceği inancında olursa, O'nun kendisi için takdir ettiğinden başkasını talep etmeyecektir. Bu da kulun Rabbine duyduğu güvenin bir neticesidir. Buradan rızanın tevekkül ile doğrudan bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan rızanın zühd yâni dünyaya rağbet etmeme halinden de üstün bir makam olduğu ifade edilmektedir. Fudayl b. İyâz'a zühd mü yoksa rıza hali mi daha üstündür diye sorulduğunda "Rıza zühdden daha üstündür. Zira rıza halinde olan, bulunduğu makamının daha üstünü temenni etmemektedir."

---

852 Bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 51.

853 Bk. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/525.

demiştir.[854] Rıza kulun, içinde bulunduğu her türlü hal ve şart karşısında hoşnut olmasıdır. Bu durum kulun daha başka hiçbir şeyde gözünün olmamasını gerektirir. Diğer bir deyişle kul yalnızca Rabbiyle meşgul olmalıdır. Tabii bunun yolu öncelikle Allah'ın kulundan razı olmasından geçmektedir. Kur'an'da bu, "en büyük nimet" olarak adlandırılmıştır: "*Allah, mü'min erkeklere ve mü'min kadınlara, içinde derelerin çağıldadığı cennetler, Adn cennetlerinde çok güzel köşkler/konaklar vaat etmiştir. Onlar cennette temelli kalacaklar. Ama (bütün bunların ötesinde) en büyük nimet, Allah'ın onlardan razı olmasıdır.*"[855]

Zünnûn-ı Mısrî, bu âyette Allahu Teâlâ'nın kendi rızasını, kulunun rızasından daha üstün ve daha öncelikli gördüğünü belirtir.[856] Ebû Tâlib el-Mekkî ve Gazzâlî ise bu âyette Allah'ın rızasının Adn cennetinden daha üst bir mevkiye oturtulduğu gerçeğini vurgular.[857] Allah kulundan razı olmadıkça kulun Allah'tan razı olması mümkün değildir.[858] Diğer bir deyişle kul eğer Allah'ın her türlü takdirine rıza gösterebiliyorsa bu, Allah'ın da o kulundan razı olduğu anlamına gelmektedir.

Burada hemen şu soru zihinlerde oluşmaktadır: Acaba Allah' ın rızasını kazanmanın yolu nedir? Kur'an-ı Kerim'de bunun yolu şöyle tarif edilmektedir: "*Şüphesiz, iman edip, sâlih ameller işleyenler var ya; işte onlar yaratıkların en hayırlısıdırlar. Rableri katında onların mükâfatı, içlerinden ırmaklar akan, içlerinde ebedî kalacakları Adn cennetleridir. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır.*"[859] İman edip sâlih amel işlemek, diğer bir deyişle Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda bir hayat sürmek, O'nun rızasını kazanmanın ön şartıdır.

---

[854] Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 242.
[855] Tevbe 9/72.
[856] Serrâc, *el-Lüma'*, 50, 114.
[857] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/63; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 4/452.
[858] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 227.
[859] Beyyine 98/7-8.

Tasavvuf büyüklerine göre rıza makamına ulaşmanın yolu nefs-i mutmainneye varmaktır. Buraya ulaşmak ise nefsin hevâ ve heveslerini dizginlemekle mümkün olur.[860] Nefis insana daima kötülüğü emreder. Onun istek ve arzularını kontrol altına almak, ancak nefsi terbiye etmekle mümkün olur. Bunun için tasavvufun en büyük gayesi de nefsi terbiye etmek olmuştur. Zira "*Nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır.*"[861]

Nefsini arındıran kul her işinde Allah'ın rızasını gözetmelidir. Ameller ancak ihlâs ve samimiyet içerisinde yerine getirildiğinde değerlidir. Peygamber Efendimiz bunu imanın kemâli için bir kıstas olarak belirlemiştir. "*Kim Allah için sever, Allah için nefret eder, Allah için verir, Allah için (bir kötülüğe) engel olursa, imanını kemale erdirmiş olur.*"[862] buyuran Efendimiz "*Allah ancak samimiyetle ve kendi rızası gözetilerek yapılan işleri kabul eder.*"[863] sözleriyle de amellerin Allah'ın rızasına uygun olması gerektiğine dikkat çeker.

Yüce Rabbimizin "*Allah'ın hoşnutluğunu gözetenle Allah'ın gazabına uğrayan bir olur mu hiç? Sonuncusunun yeri cehennemdir. Cehennem ise, ne kötü bir varış yeridir*"[864] sözleri de Allah'ın rızasının kul için en önemli kazanım olduğunu vurgular. Bunun için mü'minin diğer bir mü'min için yapabileceği en güzel dualardan birisi "Allah senden razı olsun!" duası olmuştur.

Tasavvufta Allah'ın kulundan razı olmasının ardından kulun da Allah'tan razı olması söz konusu olmaktadır. Rabbinden razı olabilen kul, artık rıza makamına ulaşmış demektir. Kulun Rabbinden razı olmasının alâmeti ise onun irâdesine boyun eğmek, takdiri karşısında herhangi bir şüphe duymamaktır. Nitekim Fu-

---

860 Ankaravî, *Minhâcü'l-fukarâ (Fakirlerin Yolu)*, 299.
861 Şems 91/9-10.
862 Ebû Dâvûd, "Sünne", 15 (No. 4681).
863 Nesâî, "Cihâd", 24 (No. 3142).
864 Âl-i İmrân 3/162.

dayl b. İyâz (ö. 187/803), kulun Rabbine karşı olan rızasını, kişinin nimete erdiğinde yahut mahrum kaldığında Allah'a karşı tavrının değişmemesine bağlamaktadır.[865] Bâyezid-i Bistâmî'ye (ö. 234/848) bir kimsenin nasıl Allah'tan razı olduğu sorulduğunda şöyle cevap verir: "Allah'ın, sağ yanına cehennemi koyduğunu ve bu yönü kendisine takdir ettiğini görse dahi yönünü sola çevirmeyen kimse Allah'tan razı olmuş demektir."[866]

Kişinin hakîkî anlamda rıza halinde olduğu, başına gelen musibetler neticesinde belli olur. Kulun başına ne gelirse gelsin bunun Allah'ın takdiri ile olduğunu düşünmesi gerekir. İşte bu gerçekleştiğinde, Allah'a karşı duyduğu rıza halinin samimiyeti ortaya çıkar. Muhâsibî (ö. 243/857) "Rıza, ilâhi hükümlerin hayata geçmesi karşısında kalbin huzur ve sükûn içerisinde olmasıdır." derken bu hususa işaret eder. [867] Rabia el-Adeviyye'ye (ö. 185/801) "Kul ne zaman rıza makamına ulaşır?" diye sorulduğunda "Allah'ın nimeti kadar gönderdiği musibeti de kişiyi memnun edebildiğinde." cevabını verir. [868]

Rıza, kişinin yaşadığı sıkıntılı durum, belâlar ve musibetlerden hiç acı hissetmemesi değildir. Rıza, kulun her ne kadar acı ve keder içerisinde olsa da tüm çektikleri karşısında Allah'a isyan ve itaatsizlik etmemesi, Allah'tan gelen her türlü cefaya tam bir teslimiyetle metânet göstermesidir. Ayrıca insanın başına gelen her halin Allah'tan geldiğini düşünüp musibet durumunda dahi Rabbinden razı olması, acılarını hafifletip unutmasına yardımcı olacaktır. Peygamber Efendimiz bir hadis-i şerîfinde "*Birinizin başına bir musibet geldiği zaman 'Muhakkak biz, Allah'a aidiz ve mutlaka O'na döneceğiz. Allah'ım, bu başıma gelene gösterdiğim sabrın sevabını senden istiyorum. Bana bunun ecrini ver. Benim*

865 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2013, 3/331.
866 Ankaravî, *Minhâcü'l-fukarâ (Fakirlerin Yolu)*, 300.
867 Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 243.
868 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 230.

için onu hayırlı bir şey ile değiştir.' desin."[869] buyurarak musibetler karşısında alınması gereken tavrı öğretir.

Böyle bir tavrı sergileyebilmek Allah'a duyulan güvenin yanında O'na karşı hissedilen muhabbetin de bir neticesidir. Seven kimse sevdiğinin her haline razı olur. Sevgi, acıyı azaltır. İnsan bazen yoğunlaştığı düşünce dolayısıyla dış dünya ile irtibatını keser ve artık duyuları çevresindekileri algılamayacak bir hale gelir. Aşk da böyledir. Âşığın gözü sevdiğinden başkasını görmez hale gelir. Artık bu uğurda çektiği sıkıntı ve acılar ona dokunmaz, insanlardan gelen cefaları hissedemez. Tıpkı Hz. Yûsuf'u görünce onun güzelliği karşısında hayret ve şaşkınlıkla ellerini kesen kadınların durumu gibi. Onlar Yusuf Peygamberin güzelliği karşısında "*Aman Allah'ım! Bu bir insan olamaz; bu olsa olsa harika bir melek!*" derler.[870] Gazzâlî'ye göre sıradan bir beşere karşı duyduğu aşkın insanın duyularını işlevsiz kıldığı gibi ilâhi aşk da kişinin dünyadan tamamen soyutlanmasını sağlayabilmektedir. İçerisinde Rabbine bu düzeyde bir sevgi besleyen kimse acıyı hissetse de tepkisiz kalır. Bunun Rabbinden geldiği şuuruyla hoşnutluk içerisinde boyun eğer. Bu şuura ermiş tasavvuf büyüklerinden Yûnus Emre, duygularını şöylece ifade eder:

Hoştur bana senden gelen,
Ya gonca gül yahut diken,
Ya hil'atü yahut kefen,
Lütfun da hoş kahrın da hoş.

[869] Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 17-18 (No. 3119); Müslim, "Cenâiz", 4 (No. 2127).
[870] Yusuf 12/31.

DEĞERLENDİRME

Tasavvuf klasiklerinde hadislerle istidlâl edilen kavramlar konularına göre tasnif edildiğinde öncelikle mânevî eğitim kapsamında birer eğitim metodu olarak değerlendirilebilecek kavramların önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bu kavramlar içerisinde *kalb*in, tasavvuf epistemolojisinin merkezinde olduğu ve hadislerde farklı yönleriyle ele alındığı görülmektedir. Kalbin önündeki perdelerin mânevî eğitim metotlarıyla açılmasıyla birlikte *mârifet*e ulaşmak mümkün olmaktadır. Mârifet ise insanın yaradılış gayesi olan Allah'ı tanımayı ifade eden bir kavram olup tasavvuftaki bilginin özel adıdır. Mârifete ulaşmak *zikir, sohbet, râbıta, semâ, sefer, halvet, i'tikâf,* ve *ibadetler*i belirli bir disiplin altında düzenli olarak yapılacak mücâhede ile mümkün olacaktır. Tasavvuf düşüncesinde tesis edilen bu sistemin temelleri Peygamber Efendimiz'in sünnetiyle atılmıştır. Mânevî eğitim çerçevesinde bu bölümde 19 kavram (*kalp, mârifet, mücâhede, zikir, uhuvvet, sohbet, râbıta, semâ, sefer, inzivâ, uzlet, i'tikâf, halvet, namaz, oruç, zekât, hac, kurban* ve *dua*) üzerinde müstakil olarak durulmuş, bunların yanında yine hadislerle istidlâl edilen 11 kavram (*firâset, yakîn, tevâcüd, muhaddes, me'hûz/müsteleb, kurbiyet, ubûdiyyet, irâde, fütüvvet, tecelli* ve *telvîn*) diğer kavramlarla beraber ele alınmıştır. Dolayısıyla bu bölümde toplam otuz kavram hadislere dayalı olarak değerlendirilmiştir. Her bir kavram incelendiğinde başta âyet-i kerîmeler olmak üzere Peygamber

Efendimiz'in hadislerinde yer alan bilgilerin sistemli olarak bir eğitim modeline dönüştürülmesinin mutasavvıflar tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünü teşkil eden haller ve makamlar ise mânevî eğitim sürecinde katedilen duyguları ve dereceleri içermektedir. Bu kavramlar aynı zamanda sâlikin kazanacağı güzel huyları da ifade etmektedir. Tevbe ile başlayan seyr ü sülûk süreci, sâlikin durumuna göre farklı hal ve makamlarda ilerlemesiyle devam etmektedir. Bu bölümde hadislerle istidlâl edilen 28 kavram (*tevbe, zühd, fakr, havf, recâ, heybet, üns, sabır, şükür, tevekkül, muhabbet, ihlâs, murakabe, muhasebe, tefekkür, sıdk, istikamet, huşû, tevazu, hayâ, takvâ, vera', cûd, sehâ, îsâr, keramet, kanaat* ve *rıza*) üzerinde müstakil olarak durulmuş, bunların yanında yine hadis kaynaklı olan 12 kavram (*makam, hal, samt, hüzün, ahlâk, gayretullah, veli, edeb, gayn, şevk, rüya* ve *belâ*) diğer kavramlarla beraber ele alınmıştır. Toplamda 40 kavram hadis kaynaklı olarak eserde yer almıştır. Her iki bölümdeki kavramlar ise 70 adettir.

Çalışmadaki kavramlar tasavvuf klasiklerinde hadislerle istidlâl edilen kavramlardır. Tasavvuf klasiklerinden Serrâc'ın *el-Lüma'*ında 17, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'sinde 44, Kelâbâzî'nin *et-Taarruf*'unda 9 kavram hadislerle istidlâl edilerek ele alınmıştır. Serrâc'ın eserindeki hadisler incelendiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Serrâc'ın Hadislerle İstidlâl Ettiği Kavramlar		
belâ	fakr	firâset
gayn	hal	ilm-i bâtın
makam	me'huz ve müsteleb	muhadese
murâkabe	savl	semâ
tahallî	tevâcüd	vera'
yakîn	zühd	

Serrâc'ın eserinde toplam 203 tasavvuf kavramı bulunmaktadır. Bunlardan tabloda görülen 17 tanesi hadislerle istidlâl edilmiştir. Bu 17 kavramın 12 tanesi (*belâ, firâset, gayn, hal, ilm-i bâtın, me'huz ve müsteleb, muhadese, savl, tahallî, vera', yakîn, zühd*) yalnızca hadislerle, 5 tanesi (*fakr, makam, murâkabe, semâ* ve *tevâcüd*) ise hem hadis hem de âyetlerle istidlâl edilmiştir.

Kelâbâzî'nin hadislerle istidlâl ettiği kavramlar şunlardır:

Kelâbâzî'nin Hadislerle İstidlâl Ettiği Kavramlar		
cem	fakr	fenâ
firâset	galebe	ilm-i bâtın
ittisal	muhabbet	zikir

Kelâbâzî'nin eserinde toplam 57 tasavvuf kavramı bulunmaktadır. Bunlardan tabloda görülen 9 tanesi hadislerle istidlâl edilmiştir. Bunların da 6 tanesi (*cem, fenâ, galebe, ilm-i bâtın, ittisal, muhabbet*) yalnızca hadislerle 3 tanesi (*fakr, firâset* ve *zikir*) aynı zamanda âyetlerle de istidlâl edilmiştir.

Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si incelendiğinde ise durum biraz farklı olup burada Serrâc'ın ve Kelâbâzî'nin hadis kaynaklı olarak değerlendirdiği kavramlara pek çok ilave yapıldığı, bazılarına ise hiç atıfta bulunulmadığı gözlemlenmektedir. *er-Risâle*'deki kavramlardan hadis kaynaklı olanları şöyledir:

Kuşeyrî'nin Hadislerle İstidlâl Ettiği Kavramlar		
ahlâk	cûd-sehâ	dua
edeb	fakr	firâset
fütüvvet	gayret	hal
havf	hayâ	hüzün
ihlâs	irâde	istikâmet
keramet	kurb	muhabbet
murâkabe	mücâhede	recâ

rıza	rüya	sabır
samt	sefer	semâ
setr	sıdk	şevk
şükür	takvâ	tecellî
telvîn	tevâcüd	tevazu
tevbe	tevekkül	tevhid
ubûdiyyet	uzlet	velâyet
zikir	zühd	

Kuşeyrî'nin eserinde toplam 99 tasavvuf kavramı bulunmaktadır. Bunlardan tabloda görülen 44 tanesi hadislerle istidlâl edilmiştir. Bunların da 6 tanesi (*firâset, hal, tecellî, telvîn, tevâcüd* ve *uzlet*) yalnızca hadislerle 38 tanesi (*ahlâk, cûd-sehâ, dua, edeb, fakr, fütüvvet, gayret, havf, hayâ, hüzün, ihlâs, irâde, istikâmet, kerâmet, kurb, muhabbet, murâkabe, mücâhede , recâ, rıza , rüya , sabır, samt, sefer, semâ, setr, sıdk, şevk, şükür, takvâ, tevazu, tevbe, tevekkül, tevhid, ubûdiyyet, velâyet, zikir* ve *zühd*) aynı zamanda âyetlerle de istidlâl edilmiştir.

Her üç eserdeki hadis kaynaklı olarak ele alınan kavram sayıları ve tüm eserdeki kavramlar içerisindeki yüzdesi şöyledir:

Eser Adı	**Eserdeki Toplam Kavram Sayısı**	**Yalnız Hadisle İstidlâl Edilenler**	**Âyet ve Hadisle İstidlâl Edilenler**	**Hadisle İstidlâl Edilen Kavramlar Toplamı**	
el-Lüma'	203	12	5	17	% 8
er-Risâle	99	6	38	44	% 44
et-Taarruf	57	6	3	9	% 15

Eserler incelendiğinde hadislerle istidlâl oranı *el-Lüma'*da %8, *er-Risâle*'de %44, *et-Taarruf*'ta %15'tir. *el-Lüma'*da oranın düşmesinde Serrâc'ın çok yaygın olmayan kavramları da eserine almış

olmasının etkisi büyüktür. *er-Risâle*'de ise daha yaygın olarak kullanılan ve çoğunlukla Kur'an kaynaklı olan kavramların aynı zamanda hadislerle açıklandığı görülmektedir.

Eserlerde kavramlar ele alınırken bazen çok bilinen hadisler dahi zikredilmeden konu tamamlanmıştır. Söz gelimi Serrâc, *ihlâs, havf, recâ, zikir sabır, rıza* ve *muhabbet* gibi kavramları, Kelâbâzî ise sabır, rıza ve takvâ gibi kavramları yalnızca âyetlerle istidlâl etmekle yetinmiş, aynı şekilde Kuşeyrî de *cûd, sehâ, huşû, îsâr* ve *kanaat* gibi kavramlar için hadis zikretmemiştir. Ayrıca *el-Lüma*'da 45 kavram âyetlerle 17 kavram hadislerle, *et-Taarruf*'ta 14 kavram âyetlerle, 9 kavram hadislerle, *er-Risâle*'de 58 kavram âyetlerle, 44 kavram ise hadislerle istidlâl edilmiştir. Bu durum müelliflerin kavramları delillendirirken öncelikle âyetleri esas almayı önemsediklerini ve gerekli görmedikçe hadislerle istidlâl yoluna gitmediklerini göstermektedir.

Eserlere bütün olarak bakıldığında ise âyet ve hadislerle istidlâl edilen toplam kavram sayıları ve oranları şu şekildedir:

<table>
<tr><th colspan="4">Ayet ve Hadislerle İstidlâl Edilen
Toplam Kavram Sayıları ve Oranları</th></tr>
<tr><th>Eser Adı</th><th>Mevcut Kavram Sayısı</th><th colspan="2">Ayet ve Hadislerle İstidlâl Edilenler</th></tr>
<tr><td>el-Lüma'</td><td>203</td><td>57</td><td>% 28</td></tr>
<tr><td>er-Risâle</td><td>99</td><td>64</td><td>% 64</td></tr>
<tr><td>et-Taarruf</td><td>57</td><td>20</td><td>% 35</td></tr>
</table>

Serrâc'ın eserindeki 203 kavramın 57'si âyet ve hadislerle ele alınmıştır. Bunlardan 12'si yalnızca hadislerle 40'ı ise yalnızca âyetlerle istidlâl edilmiştir. Benzer bir şekilde Kuşeyrî'nin eserindeki 99 kavramın 64'ü âyet ve hadislerle ele alınmıştır. Bunlardan 6'sı yalnızca hadislerle 14'ü ise yalnızca âyetlerle istidlâl edilmiştir. Kelâbâzî'ye gelindiğinde ise 57 kavramın 14'ü ayet

ve hadislerle, 6'sı yalnızca hadislerle, 11'i ise yalnızca âyetlerle istidlâl edilmiştir.[871] Bu verilerden hareketle tasavvuf klasiklerinde kavramların önemli bir kısmının âyet ve hadislerle istidlâl edildiği anlaşılmaktadır.

İstidlâl edilen hadislerin sıhhat durumları çalışmanın sınırları dışında olsa da kullanılan hadislerin *Kütüb-i Sitte* gibi muteber kaynaklarda yer alması, kavram istidlâlinde bazı zayıf rivayetler olmakla birlikte genel olarak güvenilir hadislerin tercih edildiğini göstermektedir. Konuyla ilgili yapılan müstakil çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla zayıf veya mevzû hadis kullanma oranı tasavvuf klasiklerinden *el-Lüma'*da %10, *er-Risâle*'de %4, *et-Taarruf*'ta %12'dir.[872] Bu rakamlar söz konusu eserlerde zayıf veya mevzu hükmü verilen hadis kullanma oranının düşük olduğunu göstermektedir. Özellikle amellerin faziletleri konusunda zayıf hadis kullanımına muhaddislerin ekseriyetinin cevaz verdiği[873] düşünüldüğünde bu eserlerde zayıf hadislerin yer almasının gayet tabii olduğu söylenebilir. Sened itibariyle bazı tenkitler yöneltilmiş olsa da söz konusu hadisler muhtevaları itibariyle Kur'an ve sünnetin temel ilkelerine aykırılık teşkil etmemektedir. Dolayısıyla tarikatlar öncesi dönem itibariyle tasavvuf klasiklerinde yer alan kavramların mutasavvıflar açısından muteber rivayetlerle istidlâl edildiğini söylemek mümkündür.

---

871 Kavramların âyetlerle istidlâli için bk. Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 46.

872 Bk. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis* (İstanbul: Ensar Yay., 2012), 174-240; Mahmud Esad Erkaya, "Hadislerin Sübûtuna Dair Yaklaşımlarda Metodoloji Farkının Etkisi: Hanefî Fukaha ve Mutasavvıfların Hadis Anlayışları Bağlamında Bir Değerlendirme", *İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi*, (2022), 164.

873 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbü'n-Nevevî*, thk. Abdülvehhab Abdüllatif (Riyad: Mektebeü'r-Riyâdi'l-Hadîs, ts.), 1/298; Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdıla li'l-es'ileti'l-aşrati'l-kâmile*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 36.

SONUÇ

Tasavvuf klasikleri tasavvuf ilminin kavramlarını İslâm'ın iki temel kaynağını referans göstererek anlatma gayreti içerisinde olmuştur. Söz konusu eserlerde kavramlar bir taraftan Kur'an'dan istidlâl edilirken diğer taraftan hadislerdeki kaynaklara da işaret edilmiştir. Böylece tasavvuf klasiklerinde Kur'an ve sünnet bütünlüğü gözetilmiştir. Hadis kaynaklı tasavvuf kavramlarını tespit ve tahlil etmeyi amaçlayan bu çalışmada 70 kavramın hadis kaynaklı olarak tasavvuf klasiklerinde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu kavramlar konularına göre 39 ayrı başlık altında âyetlerdeki delilleriyle birlikte değerlendirilmiştir.

İlk bölümde ele alınan kavramlar mânevî eğitime dairdir. Peygamber Efendimiz'in getirdiği dini, hayata en güzel şekilde aktarmayı amaçlayan mutasavvıflar bunu gerçekleştirmek için kendilerine özgü birtakım metotlar geliştirmişlerdir. Bu bağlamda zikir, sohbet, râbıta, inzivâ ve sefer gibi usullerle bir taraftan nefsin terbiye edilmesi gaye edinilirken diğer taraftan da ibadetlerin şekle indirgenmemesi, bunun ötesinde insanın yaşamında kalıcı etkisinin olması için derûnî yönlerine dikkat çekmeyi amaçlamışlardır. Bu minval üzere geliştirdikleri mânevî eğitim sisteminin temelleri Peygamber Efendimiz'in sünnetiyle atılmıştır. Mânevî eğitimin özünü oluşturan otuz kavramın hadislerde karşılığının olması, tasavvuftaki eğitim sisteminin sünnet esaslı geliştiğini göstermektedir.

Mânevî eğitim ile yaşanan duygu, düşünce ve aşılan mertebeleri simgeleyen haller ve makamların da kırk tanesinin hadis kaynaklı olması, tasavvuftaki seyr ü sülûk sürecinin de yine Peygamber Efendimiz'in yaşantısı örnek alınarak teşekkül ettiğini göstermektedir. Yalnız âyetlerle temellendirilen makamlar da düşünüldüğünde tasavvufun aslının Kur'an ve sünnete dayandığı tezinin sağlam temellere dayandığı anlaşılmaktadır.

Kavramlar, âyet ve hadislerle istidlâl edilmeleri bakımından değerlendirildiğinde bilhassa Kuşeyrî'nin büyük bir hassasiyet göstererek ilgili kavramların hadislerdeki dayanaklarını önemle tespit ettiği anlaşılmaktadır. Eserlerdeki kavramların tamamı düşünüldüğünde Serrâc'ın eserindeki kavramların %28'inin, Kelâbâzî'nin eserindeki kavramların %15'inin, Kuşeyrî'nin eserindeki kavramların ise %64'ünün âyet ve hadisler kaynak gösterilerek temellendirildiği anlaşılmaktadır. Bu oranlar tasavvufun temel kavramlarının Kur'an ve sünnet kaynaklı olarak teşekkül ettiğini göstermektedir.

Tasavvuf klasiklerindeki hadisler incelendiğinde mutasavvıfların hadisler konusunda mevzu hadisleri kullanmada titizlik göstermedikleri yönündeki eleştirilerin, en azından erken dönem tasavvuf klasiklerindeki kavramların istidlâli düşünüldüğünde, haklı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira çalışmada kullanılan hadislerin ekseriyeti *Kütüb-i Sitte* gibi güvenilir kaynaklarda yer almaktadır. Zayıf olduğu iddia edilen hadisler ise fezâil kapsamındaki meselelerle ilgilidir. Dolayısıyla tarikatların teşekkülü öncesi dönem için tasavvuf kavramlarının sened bakımından da güvenilir hadislerin rehberliğinde şekillendiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

Abdullah b. Mübarek. *ez-Zühd ve'r-rekaik*. thk. Habîbürrahman el-A'zamî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Abdülkadir-i Geylânî, Muhyiddîn Ebû Muhammed. *el-Gunye li-tâlibi tarîki'l-Hak azze ve celle*. I-V Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1983.

Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdülhâdî. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*. I-II Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351.

Afîfî, Ebü'l-Alâ. *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*. çev. Ekrem Demirli. thk. Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yay., 2012.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*. thk. Şu'ayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Ankaravî, İsmâil Rusûhî. *Minhâcü'l-fukarâ (Fakirlerin Yolu)*. thk. Saadettin Ekici - Meral Kuzu. İstanbul: İnsan Yay., 2011.

Arûsî, Mustafa b. Muhammed. *Netâicü'l-efkâri'l-kudsiyye fî beyâni meânî şerhi'r-Risâleti'l-Kuşeyriyye (Hâşiyetü'l-Allâme Mustafa el-Arûsî)*. thk. Abdülvaris Muhammed Ali. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

Baklî, Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân. *Meşrabü'l-ervâh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdülkâdir Atâ. I-XI Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *Kitabü'z-zühdi'l-kebîr*. thk. Amir Ahmed Haydar. Beyrut: Dârü'l-Cinân, 1987.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim. "el-Câmiu's-sahîh". *el-Kütübü's-sitte (Mevsûatü'l-hadîsi'ş-şerîf içerisinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. 1-631. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim. *el-Edebü'l-müfred*. ed. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1998.

Câmî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-üns (Evliya Menkıbeleri)*. çev. Lâmiî Çelebi. thk. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara. İstanbul: Pinhan, 2011.

Ceyhan, Semih. "Semâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/455-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Cürcânî, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali. *Mu'cemü't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Münşâvî. Kahire: Muhammed Sıddîk el-Münşâvî Yay., ty.

Çelik, İsa. "Tasavvufî Bir Terim Olarak Fakr". *EKEV Akademi Dergisi* 3/2 (2001), 191-206.

Çetinkaya, Bülent. *Ortaçağ İslam Dünyasında Ribat*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. I-IV Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.

Demirci, Mehmed. "İçe Dönük Cihad: Mücâhede". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* VIII/19 (2007), 9-21.

Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye. *el-Firdevs bime'sûri'l-hitâb*. thk. Saîd b. Besyuni Zaglul. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. "es-Sünen". *el-Kütübü's-Sitte (Mevsûatü'l-Hadîsi'ş-Şerîf içerisinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. 1223-1608. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.

Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah b. İshak. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*. I-X Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî. *Kûtü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfu tarîki'l-mürid ilâ makami't-tevhid*. thk. Asım İbrâhim el-Keyyâlî el-Hüseynî eş-Şâzelî ed-Derkâvî. I-II Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Ahmed b. Ali. *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsılî*. thk. Hüseyin Selîm Esed. I-XIV Cilt. Beyrut: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1992.

Ebü'l-Beka, Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî. *el-Külliyyât*. thk. Muhammed Mısri. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.

Erkaya, Mahmud Esad. "Hadislerin Sübûtuna Dair Yaklaşımlarda Metodoloji Farkının Etkisi: Hanefî Fukaha ve Mutasavvıfların Hadis Anlayışları Bağlamında Bir Değerlendirme". *İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi*, 159-174.

Erkaya, Mahmud Esad. *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. Ankara: Otto, 2017.

Erkaya, Mahmud Esad. *Mânevî Eğitim Metodu Olarak Halvet*. Ankara: İlâhiyât, 2019.

Eşrefoğlu Rûmî, Abdullah. *Müzekki'n-nüfûs*. İstanbul: Bosnevî el-Hac Muharrem Efendi Matbaası, 1874.

Ferîdüddîn Attâr. *Evliya Tezkireleri*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabalcı Yay., 2012.

Firûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *Besâir zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Ali en-Neccâr. Beyrut: Mektebetü'l-ilmiyye, ty.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. I-V Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013.

Gökbulut, Süleyman. "Cüneyd'in Sekiz Şartı". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/36 (2012), 201-231.

Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâüddin. *Câmiu'l-usul fi'l-evliyâ*. thk. Ahmed Ferîd el-Mizyedî. Beyrut: Dâru'l-Kütibi'l-İlmiyye, 2010.

Hacı Bektâş-ı Velî. *Fevâid (Hacı Bektaş Veli Külliyatı içerisinde)*. çev. Baki Yaşa Altınok. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.

Hacı Bektâş-ı Velî. *Makâlât*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2021.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. I-V Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Abdülhamid Hindâvî. I-IV Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Herevî, Ebû İsmâil Pîr-i Herat Hâce Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî. *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

Hücvîrî, Ebü'l-Hasen. *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh, 2010.

İbn Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Hasenî eş-Şâzelî. *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Ḳurʾâni'l-mecîd*. I-VIII Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2008.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyyâ. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. I-VI Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.

İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-İsfahânî en-Nisâbûrî. *el-İbâne an turuki'l-kâsıdîn (Tasavvuf Istılâhları)*. çev. Ahmet Yıldırım - Abdülgaffar Aslan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avviz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân. *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertîbi İbn Balabân*. thk. Şu'ayb el-Arnaût. I-XVIII Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafâ es-Sekkâ. I-II Cilt. Kahire: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1955.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâ'îl b. Ömer ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. thk. Abdullah Ali Kebir vd. I-VI Cilt. Kahire: Dâru'l-maârif, ts.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed. *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr. Kahire: Dâru's-Selâm, 2004.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. I-XI Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Se'âdât el-Mübârek b. Muhammed. *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-Rasûl*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût vdğ. Dımaşk-Beyrut: Mektebetü'l-Hulvânî-Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1969.

İbnü'l-'İmâd, Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût. I-XI Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.

Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî. *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*. thk. Ahmed Şemsüddin. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1993.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Berdûnî v.dğr. I-X Cilt. Kahire.: Daru'l-kütübi'l-mısriyye, ts.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Halil el-Mansûr. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâifü'l-işârât*. thk. İbrâhim Besyûnî. I-III Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kütüb, 2000.

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Ecvibetü'l-fâdıla li'l-es'ileti'l-aşrati'l-kâmile*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. thk. Mahmud b. el-Cemîl. Kahire: Mektebetü's-Safâ, 2001.

Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve. *el-Câmi (Abdurrezzak'ın Musannef'i içerisinde)*. thk. Habiburrahman el-Azami. X-XI Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403.

Mecdî, Mehmed. *Tercüme-i Şekaik-i Nu'maniyye (Hadaikü'ş-Şekaik)*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1269.

Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî. *Mesnevî-i Ma'nevî*. çev. Derya Örs - Hicabi Kırlangıç. İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *er-Riâye li-hukûkillah*. Kahire: Şeriketü'l-Kuds, ts.

Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil bin Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002.

Müslim, Ebû'l-Hüseyin en-Nisâbûrî. "Sahîh". *el-Kütübü's-Sitte (Mevsûatü'l-Hadîsi'ş-Şerîf içerisinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. 673-1202. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.

Müttakî el-Hindî, Alâuddin Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han. *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. thk. Bekri Hayyânî - Saffet Sakka. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.

Necmeddîn-i Kübrâ, Ebü'l-Cennâb Ahmed b. Ömer el-Hivekî. *Fevâihü'l-cemâl ve fevâtihu'l-celâl*. ed. Yusuf Zeydan. Kuveyt: Dâr Suâd es-Sabah, 1993.

Necmeddîn-i Kübrâ, Ebü'l-Cennâb Ahmed b. Ömer el-Hivekî. "Risâle fi'l-halve". *Seyr ü Sülûk Risâleleri*. ed. Süleyman Gökbulut. 73-84. İstanbul: İlk Harf Yay., 2016.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb. "el-Müctebâ mine's-Sünen". *el-Kütübü's-Sitte (Mevsûatü'l-Hadîsi'ş-Şerîf içerisinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. 2087-2453. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.

Özköse, Kadir. "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2003), 249-279.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.

Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Yusuf b. İbrâhim (Abdiddâim) el-Mısrî. *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî. *el-Lüma' fî târîhi't-tasavvufi'l-İslâmî*. thk. Kamil Mustafa el-Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.

Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn. *Hakâiku't-tefsîr*. thk. Seyyid İmrân. I-II Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn. *Tabakâtu's-sûfiyye (İlk Zâhid ve Sûfîler)*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2018.

Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn. *Tabakâtü's-sûfiyye (Zikrü'n-nisveti'l-müte'abbidâti's-sûfiyyât ile birlikte)*. thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir. *Tedrîbü'r-*

râvî fî şerhi Takrîbü'n-Nevevî. thk. Abdülvehhab Abdüllatif. Riyad: Mektebeü'r-Riyâdi'l-Hadîs, ts.

Şehabeddin es-Sühreverdî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed. *Avârifü'l-maârif*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2010.

Şeker, Necmettin. "Hadislerle Temellendirilen Tasavvufi Haller". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2012), 119-147.

Taberânî, Ebü'l-Kasım. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târık b. Avdullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. I-X Cilt. Kahire: Daru'l-Harameyn, 1995.

Taberânî, Ebü'l-Kasım. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefî. I-XXV Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye.

Taberânî, Ebü'l-Kasım. *el-Mu'cemü's-sagîr*, ts.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.

Tânevî, Eşref Ali. *Hadislerle Tasavvuf*. çev. Zaferullah Dâvûdî - Ahmet Yıldırım. İstanbul: Umran, 1995.

Tayâlisî, Ebû Dâvud. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1999.

Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârukî el-Hanefî. *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Refîk el-Acem. I-II Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], 1996.

Tilimsânî, Afîfüddin Süleyman b. Ali b. Abdullah. *Şerhu Menazili's-sâirîn ile'l-hakki'l-mübîn*. thk. Asım İbrâhim el-Keyyâlî. Beyrut: Kitâb-Nâşirûn, 2013.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî. "el-Câmi". *el-Kütübü's-Sitte (Mevsûatü'l-Hadîsi'ş-Şerîf içerisinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. 1629-2061. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.

Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah. *Tefsîru't-Tüsterî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.

Uludağ, Süleyman. "Fakr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/132-134. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Uludağ, Süleyman. *İslam Açısından Müzik ve Semâ*. İstanbul: Kabalcı, 2005.

Uysal, Muhittin. *Tasavvuf Kültüründe Hadis*. İstanbul: Ensar Yay., 2012.

Ünsî, Hasan. *Bir Erenin Söyledikleri Kelâm-ı Azîz*. thk. İbrahim Has vd. İstanbul: H Yay., 2015.

Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr. I-IV Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

Vassaf, Osmânzâde Hüseyin. *Sefîne-i Evliyâ*. çev. Mehmet Akkuş. thk. Ali Yılmaz. I-V Cilt. İstanbul: Kitabevi Yay., 2015.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l- 'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Komisyon. Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1965.

Tasavvuf, Hz. Peygamber'in örnek yaşantısını belirli metotlar çerçevesinde hayata aktarmayı amaçlayan bir ilimdir. Onun Kur'an ahlâkıyla ahlâklanmış ve İslâm'ı bizzat yaşayarak insanlığa anlatmış olması, mutasavvıfların da hal ve davranışlarında daima onun sünnetini kendilerine rehber edinmelerini sağlamıştır. Dolayısıyla tasavvufun temel kavramları âyetlerle olduğu kadar hadislerle de şekillenmiştir. Bu çalışmada tasavvuf klasiklerinde yer alan kavramların hadis kaynaklı olanları tespit edilip değerlendirilmiştir. İlk bölümde ele alınan kavramlar mânevî eğitime dairdir. Mutasavvıfların geliştirdikleri mânevî eğitim sisteminin temelleri Peygamber Efendimiz'in sünnetiyle atıldığı görülmektedir. İkinci bölümde ise mânevî eğitim ile katedilen mertebeleri simgeleyen haller ve makamlar ele alınmış ve bunların Peygamber Efendimiz'in yaşantısı örnek alınarak teşekkül ettiği tespit edilmiştir. Çalışmadaki hadisler göz önünde bulundurulduğunda mutasavvıfların insanı kemâle erdirmek için geliştirdikleri mânevî eğitim sisteminin temellerinin Peygamber Efendimiz'in sünnetiyle atıldığı anlaşılmaktadır.

ISBN 978-625-6254-71-8